

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

A R C H I E F

V O O R

KERKELIJKE GESCHIEDENIS.

~~1479~~
27

ARCHIEF
VOOR
KERKELIJKE GESCHIEDENIS,

INZONDERHEID

VAN
NEW YORK
NEDERLAND.

VERZAMELD.

DOOR

N. C. KIST en H. J. ROYAARDS,
Hoogleraren te Leiden en Utrecht.

Dezende Deel.

Te LEIDEN,
bij S. en J. LUCHTMANS.
1838.

NOV 19 1947

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR, LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS
1897.

I N H O U D.

ALGEMEENE KERK-GESCHIEDENIS.

Iets over JOB LUDOLF, den beroemden beoefenaar der Ethiopische Letterkunde en Geschiedenis; ter gelegenheid der uitgave en vertaling van twee door hem opgestelde Ethiopische Brieven. Door H. E. WEIERS, Hoogleeraar der Oostersche-talen en Interprèt Legati Warneriani, te Leiden. bl. 377—472.

De oorsprong en heerlijke werking van het Ambrosiaansche gezang, beschreven door AUGUSTINUS. bl. 116.

KERKELIJK REGT.

Testament van den Kardinaal WILLEM VAN ENCKEVOIRT. Met ophelderende aantekeningen van Mr. A. C. HOLTJUS, Hoogleeraar der Regtsgeleerdheid te Utrecht, en H. J. ROYAARDS. bl. 186—209.

KERKELIJKE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND.

De Kardinaal NICOLAAS VAN CUSA en zijne werkzaamheid als Pauselijk Legaat in Nederland. Eene bijdrage ter regte beoordeeling, zoowel van CUSA's denkwijze en invloed, als van den Godsdienstigen en Kerkelijken toestand onzes Vaderlands in de tijden der voor-

- voorbereiding eener Kerkhervorming. Door E. B. SWALUE, *Theol. Doct. en Predikant te Goes.* bl. 1—115.
- Nalezing op de Verhandeling over NICOLAAS VAN CUSA. Naar aanleiding van: Das kirchliche und literarische Wirken des Nicolaus von Cusa; door Prof. SCHARPFF te Rottweil, in het; Theologischer Quartalschrift von v. Dreij, v. Hircher u. Mack, Profess. der Theologie, katholischer Facultät, zu Tübingen, Jahrgang 1837. 1es, 2es u. 4es Quartalheft.* bl. 233—283.
- Afsaat te Dordrecht in 1552. Als Bijlage tot de Verhandeling over CUSA.* bl. 501—507.
- Levensbericht van den Kardinaal WILLEM VAN ENCKEVOIRT, Dataris van Paus Adriaan VI en Bisschop van Tortosa en Utrecht, met onuitgegeven authentieke stukken omtrent denzelfden, en berigten omtrent het Apostelhuis te Mierlo. (Met facsimile.) Door H. J. ROYAARDS.* bl. 117—332.
- Itinerarium GERARDI GELDENHAURII Noviomagi, Antverpia Vitebergam, Anno 1525. Ex autographo Ger. Geldenhanrii Nov., edidit L. J. F. JANSSEN.* bl. 509—513.
- Testament van Joffrou Helena van Lalaing. Uit het Archief van Kulenborg, medegedeeld door Dr. G. D. J. SCHOTEL.* bl. 515—520.
- Brief van Prins Willem I, betreffende de stichting der Hoogeschool te Leiden.* bl. 521—523.
- Overzicht van het trapswijze toegenomen en bekrachtigde gezag der Geloofsbelijdenis en van den*

- den Catechismus, als Formulieren van Eenigheid in de Nederlandsche Hervormde Kerk. Van den aanvang der Hervorming, tot op de Synode van Dordrecht, in 1618 en 1619. Door J. BORBIUS, Theol. Doct. en Pred. te Middelburg.* bl. 285—376.
- De onderteekening der Formulieren door Hoog-leraren en Doctoren der Godgeleerdheid, sedert de Synode van Dordrecht, bijzonder aan de Hoogeschool te Leiden. (Met facsimile der Handteekeningen van de Leidsche Hoog-leraren der Godgeleerdheid, gedurende dien tijd.) Door N. C. KIST.* bl. 473—500.
- Joh. Uytenbogaert.* bl. 508.
- De Catechismus van Rosaeus.* bl. 524—527.
- Taback-Drincken.* bl. 514.
- Acta en Post-Acta der Synode van Dordrecht.*
bl. 528—529.
- Lang en kort haar.* bl. 533—534.
- Petrus Sarnius.* bl. 284.
- Kerkbestuur in Drenthe, gedurende den tijd der Republiek.* bl. 530—532.
- Bijdrage tot de geschiedenis der Evangelische Gezangen.* bl. 535—536.

D R U K F O U T E N .

- Bl. 4. reg. 2. *geloofsartiken* lees *geloofsartikelen*
— 18. in nota reg. 1. *domuus* lees *dominus*
— 31. in nota reg. 3. *verzocht* lees *verzochten*
— 32. noot (31) lees (33)
— 39. noot reg. 13. *geweerd* lees *geweest*
— 41. reg. 9. *vroege* lees *vroeger*
— 42. reg. 19. *zelve* lees *zelf*
— 43. reg. 8. *rede* lees *reden*
— 55. reg. 3. *grotelijker* lees *gratelijker*
— 59. noot (63) reg. 4. *latus* lees *latinus*.
— 63. noot (73) reg. 6. *pias* lees *pios*
— 72. reg. 27. *Dyckingen* lees *Dyepennen*.
— 75. reg. 21. 1526 lees 1624
— 83. noot reg. 5. *onderzoekt* lees *onderzoek*
— 113. reg. 20. *aufert sensum* lees *aufert Deus
sensus*
— 114. reg. 4. *carnaliter* lees *carnaliter ambu-
lantium*.
— 114. reg. 5. *regnum* lees *regimen*
— 114. reg. 10. *tardatis* lees *credatis*
— 137. reg. 1. v. o. *Bijlage A.* lees *Bijlage B.*
— 174. reg. 3. v. b. *Campinus* lees *Campiniae*
— 223. 13. reg. v. b. 1540 lees 1530.
— 232. pag. 132 lees 232
— 476. reg. 6. v. o. *Gods* lees *Woords*
— 500. reg. 3. MANGER lees MANGER
— 500. reg. 8. BACCHIENE lees BACHIENE

DE
K A R D I N A A L
N I C O L A A S V A N C U S A ,
EN ZIJNE WERKZAAMHEID
A L S
P A U S E L I J K L E G A A T
I N
N E D E R L A N D .

Eene bijdrage ter regte beoordeeling, zoowel van CUSA's denkwijze en invloed, als van den Godsdienstigen en Kerkelijken toestand onzes Vaderlands in de tijden der voorbereiding eener Kerkhervorming.

D O O R
E. B. S W A L U E ,
THEOL. DOCT. EN PREDIKANT TE GOES.

IX. Deel.

A

Wanneer wij ons met onze gedachten verplaatsen in het onvergetelijk tijdperk der Kerkhervorming, en enkele mannen zien optreden, die het durfden wagen de handen te slaan aan oude, door gewoonte geheiligde, door list en geweld beschermde begrippen, en daardoor eene gisting ontstaan, uit welke als eene nieuwe schepping geboren wordt, dan gevoelen wij met dank aan de Voorzienigheid, dat bestendige duisternis ook in de zedelijke wereld een onnatuurlijke toestand is, en dat een bestendige dag uit den voorbijgaanden nacht ontwaakt.

Men zou zich echter bedriegen, indien men meende, dat geene morgenschemering ware voorafgegaan, of dat zoo veel goeds op eens gezaaid, gegroeid en gerijpt was. De Hervormers hebben den sluijer opgeligt, waarachter sommigen reeds vroeger het groote werk hadden aangevangen. Zij hebben in den dag het afgewerkt; en dit vrije en openlijke heeft hen losgemaakt van die gebreken, welke hunnen Voorgangers meer of minder aankleefden. Zich verheffende boven menschelijk gezag konden zij in den echten zin Hervormers

zijn. Vroeger zagen zelfs mannen van erkende vroomheid de gewichtigste geloofsartikelen in den nevel van hunnen dampkring; doch ook die schemerschijn mag niet worden voorbijgezien. Het is van belang tot die dagen van voorbereiding op te klimmen, om de eerste stralen des lichts op te vangen, en niet op eenmaal in deszelfs verblindenden glans te zien. Het is noodig den Hervormingsgeest in zijne langzame, nu en dan belemmerde ontwikkeling gade te slaan, en alzoo den gang der Voorzienigheid te volgen, welke met eene bewonderenswaardige wijsheid verschillende tijden, hoe ook naar schijn geheel niet met elkander overeenkomende, vereenigt. Zoo schijnen oppervlakkig de XVde en XVIde Eeuw geheel te verschillen. Doch de menschen schatten, gelijk SPITTLER te regt opmerkt, zekere tijdvakken naar sommige groote gebreken en groote voordeelen, zonder op te merken, hoe gene door kleine gelijktijdige voordeelen vergoed, en deze door kleine gebreken verminderd werden. Deze opmerking plaatst ons op het regte standpunt, om die eeuw der voorbereiding goed te beoordeelen ook ten opzichte van ons Vaderland, waar zich reeds vroeg, door, onder en met gebreken, iets goeds ontwikkelde, dat de grondstoffen van beter en beter in zich bevatte. Dit is in onze dagen van grondig onderzoek in dit vak van wetenschap betrekkelijk vele voorloopers der Hervorming bewezen; doch deze taak is zeker nog niet als afgewerkt te beschouwen. De stof is niet uitgeput.

put, vooral niet, wanneer men meer zijdwaards liggende aderen met dat doel ontginnen wil, en hetgeen in de Kerk, door de Geestelijkheid zelve, of hetgeen door Staatskunde is gesticht, in deszelfs invloed op den volksgeest, welken beide vierden, gadeslaat. Op het volk, hoe onkundig het was en, tot zijn geluk, van veel onkundig bleef, daalde toch uit den aard der zaken en derzelve behandeling, het meer practische af, hetwelk de *Mystieken* en andere Geestelijken, die onder den naam van *Hervormers* bekend stonden, verkondigden. Ons volk vooral, dat in onchristelijke tijden bewijzen van vroomheid gaf, en de Godsdienst niet als dwang of spel beschouwde, bleef bij de gebreken, die openbaar werden, evenmin onverschillig, als bij de verbeteringen, welke men aanwees. Toen onder Floris V het burgerlijk bestuur dezen volkszin te gemoet kwam, werd eener ongeestelijke geestelijkheid reeds een zware slag toegebracht, welke vooral onder den eersten Bourgondischen Vorst, die de Nederlanden regeerde, gevoelig herhaald werd. Dit bragt wel aan den anderen kant alle raderen der tegenpartij in werking, doch openbaarde tevens hare magteloosheid en gezonken zedelijken invloed. Het was echter nog de tijd niet, dat men het volle licht dragen kon. Het was de tijd der voorbereiding eener Hervorming der Kerk *in het hoofd en de leden*.

Wij erkennen het, dat zij die hieraan veel hebben toegebracht, niet de daaruit voortgevloeide gevol-

volgen alzoo beoogden; dat sommigen misschien uit andere inzigten, dan zedelijke verbetering, handelden; dat anderen ook bij dit goede doel echter altijd de bestaande orde van zaken wilden bewaren, en alzoo slechts halve Hervorming konden daarstellen: doch alles heeft in den weg der Voorzienigheid tot het gezegendst einde geleid. De landman ploegt buiten tijds den met onkruid gevulden akker niet om, maar zoekt eerst, door dien te zuiveren, de teedere planten ruimte te geven, en zaait goed zaad bij; en heeft hij dan hiervan slechts een' halven oogst ingezameld, dan kan hij bij geheel nieuwe bewerking volstandige vruchten hopen. Het is der Hervorming bovendien nuttig geweest, dat men zag, dat de aangewende palliativen op den duur krachteloos waren, dat het te sterker zich verheffende kwaad in den hartader moest worden aangetast. Daartoe moest de XV^{de} Eeuw de XVI^{de} voorafgaan. Men heeft zelfs opgemerkt, dat de Christenheid zich in die XV^{de} Eeuw, met betrekking tot het Kerkelijk bestuur en de leer, in eene zeer gevaarlijke crisis bevondt, zoodat men niet kon vooruitzien, of zij op de eindelijke ontdekking der waarheid, dan op derzelver meerdere verduistering zou uitloopen. Men gevoelt niet zonder vrees, dat, zelfs na de scheuring der Westersche Kerk, welke echter geheeld werd, na den schok der Pauselijke magt op 't Concilie van Basel, bij het ontluikende goede in Boheme, bij de afkeuring van de onzedelijkheid der Geestelijken in
Duitsch-

Duitschland en de Nederlanden , bij de mededeeling der gedachten door de boekdrukkunst , echter alles daarvan afhing , welke denkbeelden zegevieren zouden , en of de Paus en de Geestelijkheid niet , zoo als het meermalen scheen , de magt zouden verkrijgen , om den stroom te leiden of tegen te houden , zoo als het met hunne oogmerken overeenkwam.

Door deze opmerking bevinden wij ons op de juiste hoogte , van waar wij eenen man moeten beschouwen , die velen een raadsel is ; die verheven boven vele bijgeloovigheden zijner eeuw , en dezelve vrijmoediglijk aantastende , echter Pauselijk Legaat was ; die den tijdgeest regt doorziende , en in het bezit van alles om dien te leiden , een werktuig is geweest , om de misschien anders te vroeg uitgebrokene , en alsdan onbestemde en onbestuurde Hervorming te belemmeren , en tevens in de gevolgen de ware te bevorderen ; ik bedoel den Kardinaal NICOLAAS VAN CUSA , wien te regt onder de vroegere getuigen der waarheid eene plaats gegeven is (1). Deze man zoude , ware hij geen Kardinaal , en wel in die tijden onder twee scherpzinnige Pausen , geweest (2) , een ERASMUS kunnen geworden zijn , met wien hij veel overeenkomst had (3).

Voor

(1) *Cat. testium veritatis* , Tom. II. p. 871.

(2) Hij was zelfs Gouverneur van Rome onder Pius II , bij diens afwezigheid.

(3) ERASMUS , die eyen als CUSA het kwaad in de Gees-

Voor zoo verre mij bewust is, werd *CUSA's* geschiedenis, vooral ten opzichte van zijne verrigtingen hier te lande, tot nog toe zeer onvolledig bewerkt (4). Zij scheen mij daarom eene meer opzettelijke behandeling waardig. Want zijne denkwijze en handelingen, uit oude bescheiden, vooral uit zijne eigene Schriften opgemaakt, kunnen over menig punt der leer, tucht, bestuur en geschiedenis der Kerk in die dagen, en tevens over den volksgeest en den toestand der Geestelijkheid, ook in hare betrekking tot het Opperhoofd der Kerk en de Vorsten, veel licht verspreiden.

Reeds

Geestelijken zeer berispte, dacht over hem niet ongunstig, ofschoon hij tot onze bevreemding slechts eenmaal in zijne Schriften gewag van hem maakt: *Epp. Lib. XIV. p. 673*. *CUSA's* liefderijke en vredesgezinde denkwijze behaagde hem zeker. Want in *LUTHER* mishaagde het hem, dat hij in de zaak des Evangeliums te zeer zijne affecten mengde. *Ep. ad Spalatinum*. Men zou dit laatste ook op *CALVIN* kunnen toepassen. Wij willen hen echter hierom niet veroordeelen. Zij bleven menschen, en hadden allen den zachten geest van *MELANCTON* niet. Zij werden daarenboven meer dadelijk in den strijd gewikkeld. *CUSA* en zelfs *ERASMUS*, meer eene Hervorming in de Kerk bedoelende, werden niet zoo heftig tegengestaan, of liever, werden niet vervolgd. Indien echter *ERASMUS* om die in zijne dagen af te keuren Hervormingswijze berispelijk is, zal *CUSA* daarom in zijnen tijd niet veroordeeld moeten worden, maar om de proefneming verontschuldiging vinden.

De stelling van *ERASMUS* *« malo hunc qualemcumque rerum humanarum statum, quam novos excitari tumultus »* was ook die van *CUSA*.

(4) Ook door den Jesuit *CASPAR HARTZHEIM*, die in het Latijn zijn leven uitgaf, Trier 1730.

Reeds vroeger trok dit onderwerp mijne bijzondere belangstelling, welke niet weinig werd opgewekt, toen bij de verschijning van het *Archief voor Kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, en de daarin voorkomende *Verhandeling over den Pauselijken afluathandel in Nederland*, van den Hoogleraar N. C. KIST (I^e D. en voortgezet in het IIIe D.), eenige hoogst belangrijke wenken ter beoordeeling van CUSA en zijn verblijf hier te lande gegeven werden. Sedert dien tijd heb ik bij afwisseling hieraan mijne studie toegewijd; en hoewel ik meer doorlas, dan voor dit doel volstrekt noodig was, en daarom veel ongebruikt moest laten, zoo biede ik echter, in deze bladen, eenige min bekende bijzonderheden en de slot-som mijner onderzoekingen aan. Ik onderwerp deze proeve van oefening in een mij altijd hoogst geliefd vak van wetenschap aan het oordeel van meer ervaren geschiedkundigen, op wier zachte kritiek, welke ik behoef en inroep, ik rekenen mag, gedachtig aan den bescheiden' toon, waarmede in ons Land door Geleerden iedere goede poging, ook van jongere beoefenaars der wetenschap, indien zij slechts geene vermetelheid ademt, beoordeeld wordt. Ook de aanmoedigende beoordeelingen, welke mijn vroeger werk te beurt vielen, deden het mij wagen, het tegenwoordige opstel ter opname in het *Archief* in te zenden, welke geleerde Uitgevers door hunne uitnoodiging, in het I Deel, niet afschrikten.

Men

Men meene althans niet, dat ik mij verbeelden zoude, over CUSA iets volledig geleverd te hebben. Dit kon bovendien mijn plan niet wezen, daar ik mij bijzonder bij hetgeen zijne verrigtingen hier te lande ophelderde, bepaald heb. Veel blijft er overig, dat vooral ten opzichte van *Duitschland*, *Bohemen*, en *Italië* der onderzoeking overwaardig is, en gelegenheid kan geven tot gewigtige ontdekkingen en ophelderingen. Ten opzichte van ons Vaderland geene nuttelooze taak te verrigten was mijn streven, en hoogst te vrede zal ik mij gevoelen, indien ik geacht worde iets te hebben toegebracht tot de kennis van den Godsdienstigen toestand onzes Vaderlands in die tijden, en de handelingen en denkwijze des Kardinaals, uit zijne eigene schriften, in dat licht te hebben gesteld, waarin dezelve onpartijdig kunnen beoordeeld worden. Dit toch kan de zonderlinge berigten, welke men aangaande hem en zijne verrigtingen, in Noord-Nederland, bij vele oude Schrijvers verspreid en als op zich zelve staande, vermeld vindt, ophelderen (5). De Eerw.

B. GLA7

(5) Voornamelijk komen in aanmerking de Schrijver van het: *Magnum Chronicon Belgicum* (te vinden in de *Rerum Germ. Scriptt. Pistorii et Struvii*, ed. 3. *Batisbonae* 1726,) die, zelf Geestelijke in een Klooster te *Nuits*, getuige is geweest van hetgeen hij heeft beschreven, en ook reeds te voren CUSA kende; VAN BOXHOORN, *Nederl. Historie behelsende den Staat der Nederl. Kerk voor de Hervorming*; J. BASILIUS, *Nederl. Sulpitius of de historie van de Godsdienst in Nederland*, Beide deze Schrijvers hebben

hune

B GLASIUS, in zijne *Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdiens*t in de Nederlanden vóór het
ves-

hunne berigten omtrent CUSA geput uit een onuitgegeven werk, berustende in de Bibliotheek van VAN BOXHOORN, geschreven door zekeren FREDERIK VAN HEILO, een Hollandsch Geestelijke, die CUSA gemeenzaam kende, en hem op zijnen togt vergezelde. Het bedoelde stuk is getiteld: *Tractatus de fundatione domus Regularium prope Haarlem*. Naar de aangebragte fragmenten te oordeelen, zou het geheel, waarnaar wij vruchteloos nasporingen deden, waardig zijn aan het licht te worden gebragt.

Laatstgenoemde Schrijver schijnt hetzelfde naauwgezetter gebruikt te hebben, dan VAN BOXHOORN, die somwijlen over CUSA overdreven en tegenstrijdig is. BASELIUS heeft nog eenige fragmenten uit een ander tractaat van denzelfden, *de Peregrinantibus*, achter zijn genoemd werk laten drukken. Tot mijne bevreemding heb ik omtrent CUSA niets gevonden in de *Memoires* van O. DE LA MARCHE, en P. DE COMINES, (schrijvers, die te dier tijde leefden); misschien omdat FILIPS VAN BOURGONDIE toen in de Gentsche zaken gewikkeld, niet in Noord-Nederland zich bevonden heeft, en zij, hem vergezellende, meer opteekenden, waarvan zij ooggetuigen waren. De nieuwste Geschiedschrijver der Hertogen van Bourgondie, DE BARANTE, die echter uit andere Schrijvers, welke hij (hoewel onnaauwkeurig) opgeeft geraadpleegd te hebben, gaat het insgelijks met stilzwijgen voorbij. Misschien viel het niet in den smaak der school (*école descriptive*), tot welke hij wel zegt niet te behooren, maar welke hij echter dikwijls volgt.

BRANDT en WAGENNAAR hebben BOXHOORN geëxcerpeerd, en leveren dus niets bijzonders. BILDERDIJK, hoewel hij de Kerkgeschiedenis in dezen tijd belangrijk vindt,
en

vestigen der Hervorming, Deel II, dit verzuimd en slechts ten deele in de Voorrede vergoed hebbende, heeft hierdoor dit gedeelte van zijn verdienstelijk werk van noodzakelijke toelichtingen verstoken. Onjuist en onbevredigend is toch de reden, waarom hij opgeeft zich in het verslag van CUSA's meeningen en handelwijze te hebben bekort (bl. 312.). Want dan zoude men het geheele werk hebben kunnen missen, of het zoude meer in den vorm van Compendium of Chronyk hebben moeten geschreven zijn.

Ter beantwoording aan het door mij voorgesteld doel zal ik, *vooreerst*, eenige bijzonderheden mededeelen betreffende CUSA's vroeger en later leven, denk- en handelwijze, vorming en opklimming tot de hooge Kerkelijke waardigheid, welke hij bekleedde, om daarbij na te gaan, *hoe* hij kan geacht worden zich zelve gelijk te zijn gebleven, en als *Hervormer* te beschouwen is.

Vervolgens zal ik de aanleiding uiteenzetten tot zijne komst als Pauselijk gezant naar Noord-Nederland; waarbij de Godsdienstige, Kerkelijke en Burger-

en CUSA's prediking en schikkingen roemt, heeft er zich hiermede afgemaakt. De Hoogleeraar VAN KAMPEN heeft, naar zijn doel, het kernachtig aangestipt. CUSA's eigene Schriften schijnt niemand geraadpleegd te hebben. — YFELS en DEAMOUT gaan hem geheel stilzwijgend voorbij, hetwelk zij echter konden doen.

gerijke toestand onzes Vaderlands in aanmerking zal komen; om

Eindelijk zijn verblijf en verrigtingen hier te Lande in beginsel, invloed en gevolgen te ontwikkelen.

I.

N I K O L A A S V A N C U S A (niet te verwarren met *Nicolaus Cusanus*, een Jesuit, die op 't eind der XVIe Eeuw leefde) is aldus genoemd naar zijne geboorteplaats *Cus*, aan de boorden der Moezel, tegen over Berncastel, in het Kerspel Trier gelegen. Hij was de zoon van een' armen visscher, JOHAN KREBS, en zag in 't begin der XVe Eeuw (1401) het levenslicht. Reeds vroeg schijnt een gunstige aanleg hem onderscheiden, en de belangstelling van den Graaf van *Manderscheid*, die hem in de wetenschappen liet onderwijzen, tot zich getrokken te hebben. Van zijne eerste jeugd is ons echter weinig bekend, als alleen dit opmerkenswaardige, dat hij te *Deventer*, waar toen reeds, door de zorgen van GEERT GROETE en FLORIS RADEWIJN, veel werk van het onderwijs der jeugd gemaakt werd, in de eerste gronden der wetenschappen is onderwezen. Onbekend is het ons, door welke omstandigheid dit geluk den jeugdigen *Cusa* te beurt viel, doch wij mogen niet te min de zaak zelve op het getuigenis van oude Schrijvers gelooven (6), te eerder, dewijl *CUSA* naderhand

(6) ARNOLD MOOREN, *Korte Chronyke der Stadt Deventer*.

hand de *Broeders der Orde des gemeenen levens* niet alleen zeer begunstigde, maar, als ter vergelding der hem bewezen diensten, der School te Deventer eene aanzienlijke jaarlijksche toelage schonk, waarover wij hierna iets meer zullen in 't midden brengen. Welligt is hij derwaarts gekomen door eene toen reeds bestaande gelegenheid, welke hij zelve daarna voor zijne landgenooten nog ruimer maakte.

Deze zijne vorming schijnt op zijn gemoed en de rigting zijner studien een' onuitwischbaren indruk gemaakt te hebben. Want bij de trekken van Scholastieke geleerdheid, wier zonderlinge sieraden ook voor hem aantrekkelijkheid behielden, openbaarde zich die meer practische geest, welke zich hier te Lande vooral ontwikkelde, en bij hem als het goede zaad in den goeden akker gevallen was. Van hier ook, dat hij te midden van de ongebondenheid der Geestelijken steeds uitblonk door ingetogenheid, matigheid en arbeidzaamheid; deugden, welke men toen te vergeefs in de Kloosters zocht, doch die in de Schoolen, Gestichten, en Schriften der genoemde Broeders uitsluitend werden aangekweekt, om daarmede in de wereld niet te schitteren, maar nut te doen. Niet binnen enge muren, maar te midden van de menschen wil toch de ware deugd wonen.

verder, 3e Druck (1714), bl. 52. noemt hem een voedsterling der Deventersche Schoole. REVIVUS, *Hist. Dav. illustr.*, Lib. II, p. 119. zegt: « Cusa Daventriae studiorum suorum fundamenta jecerat.»

nen. Hier vindt zij hare oefen- en werkplaats. CUSA bewaarde zich in de wereld onbesmet van dezelve (7).

Zich alzoo aan de beoefening der wetenschappen hebbende toegewijd, bepaalde hij zich naar de gewoonte dier tijden voornamelijk tot de *Godgeleerdheid*. Doch ook in de *Regtsgeleerdheid*, voornamelijk in het *Canonieke Regt*, en de *Wijsbegeerte*, welke voor een' geleerden Theologant toen onmisbaar werden geacht, verkreeg hij groote kundigheden. Hij wordt zelfs onder de weinige beroemde *Hervormers der Philosophische methode* genoemd (8). Eindelijk was hij voor die tijden ongemeen bedreven in de *Natuurkundige en Mathematische wetenschappen*, welke tot zijne geliefkoosde uitspannings-studien behoorden. Hij beweerde reeds, dat de aarde om de zon draait, en dat

(7) Hoezeer het Kloosterleven door CUSA niet wordt afgekeurd, is zijn gevoelen over hetzelfde opmerkenwaardig: « *Verus religiosus intrat in monasterium, ne decipiatur, et ut poenitentiam agat. Sed fictus religiosus minus agere vult in religione quam in mundo egisset, putans se ex religione dominum esse, et otio et deliciis vacare debere, quia propterea religionis nomen assumsit, ut desideria carnis melius expleret. Est malivolentia ita sibi aliquid imponere.* » *Excitationum* Lib. V. fol. 88. ed. Par. De man die aldus over het Kloosterleven dacht, en zich door den schijn niet bedriegen liet, was hierom de schrik der Monniken, en werkte ook hier te lande ijverig aan de Hervorming der Kloosters.

(8) BAUCKER, *Hist. Crit. Phil.* Tom. IV. p. 29. SCHÜCKEN *Kirchengesch.*, Th. XXII. p. 430.

dat er nog werelden buiten ons zonnestelsel zijn, en was alzoo de voorganger van GALILEI (9). Eene opgave zijner geschriften, vervat in Bijlage A, zal een en ander aantoonen. Op zijn 23ste jaar heeft hij te *Padua* den graad van Doctor in de Godgeleerdheid en het Canonieke Regt verkregen. Hoewel sommigen (aangehaald bij den Schrijver der vervolgen op FLEURY's *Hist. Eccles.* T. 23. p. 220) opgeven, dat hij tot de orde der *Dominicanen* zou zijn overgegaan, terwijl bij anderen weder verhaald wordt, dat hij Prior van een Klooster te Vartobergen, of Proost van Munster-Mainfeld zou ge-

(9) FABER zegt, in de Voorrede voor zijne Werken (ed. Bas.): «*Mathematicas disciplinas nemo eo profundius penetravit, et illa attingere tentavit, in quorum perquisitione nullus majorum nostrorum non succubuit, ut quadraturam circuli, chordarum et sinuum rationes, rectae in curvam et curvae in rectam resolutiones, divisionem anguli in quasvis partes et id genus similia, quae omne aevum latuerunt.*»

Indien de stelling waar is, dat de Meetkunde het hoofdbeginsel, het onmisbare hulpmiddel, en de zekere maatstaf der geleerdheid is, dan staat CUSA bij de voorstanders van dit gevoelen om deze kennis hoog aangeschreven. Wij hebben echter den heilzamen invloed dezer wetenschap in zijne overige Schriften niet bespeurd, daar zijn stijl dikwijls duister is. Intusschen strekt deze kennis hem tot sieraad, te meer, daar hij ze niet aanwendde om alles tot Mathematische zekerheid te brengen, of sommige onbewijsbare waarheden te ondermijnen. — De Academische strijd tusschen ARAGO en LA MARTINE, in de Fransche Kamer onlangs gevoerd, bewijst, dat de geleerden nog tot geene beslissing gekomen zijn.

geweest zijn, is het echter ook uit zijne Schriften bijna zeker, dat hij tot geene Geestelijke orde heeft behoord, en eerst meer onafhankelijk is gebleven als *Kanunnik*. Dit deed hij echter niet om daarvoor minder aan strenge zedelijkheid gebonden te zijn, gelijk zijne eigene hoogst belangrijke woorden getuigen (10). Hij werd eerst Prediker te St. Wendel, en is vervolgens Deken van den H. FLORENTIUS te Koblenz, Aartsdiaken van *Luit*, Kardinaal onder den titel van den H. PAVUS onder

(10) « In sacris conciliis saepissime definitum legimus: Placuit, ut quisque secundum etymologiam sui nominis vivat; *Monachus* quasi unus et solus et tristis deflens delicta sua; *Canonicus* quasi regularis, qui se regulis Sanctorum adstrinxit. Ita quidem *Episcopus* quasi subintendens, *Presbyter* quasi senior et aliis viam salutis praebens. — Inter *Canonicos* et *monachos* non multum differt. Nam consistit religio in abdicatione mundi. — Ais fortasse: non accipimus illam strictitudinem vitae, quam mortui mundo, quos et *monachos* dicimus. Nam et propria possidere possumus, et alia facere, quae his non conveniunt. Respondeo: nemo negare potest nos *Canonicos* religiosos esse debere: licet in modo ab aliis, qui strictioribus regulis constringuntur, differamus: quoniam et si nobis administratio permissa sit redituum Ecclesiae, de quibus vivimus; non tamen in illis ultra victus et vestitus necessitatem quidquid juris accipimus. Nobis matrimonium conceditur, tamen castitas servanda. Si igitur, etiam affluentibus divitiis, cor non apposueritis, si omni arrogantia semota in humilitate vivitis, si dilexeritis vos invicem sine contentionibus et rixis, religiosi estis." *Excit. III. 41.* « *Canonicus* vivere debet in observatione Canonum. Rectitudo consistit in regulando motum concupiscentiae, elationis, avaritiae et luxuriae." *Excit. VI. 137.*

IX. *Deel.*

B

der de banden, en Bisshop van *Brixen* in *Tyrol* geworden (11). Vóór hij deze beide laatste waardigheden, (waarvan de eerste in 1448, de laatste in 1454 hem is opgedragen) verkreeg, schijnt hij, zonder bepaalde zending, *Duitschland* en *Italië* doorgereisd te hebben, om zich met geleerden bekend te maken, en beroemde Bibliotheken te bezoeken; iets, waarvan in zijne werken vele sporen te vinden zijn, gelijk hiervan ook getuigt de stichting eener beroemde Bibliotheek van Grieksche en Latijnsche Schrijvers in zijne geboorteplaats, ten behoeve van kweekelingen, in een door hem aldaar opgericht Xenodochium zich bevindende, en de verrijking der Pauselijke Bibliotheek door zijne zorgen (12). Te *Cus*, waar zijn hospitiüm nog aanwezig is, (waarover wij hierna iets meer zullen opgeven) vindt men in eenige Kloosterboeken de overblijfselen dier Bibliotheek, waaruit het kostbaarste waarschijnlijk naar elders, welligt naar *Trier*, alwaar nog eene uitnemende boekerij bestaat, is overgevoerd.

Zijne kennis der oude talen en geschiedenis heeft hij hierdoor insgelijks uitgebreid, zoodat hij, als Doctor optredende, hetwelk hij meermalen schijnt gedaan te hebben, de aandacht tot zich trok. Zijne eer-

(11) « *Magister Donnus Nicolaus de Cusa Germanus, ex Canonico regulari Archidiaconus Leodiensis et Protanotarius Apostolicus, Theologus, Presbyter Cardinalis S. Petri ad Vincula, t. t. Eudoxiae, post Episcopus Brixinensis.* » V. ONUPHRII PARV. *Rom. Pont.* p. 303. Verg. C. G. JÜCHER, *Allgemeines Gelehrten Lexicon*, in v. N 1 &

(12) MANETTI, *vita NICOLAI V.*, apud Rainald. ad a. 1450.

eerste levensjaren bragt hij alzoo door op eene wijze, welke hem tot iets groots vormen kon, terwijl het hier en daar ontluikende goede hem niet onbekend bleef, en in zijnen onafhankelijken toestand op zijne gemoedelijke denkwijze niet zonder invloed was. Vooral schijnt hij zich menigmaal reeds toen te hebben aangekant tegen de Monniken, gelijk later ERASMUS en LUTHER deden. Van deze redevoeringen of twistgesprekken wordt loffelijke melding gemaakt in den *Catalogus Testium Veritatis* (13). De schrijver hiervan had eene *summa* of excerpt derzelve, en voegt er bij, dat degenen, die tegen de gebreken der Kerk predikten, bij hem aanmoediging vonden, waarom de aanhangers van den Antichrist hem zeer hateden. Hoewel hij als Schriftverklaarder door sommigen berispt wordt, als volgende meer het aangenomen stelsel der Kerk, dan de regelen eener gezonde Uitlegkunde, waartoe eene enkele uitdrukking van hem aanleiding geeft, namelijk: « *explicandam Scripturam esse juxta currentem Ecclesiae ritum, qua sententia mutante, Dei etiam judicium mutetur* » (14): zoo hebben wij echter bevonden, dat hij dezen regel, zoo als de aangehaalde woorden eenigzins uitdrukken, alleen volgt, waar het Kerkelijke gebruiken geldt. Menigmaal verschilt hij van de Kerkvaders, of herstelt den grondtekst naar eene verbeterde lezing (15). Vele

(13) L. I.

Bij-

(14) In *Ep. VII ad Bohemos*. Cf. GRADSIK *Hist. Reform.*, Tom. I. p. 32.

(15) B. v. Joann. XVIII: 13 en 24. waar hij uit de

Bijbelplaatsen verklaarde hij naar het taalgebruik, dat hij kende, (zoo als *Excit.* IV. 69. V. 78. VI. 98) en naar den geest of de bedoeling der Heilige Schrijvers, gelijk hij zelve hieromtrent zich duidelijk verklaard heeft (16). Er zijn op zijne Schriftverklaring echter somwijlen gewigtige aanmerkingen te maken, vooral ook op zijne wijze van behandeling en toepassing der Heilige Schrift; doch indien zelfs latere beter geleerde Schriftverklarenders hierin niet vrij gaan van gebreken, zal CUSA wel eenigzins te onschuldigen zijn, als hij zich in vorm of wezen niet geheel boven zijnen tijdgeest verbief. Dit deed hij echter somwijlen, zoodat hij betere tijden waardig, en die zelfs tot sierraad zou geweest zijn (17). Hij had toch voor de Heilige

Schrift

Schriften van CYRILLUS, door de zorg van NICOLAAS V in het Latijn vertaald, die veranderingen aanbeveelt, welke het verhaal van JOHANNES noodig ophelderen. «CYRILLUS, in istis commentariis dicit, JOANNEM repetere missionem ad CAIAPHAM, supra scriptam — Ex quo habemus nunc textum correctam et concordantem cum aliis Evangelistis.» *Excit.* VI. 102.

(16) «Nemo intelligit alterius scripturam, nisi attingat ad intentionem scribentis. Oportet, ut una sit ipsius et scribentis intentio seu spiritus movens. Sic nisi quis habeat spiritum eundem quem JESUS, non attingit ad intellectam seu gustum Evangelii.» *Excit.* VI. 133.

(17) Men beoordeele slechts het volgende: «Panca dicituri de Secretissima Trinitate, via potius exercitationis ad admirationem, quam via ostensionis incomprehensibilis Dei trini et unius: ad hunc finem, ut ad ipsum honorandum et glorificandum elevemur.» *Excit.* IV. 58. Meer dergelijke uitspraken vindt men in zijn boek *de docta Ignorantia*.

Schrift, als Goddelijke openbaring, onbepaalden eerbied, en wijsbegeerte buiten dezelve keurde hij ten eenenmale af (18).

Tot zijn dertigste jaar buiten eene vaste betrekking levende, kon hij zich aan zijne onderzoekingen vrijelijk overgeven, toen voor hem eene nieuwe loopbaan zich opende, welke hem eene dure leerschool werd, gelijk zij het was voor de geheele Christenheid. De Kerkvergadering van Bazel nam eenen aanvang (1431), en CUSA was als Deken van St. FLORENTIUS op dezelve tegenwoordig. Deze Kerkvergadering, belegd ter vereffening van geschillen, maar, gelijk bijna altijd op Kerkvergaderingen het geval was (19), eindigende met nieuwe en grootere daar te stellen, gaf echter aan een' man als CUSA gelegenheid, om van de hoogte, waarop hij stond, den staat der Kerk te overzien, en te bemerken, waar het kwaad schulde; terwijl hij tevens eenige Vorsten, of, door hunne afgezanten, den toestand hunner landen en onderdanen leerde kennen, hetgeen hem daarna als gezant ook hier te Lande uitne-

(18) « Oportet aperire viam, quam Deus per verbum suum monstrat. Sicut ars occulta seu intellectus absconditus omnibus Scholasticis non potest unquam attingi, neque via unquam ad ipsum reparabilis est, nisi se ipsum manifestet in verbo Domini, quod desert notitiam viae ad ipsum.» *Excit.* VI. 100. » Ex verbo Platonico capitur fructus scientiae Platonicae. — Sed ex verbo Dei perfectissimus fructus, qui est intelligere — Deum.» L. I.

(19) CUSA zegt in den Viden Brief tot de Bohemers: « Synodalia gesta et sacrorum generalium Conciliorum ostendunt, eos, qui de Ecclesia abierunt, raro humana diligentia vere redüsse.»

nemend te stade kwam. Het is bekend en overal te vinden, welke punten op deze Kerkvergadering behandeld zijn (20), hoe eene scheuring tusschen den Paus en vele hooge Geestelijken is uitgebroken, en wederzijdsche banvloeken en afzettingen zijn gewisseld. Alleen het gedrag van CUSA op dezelve, willen wij, zoo verre het ons bekend is, opgeven en beoordeelen.

Hetzelve wordt van velen, die hem van groote ongelijkheid aan zich zelve beschuldigen, en zijne middelerwijl veranderde denkwijze aan onedele beginselen toeschrijven, hoogst ongunstig beoordeeld, en schijnt oppervlakkig dit ook te verdienen. Doch eene naauwkeurige inzage der zaken en omstandigheden, alsmede van zijne eigene, dikwijls onjuist voorgestelde, gevoelens heeft ons overtuigd, dat geene onedele beginselen hem gedreven hebben; dat hij als tusschen twee kwaden kiezen moest; en dat hij zich meer gelijk is gebleven, dan men algemeen beweert, vooral omdat zijne vroegere denkwijze niet zoo overdreven liberaal was, als men gemeend heeft. Vooral schijnt hierbij op zijne gematigdheid en afkeerigheid van alle scheuring gelet te moeten worden, waardoor hij zonder geheele verzaking van denkwijze de partij, welke hij eerst was toegedaan, verliet, omdat deze naar zijne meening

ver-

(20) De hereeniging der Oostersche en Westersche Kerk, de Boheemsche of Hussitische kwestie, de reformatie der Kerk in 't hoofd en de leden, de afzathandel, en het geschil over de oppermagt van den Paus of van 't Concilie, waren de voornaamste.

verder afweek. Het is toch te regt opgemerkt, dat er zich onder de vergaderde Leden van dit Concilie weldra een geheel andere toon en geest openbaarden, dan in den beginne, toen men waarlijk goede verbeteringen scheen te bedoelen. Doch toen men in eigene aanmatigingen buitensporig werd, en alzoo voor het kwaad, dat men zocht te weren, een erger in de plaats stelde; toen men uitspatte in onzedelijkheid, tot welker beteugeling men was zamengekomen; toen men VICTOR AMADEUS (FELIX V) tot Paus aanstelde; toen men om Proselieten te winnen, en de Grieken onwaardiglijk te believen, in de aflaten eene ongehoorde rekkelijkheid wilde doordrijven (*Bullae indulgentiarum remissionis omnium peccatorum, semel in vita et semel in morte, in favorem subsidii pro reductione Graecorum procurandi*): schaarde zich CUSA aan de zijde van EUGENIUS IV, waardoor hij zijn belang toen niet zóó bevorderde, als hij zou gedaan hebben, wanneer hij de partij van FELIX gekozen had. Later deed het ook AENEAS SYLVIUS, doch minder edel, en aan zich zelve meer ongelijk (21). CUSA heeft nimmer herroepen (en behoef-

(21) In een werk *de Vitis Pont. et Card.*, gevonden wordende op de Utr. Bibl., Hist. Eccl. 189. Fol wordt gezegd: »Cum esset juvenis, cum Basileensibus Concilii potestatem extulit, et cum vidit eo schisma excitari, AENEAM SYLVIVM secutus, pro EUGENIO contra illos certavit." Hoewel hierin eene gegronde rede van zijnen overgang wordt opgegeven, is het echter onjuist dat hij AENEAS SYLVIUS gevolgd is, daar het omgekeerde plaats had.

hoefde dit om vele redenen niet te doen), wat hij op 't Concilie te *Basel* gezegd of toen ter tijd geschreven had, gelijk *AENEAS SYLVIVS* deed, toen hij naar de Pauselijke waardigheid stond, en die verkregen had (22).

Niet onbelangrijk zal het hierom wezen, zijne denkwijze over het Pauselijk gezag, welke hij geuit heeft in zijn werk *de Concordantia Catholica*, geschreven vóór 1438, toen hij nog lid van de Kerkvergadering te *Basel* was, kortelijk op te geven, en te vergelijken met zijne latere daaromtrent uitgedrukte gevoelens. Wij zullen alzoo wel zien, dat hij zich niet volkomen gelijk gebleven is, doch ook in zijne latere Schriften spreekt hij niet over het Pauselijk gezag en de Pauselijke uitspraken als onfeilbaar. Hij dringt de gehoorzaamheid aan hetzelfde, goed uitgeoefend wordende, meer aan uit het belang voor de Christelijke eenheid, en gebruikt, om mij zoo uit te drukken, meer argumenten *ex tuto*. Eenmaal slechts, heb ik eene afwijking

(22) Zie de woorden aangehaald door Prof. *KIST*, *Archief*, D. I. bl. 166. De geheele *Bulla retractationum* in *HARDUINI Collect. Concil.* T. IX. p. 1449 seqq.

Zonderling komt ons het gezegde van *AENEAS SYLVIVS* voor: « Deploro, quod tam nobile ingenium ad illa schismatis studia diverterit. » *Hist. de gestis Bas.* Lib. I. Zeer lezenswaardig is hetgeen *HAGENBACH*, in zijne *Voorlesingen over de Hervorming*, D. I. over 't Concilie van *Basel* en *AENEAS SYLVIVS* schrijft, doch het verwonderde ons dat zoo wel hij, als ook *MERLE D'AUBIGNÉ*, daar beide de *Hervorming* in hare vroegste ontwikkeling opsporen, van *CUSA* geen gewag maken.

king van meer belang gevonden , welke letterlijk zal worden opgegeven.

In het genoemde werk dan de echtheid der Decretalen betwijfelende , en alle Pauselijke Decretalen beneden de Canons der Concilien stellende , waardoor hij der Pauselijke magt eene onherstelbare wonde sloeg , geeft hij tevens over dat Pauselijk gezag zelve zijne meening zóó te kennen , dat de plaatsen der Heilige Schrift (Matth. XVI : 19 en Luc. XXII : 32) , welke de Paus op zich toepast , als den opvolger van Petrus , betrekking hebben op de Kerk , daar dezelve niet uitsluitend tot Petrus zijn gesproken , maar op zijne belijdenis toepasselijk zijn : dat daarom , hoezeer de Paus Voorzitter is op de Concilien , het Concilie boven den Paus en minder feilbaar is , te meer , daar zelfs sommige Pausen scheurmakers en ketters geweest zijn , die echter niet alleen daarom , maar zelfs nog om andere redenen , door een behoorlijk geconstitueerd Concilie kunnen worden afgezet . Men meene echter niet , gelijk sommigen wel eens te onregte hebben beweerd , dat hij het gansche Pauselijk gezag den bodem ingeslagen heeft . Naar het privilegie zijns zetels komt hem , gelijk welcer Rome het oppergebied onder de volken voerde , de eerste rang toe , daar ook de Apostelen (dit alles is naar zijne meening) Petrus tot hun opperhoofd gekozen hebben . Vervolgens beweert hij , dat ook de magt van den Stedehouder van Christus , gelijk alle magt , van Christus is , maar door menschen hem is toe-

ge-

gestaan. Eindelijk toont hij aan, dat de Paus in zijn werk en in zijne roeping de Stedehouder van *Genève* is, gelijk de Keizer in het zijne; dat beiden van elkander, een iegelijk in het zijne, onafhankelijk zijn; dat de Paus een Concilie kan te zamen roepen, hetgeen de Keizer ook dan kan doen, wanneer de Paus dit bij noodzake-
lijkheid verzuimt; doch dat de Paus kan en moet bevelen, dat er Bisschoppen bij tegenwoordig zijn. Hij maakt alzoo eene voor die tijden voorzigtige en nuttige scheiding tusschen de regten van beiden, ieder op eigen grondgebied plaatsende, waardoor bettingen konden voorkomen worden, en den strijd over het supremaat de brandstof ontnomen werd. Vooral verklaart hij zich tegen de meer wereldlijke magt der Geestelijkheid, welk gevoelen hij nooit verloochend heeft (23). Aan den Paus, en daarna aan de hem in rang volgende Geestelijken kent hij de zorg en het gebied over de mindere Geestelij-

(23) Zeer opmerkelijk zijn zijne eigene woorden: « *Temporalia Ecclesiarum quid prosunt Reipublicae? quid Imperio? quid subditis? Certe parum aut nihil. — Rabidus appetitus ad ipsa terrena, Ecclesiis annexa dominia, Episcopis ambitiosis hodie inest, ut ea videamus expressè agere, dum promoti sunt, quae ante ambiebant. De temporalibus omnis cura: de spiritualibus nulla. Non fuit ista Imperatorum intentio: non volebant spiritualia a temporalibus absorberi, quae pro eorum augmento Ecclesiis dedere, et haec omnia proh! dolor ex perverso ordine eveniunt.* » *De Concord. Cathol.* L. III, c. 29 fol. 812. ed. Bas. Dit gevoelen heeft hij nooit verloochend, en het ook hier

kijken toe, en dringt de noodzakelijkheid der handhaving van dat gezag bijzonder aan in het beteugelen der *Bedelmonniken*, die doorgaans een berispelijk leven leidden, en de orde of Hierarchie der Kerk verstoorden, zelfs zoo verre gaande, dat hij den toestand der Kerk oneindig gelukkiger noemde, toen zij er niet waren (24).

Deze gevoelens, waarin de middenweg doorgaans gehouden werd, mishaagden bijna aan beide partijen, welke de uitersten voorstonden, doch hierdoor heeft hij zijn karakter kunnen bewaren, zelfs toen hij de zijde van Paus EUGENIUS gekozen had.

Wij willen daarom ook nu zijne denkwijze over de aangevoerde punten na dien tijd leeren kennen, toen AENEAS SYLVIUS hem den *Hercules* van EUGENIUS noemde.

In 1442 vinden wij hem, op den Rijksdag te *Frankfort*, door Keizer FREDERIK zamengerooepen, onder de afgevaardigden van EUGENIUS, wier woordvoerder hij was (25). Aldaar beweerde hij de onregtvaardigheid

te lande sterk voorgestaan, waardoor hij de decreten van FILIPS van *Bourgondie* tegen de aanmatigingen der Geestelijken bevestigde, zoo als bewezen zal worden. Met de daad is hij hieraan getrouw gebleven. Want in de geschillen met den Hertog van *Oostenrijk*, om zijn bisdom *Brixen* en de hervorming van een Klooster gerezen, waarin de Paus wilde dat hij volhield, heeft hij hierom toegegeven. DUFIN *Bibl. Eccles.* T. XII. c. 4

(24) *De Concord. Cathol.* L. II. c. ult.

(25) AUG. PATRICII *Summa Concil.* ap. HARDUINUM, T. IX. p. 1185.

heid der handelingen van het Concilie van *Basel* tegen EUGENIUS, zonder te herroepen, wat hij vroeger gezegd had, en zonder hiervan door de tegenpartij beschuldigd te worden. Het zij genoeg hier op te merken, dat hij veel heeft toegebracht om de scheuring in de Kerk te heelen, en er eindelijk in geslaagd is, met behulp van AENEAS STYLIUS, de Duitschers met den Paus te verzoenen, op voorwaarden, welke CUSA naar zijne onveranderde denkwijze had aangeraden, dewijl de Paus veel toegaf, gelijk uit de laatste bulle van EUGENIUS blijkt (26).

Sedert dien tijd is hij tot het zelfde doel in verschillende gezantschappen in Duitschland en Frankrijk werkzaam geweest, in welk laatste land toen die betrekking tot den Paus is ontstaan en bevestigd, waarbij men, zonder geheele afhankelijkheid, den Paus erkent, waartoe door de Pragmaticke Sanctie de grond is gelegd, en naderhand door vele Concordaten, ook door toedoen van CUSA, onder NIKOLAAS V bevestigd. Wij bezitten van dit tijdvak zijns levens weinige berigten, doch dewijl waarschijnlijk op deze reizen de meeste zijner *Ex-citatie*n vervaardigd en uitgesproken zijn, kunnen wij hieruit zijne toen geuite gevoelens over de bewuste punten leeren kennen. Onbekend is ons gebleven een werk getiteld: *Hercules Papae*, waarin, volgens P. MORNARIUS en FLACIUS ILLYRICUS, *vele uitstekende woorden en daden van hem voorkomen, gedurende zijne ambassade in Duitschland tegen de mis-*

(26) *Bullarium*, T. I. c. 19.

misbruiken der Roomsche Kerk gerigt, en waarin Cusa's denkwijze over de Pauselijke dwalingen uit zijne werken wordt in 't licht gesteld (27). Dit is alzoo een bewijs te meer, vooral naar het getuigenis des eerstgenoemden, dat Cusa als Pauselijk Legaat, en zelfs de *Hercules* van den Paus genoemd wordende, zijne vroegere denkwijze niet verzaakte (28). Naar zijne ons bekende Schriften willen wij dit staven. Wij zullen hiervan kortelijk het hoofdzakelijke opgeven, terwijl in Bijlage B. zijne eigene woorden te vinden zijn. Naar het ons toeschijnt geeft hij overal bewijzen, dat hij die reductie en restrictie der Pauselijke magt, welke hij eenmaal had voorgestaan, ook in zijne naauwe betrekking tot den Paus bleef handhaven; en daar hij zich nooit tegen de geheele afschaffing had verklaard, maar integendeel dezelve voorwaardelijk krachtig ondersteunde, zoo schijnt hij ook op die voorwaarde Pauselijk gezant geweest te zijn. Zoo noemde hij, in 1451, *den Paus, in vereeniging met de Katholieke Kerk, den beschermer tegen allen tegenstand*

(27) *Catal. Testium Veritatis*, l. 1.

(28) Hoe hij over die roeping dacht, getuigen de volgende woorden, waarin meer opmerkelijks is: « *Euangelizans se debet habere quasi vir fortis sine peccato omnino verax. Euangelizare non competit omnibus Sacerdotibus, sicut consecrare, imo est altioris virtutis: et primis in Ecclesia Dei, qui sunt successores Apostolorum, competit, et aliis tunc tantum, quando ipsi per illos mittuntur.* » *Excit.* V. 83.

stand. Over het algemeen spreekt hij echter weinig van dat gezag, en, waar hij gezag noodig heeft, beroept hij zich liever op de woorden van CHRISTUS, en het gezag der Kerk. De gebreken en ondeugden der Pausen verheelt hij niet, en bewijst dat de invloed van brave Geestelijken oneindig sterker is, dan die van gezagvoerenden, wier eenige aanbeveling hunne waardigheid is (30). Waar hij echter het Supremaat van den Stedehouder Gods verdedigt, doet hij zulks alleen in geestelijke zaken, aantoonende dat het zonde is zich tegen den Paus, het geestelijk hoofd van de Kerk, in hetgeen hij als zoodanig doet, te verzetten. Altijd brengt hij echter de uitzondering bij, dat, bijaldien de Paus onchristelijk handelt, de Kerk daartegen hulpmiddelen heeft, welke dit herstellen; dat echter niet aan een iegelijk het oordeel hierover wordt toegestaan, dat niemand daarom zijne gehoorzaamheid naar eigen inzicht mag opzeggen, of zich mag afscheiden, als waardoor in Kerk en Staat de grootste beroeringen ontstaan. Wij mogen zeker het nuttig doel van dit gevoelen niet loochenen, en kunnen begrijpen, hoe de Pauselijke waardigheid op die voorwaarde naderhand bij verlichte Christenen voorstanders gevonden heeft, doch verheugen ons tevens, dat nog meer verlichten hebben bewezen, dat men die waardigheid veilig missen kan. Misschien zouden, bij behoud der Pauselijke waardigheid, vele
scheu

(30) *Excit.* VII. 143.

scheuringen zijn voorgekomen, doch hiervan is gewis op verre na alles geen nadeel.

Opmerkenswaardig is het verder, dat CUSA, sprekende van de oorzaken der scheuring tusschen de Grieksche en Latijnsche Kerk (tot welker heeling hij vroeger naar Griekenland gezonden was) alleen gewag maakt van het geschil over *den uitgang des Heiligen Geestes*; waaromtrent hij beweert, dat de Grieken op het Concilie van *Florence* beloofd hadden in éénheid met het Catholiek geloof weder te keeren, en waardoor, volgens hem, alle scheuring zou zijn weggenomen (5). Bekend is het intusschen, dat ook bij andere geschillen over Kerkelijke plegtigheden en gebruiken, het door de Grieken ontkend Oppergezag van Rome het groote struikelblok was en bleef (32). Dewijl dit door hem

(31) *Excit.* VI. 122. alwaar hij opgeeft, dat de Grieken wegens hunne ontrouw, door de Turken, tegen wie zij van de Westersche Christenen hulp verzocht, en daarom meer beloofd hadden, dan zij meenden, overwonnen waren. « Duo itaque fieri permisit Deus: scilicet quod illi dolosi schismatici corrigerentur per subactionem civitatis, et boni expulsi tepiditatem Christianam excitarent. » Of hij hiermede dat gezegend gevolg, hetwelk voor het Westelijk Europa uit de vlugt van vele Grieken uit hun Vaderland ontstaan is, bedoelde, durven wij niet beslissen. Zeker heeft hij het oog op den outwaakten geest van zorg voor wezenlijk belang, door welks verzuim de Grieken te gronde waren gegaan, en geheel Europa zich in 't verderf zou gestort hebben.

(32) Verg. N. C. K 152, *Oratio de Ecclesia Graeca, divinas Pro-*

hem verzwegen wordt, vermoeden wij, dat hij meende met de Grieken, al hielden zij verschillende Kerkplegtigheden, in éénheid te kunnen zijn (33), daar hij niet meende, dat hierom scheiding moest plaats hebben. En daar hij omtrent het oppergezag in de Kerk in vele opzichten met de Grieken eenstemmig dacht, geloofde hij, dat deze rede van vroegere verwijdering, toen men niets toegaf, was weggenomen; waarin hij zich echter bedroog, omdat de Grieken hierin Rome nooit vertrouwden, en te regt op de denkwijze van enkelen niet wilden afgaan. CUSA zag hierom in hunne nederlaag geene zegepraal van den Paus, evenmin als in de nederlaag der Turken door JOHANNES HUNNIADIS; doch dewijl hij beweert dat de Paus, ter handhaving der eere van het kruis, tot de wapenen geroepen had, zag hij in de overwinning der Christenen de zegepraal van CHRISTUS.

Alzoo zocht hij alles aan te wenden tot die éénheid in de Kerk, waarvan hij zich een ideaal gevormd had in den geest van IRENAEUS, CYPRIANUS en andere oude Kerkvaders, en waarheen al zijne bemoeijingen strekten, hetwelk duidelijk bovenal zichtbaar is in de wijze, waarop hij de Boheemsche en Grieksche geschillen wilde bijleggen. Dit
doel,

Providentiae teste; en onze Academische Verhandeling: *De discidio Ecclesiae Christianae in Graecam et Latinam, Photii auctoritate maturato*; op welke wij volgens belofte eerlang eenig vervolg wenschen te geven.

(31) *Ep. II et VII ad Bohemos.*

doel, en zelfs de door hem aangewende middelen verdienen in dien stand van zaken lof. Het is niet te ontkennen dat hij somwijlen die éénheid dáár wilde opdringen, waar zij niet te behouden was; doch het hoofddenkbeeld was niet verwerpelijk. CUSA beoefende toch hierbij, wat de gulde spreuk van WIRSIUS zegt: *In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in omnibus caritas*. Tot dat noodzakelijke bragt hij misschien meer, dan noodzakelijk was, doch zijn beginsel was Christelijk en hij wilde geenszins die *absolute eenheid*, welke de Roomsche Kerk nog beoogt, en waarop zij zich als getuige voor haar en steunsel tevens verhoovaardigt. Hij meende dat eenzijdigheid hoogst verderfelijk was, en tot vele dwalingen leidde (34). Hij eerbiedigde dikwijls anderer denkwijze, ook waar dezelve van de zijne verschilde, gelijk zijne brieven tot de Bohemers, en zijne aanhalingen en beoordeelingen der Kerkvaders getuigen. Hij meende ook, dat het wezen des Christendoms niet in uiterlijke plegtigheden bestaat, of daarvan uitsluitend afhankelijk is (35), doch naar zijn denkbeeld,

om-

(34) « Platonicus non audit cum delectatione et gustu, nisi verba Platonica; et licet ARISTOTELIS melius doceret, non potest decernere, quia non est Aristotelicus.» *Excat.* V. 82.

(35) « Varium ritum esse posse sine detrimento vel periculo, non dubito.» *Ep.* II. *ad Bohemos*. Daarna bewijst hij zelfs, hetgeen in de Boheemsche quaestie van belang is,
IX. *Deel.* C dat

omtrent de noodzakelijke éénheid in de Kerk, kan somwijlen verschil van denkwijze over plegtigheden schadelijk zijn. Van het algemeen aangenomen gebruik der Kerk meende hij daarom, dat men niet ligtvaardig moest afwijken, en keurde vooral die afwijking dan af, wanneer dezelve in eigendunkelijke aanmatigingen, welke scheuringen veroorzaakten, grond vondt (35).

Naar

dat in de Christelijke Kerk zonder schade hierin verschil is geweest. • *Primi Christiani sub utraque specie communicarunt. Sacerdos Graecus hodie dat Eucharistiam ad manum, Calicem administrat Diaconus.*” *Ep. VII. ad Bohemos.* Men denke hierbij aan de Engelsche Kerk, en de reden, waarom *HUGO GROTIVS Papisans* genoemd is.

(36) • *Ubi vero praesumptuosa temeritas quemcunque ritum unitati et paci praefert, etiam si in se bonus, Sanctus et laudabilis foret, damnabilis est. Dicitis: obediendum Christo, primo loco; deinde Ecclesiae, et si Ecclesia aliud praecipit, quam Christus, non Ecclesiae sed Christo obediendum. Bene. Sed in hoc est omnium praesumptionum initium; quando iudicant particulares suum sensum in divinis praecipit, voluntati divinae conformiorem, quam universae Ecclesiae.*” *Ep. II ad Bohemos.* In denzelfden brief redeneert hij ook aldus: • *Het Avondmaal is een boud der liefde, en denkt gij nu meer nut te hebben in de viering des Avondmaals op uwe wijze in scheuring, dan volgens de aangeuomene in vereeniging?*” Sommige Boheemsche Priesters verklaarden hierop dat *CUSA* al zijn vernuft had aangewend tot bevrediging en vereeniging. Afkeerig vooral was hij van de vervolgingen, vroeger tegen de Hussieten aangewend, en hij had, gelijk blijken zal, Christelijke gevoelens over den Ban of Excommunicatie, waarmede men zoo veel kwaad heeft gedaan tegen den geest des Christendoms. *Ep. III.*

Wij

Naar dit zijn beginsel van vredelievendheid en bewaring van eendragt, hetwelk hij met daden bevestigde, moeten deze gevoelens beoordeeld worden; en dan zijn dezelve niet verwerpelĳk, al heeft daarna een beter inzicht het ideaal eener Gatho-

Wij willen hier nog twee plaatsen bijbrengen uit zijne schriften, om zijn gevoelen over de éénheid in de Kerk te leeren kennen: « Vos fugitis Ecclesiam, de qua vos esse dicitis, etiam si neque cum Papa, neque cum Cardinalibus, neque cum toto mundo sitis, asserentes vos adhuc in templo domini esse, quod potius est insanire, quam errare.” *Ep. VI. ad Bohemos*, » Non est unitas in multitudine explicabilis. Si igitur sunt in Ecclesia Patriarchae, Archiepiscopi, Metropolitani, Episcopi, Presbyteri, Potestates, has quidem contractas esse constat.” *Ep. ad Romanicum de unitate Ecclesiae*. In de boven onzen lof verhevene Verhandeling van den Hoogleeraar KIST, (*de Chr. Kerk op aarde*, 2e uitg. I D. bl. 262 vv.) ziet men ook opgegeven de voordeelen van deze meening, welke bijna alle leeraren der Christenheid in de eerste eeuwen vuriglijk hebben aangekleefd. Te regt wordt dezelve nogtans eene afwijking van de beginselen van Jezus en zijne Apostelen genoemd, hoogst verderfelĳk in de toepassing door menschelijke heerschezucht. Wij voor ons gelooven echter dat CUSA deszelfs verwezenlijking in de bedoeling der eerste Christenen beoogde. Hij meende toch ook, *dat de ware éénheid vooral bestond in gemeenschap des geloofs, zuivere verkondiging des Evangeliums, en der bediening der onveranderlijke Sacramenten, en de Kerkelĳke tucht*, waar hij CYPRIANUS volgt. *Ep. c. de Unitate et Excit. VI. 99.* « Ministri non possunt sacramenta Ecclesiae, quae fundata est in fide et Sacramentis, augere vel minuere, neque novos articulos facere. Ad illos enim non spectat, sed ad infinitam potestatem, quae est Dei. Nam fundamentum Ecclesiae et Unitatis consistit in fide et Sacramentis, quae variari nequeunt.”

tholieke éénheid, welke alleen in eene volmaakte Kerk kan plaats hebben, ontzenuwd (37). Doch herinneren wij ons altijd, wanneer Cusa leefde.

Wij meenden dat de vermelding van het opgegevene geene geheel onbelangrijke bijdrage ter regte kennis zijner gevoelens, en ter beoordeeling van zijn karakter en zijne handelwijze kan geacht worden, en hebben ons in dit gedeelte vooral bij die dingen bepaald, welke wel niet uitdrukkelijk in zijne missie als Pauselijk Legaat in de Nederlanden voorkomen, of door hem, voor zoo verre wij weten, hier opzettelijk behandeld zijn; doch daar dezelve met het hier voorgevallene en door hem gesprokene in zeer naauw verband staan, meenden wij over het laatste door het eerste een noodzakelijk en nog niet ontstoken licht te verspreiden. Wij zullen dan thans dit als genoegzaam achten, herinnerende dat eene volledige levensbeschrijving ons doel niet was. Wij zullen, wanneer wij zijn verblijf, verrigtingen, en geuite gevoelens in de Nederlanden schetsen, insgelijks uit zijne eigene Schriften opheldering en bevestiging bijbrengen.

Wij moeten daartoe vooraf een' kleinen uitstap maken, waarop wij vertrouwen dat diegenen ons gaarne vergezellen willen, die niet haasten naar de ontkenning, maar ook op daartoe leidende episoden de aandacht vestigen: hiertoe zullen wij dan

(37) N. C. KIST, *De Chr. Kerk op aarde*, t. 2. pl. bl. 103 vv. 263 vv., en D. T. HÛËR, *Haagsch Genootschap*, 1832. bl. 157 — 168.

dan de aanleiding uiteenzetten tot zijne komst als Pauselijk Legaat in Noord-Nederland, voor welke betrekking men hem zeker uitnemend geschikt rekent; hetgeen men te eerder zal doen, als men het oog vestigt op den Kerkelijken en Burgerlijken toestand dezer Landen te dier tijde.

II.

Het is meermalen en te regt opgemerkt, dat zelfs te midden van het diepst verval des Christendoms eene Godvruchtige stemming werd bespeurd, welke van den onwederstaanbaren invloed van dezen Godsdienst getuigt (38). Het was niet duidelijk hoe men een Christen wezen moest, omdat het Evangelie een gesloten boek was, maar men wenschte het toch te zijn. Zoo veel vermogt het overblijfsel der eenmaal zuiver gepredikte en beschrevene Goddelijke leer van verzoening en Godzaligheid.

De Geestelijkheid zou er anders nooit in geslaagd zijn zulk een gezag te krijgen. Het volk kende de Godsdienst niet, dan door de Geestelijken, en van hier dat aan de tolken der Godheid een eerbied werd bewezen, welke haar alleen toekomt. Dit is onder alle Godsdiensten bij onbeschaafde volken een

ge-

(38) Cf. G. J. ROOYENS, *Orat. de indole Rel. Chr. in qualibet formae varietate perpetuo spectabili*. Amst. 1828. et J. F. VAN OORDT, *Orat. de Rel Chr. in Patria nostrat ej sua salutari numquam destituta*. Gron. 1835.

gewoon verschijnsel. De Apostelen hebben het echter uit het Christendom zoeken te bannen. Hunne opvolgers hebben het er ingevoerd. Ook in ons Vaderland vertoonde het zich. Ons volk zich onderscheidende door gemoedelijkheid, en onwetend en argeloos gelijk het was, vertrouwde zich met volle gerustheid zijnen zielverzorgers toe, en gaf door vele offers blijken van dat soort van Godsdienstigheid, welke uit dwalende vroomheid zich voorspraken koopt. Van hier de menigvuldige Kloosters, in vergelijking van andere landen, in ons Vaderland gesticht, en het steeds toenemend getal van Geestelijken, die zelfs in tijden van schaarsheid in overvloed leven konden. Dit dreef zelfs Geestelijken uit andere landen herwaarts heen, en zoo werd alhier door hun getal en vermogen een groot overwigt daargesteld, hetwelk door het volk geëerbiedigd werd, zoo lang het in dien invloed als zuiver zedelijk geloofde (39). Die invloed had belangstelling en buitengewone deelneming in de kruistogten bewerkt, en zich onder dezelve bij afwezigheid der Vorsten en Edellieden versterkt. Dezelve had uit de verdeeldheden, welke ons Vaderland sedert de XIIde Eeuw vooral be-roerden, voordeel getrokken, doch verwoestte ten laatste zich zelve, toen in het oog vallende onzedelijkheid de Geestelijken bezoedelde, toen zij tot
dwang-

(39) Вожнокъ, t. 2. pl. uitgave van Amst. 1739. bl. 268—273. overgenomen door WАСЕНААР, D. III. bl. 13.

dwangmiddelen de toevlugt namen, en op een vreemd grondgebied eenen strijd waagden tegen Magten, hen allengs te sterk geworden: de ontwaakte volksgeest, namelijk, op welken de gevoelens van *Waldensen*, *Mystieken* en *Hussieten* weldadig gewerkt had (40), en de regten der wereldlijke overheid; waarbij nog kan gevoegd worden, dat hunne aanmatigingen en onafhankelijkheidszucht van het Opperhoofd der Kerk hen van een' grooten steun beroofde. De XV^{de} Eeuw was van deze worsteling en hunne nederlaag getuige. De tegenkanting tegen de Geestelijkheid nam toen eene gelukkige rigting. Men tastte het kwaad op de rechte wijze in het harte aan, en beginselen en middelen waren niet ongezegend. De spot der *Rhetorikers*, welke reeds vroeger de Geestelijkheid had aangevallen, was het ware verbeteringsmiddel niet, evenmin als, in de XVIII^{de} Eeuw, de Satyre van VOL-

TAL-

(40) Een merkwaardig voorbeeld van gezegende werking van een schijnbaar tegensigtig middel is onder anderen te vinden bij BALEN, *Beschrijving van Dordrecht*, bl. 708. De door JAN van *Beijeren* doorgedreven togt tegen de Boemers maakte de onzen met der Hussieten opgeklaarde gevoelens bekend, zoo dat zij, wederkeerende, voor derzelve zaak meer gewonnen, dan daar tegen ingenomen waren. Dit schijnt CUSA geweten te hebben, en, daar hij de Hussieten niet zoo gestreng veroordeelde als anderen zijner tijdgenooten, heeft hij dezen geest alhier gevierd, voor zoo verre hij dit naar zijne beginselen konde doen. Bevreemdend is het dat BALEN niets vermeld van CUSA's bedrijf en prediking te *Dordrecht*, waar hij gewecrd is, zoo als hij dit uit de door hem gebruikte Archieven weten kon.

TAIRE. Hierbij breekt men wel af, maar bouwt niet op, ja men tast zelfs het fundament aan, waarop iets beters moet worden gesticht. Zulke hervorming leidt ligtelijk tot volslagen ongeloof aan de eene zijde, en mag hierdoor de tegenpartij eenigzins verzwakken, doch versterkt die aan de andere zijde, dewijl het ééne uiterste het andere voedt. Bijgeloof wordt door ongeloof nooit overwonnen. De onzedelijkheid der Geestelijkheid in leer en wandel moest op andere wijze worden weggenomen. Het volk verlangde die hervorming, welker noodzakelijkheid op echt Christelijke gronden door sommigen reeds was aangewezen en aangevangen. Van hier dat men reeds toen hier te Lande aan dezulken, die zich tegen het leven der Geestelijkheid verzetteden, den naam gaf van *Reformateurs der Geestelijken* (41). Deze *Hervormers* schijnen hier een goed doel te hebben gehad, hetwelk elders wel eens gemist werd (42). Geheel geestelijke of zedelijke wapenen vermogten echter niet alles. Men was nog te veel aan Kerkelijk gezag gehecht, om zonder hetzelfde te handelen. Men wenschte door de Kerk verbetering in de Kerk, en het volk verlangde die door tusschenkomst van
haar

(41) BOEKHOORN, t. a. pl. bl. 225, mit eenen brief van HENDRICK LOEDER.

(42) CUSA zegt: « Coloniae hoc tempore accidit, ut religiosae quaedam personae pauperes, videntes alias favorem populi in reformatione acquisivisse, et de paenuria ad rerum abundantiam pervenisse, ut similiter ditarentur, habitum et caeremonias Reformatarum assumentes, in sal-lacia reprehensae sint ex fructibus." *Excit.* VI. 116.

haar geestelijk, ook hier in Geestelijke zaken door hetzelfde geëerbiedigd, Opperhoofd. Dit behoort gewisselijk tot de aanleiding der komst van een Pauselijk Legaat herwaarts. Bij de komst van CUSA openbaarde zich dit, daar hij overal werd ontvangen met dezen welkomstgroet: *Gij zijt gekomen, o begeerde! dien wij inriepen in onze duisternis* (42). Er waren wel reeds vroege: Missionarissen geweest, doch het had dezen aan gezag en bekwaamheid ontbroken, ja zelfs hadden sommigen zich schuldig gemaakt aan het kwaad, hetwelk men door hen wilde geweerd hebben, geldzucht. Zulke Pauselijke Legaten wilde men niet. Men wilde in hen gezag en braafheid vereenigd zien. JOANNES PASSAT, Prior der Reguliere Kanunniken te Utrecht, een man die door vroomheid uitmuntte, en zelfs in de volkstaal sprak, schijnt dien ingang niet gevonden te hebben, welken hij verdiende, misschien omdat hij van het Concilie van *Basel* slechts zijne volmagt had. Want, gelijk wij reeds opmerkten, het volk was Pausgezind, en werd hierin door de tegenkanting ten dien aanzien van de Geestelijkheid gesterkt, zoo wel als door de medewerking der wereldlijke Overheid. Met Kerkelijk gezag wilde men de Geestelijken beteugelen en verbeteren, terwijl het volk voor zich; zelf bij eene hogere en naar zijne meening meer geestelijke Geestelijkheid, de verlangde gemoedsrust zoeken wilde.

(42) Снрок. Belg. bl. 414. en Вокноонн, t. a. pl. bl. 286.

de. Dit alles bereidde en vorderde van dien kant de komst van eenen Pauselijken gezant herwaarts omstreeks de helft der XV^{de} Eeuw. Doch er is op meer te letten. De wereldlijke magt had ook hierbij belang. Bij het ontstaan van den derden stand, welken de Vorsten begunstigten, had de Geestelijkheid eenen zwaren slag geleden. Het volk was derhalve ten dezen opzichte eensgezind met de Landvorsten. Maar de Geestelijkheid, alzoo buiten 't bewind gesteld, woelde onophoudelijk en had nog menigmaal in den Adel eenen sterken arm. Want ook deze had veel verloren. Doch de Vorstelijke magt in de hand van den schranderen Bourgondier, *FILIPS de goede*, was hier tegen opgewassen en zegevierde in dien kamp. Hij volgde hierin nog wel den gang, dien de Vorsten vroeger, hoewel met ongelukkigen uitslag beproefden, toen zij den Keizer af en den Paus toevielen, doch hij bezat slimheid en kracht om zelve den stroom te leiden. Hij had zich misschien, gelijk andere Vorsten, boven den Paus kunnen verheffen, doch hij meende, dat het staatkunde was, die magt ter bereiking zijner oogmerken te vleijen en te gebruiken, zonder zich onder dezelve te verkoopen. Hij doorzag volkomen den toestand, waarin die magt zich bevond, en had, reeds van den aanvang zijner regering, daarvan tot zijn belang gebruik gemaakt, toen hij door Paus *MARTINUS V* het huwelijk van *JACOBA van Beijeren* met *GLOCESTER* verijdelde, hetwelk slechts eene wederdienst was voor zijne erkenning als Paus.

Ge-

Gedurende het Concilie van *Basel* liet **FILIPS** zich door zijne gezanten heftig gelden tegen den **KEIZER** en **VICTOR AMADEUS**, Hertog van *Savoije*, naderhand den door het Concilie verkozen Paus (**FELIX V**); hetwelk ten gevolge had dat **FILIPS** de zijde van **FUGENIUS** koos, wederom om zich hierdoor tegen eigen' vijand te wapenen en te sterken. Het was om dezelfde rede, dat hij dien Paus hulpe beloofde tegen de Turken, waardoor hij den Riddergeest bij zijne Edellieden deed ontwaken, om dien ter handhaving van zijn gezag in andere aangelegenheden aan te wenden, en te gelijk bij zijn volk als een *Christenvorst* geliefd te zijn (44). **FILIPS** alzoo gedekt door de gunst van den Paus, die evenzeer de zijne behoefde, gebruikte deze ter bevestiging van zijnen invloed op het Utrechtsche Bisdóm, hetwelk door hevige geschillen verdeeld werd. Ook hierin trok hij partij tegen den Keizer, dien de Stichtschen toegedaan waren, en trachtte, onder voorgeven van handhaving des Heiligen Vaders, eigene magt te vestigen, daar dit geestelijk en onafhankelijk gebied in **FILIPS** Staten een groote hinderpaal tegen zijn regeringstelsel was. Van hier, dat hij eerst den door Paus **MARTINUS** erken-

(44) Het doel der instelling van de Ridderorde van het Gulden Vlies ten jare 1430, schijnt dit te staven. Men leest op zijn graf dit bijschrift:

*Pour maintenir l'Eglise, qui est de Dieu maison,
J'ai mis le noble ordre, qu'on nomme la Toison.*

VAN LOON, *Aloude regeerwijs van Holland*, D. VI. bl. 608.

kenden *ZWEDER van Kuilenburg* voorstond, en daarna *RUDOLF van Diephout*, den tegenstander des eersten, toeviel, toen Paus *EUGENIUS* hem had aangesteld. Men heeft deze heerschzuchtige en vleijende handelwijze van *FILIPS* menigmaal strengelijk berispt, en dezelve is ook niet gemakkelijk volkomen te verdedigen, doch in de bestaande omstandigheden voerde deze Staatkunde tot anderszins onuitvoerbare verbeteringen. Hierdoor kreeg hij een nieuw hulpmiddel om de factie der Hoekschen en Kabeljaauwschen te fnuiken, dewijl *Bisschop RUDOLF* de woelende Hoekschen verdreef (45). Hierdoor kon hij de Geestelijken in hunne aanmatigingen beteugelen, en werd hierin toen zelfs ondersteund door den Utrechtschen Bisschop, die tegen hen in 1434, opverzoek van *FILIPS*, een merkwaardig *plakaat* uitvaardigde, hetwelk *FILIPS*, in 1445, bij zijne *opene brieven* nog sterker aandrong (46). In beide stukken, te vinden in Bijlage C en D, wordt het onbehoorlijk regtsgebied der Geestelijken, hetwelk eene wijde deur voor alle misdaden opende, en tevens het volk drukte, binnen zijne eigene grenzen, terug gebracht, waardoor alzoo hier te Lande door de Magten, van waar dit moest uitgaan, datgene werd daargesteld, hetgeen het Boheemsche volk van het Concilie van Bazel had verlangd. Eene der grieven

(45) *JOANN. à LEYDIS, de orig. et Rebus Gest. DD. DE BREDERODE, in MATTHÆI Anal. I. 667.*

(46) Beide zijn te vinden bij *BOCHHOORN*, bl. 242—251, en bij *BASELIUS, Doc. IV. p. 377—383.*

ven toch der Hussieten was de wereldlijke tyrannië der Geestelijken. FILIPS voorkwam de wenschen zijns volks, en snuikte de bijna onbedwingbare magt der Geestelijkheid. Hij gevoelde echter bij beiden nog niet volkomen te zullen slagen, indien hij zich niet bleef bedienen van het Pauselijk gezag. Hij vreesde misschien, en te regt, dat het volk door de list der altijd woelende Geestelijkheid kon verleid worden, en, zich verbeeldende dat het wereldlijke zich te veel in zijne geestelijke aangelegenheden mengde, verijdelen zou, hetgeen hij poogde; gelijk ook later dit volksvermoeden, al was het geheel ongegrond, veel goeds den bodem heeft ingeslagen. Het volk had behoefte aan Godsdienst. Het was niet genoeg de Geestelijken te beteugelen, maar men moest ze verbeteren. Daartoe was geestelijke invloed noodig. De wereldlijken vervoegden zich daarom tot CUSA, gelijk onder anderen blijkt uit een' hierna mede te deelen brief van JOHAN LAROT, Stadhouders van Holland en Zeeland (zie Bijlage E.).

Bovendien bleef er scheuring in het *Sticht*, daarom, bij den dood van ZWEDER, eenen nieuwen medestander koos in WALRAVEN van Meurs, en het was steeds voor FILIPS zoo wel als voor den Paus, van belang, hoewel om verschillende redenen, dat zich hier geene onafhankelijke Hierarchie vestigde. FILIPS zag hierin voor *Noord-Nederland* niet dan verderf te gemoet, eene rijke bron van twist, en een' onoverkomelijken hinderpaal voor de door hem gewenschte

en

en voor *Noord-Nederland* zoo heilzame vereeniging van al de gewesten. Te regt merkt BILDERDIJK aan (47), dat het door de ondervinding scheen uitgemaakt, dat *Utrecht* geen rust kon hebben, dan met een' *Hollandschen Bisschop*. Eindelijk zag hij het nadeelige der bedevaarten in, welke velen uit Adel, Geestelijkheid en volk steeds ondernamen, waartoe het naderend Jubeljaar ruime aanleiding gaf. Van hier dat hij voor de stad *Mechelen* den Jubelaflaat verkreeg voor degenen, die de Kerken aldaar met hunne offeranden bezochten. Doch dewijl ook dit niet genoegzaam was, omdat het volk de eigene Geestelijkheid niet vertrouwende, elders ruste zocht, was ook hiertoe de komst van een' Pauselijk Legaat noodig. Dit alles, en niet de vrees van in het beteugelen der Geestelijkheid te ver gegaan te zijn, bewoog FILIPS om, door JOANNES GODEFRIDI, Bisschop van *Atrecht*, (niet te verwarren met een' Zeeuwschen Geleerden van gelijken naam, die op het eind dezer eeuw Hoogleeraar in de Regten te Leuven was) aan PAUS NICOLAAS V eenen brief te schrijven, waarin de Nederlanden onder de hoede en tucht des Apostolischen zetels gesteld werden, en van den Heiligen Vader hulpe en voorziening in den gezonken staat der Geestelijkheid werd gevraagd (48). Indien wij ons niet bedriegen werd

ook

(47) *Geschied. des Vaderl.*, D. IV. bl 165.

(48) WAGENAAR, D. IV. bl. 31 en GLASIUS, D. II. bl.

ook door dezen brief de grond gelegd tot hetgeen eerst lang daarna (1456) gebeurde, tot de verkiezing namelijk van *DAVID van Bourgondie*, waartoe dezelfde *JOANNES GODEFRIDI* naar Rome reisde, om te voltooijen, wat wij gissen, dat reeds gedurende het verblijf van *CUSA* hier te Lande is overlegd en voorbereid. Wij hebben wel te vergeefs naar briefwissel of ontmoetingen tusschen hem en

bl. 309. meenen, dat de eerste reden geldend is. Doch bij deze ongegronde meening schijnt het staatkundig eigendommelijk karakter, zoo wel als het veruitgestrekt doel van *FILIPS* geheel vergeten te worden. *Vrees* was vreemd aan *FILIPS*, allermint voor den Paus, die hem eerder moest ontzien, hetgeen hij wist; maar 's Pausen gezag, ter bereiking van zijne oogmerken, en ter verdere beteugeling en hervorming der geestelijkheid, was hem noodig. Beide genoemde Schrijvers noemen den bewusten brief eene staal van laffe vleijerij van *FILIPS*. Wij willen dit niet napragen. *FILIPS* zag zeker meer op de zaak, dan op den vorm. Complimenten, gemeend of ongemeend, waren toen reeds niet vreemd aan de Staatkunde. Indien *vrees* hem tot het laten schrijven van dien brief gedrongen had, zou hij dat reeds vroeger hebben gedaan, en niet twee jaren na het uitvaardigen van zijn plakaat. Ons komt het voor, dat deze brief, geschreven in 1447, in het jaar dat *EUGENIUS* gestorven en *NICOLAAS* hem opgevolgd was, eene gelukwensching is, en herhaling, dat *FILIPS* op den ouden voet met het nieuwe hoofd der Kerk wilde blijven. Men vindt denzelfen bij *ARCID. DE ROJA* ad annum 1447. *BILBERDICK* zegt ten onregte dat *NICOLAAS* in 1449 eerst Paus geworden is (*Geschied. des Vaderl.* D. IV. bl. 153.). Het regte jaartal is hier van belang. Want indien de brief aan *EUGENIUS* geschreven was, zou het door ons wederlegde oordeel grond hebben.

en FILIPS gezocht, doch wij houden ons niet te min verzekerd, dat de eerste plaats gegrepen heeft. Ontmoetingen hebben er misschien daarom niet plaats gehad, omdat FILIPS toen ter tijd in de netelige Gendsche zaken was ingewikkeld, en CUSA zich bij Noord-Nederland bepaalde. Waarschijnlijk heeft ook CUSA deze niet begeerd, dewijl hij, al beantwoordde hij aan sommige staatkundige bedoelingen van FILIPS, echter in zijne leer niet op dien bijval rekenen kon, daar FILIPS hieromtrent geene zoogenaamde nieuwigheden dulden kon. Hij had in Artois menschen van meer verlichte denkwijze als kettters doen ombrengen, daar hij hiervan voor zijn regeringsstelsel nadeel vreesde. CUSA kon, buiten het oog van FILIPS, en gedekt door zijne bescherming veel goeds stichten. Daartoe bevorderde hij zijne Staatkundige inzigten. Want dat men naderhand DAVID *van Bourgondie* in 1451 reeds *Elect* van 't Bisdome *Utrecht* noemde, hoewel hij zulks eerst in 1455 geworden is, en dat men veronderstelde, dat ook CUSA hem alzoo betitelde, zullen wij hierna opgeven.

Uit dezen kortelijk ontwikkelden Kerkelijken, Godsdienstigen en Burgerlijken toestand onzes Vaderlands in de eerste helft der XV^{de} Eeuw, meen ik de aanleiding tot het verlangen naar eenen Pauslijken Legaat niet geheel ongegrond te hebben afgeleid. Paus NICOLAAS, ook door FILIPS als zoodanig erkend, voldeed gaarne aan dat verlangen, eensdeels om het door de Geestelijkheid hier te

Lan-

Lande miskend Pauselijk gezag te herstellen , als anderdeels om scheuringen , waarvan hij toonde een vijand te zijn , te heelen , en de Geestelijkheid te verbeteren , dewijl hij zelf van onberispelijke zeden was. Ook hij zal hierbij wel heerschzuchtige en misschien baatzuchtige bedoelingen gehad hebben , doch zijn zaakgelastigde heeft dezelve niet onedel bevorderd. Het jubeljaar gaf hiertoe gelegenheid , en de Kardinaal NICOLAAS VAN CUSA kwam , niet slechts ter verkoopning des aflaats , maar veel meer om , door leer en tucht , volk en Geestelijkheid tot boete en berouw , tot verbetering en Christelijken wandel te brengen.

Zijne geschiktheid hiertoe is ons reeds eenigzins gebleken , en zal nader opgehelderd worden. Het was voor die betrekking niet genoeg , geleerde , gezaghebbend , en braaf te zijn. CUSA bezat in zijne zeden en inborst ook eenen aanbevelingsbrief. Onzeker is het , of die aan Paus NICOLAAS bekende geschiktheid deze keus heeft bepaald , of dat zijne betrekking op de Nederlanden en zijne overeenstemming met de Afgezanten van FILIPS op de Concilien van *Basel* , *Ferrara* en *Florence* hem zelve aangedreven hebben die bestemming te begeren. Wij zouden het laatste vermoeden , indien ook niet *Duitschland* in zijne missie begrepen geweest ware , waarop AENEAS SYLVIVS toen niet zonder invloed was. Sommigen beweren dat hij in *Duitschland* zoo wel als hier te Lande vooral ten behoeve van eenen kruistogt tegen de Turken ge-

werkt en gelden verzameld zou hebben, doch hiervan zijn ons geene bewijzen voorgekomen, hoezeer CUSA altijd uit belangstelling in de Christenheid zeer tegen de Turken ijverde, en zoo wel hun Godsdienstig als Staatkundig stelsel bestreed, waarvan zijne werken getuigen. FILIPS had wel reeds vóór dien tijd eene kleine vloot in de Middellandsche Zee, welke de Turken belemmerde, en zocht bij den Koning van *Frankrijk* medehulp; doch eerst in 1453, na de inneming van *Constantinopel*, schijnt hij hieraan ernstig godacht te hebben, en toen hem later door Prus II het opperbevel over dien togt werd opgedragen (49). Toen zijn hiertoe ook in de Nederlanden, niet bij wijze van aflatgelden, maar van Gravelijke beden, penningen gevraagd. Doch andere zorgen, waaria FILIPS gewikkeld was, en de afkeer van zulken kruistogt bij het handelzuchtige Nederlandsche volk hebben dit verijdeld. Van hier dat de Nederlanders niet tegenwoordig wilden zijn op 't Concilie van *Mantua*, en men zelfs beweert, dat FILIPS door den Paus in den ban zou zijn gedaan.

III.

Na hetgeen wij reeds hebben bijgebracht, meenen wij

(49) O. DE LA MARCHE, *Mémoires* ch. 28—30 et 37. BILDERDIJK, D. IV. bl. 162—164.

wij op de hoogte te zijn, om de verrigtingen van CUSA hier te Lande in het ware licht te stellen en te beoordeelen. Wij zullen alzoo zien dat hij, verheven boven vele bijgeloovigheden zijner eeuw, ook hier, door goede hervormingszucht gedreven (50), in de daad iets goeds heeft gesticht, hetwelk daarna vruchten droeg, toen Kerkelijke en wereldlijke magt zamenspande, om teruggang daar te stellen. Het komt echter hier vooral aan op de wijze, waarop een

(50) In 1452 schreef CUSA, *Ep. VI ad Bohemos*: « Ad reformationem Alemanniae missus eram. » MATTHAEI *Analecta veteris aevi*, Tom. V. p. 512. « NIC. DE CUSA missus ad reformandum statum quorundam religiosorum et maxime propter omnes sanctimoniales ut eas recluderet. » Dit wordt bevestigd door den Schrijver van het *Chron. Belg.* p. 414. » Pater iste reverendissimus plures abusus diversarum Ecclesiarum, et etiam Christi fidelium in diversis locis repletos, novis mandatis extirpans et eradicans, ad antiqua Sanctae Ecclesiae jura eos renovari et observari in scriptis mandavit. Monasteria quoque diversorum Ordinum utriusque sexus a regulari tramite miserabiliter satis prolapsa, ad primarias suas institutiones et regulae observantiam, per se et suos commissarios revocari studuit et reformavit. » Insgelijks in de *Compilatio Chron.* in PISTORI *Germ. Rer. Scriptt.*, Tom. I. p. 1110. « Anno 1451 NIC. DE CUSA, per Allemanniam Legatus, in multis locis praedicavit, et veniens ad castrum Wolfenbuttel, ad instantiam HENRICI Ducis, cujus tunc filiam sacro chrismate linivit, indulgentias Jubilaei Brunswigi concessit. Item Ecclesias reformavit: » et *Chron. Epp. Mindens*, l. l. III. 807. « Monachi S. Benedicti per N. DE CUSA reformati fuerunt, mediante abbate Bursfeldensi, qui de suis fratribus posuit ibidem abbatem reformatum. »

een en ander is in beoefening gebragt, op de beoefening en de aanwending der hem ten dienste staande middelen. De uiteenzetting hiervan zal ons reeds uitgebragt oordeel staven, en bevestigen hetgeen de Hoogleeraar KISR zegt, dat hij met de aflaatkramers van lateren tijd niet in gelijken rang mag worden gesteld. Wij stellen hem zelfs boven vroegeren, met wier aflaten het volk hier te Lande niet veel op had, indien het vermoedde, zoo als in 1390 onder BONIFACIUS IV het geval was, dat zij meer uit winzucht, dan uit Christelijken ijver door den Paus gedreven werden. CUSA, even gelijk het Nederlandsche volk hieromtrent gezind, nam het eerste vermoeden weg, en versterkte het laatste gevoelen, en daarom vond hij ingang bij een goeddelijk volk, niet onvoorwaardelijk aan Pauselijk gezag gehecht. Wij hebben geene bewijzen van winzucht in zijne aflaatprediking gevonden. Want hoezeer hij gelden, die hem vrijwillig aangeboden werden, aannam, besteedde hij die niet uitsluitend ter steviging der Pauselijke schatkist. Hij dreef eigenlijk geen aflaathandel. Te onregte zegt daarom BOXHOORN, dat hij biechtvaders aanstelde, die zelfs voor voortaan nog te bedrijvене zonden van hem de volmagt kregen aflaten af te geven, en *derzelver opbrengst in de Pauselijke schatkist te storten* (51). De door ons hieronder aangehaalde plaatsen schijnen ons toe deze mee-

(51) t. a. p. bl. 228.

meening volkomen te logenstraffen (52). CUSA kende daarenboven de winzucht der Geestelijkheid en hunne afkeerigheid van den Heiligen Vader, en zou dus eenen verkeerden weg hebben ingeslagen, en het kwaad, waarvan hij zich een opregt tegenstander betoonde, bevorderd hebben. Die winzucht zocht hij op alle mogelijke wijzen te beteugelen, en daartoe onderzocht hij scherpelijk de inkomsten der Kloosterlingen, en bevindende dat dezelve voor het getal te ruim waren en weelderigheid bevorderden, maakte hij hierop zulke schikkingen, welke het kwaad wegnamen op eene wijze, welke geenszins voor winzucht van CUSA voor zich en zijnen Meester pleit, of die der Geestelijken be-

(52) CUSA's eigene woorden, van het tegendeel getuigende, komen hier allereerst in aanmerking: « Cum essem legatus, et ponerem confessores, inhibui confessoribus, ne pecuniam sumerent. Sed non minus munera receperunt. Ob quaestum enim poenitentiae sacramento servierunt. Demum mandavi confitentibus, ne quidquam darent: alioqui non absolventur et profeci.» *Excit. V. 78.*

Dit wordt bevestigd door den Schrijver van het meer vermelde *Chron. Belg.*, die getuige is geweest van hetgeen hij schreef: « Ut autem clerum omnem et devotum populum suae legationis aptum redderet ad hujusmodi indulgentias promerendas, certos confessores in civitatibus constituit, qui *sine omni pecunia* auctoritate sedis Apostolicae, etiam in casibus reservatis, confitentes absolvent; dicens non esse absolutos, nec Jubilaei gratiam promereri, qui suis confessoribus contra mandatum quicquam dare praesumerent: quibus tamen in suo decessu plenam laboris mercedem ex praemissis cistis dari mandavit" p. 414,

bevorderde, daar hij beval dat arme broeders uit het te veel moesten geholpen worden (53). Openlijk bestrafte hij het misbruik, hetwelk de Geestelijken van hunne inkomsten maakten, hierdoor zich ongeschikt en onwaardig makende anderen te bestraffen. CUSA's stelregel was het:

Turpe doctori, si culpa redarguit ipsum.

Hij zelve was hierin onberispelijk. Want het beeld, dat hij, gelijk wij vroeger opgaven, van den Leeraar teekende, verwezenlijkte hij. Volgens het eenstemmig getuigenis van zijne tijdgenooten was hij een voorbeeld van matigheid en ingetogenheid, zoodat leer en wandel, bij hem in overeenstemming, diepen indruk maakten op de gemoederen der Geestelijkheid, en bij het volk eene ongekende aanbeveling waren. Hij wordt toch gezegd: *stichtelijk en wonder ingetogen van leven geweest te zijn, vriendelijk, ernstig en onvermoeid, dewijl hij slechts vier uren nachtrust nam* (54). Er zou hiertegen kunnen ingebracht worden, dat hij overal door wereldlijken en geestelijken met pracht ontvangen werd, en hem kostelijke maaltijden werden toebereid (55), doch de geschiedenis heeft

ONS

(53) V. BOXHOORN, t. a. pl. bl. 286. — Wij voegen hierbij nog eene plaats uit CUSA's werken: « Pecunia est Domini, et lucrum ex pecunia non potest esse servi; quia quidquid acquirit, Domino acquirit; sed sufficit servo gratia Domini J. C. *Excit.* V. 86. Cf. III. 41 — 48.

(54) FREDERICUS VAN HEILO, bij BOXHOORN, bl. 274.

(55) DUMBAR, *Kerkelijk en wereldlijk Deventer*, B. 15. h. 18.

ons hierbij deze woorden bewaard: *Hiervan nuttigen degenen, die hem ontfongen, meer en grotelijker, dan hij, die ontfangen wierd, als vindende zich tot geheel wat groots en beters gedreven (56)*. Ook hieruit zou men eene beschuldiging kunnen ontleenen, dat hij, die dat stilzwijgend goedkeurde, deelgenoot moet gerekend worden, en dus geene weelde bestraffen kon. Doch wij vragen of dit doeltreffend zou zijn geweest; of hij

H. 18. bl. 149. geeft hiervan de volgende beschrijving: « Des Vrijdags na St. Laurens, 1451, quam de Kardinaal-Legaat N. DE CUSA, vergezelt van 88 Schutters dezer Stat, hem een stuks weegs tegengezonden, binnen deze Stat, en nam zijnen intrek in het Bisschopshof, daer de geheele Magistraat hem verwellekomde, en vervolgens beschonk met velerley soorten van riviervisch, nevens 3 aemen wijns. Den volgenden dag onthaelden ze denzelven prachtig ter maeltijt met zijn vervolgh op Stats wijnhuis, en hij vertrok eenige dagen daarna zeer vergenoegt naer Nymegen.» — Men ziet ook hieruit dat hij aan de stedelijke Regeringen seer welkom was. *Magnum Chron. Belg.* p. 414.: « Afferebant Magnates et divites copiose esculenta et poculenta (sine quibus vita praesens non transigi potest). VAN HASSELT, *Arnh. Oudheden*, D. I bl. 110 verv., geeft eene beschrijving van het kostbaar onthaal, hem van wege den Stedelijken Raad te *Arnhem* gegeven. Te Dordrecht werd hem van stadswege « win gesconcken, en werd hij op stede kosten onthaald » (Klepboeken). Ten bewijze hoe hij hierover dacht, met welk gevoelen zijne daden overeenstemmen, halen wij de volgende woorden aan: « Regnum caelorum non est esca et potus. Abstinencia, continentia, temperantia non essent virtutes, si vera felicitas in terrenis posita erat. » *Excit. VII.* 145.

(56) *Вокноорн*, bl. 276.

hij hiermede niet tegen de regelen der betamelijke beleefdheid zou gezondigd hebben; of hij hierdoor geene afkeerige harten zou hebben gemaakt? Intusschen kan men aangaande hem niet zeggen, dat hij aardsche genietingen voor zijne geestelijke gaven inruilde, hetgeen de Hoogleeraar Kurr te regt aangaande vele andere Missionarissen van *Rome* zegt, maar te onregt op *Cusa* toepasselijk maakt. Een tijdgenoot en ooggetuige zegt dat hij het gebruik van die onthalen aan zijn gevolg en zijne gastheeren toestond, omdat hij niet onregtvaardig wilde zijn (57). Hij was niet ongevoelig voor zulke eerbewijzingen, en deze beleefdheid in den man, die hieronder zich onbesmet bewaarde van de wereld, is onzes inziens prijswaardig, en aanbeveling en hulpmiddel tot het doel zijner zending. Bovendien wordt door overdrijving van een ander uiterste het kwaad niet genezen. Men zag in *Cusa* den man, die de wereld gebruikt niet misbruikt wilde zien. Hij was dus ook in dit opzigt geschikt voor de roeping, welke hij te vervullen had. Behalve zijne geleerdheid, gezag en hervormingszucht had hij ook in zijne zeden en inborst eenen aanbevelingsbrief (58). Dit heeft gewis invloed gehad, om hem

(57) *Chron. Belg.*, p. 414.

(58) JOANN. ANDREAS zegt in zijnen *Panegyricus*:
 « Fuit CUSANUS tanta bonitate, ut eo vir melior nunquam
 natus sit, vitiorum omnium hostis acerrimus, atque publi-
 cus inimicus, Fastus et ambitionis totius adversarius; in-
 te- »

hem ingang te doen vinden bij de verschillende klassen van menschen, die hem hoorden. Ernst behoeft niet van stroeve afgetrokkenheid vergezeld te gaan, welk laatste den Volksleeraar zeer nadeelig is. Cusa sprak te veel van de Christelijke liefde, welker aard hij kende, en hij was tevens te liefderijk gezind, om dit beeld niet op het gelaat te vertoonen, en als het hoofdkenmerk zijner ziel in al zijne handelingen in te drukken (59). Onder den uiterlijken schijn verborg hij geen liefdeloos hart, evenmin als zijn ernst en boetprediking de dekmantel van ondeugden was. Wij noemen Cusa eenen Volksleeraar, en meenen hiervoor goede gronden te hebben, dewijl hij menigmaal te kennen gaf, dat den volke het woord moest worden

ver-

tegritate animi immutabilis, honestorum laborum in declivi etiam senectute patientissimus; benefaciendi et gratificandi gratiaeque referenda promptitudine admirabilis." Wij hebben bevonden dat deze lofrede niet te veel zegt. Hetzelve getuigt ook de schrijver van het *Chron. Belg.* p. 415, bij gelegenheid van zijn bezoek te *Wyndesem*. « Omnibus affabilem, humilem et benignum se verbo et opere demonstravit. — In omnibus his mira verborum et operum suavitate, quantum nos omnes, patres et fratres diligeret, cunctis videntibus demonstravit, quod etiam de Summo Pontifice, Domino Apostolico, publice referebat."

(59) Bijna in al zijne predikationen spreekt hij van de Christelijke liefde. Wij willen hieruit eenige korte proeven mededeelen. « Reperio charitatem esse causam mortis Christi. Igitur remittuntur ei multa peccata, qui dilexit multum." *Excif.* III. 48. « A Christo petebatur salus et

re-

verkondigd (60) gelijk hij zelve deed, en de Geestelijken hier te Lande bestrafte, dat zij meer van stomme beelden, dan van het Woord des levenden Gods spraken (61). Hij gevoelde de kracht van dat zwaard des geestes, van dat middel der heilige welsprekendheid, hetwelk hij zelfs boven Kerkelijk of Pauselijk gezag stelde, en met proeven bewees, indien namelijk dit middel door waardige Leersaars van echt Christelijke gezindheden werd gebruikt (62). Zijn eigen voorbeeld

staaf

respondit fidem praestare. Nihil petitur ex desiderio, nisi quod amatur; amatus salvatur, et salvat; amor salvat, quia amor est Salvatoris amor. Deus enim est charitas, et qui manet in Deo, in charitate manet. Fides formata charitate est fides Christiana. Charitas est forma seu vita omnium virtutum, 1 Cor. XIII: 1." *Excit.* IV. 69. « Nemo potest manere in charitate, nisi qui amat. Si vis amari, ama. Ob hoc charitas habet legem illam: amans vivit in amato." *Excit.* V. 79.

(60) « Fideles ad verbum audiendum se habere debent non secus, quam ad Eucharistiam." *Excit.* V. 83. « Sicut in coelo pascuntur Sancti visione Dei, ita in Ecclesia pascuntur auditu verbi." VI. 113.

(61) *Fr. v. HILLO*, bij *ВѢХНОСЯ*, bl. 276.

(62) « Multo potentior est sermo ejus, qui est Sanctus, quam qui in dignitate est constitutus. Vidi quod *МАТЕУС* Papa Romae vulgus persuadere non potuit, ut quaevis sua monita acceptarentur. Vocavit *ВЛАДИМУ*, fratrem minorem de observantia, nunc canonizatum, ut populum induceret; qui illud fecit, quod Papa non potuit. Consuevit ipse frater dicere, et audivi *Paduae*: Praedicator habens ignem in Spiritu potest ex mortuis carbonibus ignem

nem

staafde dit, en ook dit bragt veel toe om hem bij velen ingang te doen vinden. Het zegt toch veel, dat hij het harte trof eener zoo diep bedorvene Geestelijkheid, en dezelve met schrik en ontroering vervulde. Dit was de kracht der welsprekendheid uit het hart. Zijne vlugheid en bedrevenheid in de Heilige Schrift en andere wetenschappen kwamen hem hierbij wel uitnemend te stade (63), doch de ernstige taal der overtuiging kwam uit het gemoed, en dit middel wendde hij menigmaal aan, waardoor hij onzes inziens veler oogen opende en nut stichtte. Hij bestuurde toch niet alleen de misse, en zocht het devote volk te verblinden, maar hij hield redevoeringen tot de Geestelijken (64) en het volk. « *Hij heeft op iedere plaats niet alleenlijk de Geestelijkheid in het bijzonder vermaand*

nem suscitare." *Excit.* VII. 143. Hetzelfde voorbeeld, maar als onder EUGENIUS voorgevallen, wordt tot hetzelfde bewijs ook aangehaald door den tijdgenoot van CUSA, WESSEL GANSPORT, die ook in andere opzigten, hoewel nog liberaler, met CUSA eenstemmig dacht. *Catal. Testium Verit.* XIV. 438.

(63) « Sane tanta omnium doctrinarum ubertate fuit, ut quidquid ex tempore dicendum incidisset, tali id semper copia disserteret, ut ei solum facultati studuisse videretur, vir ipse supra opinionem eloquens et latius (voor die tijden). *Historias omnes veteres et recentiores memoria tenebat.*" JOANN. ANDREAS, l. c.

(64) In domo capitulari prope *Zwollam* Episcopus quidam, itineris ejus comes, pulchrum habuit sermonem: cui ipse consequenter suum adjecit." *Chron. Belg.* p. 415.

maand en bestraft, en beters orde voorgehouden; maar ook in de Kerken bij den anderen geroepen de Gemeente, en met openbare preeke haar van alles, des behoorde, onderwezen; zoo dat velen zoo grooten als lage stands, zoo wereldlijken als Geestelijken, in hunne gemoederen zeer ontroerd werden door zijne redenen (65). Zoo getuigt men ook, dat hij te *Haarlem*, in 't openbaar eene rede heeft gehouden tegen het loopen der Pelgrims naar *Wilsenack*, hetwelk aan vele bijgeloovigheden voedsel gaf (66). Het is niet zeker of hij onze landtaal verstond of sprak (hetwelk echter mogelijk is wegens zijne vorming te *Deventer*). Het Hoogduitsch gebruikte hij somwijlen, gelijk men in zijne *Excitatie*n bij enkele teksten eene Hoogduitsche vertaling vindt (67). Doch, dewijl het toen reeds de gewoonte was, dat hetgeen door hogere Geestelijken gesproken werd tot het volk, door die van minderen rang werd vertolkt, kan misschien dit ook hier hebben plaats gegrepen. Zoo had onze *JAN PASSAERT*, te *Basel*, in de

volks-

(65) Вохноорн, bl. 277 en 278, naar *FR. v. HEILO*.

(66) Вохноорн t. a. p. Desgelijks deed hij in Duitschland zelf. Zie zijn bevel deswegens bij *GIESLER, Kirchengesch.* II. 4. s. 332. vv. Dit verdient te meer opmerking, dewijl dit bijgeloof nog kort te voren, door *Paus EUGENIUS IV* en zelfs door *NICOLAAS V*, werd aangemoedigd, gelijk de geestelijkheid van *Wilsenack*, in haren tegenstand tegen het bevel van *CUSA*, nog later door *Kardinalen* werd ondersteund. Zie *GIESLER*, a. a. O.

(67) *Excit.* III. 41.

volkstaal redevoeringen gehouden over hetgeen aldaar door de hooge Prelaten in het Latijn werd gezegd (68). Zoo werd de beroemde Franciscaner, JOANNES DE CAPISTRANO, een navolger van den H. BERNARD, door Paus NICOLAAS V, in 1452, naar *Duitschland* gezonden, vergezeld door eenen Geestelijken, die in het Teutonisch overbragt, wat deze Prelaat in het Latijn sprak (69). Dewijl nu FREDERIK VAN HEILO, en de schrijver van het *Chronicon Belgicum*, alsmede eenige kloosterlingen van *Windesheim* en broeders des gemeenen levens van *Deventer* en *Zwolle*, die CUSA wegens hunne vroomheid en kennis zeer beminde, hem vergezelden (70), gissen wij, dat dezen hetzelfde zullen gedaan hebben, hem als tolken dienende, daar wij lezen, dat het volk hem vragen deed, die hij beantwoordde. Misschien was de toespraak in de volkstaal, of de vertolking, indien CUSA de taal der geleerden sprak, voor vele Geestelijken zelfs noodig.

CUSA zich aldus aanbevelende, en in het bezit der goed door hem aangewende hervormings-middelen, kon dus nut doen. Zien wij hiertoe wat hij leerde en verrigtte, om daaruit gevolgen te trekken, en die te beoordeelen. Allereerst komt hier in aanmerking zijne aflaatprediking, als een hoofd-

(68) N. C. KIST, *Archief*, III D. bl. 439.

(69) Zie *Wirksamkeit des CAPISTRANUS in Deutschland*, von C. A. PRSCHNIK; in *ILLICHN's Zeitschr. f. hist. Theol.* II B. 2tes St., s. 261, 363, 265.

(70) ВОЗНЕСЕН l. l. p. 415.

hoofddoel zijner komst, en waarmede wij dan ook het overige in verband zullen brengen.

Zoo ooit de zwakke mensch in gevaar wordt gebracht van zelfverheffing, in zware verzoeking van zelfbedrog en misleiding van anderen ook ter goeder trouw, dan is het de Geestelijke, wien het volk als den vertegenwoordiger der Godheid vereert. Het volk is zoo geneigd bij menschen en door menschen geruststelling des gewetens te zoeken en te koopen. Dat is voor beiden gevaarlijk. De biecht moge in haren oorsprong goed zijn geweest, maar het misbruik en de daaraan verbondene absolutie voor geld hebben alles bedorven. De boeteling wordt daardoor dadelijk met geheel wereldsohe depkbeelden bezielend en afgetrokken, en de Priester heeft de laatste woorden der Liturgie niet van de lippen, of hij strekt de hand naar den toegereikten penning uit, en de gewaande Engel verraaft zijne zinnelijkheid.

Te regt zegt daarom een hedendaagsch schrijver (71): « Menigmaal zal de Priester, als hij uit den

(71) *De Roomsch-Katholieke Kerk in Oud-Nederland, gelijk zij is, zijn kon, en wezen moest*, bl. 80; een stukje, waarin veel goeds gezegd, en vele gebreken in de Roomsch-Katholyke Kerk bondig worden aangewezen; doch waardoor het voorgestelde doel, de hervorming dier Kerk, niet zal worden bereikt, omdat die Kerk *thans* voor zulke hervorming niet vatbaar is. Het onbestemde hoofdbegrip van onseilbaar gezag der Kerk, dat ook hierin doorstraalt, doet in dienzelfden Labyrinth omdoolen, waaruit de Roomsch-Katholyke Kerk zich nimmer redden kan. Men zie hierover K 15 r, *Chr. Kerk op aarde*, I. bl. 226 vv. II. bl. 86.

den biechtstoel komt, zich zelve vragen: zou mijn oordeel over dien man hetzelfde geweest zijn, indien ik nooit eenen biechtpenning van hem ontvangen had, en ook nu niet de zekerheid had gehad, er eenen te krijgen? Zou ik hem niet strenger berispt, niet ernstiger vermaand, misschien zelfs de absolutie geweigerd hebben? En gij zult er goedhartig op antwoorden: Ja, even ernstig, even gestreng in beide gevallen: het geld heeft volstrekt geen invloed op de bediening gehad: mijne ziel is rein: zoo denkt gij; maar uw Engel schudt weemoedig het hoofd, en klaagt bij God dien Satan aan, die de biechtpenningen heeft ingevoerd." CUSA dacht er ook zoo over, en het staat ter zijner eere aangeteekend: *Ab omni munere manus puras servavit* (72). Wat hem *vrijwillig* tot vrome einden werd aangeboden, nam hij alleenlijk tot dat doel aan (73), en hier moeten wij terugkeeren tot hetgeen wij vroeger hieromtrent zeiden, en hetzelfde staven. Hetgeen door den Hoogleeraar KIST wordt aangehaald uit VAN HASSELT (74), dat de Arnheemsche Overheden *voir den aflaetsbrieff*, als

(72) *Chron. Belg.*, p. 415.

(73) « Omnibus ergo, qui in terminis suae legationis habitabant, postquam ad ipsos perveniret, vere contritis et confessis, et qui ad cistas in diversis Alemanniae Ecclesiis de consilio suo et loci Episcoporum et Praelatorum ordinatas, certam pecuniae summam juxta bonorum suorum facultatem *voluntarie* in pias patriae illius usus mox convertendam contribuerunt, concessit Jubilaeum." *Chron. Belg.* l. c.

(74) *Arnheemsche Oudheden*, D. I. bl. 121.

als voir die mynute zegel en carte geld hebben betaald, schijnt ons toe hier niet wel in aanmerking te kunnen komen, dewijl de geringe som, welke hier voor betaald werd, II R. G. 15½ kr., geen eigenlijk aflaatgeld, maar veeleer, zoo als uitdrukkelijk schijnt vermeld te worden, restitutie van verschot of van administratiekosten zal geweest zijn (75). Indien eene Regering eener aanzienlijke stad met zoo weinig bij den Pauselijken Legaat kon volstaan voor eenen algemeenen Aflaatbrief, zal men dit geenzins gelijk kunnen stellen met dien handel en woeker, welke hierin daarna gedreven is, en zelfs den leeken ergerde (76).

De aflaat zelve, welke CUSA gaf, noemde hij eene vergeving der zonde, maar geene kwijtschelding van straf, gelijk hij zulks op het Provinciaal Concilie van *Maagdenburg*, waarbij de Schrijver van het *Chronicon Belgicum* tegenwoordig was, verklaard had: zeggende dat de Pauselijke stoel wel het eerste,

(75) [Ik dank den waardigen Schrijver, dat hij mijne belangstelling in CUSA door deze verhandeling, zoo mogelijk, nog heeft vermeerderd, en deze en gene bedenking, welke tegen zijn karakter of zijne handelwijze nog bij mij bestond, heeft weggenomen. Slechts houde hij onder het oog, dat ofschoon de Kardinaal van eigenbaat moet worden vrijgesproken, zijne aflaatprediking toch aanzienlijke sommen uit Nederland in de Pauselijke schatkist bragt; waarvan de *Roomsche kist*, welke hij naar Keulen met zich voerde. en uit welke men te Arnhem nog iets *ad pios usus* zocht te redden (*Archief* III. 442), getuigenis aflegt. N. C. K.].

(76) ERASMUS, *Epp.* p. 585.

ste, maar niet het laatste geven kon: dat ware boete tot wegneming der schuld werd vereischt; doch indien de zonden te vele waren om voor dezelve boete te kunnen doen, dat alsdan de Kerk door haren aflat den zondaar te hulp kwam; wien het dus nuttig was met een boetvaardig hart den aflat te verdienen. Er is op deze leer gewisselijk veel aan te merken, en indien hij dezelve alleenlijk zoo had voorgedragen, zou hij te regt kunnen beschuldigd worden, het misbruik, dat naderhand zoo verderfelijk werkte, bevorderd te hebben. Doch wij moeten de bedoeling zoeken op te sporen, opdat wij niet onvoorwaardelijk hechten aan die anders ergerende woorden: *concessit jubilaem, i. e. plenam omnium peccatorum remissionem*. Doch hij verleende die niet, dan aan degenen, die naar zijne meening opregte belijdenis en berouw hunner zonden aan den dag leidden. Het was zijne hoofdleer: *Gehoorzaamheid is beter, dan offerande*. Hij leerde dat de aflaten, aan onboetvaardigen gegeven, eerder slechter dan beter maakten, en dat daarom het berouw de beste aflat was, als namelijk daden dit bevestigden (77).

Hij

(77) « Omnibus ergo et singulis utriusque sexus personis, Capitulo generali de *Wyndesem* subjectis, gratiam desiderans praestare singularem, indulgentias dedit anni jubilaei, sine pecunia promerendas, sub certa tamen forma, a singulis diligenter observanda. » *Chron Belg.* L. c. Wij zien hieruit dat de algemeene aflat iets bijzonders was, welke

IX. Deel,

E

hij

Hij ging zelfs zoo verre, dat hij beweerde, dat ware boete den aflaat missen kon. Want de regte aflaatbrief, die in Gods laatste oordeel gelden zal, was te vinden in de Heilige Schrift. Alleen Jezus CHRISTUS kan regtvaardigen. Hij waarschuwde den aflaat niet ligtvaardig te vragen, of te geven. Daarom gaf hij ze den wereldlijken voorzigtig, en den Geestelijken niet zonder gestrengheid; zeggende: *Ik ben verwonderd, dat gij, Geestelijken, om aflaat te verkrijgen, mijn hoofd zoo moede maakt, naardien een verbroken en nederig hart vergeving van alle zonden heeft. Want de opbouwning van 't verstand en de begeerte naar deugd verdient de allerzekerste en waarachtigste vergeving (78).* Er is oppervlakkig in deze leer eenige tegenstrijdigheid; doch wie verzekert ons, dat dezelve in dien samenhang is voorgedragen? Er is hierin voor die tijden veel goeds, en al is het verkeerde hierin ook van hem afkomstig, zal het door dezulken, die weten dat dwalen menschelijk is, niet zoo gestreng veroordeeld worden (79). Wij verklaren ons thans,

Go-

lij aan de Kloosterlingen van *Wyndesem*, wier vroomheid hem gebleken was, schonk, en toch voorwaardelijk.

(78) Letterlijk door BASELIUS uit FR. VAN HEILO medegedeeld.

(79) Wij willen ook hier uit GUSA's eigene schriften eenige denkbeelden opgeven, welke over het hier behandelde licht verspreiden:

• Poenitentia est voluntaria, quare homo ad poenitentiam non potest cogi: homo quia liber est. Sed libero homi-

mi-

Gode zij dank! geheel tegen het denkbeeld van aflat, doch naar dit verlicht begrip moeten die tijden niet beoordeeld worden. De menschen wilden aflat, en het was dus reeds veel dien zoo voor te stellen, en zoo te geven (80). Men zocht den-
zel-

mine dignum, facere id, de quo gaudent coelestes." *Excit.* II. 34.

« Omnis peccator servus est peccati. Servus autem se ipsum a servitute liberare et haeredem facere nequit. Sed si opera legis et facta justificarent, tunc posset per facta se ipsum justificare. Hoc autem impossibile est, imo contradictio. Nam sicut est contradictio, quum quis se ipsum creare possit (esset enim antequam esset), sic et in justificatione. Qui enim se justificare posset, esset justus antequam justus. Si injustus fiat justus non potest ex justitia injusti, seu ex operibus justis injusti, sed ex justitia justis, qui non nisi per gratiam, quem vult, justificat. Non est autem justitia nisi una et unius, et haec justitia unius justificantis et salvantis omnes, est unius Mediatoris, qui necessario Deus et homo. Hic factus est nostra justitia." *Excit.* VI. 9°. « Non ex merito operum, sed fide justificatur homo" (*de Pace fidei*, Opp. Tom. II.)

« Inexcusabilis est omnis homo, qui non ostendit opere se misericordem (nam justitiae vigorem quomodo mitigabit impius) qui non operatus est pietatem cum proximo; ideo vigor justitiae contra illos ostenditur, qui in operibus misericordiae se impios ostenderunt. Quum enim nemo sit mundus in conspectu illius Judicis: ideo non habemus, quid offeramus nisi opera pietatis, quae aperiant immunditias nostras: neque in illis excusationem plenam reperire possumus." *Excit.* V. 93.

(80) Men leze ter bevestiging hiervan den aflatbrief, door hem aan den Raad van Arnhem gegeven, uit de *Arnhemse Oulheden* van VAN HASSELT, medegeedeeld door

zelve anders bij woekerende of wereldsche Geestelijken, en daarom vermaant hij, zelfs in den zoo even aangehaalden aflaat, in de keuze van biechtvaders voorzigtig te zijn; of men zocht den aflaat door pelgrimsreizen naar Rome of zoogenaamde Heilige plaatsen te verdienen. Daartegen verklaarde zich Cusa openlijk, zeggende dat het Jubilaeum veel schade deed aan veler beurzen en zielen, maar groot gewin was voor de burgers van Rome. Hij verklaarde, dat een Geestelijke, zonder verlof dit doende, verkeerd handelde, daar Paus NIKOLAAS dikwijls zijn Symbolum herhaalde: *Melior est obedientia, quam indulgentia*. Hij ontsloeg zelfs sommigen van de geloften, die zij tot bedevaarten gedaan hadden, gelijk ook blijkt uit den genoemden Arnhemschen aflaat, waarin hij gelast dat men die moeilijk te volbrengen geloften in werken van liefdadigheid veranderen zou. Hij meende, dat door die bedevaarten het bijgeloof zeer bevorderd werd, dewijl het volk door valsche wonderen, welke men op zekere plaatsen, zoo als te *Wilsenack*, voorgaf, bedrogen werd. Van hier zijn verlicht gevoelen

om-

Prof. KIST, *Archief*, D. III. bl. 459. Bijlage E. Te regt noemt de Hoogleeraar denzelfden opmerkelijk van wege de gematigde bewoordingen, in dewelke hij vervat is. Opmerkenswaardig is in denzelfden, dat de aflaat, of eigenlijk de concessie tot aflaat, gegeven wordt aan de Regeringsleden en hunne *wettige vrouwen*; een bewijs te meer voor CUSA's zedeprediking, en onomkoopbaren afkeer van onzedelijkheid.

omtrent de beelden der Heiligen, welke mogten geëerd worden, voor zoo verre zij de gedachtenis van dezelve veroorzaakten, en de deugd van hunne heilige bekeering afschetsten; doch hij gebod ze weg te doen, indien het volk door een woord of teeken daarbij heil zocht. Wij verklaren ons thans ook geheel tegen die wijze van leering voor zinnelijke wezens, en erkennen de naïviteit van onze Catechetische verklaring, dat wij niet wijzer moeten willen zijn dan God, die zijne Gemeente, niet door stomme beelden, maar door de levendige verkondiging zijns Woords wil onderwezen hebben; doch wij herhalen het, dat Cusa's gevoelen voor die tijden vereerenswaardig is. Zijne hierop betrekkelijke decreten, welke wij, naar het handschrift van VAN HEILO, bij REVIUS in het Latijn hebben gevonden, zullen wij in Bijlage F. mededeelen, waaruit tevens zijne afkeerigheid van alle bijgeloof en afgoderij, waardoor het volk, als door zoo vele kunstmiddelen, in onwetendheid gehouden en de Geestelijkheid bedorven werd, ten duidelijkste blijkt. Hiermede stemmen volkomen overeen zijne elders hieromtrent uitgedrukte gevoelens (81), en de ge-

noem-

(81) Ubi Ecclesia aliquas formas orationum posuit in Missali aut Pontificali contra tempestates aut aëris temperiem, illas speciales tenere debemus: Si non, tunc generales, si non, ex nobis ipsis eliciamus orationes cum oratione dominica, quae in se omnia, quae peti possunt a Deo, complicat, et quam quisque potest applicare ad desideria

par-

noemde VAN HEILO durfde hierom in een tractaat: *de Peregrinantibus, sive contra peregrinantes*, gevoelens ontwikkelen, welke ons verbazen, weshalve wij gemeend hebben datgene hieruit in Bijlage G. te vermelden, hetgeen met het door CUSA geleerde in onmiddellijk verband staat en zeldzaam wordt aangetroffen. Hiermede staat insgelijks in naauwe betrekking zijne denkwijze over het Avondmaal en de viering van hetzelfde, zoo als hij zulks ook vroeger en later ontwikkeld had. Want in *Duitschland* had hij geleerd: dat het

cer-

particularia. Panis quotidianus pertinet ad omnem vitae necessitatem. Cum pane veniunt omnia, quibus egemus. Superstitiones igitur, sacrilegia, incantationes, atque praestigia omnia, divinationes, geomantia, pyromantia et vaticinia vana longe sunt a religione Christiana." *Excit. VI. 119.*

Wij mogen echter te dezer plaatse niet terug houden, hetgeen ons, uit de *Klepboeken* te *Dordrecht*, omtrent zijn gedrag aldaar is bekend geworden, als schijnende in strijd met deze gevoelens, en den verlichten man onwaardig. *Dordrecht* had toen een zoogenaamd stuk van het ware kruis in bezit (omtrent hetwelk een zonderling HS. in handen is van den WelEerw. G. D. J. SCHOTEL), welk kruis de aandacht van CUSA dermate trok, dat hij, toen het, bij gelegenheid zijner komst, in processie werd rondgedragen, hetzelfde onder een dais barrevoets en met veel devotie volgde. Dit was zeker eene groote toegevendheid aan het volksbijgeloof, waarboven hij zich elders verhief; doch kon hij zich hiertegen dadelijk bij zijne komst verzetten? Zou dit niet het doel zijner komst hebben verijdeld? Wij lezen niet, dat hij verder aan dit kruis eenige wonderkracht toeschreef, of hierdoor bijgeloof voedsel gaf, maar wel « dat hij hiertegen vroemclijck preecht.»

eerwaardig Avondmaal niet in 't openbaar zou gebragt worden, naardien het gebruik van hetzelfde van den hemelschen Meester niet was ingesteld, om daarmede te pronken. Van hier misschien, dat hij zoo zeer was ingenomen tegen de algemeene viering des Avondmaals door de leken, onder de beide gedaanten, dewijl hij hiervan misbruik vreesde (82). Opmerkelijk is dit zijn gevoelen, dewijl hij het denkbeeld eener Transsubstantiatie, zoo als de Kerk dat toen reeds had aangenomen, insgelijks aankleefde (85). Hij wilde slechts dat onbegrijpelijke niet begrijpelijk maken, hetgeen sommige geleerden sophistisch, en sommige Geestelijken door zinnenbedrog trachteden te bewijzen en te doen gelooven.

Na deze mededeeling zijner alhier gepredikte leer, welke niet zonder invloed was, willen wij overgaan, om meer bijzonder zijne verrigtingen of stichtingen op te sporen, waaruit alzoo eenigzins het gebruik, dat hij van de aflaatgelden, hem vrijwillig

(82) Men zie de door BASELIUS, t. a. pl. genoemde Schrijvers bl. 261: J. WOLFII, *Centuriae cit. ad annum 1464*, ex A. CRANTZII, *Vandalia*, Lib. II. c. 39. SCHROCKH, *Kirchengeschichte*, Th. XXXIII, p. 409. en Th. XXXIV, p. 54—56. en de meermalen aangehaalde brieven *tot de Bohemers*.

(83) "Christus non veraciter est in Sacramento, non localiter, non dimensive, non colorate, sed ut mutavit aquam in vinum, sic via transsubstantiationis vinum in sanguinem mutatur." *Excil.* VII. 133.

lig aangeboden, maakte, blijken zal. In het algemeen merken wij hier op, dat Paus NIKOLAAS het aflatgeld besteedde ter verfraaijng van Rome's heerlijke gebouwen, ter vermeerdering der Pauselijke Bibliotheek en 'ter aanmoediging van gelcerden (84). Dat ook CUSA hiertoe medegewerkt hebbe, is alerwaarschijnlijkst, daar dit geheel in zijnen smaak viel, en deze aanwending kan niet misbillijkt worden, vooral als men ze vergelijkt bij later gebruik tot schandelijke weelde en wellustvoeding, waarvan zelfs de wijze van aflathandel ergerlijk getuigde. Of de aflatgelden door CUSA tegen de Turken gebruikt zijn, is onzeker, doch al ware dit zoo, dan zal men ook hierin geene schandelijke aanwending zien. Van veel belang is echter de opmerking, dat CUSA geen eigenlijke *aflathandelaar* is geweest, waardoor hij dus ook hier te Lande niet zoo veel schats ontving, als later menigmaal is afgeperst; terwijl het ons niet onduidelijk gebleken is, dat hij beantwoord heeft aan de belofte, om het hem aangeboden geld tot vrome einden in het land zelf te besteden. Want, behalve het door den Hoogleeraar KIST uit VAN HASSELT bijgebragte, dat men uit den opbrengst des aflat's eene som ontving tot herstelling der Arnheemsche Kerk, kunnen wij ook dit nog vermelden, dat hij te *Deventer*, in het Klooster *Dyckingen* gekomen, en aldaar

(84) MANETTI in *vita NICOLAI V* apud RAYNALD., ad a. 1450. Tom. IV. p. 365.

daar, onder een groot getal Kloosterlingen, de stipste orde vindende, eene gunstige beschikking door het verleenen eener toelage gemaakt heeft (*collationem fecit*). Niet uitdrukkelijk wordt er vermeld, dat zulks uit aflatgeld is daargesteld, doch de schrijver, die het ons mededeelt (85), schijnt dit toch niet onduidelijk te kennen te geven, daar hij even te voren opgeeft, dat het aflatgeld, hem aangeboden, weldra nuttig besteed werd. Te *Deventer* heeft Cusa echter meer gedaan, hetwelk onze opmerking verdient. Dit schijnt geheel uit zijne eigene middelen te zijn daargesteld, doch is daarom niet minder prijslijk, getuigt van zijne belangstelling in het waarlijk goede, en mag als een uitvloesel zijner reis beschouwd worden.

Hij heeft namelijk de Deventersche School, waar hij, zoo als wij vermeld hebben, de gronden zijner studien had gelegd, zoo aanzienlijk begunstigd, dat dezelve hierdoor bevestigd werd. In 1469 is, uit een gedeelte zijner daartoe bestemde nalatenschap, aldaar een *Seminarium perpetuum* opgericht, hetwelk den naam droeg van *Cusaansche beurs*. Op hetzelfde moesten 20 leerlingen, die de bestuurder van het door hem te *Cusa* opgericht *Xenodochium* derwaarts zond (86), in de fraaije letteren

on-

(85) *Chron Belg.* l. c.

(86) Omtrent dit *Xenodochium* of *hospitium* te *Cus*, vindt men het volgende opgeteekend door den Eerw. J. P. SPRANCKEN VAN EYK, *eene maand in Zuid-Westelijk Duitschland*,

onderwezen worden , waartoe hij 4800 goudene Rhijnsche guldens bestemde , die THEODORUS VAN XANTHEN , Licentiaat in het Canonieke regt , toen Rector van genoemd Xenodochium , bij den Raad der stad *Deventer* deponeerde , ter jaarlijksche rente van 240 g. R. g. , ten onderhoud en behoefte der gezegde kweekelingen ; terwijl tevens aan den Raad de volmagt werd gegeven , drie dier kweek-

lin-

land , Rotterdam 1837. bl. 76. • Volgens den uitdrukkelijken wil des Stichters worden hier zoo vele behoeftigen uit den Geestelijken , Adelijken en Burgerstand onderhouden , als Christus jaren geteld heeft. De kamers zijn ruim , de bedden zindelijk , de tafel goed. In een der vertrekken hangen verscheidene schilderijen , (eene misschien nog rijke bron voor zijne geschiedenis) in welke de voornaamste bijzonderheden uit 's Kardinaals leven , met een , naar het ons voorkwam , niet middelmatig penseel , zijn afgebeeld. In de nette Kerk ligt het hart van den Stichter in eenen looden kist begraven , en zeker moet bij allen , die het gebouw bewonen , zijne nagedachtenis in zegening zijn."

Dat men ook in zijn geboorteland zijne nagedachtenis levendig houdt , bleek onlangs toen men zijne biographie in eene der *Zeitungen* bij vervolgen mededeelde. Wij hebben getracht dezelve te bekomen , en , zoo hierin iets merkwaardigs , ons onbekend , mogt worden aangetroffen , zullen wij er ons voordeel mede doen. Wat echter het thans bestaande *hospitium* betreft , zoo vermoeden wij ; dat hetzelfde slechts een gedeeltelijk overblijfsel is van hetgeen door *CUSA* gesticht is , daar men uit oude , door ons aangehaalde Schrijvers , genoegzaam kan opmaken , dat hij iets meer dan een Hospitaal heeft opgericht. Zou het overige ook naar Trier verplaatst zijn , en daar in het nog bloeiend Gymnasium leven ?

lingen te nemen uit hunne stedelingen, en, zoo de opvolgers in het bestuur des Xenodochiums hierop inbreuk mogten maken, de toelage voor die drie te sequestreren (87). REVIVUS, hoewel hij de stukken der fundatie niet gezien heeft, geeft dit alles op uit echte bescheiden, en zegt, dat ten zijnen tijde (1650), de Cusaansche beurs nog bestond. Een en ander wordt bevestigd met copyen van authentieke stukken in de *Historia Episcopatum Foederati Belgii*, van H. F. VAN HEUSSEN (88). Uit een brief van Paus INNOCENTIUS VIII, in 1491, geschreven aan den Raad van *Deventer*, blijkt, dat deze inkomsten door die van *Deventer* waren gekocht, alsmede dat dezelve toen reeds tot een ander doel, dan CUSA had begeerd, gebruikt werden, hetwelk genoemde Paus, in gematigder bewoordingen echter, dan welke hij anders gebruikte, tracht voor te komen (89). Reeds bij het begin der hervorming hier te Lande, schijnt ook deze inrigting aan de hervorming bevorderlijk gemaakt te zijn. De Rector van *Cusa* beklaagde zich in 1526, dat men, de zonen van Predikanten begunstigende, de Duitsche kweekelingen uitsloot, en eischte, dat al de inkomsten met het kapitaal zouden worden uitgereikt, dewijl niet meer aan den wil van den stichter werd voldaan; waarop de stedelijke Raad antwoordde, dat reeds sedert lang
niet

(87) REVIVUS, *Dav.* III. II. 120 seqq.

(88) *Notitia Episcopatus Dav.*, p. 60.

(89) REVIVUS, l. c., p. 155.

niet slechts de bijdrage van CUSA, maar ook veel gelds uit de stedelijke kas tot onderhouding dezer stichting was verstrekt, en dat men dan eerst aan den gedanen eisch kon voldoen, indien deze gemaakte kosten werden terug gegeven. Men besloot tevens, voortaan geene kinderen van Roomsche Katholijken meer toe te laten, en zelfs degenen, die hier onderwijs genoten, dit te ontzeggen (90). Wij willen hierop geene aanmerking maken, en deze handelwijs zelfs niet verdedigen uit het bovengemelde koopregt, hetwelk misschien een *factum illicitum* is geweest; doch wij mogen het met dankgevoel opmerken, dat het goede doel van CUSA alzoo tot het beste einde heeft geleid. De donatie van CUSA heeft de, door GROENE gestichte, School staande gehouden; heeft mannen als HEGRUS, ANNAAN en ERASMUS gevormd, en aanleiding gegeven tot het stichten, in 1630, van dat beroemde *Athenaeum*, welks Jubelfeest waardig was gevierd te worden, doch waarbij wij ons verwonderen dat er van de Cusaansche stichting volstrekt geene melding is gemaakt. Het bijgebragte zal intusschen voldoende bewijzen het gezegend vruchtgevolg van CUSA's komst herwaarts. Vestigen wij thans onze aandacht op zijne bemoeijingen in het Utrechtsche Bisdom en de daarmede naauw verbondene belangen, om te zien op hoedanige wijze de bestaande geschillen door hem vereffend zijn.

Er

(90) VAN HEUSSEN, l. c., p. 60.

Er was te dien tijde verschil in het Bisdom van *Munster*, tusschen WALRAVEN VAN MEURS, en DEDERICUS DE HOIJA, van welke de eerste door het Kapittel, de laatste door het volk tot Bisschop begerd werd. Het Munstersche volk gaf voor, daarom WALRAVEN niet te begceren, omdat hij een verdrag had aangegaan met RUDOLF VAN DIEPHOUT, den Bisschop van *Utrecht*, wiens tegenstander hij vroeger was, om namelijk het Bisdom *Munster* te vermaken aan COENRAAD VAN DIEPHOUT, broeders zoon van RUDOLF, die Domproost van Osnabrugge en Deventer was. De Kardinaal CUSA een einde willende maken aan den twist, die reeds lang tusschen RUDOLF en WALRAVEN bestaan had, en voor *Munster* en *Gelderland* het nuttige eener verbintenis met *Utrecht* inziende (hetwelk ook in het plan van FILIPS van *Bourgondie* viel), zocht deze verbintenis te versterken, waardoor hij ook WALRAVEN, wiens verkiezing door den Bazelschen Paus FELIX V geconfirmeerd was, aan de zijde van NICOLAAS schaarde. Hij verkreeg tot dat einde Pauselijke bullen, waardoor WALRAVEN's regt op *Munster*, gegrond op de verkiezing van het Kapittel, werd geconfirmeerd. Dat CUSA hierin geene onregtvaardigheid bedreef, blijkt ook uit den zwakken grond van appél der Munsterschen, gelijk MEIBOOM zegt (91), daar men wel toegaf dat het

Ka-

(91) In MATTHAEI *Anal. Veteris Aevi*, Tom. V. p. 512.
V XL-

Kapittel verkiezen kon; maar het volk bevestigen moest. CUSA deed het verdrag tusschen RUDOLF en WALRAVEN zóó sluiten, dat laatstgenoemde zekere somme gelds, jaarlijks, uit het bisdom *Munster* en daarenboven den tiende penning van de beden der Utrechtsche Geestelijkheid trekken zou, waarmede alle geschillen tusschen die beiden vereffend zouden zijn. Alzoo kreeg de Bisschop van Utrecht den invloed, welken CUSA noodig oordeelde, en zoo wel tegen over *Gelderland*, *Munster* en *Keulen* een tegenwigt was, als voor Noord-Nederland een steunsel. Dit Geestelijke gebied in vrede zijnde, kon tusschen de Nederlandsche Provincien, wier belangen menigmaal uit een liepen, vrede bewerken, vooral als het de Landvorsten te vriend hield. Dit bleek in 1454, toen, bij een verschil over de tollén, de Zeeuwen en Hollanders, zoo wel als de Gelderschen, zich aan RUDOLFS uitspraak onderwierpen (92). De uitkomst heeft echter niet ten volle aan CUSA's doel beantwoord, daar de Utrechtsche Geestelijkheid zich aan zijne schikkingen niet onderwierp, en Bisschop DIEPHOUT, met echt Nederlandsche trouw en onverzettelijkheid zijnen vroegeren vijand helpende, tegen de Munsterschen

VELDENAER, *Fasciculus Temporum*, p 498. MEIBOOM, *Chron. Osnabrug. in rerum Germ. fasciculo*. REVIUS, *Dav. Ill. Lib I. p. 108.*

(92) BOEKHOORN OP REIGERSBERCH'S *Chronycke van Zeeland*, bl. 230.

schen zich uitputte. Dan CUSA had zich ook bij andere dingen bepaald, gelijk blijkt uit eenen brief, in 1451, aan die van Utrecht geschreven, en welken sommigen, zonder dien misschien gelezen te hebben, alleen op het aangevoerde geschil toepasselijk maken. Deze brief, te vinden bij MARTENS (95), is door ons in Bijlage H. medegedeeld. Het blijkt uit denzelfden, dat CUSA zich ook in het Sticht veel moeite gegeven had om de ongebondenheid der Geestelijken te beteugelen (waartoe hij ze misschien ook den tienden penning onttrokken had). Hij beklagt zich vernomen te hebben, dat zij in hunne levenswijze, welke als hoogst schandelijk geteekend wordt, volhardeden. Met echt Apostolischen ernst brengt hij hun hiervan het onbetamelijke en verderfelijke onder het oog, zoekt hen met vaderlijke goedheid tot berouw en verbetering te brengen, hen eindelijk met den ban des Heiligen Stoels bedreigende, welken zij schenen ligt te achten. Ook hierin meenen wij dus bewijs te vinden voor onze meening, dat de Geestelijkheid hier te Lande zich gaarne aan den Paus onttrok, eene zaak, welke daarna zoo gezegend werkte. Opmerkelijk is het ook, dat CUSA hen waarschuwt voor de noodzakelijkheid, om den wereldlijken arm in te roepen. Hiermede had hij waarschijnlijk het oog op de magt van FILIPS, die zich hiertoe gaarne

(93) *Vet. Scriptt. et Monum. collectio*, ed. Par. 1714. Tom. I. p. 1597.

ne zou hebben verleend. Zeer zeldzaam hebben wij in Cusa's Schriften vermelding van ban of excommunicatie gevonden, doch, opdat wij er ons ook hier geene verkeerde denkbeelden van vormen, moeten wij herinneren, dat Cusa dezelve geheel anders beschouwde, dan men toen reeds gewoonlijk deed. Duidelijk heeft hij zich hieromtrent elders verklaard, dezelve een *verbeteringsmiddel* noemende (94). Eindelijk is opmerkenswaardig de opdracht des briefs en de daarbij door MARTENE gevoegde noot *in margine*. De brief is geschreven en gerigt niet tot den *Bisschop*, maar den *Elect* (WALRAVEN), dewijl Cusa misschien hierdoor beproeven wilde of zijne bemiddeling tusschen die beide hooge Geestelijken gelukt was, of dat de Bisschop in den Munsterschen vrede afwezend en de Elect tegenwoordig was, door wien hij misschien van een en ander was onderrigt. Doch, gelijk wij zeiden, de noot van MARTENE trekt ook opmerking, daar deze, door den Elect, DAVID van Bourgondie verstonde, die dit eerst in 1457 geworden is. Zou hij misschien grond gehad hebben te vermoeden

(94) • Si Ecclesia quempiam excommunicavit, ut Paulus Corinthium, non hoc facit, ut ipsum gratia et vita privet, quod non mortalis sed medicinalis est excommunicatio. Primum nihil utilitatis afferret. Si igitur Ecclesia judicat convenire saluti excommunicationem, gratia et vita non privatur ex eo, quod ad participationem dominicae mensae non accedit, sed consequitur per actum obedientiae eandem gratiam vitae." *Ep. III. ad Bohemos.*

den dat er reeds door CUSA over de verkiezing van DAVID gehandeld is? Ons komt dit niet onwaarschijnlijk voor; te meer daar WALRAVEN, bij zijn overlijden, aan DIEPHOUTS neef *Munster* had afgestaan, en hij dus aan DAVID wel zijne regten op *Utrecht*, in zoo verre hij daarover beschikken kon, heeft kunnen vermaakt hebben: tot welk vermoeden JOAN. à LEYDIS grond geeft (95). Alzoo zouden CUSA's verrigtingen in het Sticht van groote gevolgen geweest zijn: en dat hij aldaar op vele andere aangelegenheden invloed heeft uitgeoefend, blijkt ook uit de inhuldiging van den Hoekschgezinden, en in 1455 tot Bisschop verkorenen, BREDERODE, die de Statuten van CUSA op nieuw aan het oordeel van het Kapittel onderwierp (96). Door DAVID *van Bourgondie*, wien CUSA niet alleen uit staatkundige oogmerken begunstigde, zijn CUSA's verordeningen niet slechts opgevolgd, maar in zijnen geest uitgebreid, daar hij een groot voorstander van geleerdheid en maatschappelijke orde was. Door hem is er een geheel andere toon en geest in het Bisdome gekomen. waardoor het begrijpelijk is, hoe de Hervorming daarna hier zulke vorderingen maakte. Te regt is hij hierom door ERASMUS geprezen, in wiens leeftijd DAVIDS broeder, FILIPS *van Bourgondie*, Bisschop van *Utrecht* was, die zelfs

(95) *De origine et rebus gestis D. DE BREDERODE* in MATTHAÏ *Anal vet. aevi*, Tom. V. p. 660 seqq.

(96) L. c. p. 663.

zelfs de Hervorming van LUTHER begunstigde en , hetgeen zeer opmerkelijk is , met vernieuwden ijver de Statuten van CUSA deed opvolgen , waardoor de Geestelijkheid hervormd werd (97). Van hier dat men weldra vele Geestelijken tot het Protestantismus zag overgaan , en Let *Utrechtsch* Bisdom geen bolwerk voor de Catholieke Kerk , welke inwendige hervorming onmogelijk scheen ; gebleven is.

Meerder dan het hier bijgebrachte omtrent CUSA's verrigtingen hier te Lande , is het ons niet gelukt op te sporen. Misschien zou er in nog ongebruikte handschriften , te *Amsterdam* , *Haarlem* , *Leiden* , *Dordrecht* (waar hij onder 't Decanaat van Tielman van Rozendaal *seer vroemelijk gepreekt ende benedictie gegeven heeft*) , *Utrecht* , *Aankem* , *Nymegen* , *Deventer* en *Zwolle* , waar hij geweest is , nog iets te vinden zijn , daar er waarschijnlijk ook daar door hem wel concessien gedaan of brieven

van

(97) Dit blijkt onder anderen uit de woorden van G. GELDENHAUWUS , zijn levensbeschrijver , vermeld bij VAN HEUSSEN , *Hist. Ep. Traj.* p. 29. « Factus Ultrajectinus Princeps et Episcopus , cum quibusdam amicis privatim contulit de Statutis Synodalibus recognoscendis , de feriarum numero minuendo , de Provisorum ac Decanorum tyrannide coercenda , de tot otiosis hominibus ad sacerdotia non admittendis , de validis mendicantibus tollendis , de pauperum cura gerenda , de clamoris istis concionatoribus , praecipue mendicantium ordinum , prohibendis , de bonis et doctis concionatoribus instituendis. » Men zie overigens de brieven van ERASMUS aan hem geschreven.

ven afgegeven zijn. Mogt ons door de goede zorg onzer vrienden, die ons hierin reeds behulpzaam waren, of door belangstellende onderzoekers, wien wij dit aanbevelen, nog iets ter hand komen, zoo willen wij gaarne dit met het behandelde vergelijken, het zij ter staving, het zij tot verbetering. Wij hadden gedacht ook iets omtrent zijne verrigtingen in *Zeeland* te zullen mededeelen, alwaar hij volgens Boxhoorn geweest zou zijn, doch ons daartoe bewerkstelligd onderzoek heeft ons overtuigd, dat het bericht van genoemden Schrijver ongegrond is, en Cusa Zeeland niet bezocht heeft (98). Dewijl *Holland* en *Zeeland*, te dien tijde en ook daarna, meestal zamengevoegd werden, is deze mistelling

waar-

(98) Noch in de Stadsrekeningen van *Middelburg*, *Zierikzee* of *Goes* van die jaren, noch in de Grafelijkheids Rekeningen Bewester - Schelde is hiervan iets te vinden. De Bibliotheek der Abdij te Middelburg is in 1492 verbrand, waardoor hier alle onderzocht vruchteloos was, gelijk ook te *Zierikzee*, waar in 1458 de meeste Kloosters door eenen fellen brand verwoest zijn. Zekere ALEXANDRUS AURIFABER, Carthuiser in het Klooster den berg *Sion* bij *Zierikzee*, die in 1466 gestorven is, zou misschien hieromtrent inlichting kunnen geven; dan zijne werken *de laude Cath.*, *opus exemplorum*; en *Sermones de Sanctis et temporis*, hebben wij niet kunnen bekomen. Wij bedanken den Hr. Mr. S. DE WIND te Middelburg, voor zijne ons hierin bewezene diensten, den Hr. Mr. P. ROMBOUT, te Gouda, voor zijne te Deventer, alsmede den Wel Eerw. G. D. J. SCHOTTEL voor zijne, in 't Archief te *Dordrecht*, in 't werk gestelde onderzoekingen, waardoor ons, gelijk wij vermeld hebben, nog eenige bijzonderheden zijn bekend geworden.

waarschijnlijk hieruit ontstaan, terwijl de invloed van CUSA's reis, ook hier, in de gevolgen zichtbaar, dit vermoeden heeft versterkt. Doch daar het Utrechtsche Bisdom op vele aangelegenheden, daar te Lande, invloed uitoefende, en de Statuten voor *Holland* ook door *Zeeland* werden aangenomen, kunnen de schikkingen van CUSA in eerstgenoemde gewesten ook op het laatstgenoemde gewerkt hebben, zonder dat hij aldaar geweest is, van welk bezoek de toenmaals zeer moeilijke reis hem wellicht afschrikte.

Wij gaan alzoo over om nog kortelijk de gevolgen van CUSA's komst hier te Lande, bij de daadzaken reeds uiteengezet, zamen te trekken. In het algemeen zien wij die gevolgen bijna in alles, wat later in onze Vaderlandsche Kerk is voorgevallen, en zij zijn zelfs dáár zichtbaar, waar de geest van terugwerking en tegenkanting zich openbaarde. De Eerw. GLASIUS heeft hieromtrent reeds veel te regt opgemerkt, en wij willen ons dus liever bepalen bij hetgeen meer met onze nasporingen en ontdekkingen in verband staat. Wij willen het *post hoc* niet overal door *propter hoc* verklaren, noch ons tot overdrevene gevolgtrekkingen laten leiden; doch, daar CUSA den volksgeest te gemoet kwam, moet die volksgeest daarvan bewijzen hebben gegeven: en deze zijn niet in het afgetrokkene te zoeken. Er was zucht ontstaan naar hartverheffende Godsdiens-

stigt-

stigheid en zedelijke vrijheid. Deze werden door hem niet volkomen geschonken, en daartoe kende hij ook die hulpmiddelen nog niet, welke eene halve eeuw later voorhanden waren. Doch de weg was aangewezen, om er toe te geraken, en vele hinderpalen werden weggeruimd. *Noord-Nederland* werd hierdoor tot hervorming voorbereid en zag dezelve tot stand gebragt, toen in *Belgie* eerst die zucht ontwaakte, welke aldaar spoediger scheen het doel te zullen bereiken, doch als in het niet wegzonk, toen de spanning bedaarde. Het was daar ligt ontvlambare brandstof, doch het vuur was spoedig uitgebluscht, toen er geene vreemde voorraad werd aangevoerd. Eigene ontbrak. *Belgie* verviel tot dien staat van verdoving, waarin Geestelijke en wereldlijke tyrannie, in Noord.-Nederland krachteloos, het konden houden, en waaruit later geene Hervormings-pogingen van Keizer *Josyf* het hebben kunnen opwekken. Wij willen niet beweren, dat dit, zonder Cusa's komst, ook bij ons het geval zou geweest zijn: want de aanleiding tot zijne komst is reeds eene openbaring van Hervormingszucht. Doch deze zou gesmoord hebben kunnen worden, indien er, geen Cusa, maar een zaakgelastigde gekomen ware, sprekende en handelende in den geest van latere aflaatkramers, die toen schipbreuk leden. Ik weet wel, dat de menschelijke geest, eenmaal ontwaakt, zich niet laat boeijen; doch zij komt, wanneer zij onbestemd ontwaakt, zoo ligt tot uitersten, waarvoor zij door

CUSA's gematigdheid is bewaard. Stellen wij het ons eens voor, dat de Hervorming te dier tijde ware uitgebroken : zou zij niet, als de te vroeg ontlukende lentrebloezem, voor de koude en stormen zijn bezweken? De plant moest koele lentedagen hebben, om ze te harden, hare bloemen in den knop te ontwikkelen, om te gelijk op wel toebereiden grond vaste wortelen te schieten, en aan de gesterkte en gesnoeide takken beschuttende bladeren te vormen, Te weelderige loten verteren de levenskracht. Zou de Hervorming te vroeg uitgebroken zich zelve niet vernietigd hebben? Zouden dan de gebreken zoo gekend, en verbeterd zijn, als later? Zou het lot van *Boheme*, op welks menigmaal te veel geprezen Hervorming veel is af te dingen, niet het onze geworden zijn? Wie had den geest geleid en tot het gezegendst doel bestuurd? De verlichte mannen dier eeuw konden nog geene eigenlijke Hervormers wezen. De lateren moesten op hunne schouder staan. Men zegge niet, dat wij hierdoor de hervorming verlagen tot een menschelijk werk; en de Goddelijke hulp daarin voorbijzien. Wij vereeren hierdoor den aanbiddelijken weg van het Godsbestuur, hetwelk op den benevelde dageraad een heerlijken morgen volgen liet, en ons hierdoor leerde, gestadig op den ingeslagen weg voort te gaan, opdat de dag steeds helderder worde. Wij erkennen met dankgevoel die Goddelijke wijsheid, waardoor het goede allengs is ontstaan, waardoor de tegenkanting zelfs hieraan is bevorderlijk gemaakt.

Men

Men zie ook daarom het door CUSA gestichte niet voorbij, al ware het onvolkomen. Het juweel spreidt glansen in den donkeren nacht. Men zie het goede door CUSA gesticht niet voorbij, omdat het beginsel niet zoo gezuiverd was, als het wezen moest; het was toch de oorzaak en het hulpmiddel van veel goeds. Men zie het niet voorbij, omdat het in alles niet doeltreffend was, en er zich weldra nog erger onchristelijkheid openbaarde. Dit was, in den weg van Gods Voorzienigheid, het middel om de oogen des volks nog meer te openen, en naar nog gezuiverder verbeteringsmiddelen te doen verlangen. Toen de Pauselijke aflaathandel onbeschaamd gedreven werd, en dit ons volk, hieromtrent beter geleerd, ergerde, kante men zich weldra tegen het gansche denkbeeld van aflat aan. Dit was eene hoofdaanleiding tot het doorzetten der Hervorming in Duitschland en Noord-Nederland, en het is van belang op te merken, hoe de eigenlijke Hervorming eerst gerigt was tegen die gebreken, welke CUSA reeds bestreden had. LUTHER begon toch, zonder de Kerk zelve aan te tasten, tegen de misbruiken des aflaathandels en de levenswijze en leer der Monniken te prediken, en vond hierin bijval bij vele Geestelijken en het volk, zoo wel als bij de Vorsten, gelijk ERASMUS op vele plaatsen getuigt (99). Daarna, toen heftige tegenstand tot het uiterste voerde, zag LUTHER in, dat het kwaad in den hartader moest

(99) *Epp.* p. 584. seqq.

moest worden aangetast, en zeide hij zijne gemeenschap op aan eene Kerk, welke door gedwongene eenheid van uitwendige en menschelijke instellingen den geest des Christendoms buiten sloot. Doch ook toen, wat men ook van zijnen hartstogtelijken ijver zegge, stond hij die gematigdheid voor, waardoor hij het er voor hield, dat men sommige Kerkplegtigheden met gemoedsvrijheid kon verwerpen of behouden. Van hier dat hij het verwijderen der beelden uit de kerken, het veroordeelen van het gebruik des Sacraments buiten den aangenomen vorm, en meer dergelijke dingen, als zaken van minder belang, niet goedkeurde. Wij brengen dit bij, zoo wel ten bewijze der gevolgen van CUSA's prediking, als tevens ter regtvaardiging zijner denkwijze op deze zelfde punten. En wie, die bedenkt, welk een strijd het aan LUTHER kostte, om zich tegen den Paus te stellen, zal het in CUSA wraken, dat hij het behoud eener waardigheid voorstond, welke misbruik vooral haar ondermijnd heeft? Wij willen deze meer algemeene gevolgen niet verder uitbreiden, doch men zal ons wel geredelijk toestemmen, dat CUSA's komst veel heeft toegebracht, om de Hervorming hier ingang te doen vinden.

In het meer bijzondere merken wij op, dat sedert dien tijd de invloed der Geestelijken in het wereldlijke merkelyk verminderd is; dat er zich onder velen zucht naar kennis, waaraan kon worden voldaan, ook door CUSA's verordeningen, openbaarde; dat er hier en daar Bibliotheken werden

op-

opgerigt; dat men van het onderwijs des volks en der jeugd eenig werk begon te maken; dat het volk zich meer hechte aan brave Predikers, dan aan domme en zedeloze; dat men sedert dien tijd meerder deed ter opbouwning en herstelling van Kerken, dan van Kloosters, hetgeen met vele bewijzen zou kunnen gestaafd worden, daar hiertoe menigmaal de opbrengst der aflaten gevraagd en toegestaan werd. Onder de regering van Hertog *FILIPS van Bourgondie*, die zich in de laatste helft zijns bestuurs door groote gematigdheid onderscheidde, ging dit alles met bedaarden tred, tot het klemmend bestuur zijns zoons bijna eene krisis deed ontstaan, welke door zijnen spoedigen val nog werd voorgekomen. Doch men naderde dezelve. De martelvuren van Brussel en 's Gravenhage, aangelegd om de Hervorming te smoren, werden het sein harer uitbreiding, en, hoewel eene groote worsteling haar vergezelde, de herstelling was gezegend, en iedere poging ten goede, vroeger aangewend, had een vruchtgevolg boven menschelijk doel en pogen. Toen bleek het, dat de Kerk in de Kerk niet meer te hervormen was, gelijk men zulks bovenal uit de belangrijke briefwisseling tusschen Paus *ADRIAAN* en *ERASMUS*, eene afzonderlijke beschouwing overwaardig, kan opmaken. Cusa had dit vruchteloos beproefd, doch zijn pogen was echter niet zonder vrucht. Eene *Hervormde Kerk* is ontstaan, welke ook veel aan Cusa dankt, dien zij te regt onder de bestrijders des bijgeloofs telt.

De

De kiel met moeite naar het strand gesleept, werd vlottend op de baren, en door vaste hand bestuurd, door hooger magt beschermd, braveerde zij stormen en golven, en houdt nog haren koers naar het rechte oord gerigt.

Enmaal is er een plechtig Protest uitgesproken tegen al wat des menschen hoogere ontwikkeling weerstreefde en zijne zedelijke Godsdienstige behoeften onbevredigd liet, en hierdoor is men weer-gekeerd op den goeden weg, die ten hemel leidt. Daarop te vorderen, zij de leuze der Hervormden. Het goede werk der Hervorming, in ons Vaderland langzaam met gematigdheid voorbereid, met vastheid ontwikkeld en tot stand gebragt, ga met gematigdheid voort, en drage steeds die kenmerken, waarbij men op den zegen van den Heer der Kerke vertrouwen mag!

B I J L A G E A.

(Zie bl. 10.).

De oudste uitgave van een gedeelte van Cusa's werken is die van *Parijs*, 1510, met eene Gothische Letter, I Vol. folio; voorhanden op de Utrechtsche Bibliotheek, alwaar nog eene andere uitgave gevonden wordt zonder jaartal of plaatsteekening. In 1514 volgde te *Parijs* eene meer volledige uitgave, bezorgd door JAC. FABER, *Stapulensis, prelo Ascensiano*, II Voll. Folio, met eene korte recensie van het karakter en de bekwaamheden des Kardinaals, door den Uitgever; te Leiden en Deventer in de Bibliotheek voorhanden. De meest volledige uitgave is die van *Bazel, ex officina Henrici-petrina* 1565, III Tom. I Vol. Folio (*); welke op de Leidsche Bibliotheek wordt aangetroffen. In deze komen de volgende stukken voor:

TOM.

(*) De titel luidt aldus: D. NIC. DE CUSA, *Card., Utr. Juris Doctoris, in omnique Philosophia in comparabilis viri opera. In quibus Theologiae Mysteria plurima, sine spiritu Dei inaccessa, jam aliquot seculis neglecta, revelantur. — Item in Philosophia, praes. in mathematicis, difficultates multae, quas ante hunc auctorem — nemo prorsus aggredi fuit ausus, explicantur. Postremo ex utroque jure de maximis Civilibus et Ecclesiasticis rebus consilia dantur, et inextricabiles causas deciduntur.*

TOM. I.

De docta ignorantia, libri III.

Apologia ejusdem.

De conjecturis, libri II, waarin zijn verlichte geest die voorzigtigheid aanraadt, welke de Scholastieken in hunne spelingen des vernufts soms uit het oog verloren, en tevens, in verband met de ontwikkelde denkbeelden in de beide vorige stukken, de grenzen aanwijst, welke men niet overschrijden moet.

De filiatione Dei.

De Genesi. Het duisterste zijner geschriften.

Idiotas Dialogi IV, de sapientia, de mente et de staticis experimentis.

De visione Dei. — De ludo globi, libri II.

De Fortuna vel Aequalitate.

Compendium, directio unitatis.

Triologus de possess. Deze titel is de Schoolsche zamentrekking van CUSA's argument *a priori*: *quod est, quod esse potest, est*; hetwelk in dit geschrift met bewonderenswaardige fijnheid voorgedragen en ontwikkeld wordt.

De Beryllo. — De dato Patris luminum.

De quaerendo Deum (Moguntias scriptum 1445.).

De venatione Sapientias. — De Apice Theoriae.

De Deo abscondito, Dialogus.

TOM. II.

De annuntiatione. Dialogus.

Escitationum, libri X, waarin onder anderen in het Vde boek eene zamenspraak over het gebed des Heeren voorkomt, welke bewijst, hoe geschikt hij was
tot

tot Volksleeraar. Wij hebben uit deze *Escitation* vele proeven gegeven.

De aequalitate.

De Catholica Concordantia, Libri III, waaruit een *tractatus de donatione Constantini M.* afzonderlijk is uitgegeven en opgenomen in den *Fasciculus rerum expectandarum, Coloniae, 1535*. Hieruit hebben wij reeds fragmenten, het hoofddoel schetsende, medegedeeld. In hetzelfde bewijst hij de onechtheid der donatie van Constantinus, en der brieven van Clemens en Anacletus, handelende over het supremaat des Apostolischen zetels.

Epistolarum Liber, seu Epistt. VII ad Bohemos. De eerste brief van het jaar 1442, is tot RODERICUS, Orator van Spanje: *De unitate Ecclesiae*. De volgende brieven zijn geschreven in 1452.

De pace fidei, waarin hij aantoonst, dat wij alleen uit het geloof, niet uit verdienste der werken geregtvaardigd worden, en waarin hij zich heftig aankant tegen overlevering en menschelijke willekeurige verordeningen.

Cribrationes Alchorani, houdende eene wederlegging van het *Islamismus*; ook afzonderlijk in 't licht verschenen te *Bazel, 1543 en 1555*.

Conjectura de novissimo die; waarin hij voorspelt, dat vóór 1734 de Antichrist overwonnen zal zijn, en de Kerk in heerlijksten staat komen zal.

TOM. III.

De transmutationibus Geometricis.

De Arithmeticis complementis.

De

De Mathematicis complementis.

De quadratura circuli.

De sinibus et cordis.

De una recti curvique mensura.

Complementum Theologicum.

De Mathematica perfectione.

Reparatio Calendarii.

Correctio tabularum Alphonsi.

Voorts zijn er van CUSA voorhanden:

Statuta in Concilio Colonienſi, in het *Specilegium*
Ecoles. van LÜNIG, en:

Varietas lectionum Itinerarii Antonini, in Handschrift,
op de Luiksche Bibliotheek, volgens JÜCHER.

Wij hebben gemeend dat deze opgave niet overbodig
is, daar die van BELLARMINUS, CAVE, DUPIN, FA-
BRICIUS, REVIUS, JÜCHER en anderen onvolledig
of onnaauwkeurig zijn.

B I J L A G E B.

(Zie bl. 29.)

» Rex noster Christus est inter Reges sicut sol inter
stellas. Rex enim omnium religionum Christus est.
Qui ejus vices agit Papa est Rex et sacerdos simul,
quia Rex religionum: ideo omnes Christiani Reges ip-
sum tanquam vicarium, caput religionis, venerantur,
et in ipso eum Regem, cujus vices agit. Christo om-
nes

nes hujus mundi Reges inclinare debent capita. Nam est nobis Deus manifestatus, et a Deo habent omnes Reges potestatem suam." *Excit. V. 91.*

• Quisque laicus obediens esse debet Christo, capiti religionis, et ejus vices agenti. Nam Christus nobis Euangelii legem demisit, et custodem ejus posuit, qui ejus vices agit, et non loquitur verba sua. Ille a Christo missus est. Sed verbum filii Dei in Euangelio contentum est; quare qui Euangelii verba loquitur, ille omnino ut Christus audiendus. Pontifici igitur obediendum est. Nam nolle obedire, excludit a religione Christiana. Tanquam Deo obediendum est praeceptis Ecclesiae et inobedientes contumaciter separandi. Hoc scitote: nisi obediveritis praepositis vestris, et nisi credideritis praepositum vestrum vices Christi agere, et ligare et solvere posse vice Christi, nullam unquam assequi poteritis sacramentalem peccatorum absolutionem neque indulgentias et remissiones, quae a cathedra emanant. Non ad te attinet cognoscere, quae sententia sit injusta, nec conceditur tibi, ut non obedias, si tibi injusta videatur. Nulla enim esset obedientia, si in tuo judicio esset de sententia pastoris judicare, an illi obediendum. Obedientia igitur irrationalis est perfectissima, sine inquisitione rationis, sicut jumentum obedit domino suo. Ecce quantum peccant, qui detrahunt Pontifici, et loquuntur male contra vices agentem Christi, maxime ob illa, quae ut Pontifex facit." *Excit. VI. 116.*

• Men ziet hieruit, hoe reeds te dien tijde het Pauselijk gezag werd aangetast, en hoe hetzelfde moest worden gehandhaafd. Wij betreuren het, dat een man als

Cu-

CUSA dit op die wijze deed, doch wij zien er uit, dat zelfs gematigde en verlichte voorstanders der Pauselijke magt (gelijk zelfs later FENELON, die er zich geheel aan onderwierp en aan die gehoorzaamheid zijne overtuiging opofferde) tot dat uiterste vervallen. Hoe zeer is die denkwijze in strijd met het gevoelen van den Apostel PAULUS, die de Thessalonikers edeler achtete dan die van Bereën, omdat zij onderzochten, of hetgeen Apostelen zeiden, alzoo ware; die zich op het oordeel der rede beriep. Wij hebben slechts eenmaal dergelijke uitspraak van CUSA gevonden: dan genoeg. Wij mogten dezelve niet terug houden, doch stellen haar niet op zich zelve voor, maar in verband met andere, waaruit alzoo geene al te strenge gevolgtrekking moet gehaald worden.

» Omnis fidelis, sive Rex, sive civis, in religiosis Principi Ecclesiae subjectus esse debet. Ubi vero iste Princeps ea fieri mandaret, quae ad finem aedificationis Ecclesiae illi creditae non tenderent, non procederet jussio a Principatu: quare ei tunc obedire non esset necesse. Si vero dubium esset, et de mente Sacri Principis non constaret: pro Sacro Principe praesumendum est, quod recte credita potestate utatur, et ipsi obediendum est. Cum igitur intelligamus, in Ecclesia, ubi sunt boni et mali, sacrorum Principem etiam bonum et malum esse posse, et videamus ejus potestatem Ecclesiae obesse non posse, — hinc dicit AUGUSTINUS, nullam posse causam dari, ob quam necessarium sit ad schisma pervenire, — quod et dixi Basileae." *Epistola ad Rodericum, de Unitate Ecclesiae.*

B I J L A G E C.

(Zie bl. 44.)

CONCORDAET ENDE OVERDRACHT,

Tusschen Hertogh Philips, als Grave van Holland, Zeeland ende Heere van Vriesland, ter eenre, ende Roelof van Diepholt, Bisschop t' Utrecht, ter andere zijden, aengaende de Geestelijcke Jurisdictie, hoe men die regeren sal in den Landen van Holland, Zeeland ende Vriesland voorschreven.

ROELOF VAN DIEPHOLT, bij der genaden Gods, Bisschop van Utrecht, Doen cond allen luijden, dat onse lieven beminde Heere, de Hertoge van Burgundien, Grave van Holland, ons heeft doen toonen en te kennen geven dat sijne ondersaten van Holland, van Zeeland en van Vriesland dagelijks seere beswaerd en belast worden met onser Goestelijcker Jurisdictien, ende sonderlinge van den Profissooren ende Deeckenen in den voorschreven Landen wesende, 't welck wij nimmer niet gehengen en willen; wij en willen daer inne voorsien, soo dat ons liefs Heeren ondersaten onser en onser diensaten immer niet beklagen en sullen, ende sijn daeromme overmits die groote liefde ende gunste, die wij hebben ende dragen tot onse lieve en beminde Heere den Hertoge, Grave van Holland, ende tot sijne Landen, ende Ondersaeten van Holland, Zeeland ende van Vriesland minlijck overdragen ende besloten met

IX. Deel. G goo-

goeden rijpen Raede, ende bij goet duncken van onser beijder Raede sulcke puncten als hiernae geschreven staen, om onse Geestelijcke Jurisdictione, onser Kereke van Utrecht voortaan daer op te rechten ende te doen regeeren op sijnen Ondersaten van Holland, van Zeeland ende van Vriesland.

In den eersten soo sal men die Deeckanije ende provisorije al in de voorschreven Landen regeeren alleen met eenen notabelen Rechtelijcken Man, in elcke provisorije ende Deeckanije, die hem des Geestelijcks Rechts verstaet ende die daertoe nut sij.

Item soo en sal geen man die vrijheid van der klerkschap genieten, die geen krone noch kerkelijck habijt en draegt, als behoorlijk is, noch die niet en leeft als een klerck schuldig is te doen. Ende waert dat eenigh Paep ofte klerck overdaet binnen der Graeflijckheid van Holland, van Zeeland ende Vriesland, het ware in vredebroecke, in vechten, in dronckenschap, of in eenige onadelijcke saecke, die geenen klerck toe en behooren, die sal onse Lieve Heere die Hertoge van Bourg., Grave van Holland, mogen doen vangen, bij zijnen Baljuw of bij zijnen Rechteren, ende die leveren ons, den Deecken ofte Provisor daer die sake geschiet waer, als 't kenlijk waeren dat zij Klercken waeren, ende dien misdadigen en sullen wij, noch die Provisori of Deecken, niet uytlaeten, eer sij onsen Lieven Heere den Hertoge van Burg., Grave van Holland, vander breucken, die sij binnen sijnen Landen misdaden hadden, gebeterd hebben.

Item soo en sal men die Ondersaten van Holland, van Zeeland ende van Vriesland niet daegen t' Utrecht te recht

recht te komen om eeniger saecken wille, alsoo verre als de geene diemen dagen wille te recht staan willen voor den Geestelijcken of waerlijken Rechter daar hij ondersaet is, en die saecke alsoo is, dat die Geestelijke Rechter daer van kennen ende rechten magh, ende oock dat die Rechter hoer rechten met vreedem voorderen mogen.

Item soo en sal men niemand moeijen met monycien of met bannen, ten sij dat sij eerst gedaght sijn, ende dat men bewijsen magh proeflijck dat die daginge tot ter geene kennisse gekomen sijn, die men monieren of bannen soude, ende die Deecken of Provisoir en sullen om geen misdaden wille, die eenig persoon gedaen hadde, bij sententien van Jurisdictione fulmineren sonder kennisse der saecke.

Item of iemand om eenigen misdaden wille die hij gedaen hadde, in der Kercke ofte op ten Kerckhove ginge, die de vrijheid van der Kercken niet en souste mogen beschudden volkomelijck nae geschreven Rechten, die misdadige sal onse lieve beminde Heere, die Hertoge van Burgon., Grave van Holland, mogen doen nemen van den Kerckhove ofte uijtter Kercke sonder daeromme te violeren of interdictie te wesen. Oock mede soo en sal die vrijheid van der Kercken niet te beten kommen die met ingesetter lage ymand dood sloege, dat konlijk op hem beproeft waere, noch oock den geenen, die van onsen lieve Heere den Hertoge voorschreeven, of van den gerechte in den Lande Heerlijckheid gebannen sijn om ondadelijke feijten, alsoo misdaden te hebben tegen den Prince van den Landen, of tegen sijnen Landen, dat men heeten magh: Crimen

Laesae Majestatis, of andere diergelijcke. Maar onse lieve Heere die Hertoge voorschreve zal die mogen doen nemen van der Kercke of Kerckhove, sonder die Kercke of Kerckhove daer mede geslagen te wesen, of interdict te kommen.

Item soo en sullen die Deeckenen of Provisoren niemand moeijen, overmits dat sij op Heiligen dagen gewrocht hadden, dat iste verstaan van noods en werck dat hem nooddruftigh waere, daer sij die Vierdagh mede gebroocken hadden, dat is te verstaan van noots ofte gebuds wegen op ten dijk en de water-scip, of in dien oest, dat koorn sijnen oorbaer te doen, of anderen gemeijnen noot oorbaerlijck, soo dat gebeuren sal.

Item van die gene die in overspel sitten, of fornication ende diergelijcke andere dingen, daer of sal men houden die manier ende gewoonte, als sij tot hier toe gehouden sijn: behoudelijck dat men wijven, die gemannet sijn, niet beschamen of daer of moeijen en sal, ten sij dat sij in openbaer overspel sittens, of dat sij daer af in sonden beschuldight sijn.

Item en sullen die Deeckenen of Provisoren die ondersaten van Holland, Zeeland ende Vrieslant, niet vorder belasten in gelde te nemen van citatien, van scotentien ende andere saecken in den rechte dienende, maer sij sullen hem daer inne gelijcken ende conformeren den Hove van Utrecht. Meer want men in Zeeland dit voorschreven Recht veel pleeght, soo en sullen die Deecken of Provisoren aldaer van der ondersaeten van daege Brieven te schrijven ende te segelen niet meer te nemen dan eenen Engelschen, sulcks pajement, almen nu munt in Vlaenderen gelijck in Holland: Ende
al-

alsoo voort van Maen-brieven, van Banne-brieven ende andere brieven na den beloepe alsoo daer toe behoort; Ende waer ymand die storve ende in den ban waere van schulden of van andere saecken, dat men kenlijcken ende openbaer proeven moghte, dat hij dat wel beteren souden mogen, ende dat hij dat gelaten hadde in vermadenisse der Heijliger Kercken, met willen, met dien sal den Deecken ofte Provisoir ommegeaen redelijck ende bescheijdelijck nae ouder gewoonte. Maer arme luijden die sterven, ende andere te banne wesende voor schulden of anders die niet beteren en konde, daer of sullen die Deecknen ende Provisoiren nemen van heuren erfgenamen dubbel continuacie geld, dats te verstaen twee warf soo veel als sij levendigh gegeven souden hebben, gelijk van outs gewoonlijck plagh te wesen, dat te useren in elcken Lande ende Provisorien nae ouder gewoonten.

Item want vecele luijden in Holland, Zeeland ende in Vriesland hijlicken ende trouwen malkanderen, eer sij hoir geboden hebben inder Heijliger Kercken, soo en sullen die Deecken ende Provisoiren niet meer nemen van der absolutie van eenen man ende wijf, die alsoo malkanderen trouwen sullen bij hoiren vrienden ende magen, of met hoiren moetwil, die tot heuren mondigen dagen gekommen sijn ten hoogsten dan eenen Engelschen nobel, ende daer beneden, voort verscheijdelijck naeden staete van den persoonen die trouwen sullen inder manieren voorſchreven, maar met deser ordinancien en sullen niet beswaert weesen, die Ondersaten van Holland, Zeeland ende Vriesland, die seekere ordinantien ende costumen hebben, dat sij min
hier

hier af te geven plegen, die sullen hoir oude gewoonten herkomme ende gebruijcken.

Item en sullen die Deecken of Provisoir geen absolutie geven den geenen die vrouwen ofte maeghden ontvoeren buijten heure naesten magen of vrienden wille, ten sij dat die nacste maegden ende vrienden te wille sijn: Noch ook geen Papen en sullen die trouwen, ten waere dat sij des beijde mit hoiren wille begeeren, sonder alle bedwangen wesende. Ende hier op sullen wij gebod doen aen allen Provisoiren ende Deeckenen ende Papen; ende waar eenigh Provisoir, Deecken ofte Pape die hier en boven dede, die Deecken, Provisoir of Pape sullen wij ofte onsen officiael, daar af alsoo openbaerlijck corrigeren ende punieren, dat sij andere exempelen wesen sullen, tot alle tijd als wij of onsen officiael des vermaend wesen sullen.

Item en sullen wij noch onse dienaers van den Oordersaten van Holland, van Zeeland ende van Vriesland niet meer nemen van Justitien, proclamaten dan gewoonlijck plagh te wesen, over twintigh of vijf en twintigh jaeren.

Item soo wanneer men onsen suffragaen ergent behoeven sal, in Holland, in Zeeland ende in Vriesland, om Kercken, Kerkhoven of Autaren te wijen ende anders, soo sal onsen suffragaen daer komen op ter geenre kosten redelijcke, die dien behoeven sal ende hij sal hem lijden voor sijnen dienst ende arbeid met een redelijcke heuschen, die hem gegeven sal worden bij den geenen die des behoeven, naer gelegtheijd van saecken.

Item soo en sullen die Deeckenen of Provisoiren
die

die Ondersaten van Holland, van Zeeland ende van Vriesland, niet moeijen, omdat ymand sijne kinderen bij ongevalle of versuymenisse van water, van vier of anders verloren hadde.

Ende want noch veele andere saecken sijn, onser Geestelijke Jurisdictie aengaende, daer die ondersaten, van Holland, van Zeeland ende van Vriesland mede beswaert sijn, ofte beswaert moghten werden, die men nu niet weet te noemen, soo sijn wij overdragen met onsen lieven beminden Heeren den Hertoge van Burgondien, Grave van Holland, waert dat in den voorschreven puncten, of in eenigen anderen puncten, onsen Geestelijke Jurisdictie aangaende, eenigh staet ofte geschil viele, soo sal onsen lieven Heere, den Hertoge van Burgondien, Grave van Holland, daer toeneuen ende setten twee van sijnen Raede, ende wij twee van den onsen, om onse voorschreven Jurisdictie te modereren. Ende of die vier niet cens en konden werden, soo sullen sij kiezen onses liefs Heeren des Hertogen Cancelier van Burgondien, nu ter tijd wesende tot eenen overman, ende wes sij dan met den overman ordineren ende modereren sullen in onser voorschreven Jurisdictie, dat sullen onse voorschreven lieve Heere die Hertoge ende wij van waerden houden.

Ende mit desen overdraght, en sullen niet vermindert wesen die ouden Zoenen gemaect tusschen de Graeflijkheid van Utrecht, maer sullen alle in heuren maghte blijven, gelijk sij voortijds bedinget ende bebrieft sijn, ende omdat wij deesen voorschreven overdraghte in allen puncten, gelijk voorschreven staet,

ge-

geloofd hebben onsen lieven beminden Heere den Hertoge van Burgondien, Grave van Holland ende sijnen naekomelingen ende oock sijnen Landen van Holland, van Zeeland, ende van Vriesland vaste stade ende onverbreeckelijck te houden en doen houden, behoudelijck, in allen anderen saeken hier boven niet begrepen, onses eets die wij den Stoel van Romen ende Kercken van Utrecht gedaen hebben; Soo hebben wij, des tot oirkonde, onsen zegel hier aengehangen. Gegeven ten lesten dagh in Februarie Anno 1434 nae 't coers van Utrecht.

B I J L A G E D.

(Zie bl. 44.)

Placcaet van Philips van Burgondien enz., Grave van Zeeland, verbiidende successien ende coopingen van onroerende goederen voor Kloosteren ende Godshuysen.

Philips enz. Want binnen onsen Landen van Holland ende Zeeland, binnen korte jaren gefundeert, gemaect ende begrepen sijn soo veel Kloosteren ende Vergaderingen van Regulieren ende Regulicissen, ende van broederen ende van susteren van Sinte Franciscus ordre, dat veel te veel is, naer grootheid van onse voorschreven Landen, ende nog meer dagelijks van denselven begrepen worden. In welken kloosteren, huysen, ende vergaderingen van personen, soo wel vrouwen als mans, meest alle neeringe ende ambagten

ten doen , dat onbehoorlijk is. Ende hoewel sij aldus geordent ende begeven personen sijn , ofte wesen souden , sij hebben hen tot desen tijd toe willen bewinden erven te nemen van hare ouderen , ende dat erfelijk te behouden , sonder weder uijt te erven. Ende indien het alsoo lange staen soude , sonder voorsienigheid daer op te hebben , sij waeren geschaepen , mits dat er soo veele sijn binnen korte jaren gemaectt , alle die Landen , Reghten , ende Erven in onse voorschreven Landen te verkrijgen ; daerbij dat wij ende onse naekomelingen onse diensten verliesen moghten , ende ook onse arme gemeente ende ondersaten neringloos worden souden enz. Hebben daeromme geordonneert , overgedragen ende gesloten , dat nu voortaan geen georde Lieden van wat orden dat sij sijn , in onse Landen van Holland , van Zeeland , ende van Vriesland , Erven nemen en sullen van haeren ouderen , magen of vrienden in eeniger manieren , noch ook meer Landen of erven en sullen koopen , noch verkrijgen bij Testamenten , noch anders in onsen voorschreven Landen , voor dat bij Commissarissen een overdraght sal gemaectt sijn hoe ende wat schijn sij voortaan erven ende sij hemselven hebben sullen in de puncten voornoemd , enz. Gegeven op den 28 October 1445.

» Om de gelijkheid der stoffe hebben wij goed gevonden hier bij te voegen , 't geene wij vinden in de » instructien der stede van Haerlem , gegeven bij Philips Wieland ende Jan Rousseau , uijt last des Her- » toghs bij een vergadert , ende met de hand geschre- » ven

» ven , bij Cornelis Simons Zoon , alias Kees Schrijver ,
 » pag. 57 , in 't Capittel: *Van Weerlijck goed in Gees-*
 » *telijcke hand te komen.*»

Al waerlijck goet specialijck huijs ende erve , moet
 blijven in waerlijcke hand , sonder daer uijt getrans-
 porteert te sijne bij enige wegen , dan alleenlijck bij
 octroije van den Prince , ende bij sijnen openen brieve
 van Amortissement , geverifieert soot behoort.

Ende al waert dat 't selve waerlijck goet bij eenigen
 anderen middele quame in Geestelijcke hand , soo sou-
 de nogthans schotbaer ende bede schuldigh blijven , en
 andere lasten dragen tot geamortisseert waere , ende
 dat die Prince den dienst daer af quijt geschouden
 hadde , naer de handfeste van den Hertoge Philips.

Van alle tijlbare goeden daer in professive Religieu-
 sen maniere te mogen succederene , niet tegen stande
 dat sij doot ter wereld sijn , sal gemaect sijn inven-
 taris ende priis , eer dat sullen aenveerden , ende in
 heur kloosters dragen , ende die kloosters sullen souffi-
 sante seecker doen mee lecke personen justitiable van
 Haerlem , de selve tijlbare-goeden of de waerde van
 dien restituerene den erfgenamen van den voorschreven
 Religieusen als 't kas gevald.

Ende van gelijcken sullen sij doen van erfenisse , die
 sulcken Religieusen toekomen mogen , niet tegenstaen-
 de Testamenten , bespreecken of maeckinge ter con-
 trarie (*).

(*) Deze Plakaten sijn in 1452 door Filips en in 1523
 door Karel V vernieuwd.

B II-

B I J L A G E E.

(Zie bl. 45)

Den alre eerwaardichsten Vader in Gode ende Heer, Heere Cardinael Sancti Petri ad vincula, Legaet in Almangien, onsen lieven ende gheminden Heere.

Alre Eerwaardichste Vader in Gode, lieve ende gheminde Here, wij gebieden ons tot Uwer Eerwaerdicheijt, als wij oetmoedelicste kunnen ende mogen, ende U lieve Heer gelieve te weten, hoe ons te kennen ghegeven hebben die Gardiaen ende ghemeente der Minre-Broederen ende vander Observantien tot *Delft*, dat sij mit geenen redelicken of gevoegelijcken saecken overkomen en kunnen mitten Cureit der nieuwe Kercke aldair, die hun behouflick ende noodlick sijn, gelijk anderen van derselver oerden gebuert in meer notabelen steden daer sij residentie houden, ende omdat wij wael weten dat onse genadige Heer van Bourgonie goede affectie tot hen heeft, soo bidden wij uwer Eerwaerdicheijdt mit rechter oetmoedicheijdt, den voorszeyden broederen van ons voer gerecommandeert houden wilt, ende hun in horen saken dien U, lieve Heer, wael te kennen ghegeven sullen werden, gunstelijke en vooderlijc wesen, bij also dat hun van den voorszeyden Cureit gheschien moge 't goent dat redelijck ende bescheidelic is: daeran sal uwe Eerwaerdicheijt ons dankelic doen.

Onse lieve Here God moet U, lieve Heere, altijd nemen in sijnder heijliger hoede.

Ghescreven tot Leyden, op ons Liever-Vrouwen daech Nativitas: onder ons genaden Heer signet, dat
wij

wij in sijner genaden saken alhier te Lande ghebruijcken.

Uwer Eerwaerdicheijdt oetmoedige Johan Heer tot Lanoy en toe Ruive, ende andere die Raden mijnes genaden Here van Bourgonie, gestelt ten saken van Hollant ende Zeelandt.

(Deze brief is zonder jaarteekening, en kan dus zoo wel voor, als na het verblijf van CUSA hier te Lande geschreven zijn. Uit dezelve blijkt genoegzaam, welk gewigt de hooge regering aan zijnen invloed hechtta. Dezelve is te vinden in de *Beschrijving van Delft*, Delft bij R. BOITET, 1729. bl. 343.)

B I J L A G E F.

(Zie bl. 69.)

Etiam statuimus et ordinamus, quod visitationes fiant, prout de jure praecipitur. — Et, si ordinarii in visitationibus suarum dioecesium vel alias reperiant concursum populi ad aliquas imagines fieri, cognoverintque, informatione summaria recepta, populum amplius ad dispensationem, sive reverentiam figurae talismodi imaginis, quam salva fide expediat, inclinari, quod tunc imaginem tollant, et alias omnino provideant, ne idololatria committatur. — Similiter, si hostia transformatur in cruentam carnem, seu in sanguinem apparentem, occultetur penitus et omnino, juxta traditionem juris, nec populo quomodolibet publicetur, nec ostendatur, ne seducatur: et quaestuaris occursum populo prohibeatur. — Unde in alia constitutione dicit:

ip-

ipai enim talem rubedinem Christi cruorem nominant, et sic se credere, et adorare asserunt. — Et, quia sacerdotes, qui ob pecuniarium quaestum ista non solum fieri permittunt, sed etiam ut credatur et adoretur, per assertorum miraculorum publicationem populum alliciunt et sollicitant: Nos, qui rem tam perniciosam et nostrae fidei contrariam sine Dei maxima offensa subsilentio pertransire non possumus, cum corpus Christi glorificatum sanguinem glorificatum in venis glorificatis habere Catholica fides non instruat, ad tollendum omnem terrorem, per quem simplex vulgus taliter seducitur, praesentium tenore, auctoritate qua fungimur statuimus et ordinamus, quod ubi tales hostiae reperiuntur, postquam ad notitiam Sacerdotum qui in illis locis praefuerunt haec nostra ordinatio perducta fuerit, ab ulteriore publicatione transformatarum hostiarum penitus cessent, et nequaquam amplius miracula talia publicent, quae populum seducere possunt: aut signa plumbea ad instar transformatarum hostiarum fieri permittant: sed sacerdotes tales hostias finita communione sumant.

B I J L A G E G.

(Zie bl. 70.)

Verum bonum etc. — nec tam ex aliena largitate, quam de nostra facultate dependet. — Plus ipsi nobis quam Papa, quam Pontifex poterit conferre. — Quod bonum facit nostrum est; nec Romae aut alibi, sed in animo quaerendum est. Domi nascitur et in pectore invenitur.

Piis

Piis animis, Christum diligentibus, etc. peregrinationes non sunt suadendae, imo dissuadendae, quae mentem a se deducunt et variis desideriis et offensionibus per occasiones distrahunt et corrumpunt.

Indulgentia autem etsi ex indulto Apostolico aut Pontificali culpas tollit, novam tamen gratiam, quae ab homine venire non potest, non confert: Quo fit, ut qui ex indulgentia culpas attractas deponit, pronitatem tamen ad culpas non amittit, et saepe fit, quod pericula et occasiones itineris animum magis exulcerant, omnem accendunt, et pronitatem, quae ante erat, adaugent.

Bonum mentis nostrae non papali subsistit largitate, sed divino munere et exercitio virtutis. — Non enim alienum munus est nostrum bonum, sed proprium meritum.

Unde et tunc (*de peregrinationibus in primitiva Ecclesia factis loquitur*) sine promissis indulgentiis eo fideles pro incitamento piae affectionis properabant, ut ad sepulchra sanctorum vitae melioris vota conciperent, etc.

Et meo iudicio fructuosius est, et ad remissionem peccaminum efficacius ea affectione loca sancta petere, quam ob certarum taxam indulgentiarum.

Non enim sani et integri animi est plus desiderare vacationem culpae et poenae, quam munus et auxilium gratiae supernae. — Unde et in plerisque ausum operatur peccandi indulgentiarum taxata promissio.

Nulli enim remittitur peccatum, nisi poenitenti de peccato.

Ergo religiosus sive devotus cultus ac reformationi

veteris hominis animi intentione in quiete vacans, et si taxatam indulgentiam ad certa loca ob certos et corporales effectus elargitam non assequitur, plus tamen est, et melius, quod pietate mentiset desiderio promeretur.

Itaque de nobis et de Christo speranda est regni caelestis beatitudo potius, quam ex aliena largitione; quae nobis sine nobis nihil confert.

Qui propter indulgentias aliquid boni operatur, quod propter Deum sine indulgentiis non operaretur, minus assequitur, quam si propter solum Deum fecisset. — Quia meritorium non est, quod Dei dilectione non patrat. — Quoniam qui aliud in opere quam Deum quaerit, operis sui Deum non habebit mercedem. — Quapropter nec illi recte agere videntur, qui piis locis et Ecclesiis potius propter certas missas aut alia vivorum aut defunctorum suffragia conferunt, quam si propter Deum contulissent.

Taceo quod Simoniacum est, ut aliquid Ecclesiae vel sacerdoti tali pacto donetur, ut tales missas aut officia faciant vel facere procurent.

Hoc dico, quod nihil melius, nihil nobilius fieri potest quam ut elemosynae et oblationes propter Deum fiant.

Quanto plus Deus et salutis nostrae ratio in laboris nostri causa est, tanto opus nobilius. Imperitorum igitur esse videtur propter certas necessitates corporales vota peregrinationis emittere.

Deus ergo primo et principaliter in omni necessitate invocandus est; ipsi vota salutis et vitae melioris depromenda.

Ex gentilitatis reliquiis ille nobis sensus et mos inolevit ut pro aliis et aliis causis, alios et alios sanctos imploremus.

B I J L A G E H.

(Zie bl. 79.)

EPISTOLA, per reverendissimum in Christo patrem et dominum, Nicolaum, miseratione divina tituli S. Petri ad vincula Cardinalem Presbyterum, Episcopum Brixiansem, Apostolicae sedis per Alemanniam legatum a latere, Electo Trajectensi missa et destinata (*).

Venerabiles viri, sperabamus divinam misericordiam vos respexisse, per nostras qualescunque, imo verius Apostolicas exhortationes; sed multa ad nos per varias delata sunt, quae si vera essent, nondum vos Deum timere ostendunt.

Non putetis fratres, vos subsistere posse aliquamdiu, si Dei protectio vos deserat. — Videtis populum reverti et currere ad Christum, et vos qui ex sanguine Christi et martyrum pinguis stipendia recipitis, contra Christum militando quomodo perseverabitis? Fecimus paucas quasdam ordinationes pro tollendis publicis delictis,

(*) Davidi a Burgundia, Philippi Burgundiae Ducis filio naturali, qui ex electo Morinensi translatus est ad sedem Trajectensem, ad quam Amersfordiae inter armatos inauguratus dicitur circa 1457, tametsi hic duntaxat Electi titulo donatur. Missa est Epistola A. 1451, transcripta ex MS Gladbacensi.

quae nonnisi ad Dei et Ecclesiae cedunt honorem, et nihil novi habent, neque duri; quae etiam undique per Almanniam sine resistantia receptae sunt, et audivimus nunc vos illa spernere et apellasse, et monialium praetensis et fatuis apellationibus a clausura, quae a jure praecepitur, adhaerere. — Et quamvis mandaverimus vos moneri, ut resiliatis a talibus, ne incapaces fieretis indulgentiae plenariae remissionis, potius tamen, ut intelligimus, carere vultis tanta indulgentia, quam a rebellionem resiliatis. — Quis non videat prope esse quod Deus vos derelinquat? Nam si crederetis, uti fideles credunt, vitae post hanc vitam, non praeponeretis fatuas et transitorias voluptates divinae gratiae. — Quis non videat vos de nulla re curare nisi ut in hoc mundo deliciose vivatis juxta lubrica desideria vestra? Et ubi est fidelitas vestra, qui non solum spernit Dominum Christum, qui vos nutrit, sed sibi resistere volentibus mulierculis assistitis? Nonne et Antichristo, si adesset, opem similiter praestaretis? Vetus proverbium est, quod aufert sensum ab eo, quem a ruina non vult praeservare. — Et si vos haec pericula vestra non videtis, unde est, nisi quia in peccatis caeci estis? Ex vobis quidam despectuosi, non obstantibus prohibitionibus juris et censuris per nos apposis, ad sanctorum moniales palam subintrarunt, subintrant, et convivia et solatia cum Deo dedicatis habent virginibus, quos inter vos et in divinis esse patimini: licet sit interdictum, ubi fuerint, per nos positum, et ibi se commiscentes irregulares. — Cur haec, nisi quia nec fidem Christi habetis, nec obedientiam de necessitate salutis, nec divinissima sacramenta veneranda esse creditis? Nonne

ad nos pertinet tantum facinus omni studio eliminare, etiamsi ob hoc omnis status vester periclitari deberet. — Melius est enim vos deficere, quam tantam irreverentiam crescere. — Venit finis cursus carnaliter sub ficta religione, et auferetur a vobis regnum, et dabitur justitiam colentibus, nam quod vos ex concessione ecclesiae tot et tanta temporalia, quae pro servitoribus Christi ordinata sunt, contra ecclesiam et obedientiam, atque Christum Dominum occupare aliquamdiu possitis, nolente apostolica sede, non tardatis, quae unico verbo vos rediget in servitum: et necesse est quod faciat, nisi vos emendaveritis; non credatis vos ludere cum pueris, quando minas emittitis, omnia mala quae dicitis et facitis in vestram ruinam cedent. — Redite igitur ad cor, et emendate vos, resiliendo a rebellione, nos per vestras literas ad hoc quantocius certificando, ne compellamur auxilio brachii saecularis vobis ostendere adversarios Christi de stipendio et eleemosynis Christi vivere non debere. — Et experiemur facile esse vos omnibus hominibus exosos fieri. — Exspectamus responsa Maguntiae usque ad diem XV Nov., quae nisi de vestra emendatione receperimus, vos pro schismaticis et inimicis Christi habebimus, et sine longo processu, Deo auctore, ostendemus milites Sathanae Christi militibus cedere oportere. — Oro Deum, ut vos eruat a potestate principis tenebrarum, et ponat vos inter filios lucis, ut et vos filii lucis esse mereamini.

Ex Treviris, xxvii die mensis Oct. anno D. 1451.

B I J L A G E I.

GRAFSCHRIFT VAN CUSA IN DE ST. PIETERSKERK
TE ROME.

(*Uit het Italiaansch*).

NIKOLAAS VAN CUSA UIT HET
TRIEERSCHE
KARDINAAL VAN ST. PIETER
BISSCHOP VAN BRIKEN
STIERF TE TODI MCCCCLXIV
DEN XI AUGUST.
EN HEEFT UIT ACHTING VOOR
DE BANDEN VAN ST. PETER
HIER WILLEN BEGRAVEN
ZIJN.
HIJ HEEFT GOD BEMIND, GEVREESD
EN GEÛERD,
EN HEM ALLEEN GEDIEND.
HIJ HEEFT DE BELOFTE VAN BE-
LOONING GEKREGEN.
ZIJN LEEFTIJD IS GEWEEST
LXIII JAREN.

DE OORSPRONG EN HEERLIJKE WERKING
VAN HET
AMBROSIAANSCH E GEZANG,
BESCHREVEN DOOR
AUGUSTINUS.

Ter plaatse, waar AUGUSTINUS, in zijne *Confessiones*, van zijn' Doop te Milaan gewag maakt, roemt hij ook de heerlijkè werking, welke het Kerkgezag, destijds diâr in gebruik, op zijn gemoed te weeg bragt; en hij meldt ons tevens de gelegenheid, bijwelke het, uit het Oosten herkomstig, te Milaan en in het Westen werd ingevoerd. — „Quantum flevis” zegt hij, „in hymnis et canticis tuis, suave sonantis Ecclesiae tuae vocibus commotus acriter? Voces illae influebant auribus meis, et eliquabatur veritas tua in cor meum: et exaestuabat inde affectus pietatis, et currebant lachrymae, et bene mihi erat. — Non longe coeperat Mediolanensis Ecclesia genus hoc consolationis et exhortationis celebrare magno studio fratrum concinentium vocibus et cordibus. Nimirum annus erat, aut non multo amplius, cum Justina Valentiani regis pueri mater, hominem tuum Ambrosium persequeretur haeresis suae causa, qua fuerat seducta ab Arianis. Excubabat pia plebs in Ecclesia, mori parata cum Episcopo suo, servo tuo. Ibi mater mea, ancilla tua, solitudinis et vigiliarum primas partes tenens, orationibus vivebat. Nos adhuc frigidi a calore spiritus tui, excitabamur tamen civitate attonita atque turbata. *Tunc Hymni et Psalmi ut canerentur, secundum morem Orientalium partium, ne populus moeroris taedio contabesceret, institutum est; et ex illo in hodiernum retentum, multis jam ac paene omnibus gregibus tuis, et per ceteras orbis, imitantibus.*” AUGUST. *Conf.* Lib. IX, c. 6 et 7.

Pl. I.

Handteekening van W. van E.
voor en na Zyne Kardinaals-w.
1502 en 1524

Reprogeerd naar zijn
Notho & finkmannen N.

Roma den 7, maart 15

W. J. W. Carls

LEVENSBERIGT
VAN DEN
K A R D I N A A L
WILLEM VAN ENKEVOIRT,
DATARIS VAN PAUS ADRIAAN EN BISSCHOP
VAN TORTOZA EN UTRECHT.

*Met Bijlagen, behelzende authentieke stukken
omtrent hem, alsmede omtrent den overgang
der temporaliteit van het Sticht op KAREL V
en Berigten omtrent het Apostelhuis te
Mierlo.*

DOOR
HERM. JOH. ROYAARDS.

SENATOR JOHN H. HANCOCK

LEVENSBERIGT
VAN DEN
K A R D I N A A L
WILLEM VAN ENKEVOIRT.

Ook de Nederlandsche Geestelijkheid heeft, vóór en tijdens de Hervorming, vele harer leden aan de Roomsche Moederkerk en het Roomsche Hof geleverd. Doch maar zelden was er overeenstemming tusschen het Italiaansche en Nederlandsche karakter; althans aan de bedorven hooge Geestelijkheid te Rome waren velen dier Nederlanders minder welgevallig. — Zoo ging het ook Adriaan van Utrecht, op den Pauselijken zetel. Deze Prelaat was gedeeltelijk omringd door zijne Landgenooten. Wastoch aan hem de zorg der opvoeding van den aanstaanden beheerscher van zoo vele Rijken, van KAREL V, te Gent geboren, toevertrouwd: er bestond dan tusschen beiden een band, die van den gemeenschappelijken Nederlandschen geboorte-grond ontleend was. — Maar ook vele Nederlanders omringden KAREL, en welligt heeft de invloed van ADRIAAN zoodanige Nederlandsche Geestelijken, welke die

die onderscheiding verdienden (1), aan zijnen vroegeren kweekeling, later zijn' Keizerlijken vriend, aanbevelen.

In den kring toch, waarin Paus ADRIAAN te Rome leefde, ontmoeten wij meerdere Nederlanders. Onder dezen THEODORICUS HEZIUS, zijn' Geheimschrijver. Deze was uit Kempenland in Noord-Brabant, en wel van het dorp *Heeze*, geboortig, van waar hij zijn' toenaam ontleende (2). — Hij liet zich in lateren leeftijd geheel door de Jesuiten leiden, toen hij zich, na den dood van ADRIAAN, van Rome naar Luik begaf, om daar in mindere Kerke-

lij-

(1) De Geschiedschrijvers berigten ons echter, dat ADRIAAN zeer omzigtig en kiesch was in het begeben van Kerkelijke bedieningen aan zijne bloedverwanten. Immers vinden wij hiervan bij BARONIUS, *Annal. Eccl.* A° 1523 d. 114. eene reden opgegeven, die ADRIAAN tot eer verstrekt. « *Quia, ut dicere solebat, aedificare Sion in sanguinibus nollet, hoc est, quia in sacris respicere necessitudines naturae nollet, ut quae ibi locum non haberent; quin imo in iis etiam in paribus dotibus alienorum potius, quam suorum, rationem habiturus videbatur.* »

(2) Over THEOD. HEZIUS of VAN HEES, als Nederlander, zie OPMER, *Opus chronogr. Orbis universi, continens Historiam, Icones et Elogia Summorum Pontificum, Imp., Regum, ac Vir. ill.* Antv. 1611. p. 46°. — FISEN, (*Sancta Legia, Romanae Ecclesiae filia, s. Hist. Ecclesiae Leodiensis*, P. II. Leod. 1696. p. 350,) noemt hem uit Kempenland afkomstig, en volgens VAL. ANDREAS, *Fest. Acad. Lovan.*, p. 306, is hij geboortig van het dorp *Heeze*. Zie over den Jesuit FISEN zelven PAQUOT, *Mém.* T. XIV. p. 379. en DE WIND, *Bibl. der Ned. Gesch.* D. I. bl. 457.

lijke bedieningen te leven (3). Zoo lang hij te
Ro-

(3) Immers vind ik zulks omtrent hem aangeteekend bij FISEN, p. 349. Deze, sprekende over de eerste vestiging der Jesuiten te Leuven (1543), meldt, dat de Sociëteit aldaar bestuurd werd door HIERONYMUS DOMENECUS, ANDREAS OVIEDUS, EN FRANCISCUS STRADA. Op dezen laatsten en deszelfs godsdienstige stemming had vooral FABER, een der eerste medgezellen van IGNATIUS DE LOYOLA, EN BEVORDERAAR VAN HET JESUITISME, grooten invloed. FABER gaf, volgens FISEN, eene algemeene Godsdienstige opwekking, dus ten voordeele der Jesuiten. Onder degenen, op wien hij bijzonder werkte, noemt hij ook HEZIVS, van wien hij schrijft: » *Unum memoro, » Theodoricum Hesium, Leodiensis Ecclesiae Prodecanum, » quaesitoremque Catholicae Religionis; qui quondam » Adriano Pontifici a secretis et sacris Confessionibus fuerat; imo cujus consiliis Pontificatum ille suum rexisse » dicitur, et quem propter integritatem vitae splendoremque » doctrinae, nisi mors intervenisset, in amplissimum Cardinalium collegium cooptasset. Is cum in has mentis exercitationes esset ingressus, singularis hanc sui fructus significationem egressus dedit, ut ad collocandum in tuto salutem suam totum se Fabro crederet, omnemque vitae cursum tota voluntate permetteret. Faber tamen et aetatis » et personae ratione habita, quarum altera inclinata jam » erat, altera sua sponte spectatissimis ornata moribus, » alienis adminiculis non egebat; tum vero Leodiensis Ecclesiae proposito bono, non ei censuit vitae genus institutumque mutandum. Suasit potius, ut quae possidebat in » vita bona, et quae regebat in Republica munera, pergeret ea prudenter administrare, ad Dei scilicet gloriam et » proximorum utilitatem, esseque in nobili illa civitate » probitatis exemplum, propositum ad imitandum, cum » populo universo, tum Clero praecipue. Amplexus est vir » egregius totis praecordiis salutare consilium et adoptatam*

» ac-

zijne nagedachtenis leven, door de stichting van het *Apostelhuis* te *Mierlo*.

Zeer toevallig geraakte ik onlangs in nadere kennis met dezen belangrijken Landgenoot. Ik ontving van den Wel Eerw. STEPH. HANEWINKEL, H. C. *soon*, Predikant te Valkenburg, eenige oorspronkelijke Bullen en Documenten, betreffende den voornoemden VAN ENKEVOIRT, als ook deszelfs *Testament*.

Deze HSS. zijn geschikt om licht te verspreiden over zijne geschiedenis. Zij gaven mij aanleiding tot nader onderzoek van het leven en de betrekkingen van dezen verdienstelijken Nederlandschen Geestelijke, die meestal te Rome verkeerd heeft. Het bleek mij al ras, bij gezet en naauwkeurig onderzoek, dat de omtrent hem hier en daar verspreide berigten verdienden verzameld en onderling vergeleken te worden. Zijn leven toch viel in een belangrijk tijdperk in; zijne Kerkelijke bedieningen waren veelvuldig, en tot meer dan één land der Latijnsche Kerk betrekkelijk; zijne werkzaamheid was die van den vertrouwden vriend van Paus ADRIAAN, van den gunsteling van KARSEL V; zijne geschiedenis grijpt in den geheelen toestand der Roomsche Kerk dier dagen in, en verplaatst ons bij meer dan een belangrijk punt. Als zoodanig meende ik dezen onzen Landgenoot, die in de zestiende eeuw aan het Pauselijke Hof verkeerde, te moeten voorstellen, en hem geheel in den tijd, waarin hij optrad

trad te moeten plaatsen, door zorgvuldige vergelijking der binnen- en buitenlandsche, vooral Roomsche-Katholieke Geschiedschrijvers. Zijn Testament is daarenboven voor de kennis van het Kanonieke regt niet onbelangrijk. — Den uitslag dezer onderzoekingen meen ik te meer, als eene niet geheel onbelangrijke Monographie, in dit *Archief* te mogen mededeelen, daar onze buiten 's lands geleefd hebbende Landgenooten maar zelden genoegzaam bekend zijn.

Het tijdperk der vijftiende en zestiende Eeuw was gewigtig voor de Roomsche Kerk en voor Nederland. De Roomsche Kerk werd geschokt door de Hervorming. Nederland ging allengs eene staatkundige en kerkelijke Hervorming te gemoet, en was nu reeds voor Europa hoogst belangrijk, om de groote en verdienstelijke Mannen, die het aan de Europeesche beschaving, of aan de Roomsche Kerk, leverde. Onder deze laatsten behoort ook WILLEM VAN ENKEVOIRT (7).

Hij

(7) Zie over WILLEM VAN ENKEVOIRT, vooral (VAN HESSEN) *Bat. Sacra*, p. 244. *Kerkel. Oudheden*, I. bl. 336. (DEAKENBOACH) *Aanhangsel op de Kerkel. Oudh.* p. 107, 108. — SUFFRIDUS PETRI, in *Continuatione Historiae Episcoporum Ultrajectensium*, fol. L. VALERIUS ANDREAS, *Fasti Acad. Lovaniensis*, p. 306. en *Bibl. Belgica*, p. 313. — BERMAN, *Analecta de Hadr.* VI. — MIRAEUS, *Donat. Belgicae*, p. 321. — SWERTIUS, *Athenae Belgicae*. —

FOR-

Hij zag het eerste levenslicht in het jaar 1464 te *Mierlo*, een dorp in Noord-Brabant, op een uur afstands van Helmond gelegen (8). Waar hij zijne opleiding ontving, vind ik niet gemeld; maar dat hij te *Leuven* voor den Geestelijken stand zich voorbereidde, vermoede ik, zoowel uit de gewoonte dier tijden, bij de Nederlandsche Geestelijken in swang, als uit de waarschijnlijkheid, dat hij daar reeds met *ADRIAAN van Utrecht* kennis maakte (9)

en

FOPPENS, *Bibl Belg.*, Brux 1739. T. I. p. 398, 399. en elders. — HANNEWIKEL, *Beschr. van 's Hertogenbosch*, p. 326, 327. nevens de bijzondere berigten, straks aan te halen.

(8) Zie over de verschillende spelling van zijnen naam: EIKENWORT, ENCHENWOERTIUS, ENCOURT, enz. de aanteekening van BURMAN, l. l. p. 44. — ORTISIUS noemt hem HINCFORT; zie *Itinerarium Adriani VI*, bij BURMAN, l. l. p. 216. — Bij VAN HEUSSEN, in de Lat. uitgave der *Batav. Sacra* (p. 244.): ENCHENVORTIUS, in de Nederd. uitgave der *Kerk. Oudh.* WILHELMUS ENKEVOORT. — In beide uitgaven komt zijn wapen voor, doch zijne beeldtenis, welke nog lang gestaan heeft op een der glazen in het koor der Janskerk te Utrecht (zie VAN RUM Aantt. op VAN HEUSSEN, *Kerk. Oudh.* II. 49) is thans niet meer voorhanden. Dezelve ontbreekt daar, gelijk van meerdere Bisschoppen. Daar hij de eerste Utrechtsche Bisschop was, na de overdracht van het wereldlijk gebied aan Keizer KARL, is alstoen het Bisschoppelijk Muntregt mede verdwenen, en vindt men van hem geene munten meer opgegeven onder de *Bisschoppelijke Munten* van VAN MIERIS.

(9) JOVIUS *in vita Hadriani* apud BURMANNUM, l. l. p. 96: "ex eadem inferiori Germania vetus ejus familiaris."

en uit eene Rede aan de Theologische Faculteit van Leuven, door hem geschreven (10). Doch overigens zijn zijne lotgevallen, tot aan zijn veertigste jaar, ons geheel onbekend. Van toen af zien wij hem in kerkelijke betrekkingen optreden.

Zijne *Kerkelijke bediening* begon, althans hij werd het eerst met dezelve bekleed, te Antwerpen, waar hij vroeg reeds Kanunnik werd (11), gelijk hij ook reeds den 7 Februarij 1505 als Kanunnik in het Kapittel van den Dom te Utrecht werd opgenomen (12), en dus reeds vóór ADRIAAN van Utrecht, die eerst den 16 October van dat zelfde jaar tot die Kerkelijke waardigheid geraakte. Wat er tot op het jaar 1519, toen hij *Deken* werd van het Kapittel te 's Hertogenbosch, met hem zij voorgevallen, is ons over het algemeen onbekend. Gewoonlijk staat ook dit tijdvak zijns levens open bij de Schrijvers, die melding van hem gemaakt hebben. — Intusschen vinden wij enkele *wenken*, die ons hier eenig licht geven. Immers zijn

(10) *Nomenclator S. Rom. Eccl. Cardinalium*, Tolosae 1614: „scripsit Orationem ad Facultatem Theologiae Lovaniensis. — SWEERTIUS et VAN HEUSSEN, l. l.

(11) DIRCKXENS, *Antverpia Christo nascens et crescens*, T. IV. p. 65.

(12) BURMAN haalt, in eene noot op *Moringi vita Hadriani*, het *MS. Brochii* aan, „in *Ecclesia* (Rhenotraj.) „*Majori asservatum*”, waaria voorkomt: „GUILIELMUS DE ENKEVOIRT — *admissus est ad praebendam in Ecclesia majori, vacantem per Dominum de Renesse, die 7 Febr. 1505*”; zie BURMAN, l. l. p. 44.

zijn tijdgenoot, PAULUS JOVIUS, zegt ons in het leven van ADRIAAN, door hem beschreven, dat WILLEM VAN ENKEVOIRT, van zijne vroege jeugd af, aan het Pauselijke Hof verkeerd heeft, en daar den lof van schranderheid en vlijt zich verwierf (15). Hoe hij echter te Rome gekomen is, in welk jaar en bij welke gelegenheid, vond ik niet vermeld. Maar het meer algemeene bericht van JOVIUS werd mij eenigzins opgehelderd door eene der Pauselijke Bullen, die mij ter hand kwamen. Dezelve is gegeven door JULIUS II, den voorganger van LEO X, en wel, reeds in den beginne, toen wij ENKEVOIRT in Kerkelijke betrekking zien optreden, (15 Kal. Sept. 1508.).

Daar deze Bul, zoo ver mij bewust is, nergens voorkomt, zal ik dezelve in haar geheel in de Bijlagen mededeelen (14). Zij is op groot perkament geschreven, met het looden Pauselijke zegel van JULIUS, PAPA, II, voorzien, en zeer wel bewaard. Hij heet in dezelve: *Clericus Dioeceseos Leodiensis, scriptor cubicularius, qui et Notarius dicitur, familiaris noster*. Elk dezer namen verdient onze opmerking.

Hij was dus toen reeds *Geestelijke der Luik-sche Dioecese (Clericus Dioeceseos Leodiensis.)*

Men

(13) JOVIUS apud BURMANNUM, l. l. p. 96.: *qui cum Pontificia in aula ab ineunte aetate honesta cum laude solertis industriae versaretur.*"

(14) Zie hier achter, Bijlage A.

Men zou kunnen vermoeden, dat zijne Kerkelijke loopbaan begonuen ware aan de Kerk zijner geboorteplaats Mierlo; en kunnen meenen grond voor dit gevoelen te vinden in de gehechtheid, die hij, tot aan het einde zijns levens, voor deze plaats behield. Maar hiervoor is mij tot dus ver geen bewijs bij eenigen Geschiedschrijver, die hem vermeldt, voorgekomen. — Eerder dus schijnt deze benaming te doelen op de Kerkelijke bediening door hem vervuld aan de Kerk te Assche, op een uur afstands van Brussel, op den weg naar Aalst gelegen, en mede tot de Dioecese van Luik behoorende. Van deze Kerk toch noemt VAN HEUSSEN hem *Rector* (15), FOPPENS: *Persona* of *Pastor* (16) en HOIJNCK VAN PAPENDRECHT zegt dat hij daar *Pastor primitivus* was (aut *Rector*, aut *Commendatarius*) (17). Hoedanig nu en welke deze betrekking geweest zij, leeren wij uit den kerkelijken toestand der Middeleeuwen kennen.

Het verval der Kerkelijke tucht en der Geestelijkheid deed allerlei misbruiken geboren worden, die
bij

(15) (VAN HEUSSEN) *Bist. Sacr. » Ecclesia Ascana — cuius aliquando fuerat Rector.*” p. 245.

(16) » *Nec non Persona, s. Pastor Ecclesiae Ascanae, juxta Bruxellas.*” FOPPENS, *Bibl. Belg.* p. 398.

(17) » *Fuit pastor primitivus (aut Rector, aut Commendatarius) in municipio Aschanu in Brabantia.*” HOIJNCK VAN PAPENDRECHT. *Catal. historico-chronol. Praepositorum et Decanorum 5 Eccl. Ultr. a S. 8—16.* obvius, in ejus *Annl. Belg.* lll: I. p. 205.

bij het toenemend bederf der Roomsche Kerk werden vergroot. Zoo was het vooral na de elfde Eeuw. Het was reeds door KAREL MARTEL en later in zwang gekomen, dat de Kerken zelve, en derzelve goederen aan leeken, vooral ook aan krijgslieden, als *Beneficiën*, gegeven werden. Doch, na de elfde Eeuw, begonnen de Pausen en Bisschoppen deze Kerken en tienden van de leeken terug te vorderen. Velen voldeden hieraan, zoo echter; dat zij dezelve liever aan Kloosters en Kanunniken, in *communi viventibus*, dan aan de Bisschoppen en Parochiaal-Kerken gaven. Dit mishaaide aan de Geestelijkheid. Daarom werd op de Synoden bepaald, dat die overdragt, of inlijving der Kerken in een Klooster, niet mogt geschieden, zonder toestemming der Bisschoppen. Deze maakten hiervan gebruik, en alreë werd daarbij zekere jaarlijksche schatting door hen bepaald. Hierdoor uitgelokt ter bevordering van tijdelijk voordeel, verkochten zij zelfs sommige Kerken en tienden, onder hen staande, aan Kloosters en Kanunniken. — Gelijktydig bij de inlijving eener Kerk, of altaar, in een Klooster of Kapittel, benoemden de Bisschoppen tevens een' Geestelijke, als *Persona* van die Kerk, of dat altaar, die dus de regstreeksche Geestelijke was dier Kerk en de inkomsten trok. Bij den dood van den *Person*, kwam de Kerk weder aan den Bisschop terug, die dezelve onder gelijke schatting eerst weder overgaf. Deze betaling dier schatting heette: *altarium*, of *ecclesiae, redemptio*. Door deze instelling werd dus eeni-

eenigermate een Kerkelijk Leenwezen gevestigd (18).

Hieruit was dan, na de elfde Eeuw, het *Personatus* ontstaan, of het Kerkelijk beneficie, het bezit eener Kerk, afgescheiden van de Geestelijke zorg. Immers sedert dien tijd heetten *Personae Ecclesiarum*, die Geestelijken, die eene Parochie-Kerk bekwamen, maar de Geestelijke zorg aan een' Vikaris overlieten. Zij trokken dan de inkomsten der Kerk, hadden eene eervolle plaats op het koor; doch bedienden dezelve niet (19). Zij kwamen veelal overeen met de *Pastores primitivi Ecclesiarum*, of de oorspronkelijke Herders, die de herderlijke zorg aan hunne Vicarissen opdroegen. Gewoonlijk werden deze Vicarissen ook *Rectores* geheeten (20). In zoo ver was vroeger de *Rector* dezelfde, als de *Commendatarius*, de geen, aan wien de zorg der Kerk was aanbevolen, niet om de inkomsten te genieten, maar veelcer om de herderlij-

(18) VAN ESPEN, *Jus Eccl. univ.* Lov. 1753. P. II. 813, 814.

(19) Cf. VAN ESPEN, l. l. I. 660, 661. Hij vermeldt aldaar tevens (n. 11.) dat (*in Belgio*) in de Nederlanden, de gewone *Personatus* naamwelijks voorkwamen, en daar onder de *beneficia simplicia* gerekend werden. Deze eenvoudige *Beneficia* stonden over tegen de *Beneficia curata*, waaraan herderlijke zorg (*cura animarum*) verbonden was. Tot de eerstgenoemden behoorden b. v. de Kapellanen, en volgens sommigen de Kanunniken der Cathedraal en Collegiaal Kerken: zie ald. p. 667.

(20) VAN ESPEN, l. l. II. 781 sqq., die over de overeenkomst van dezen met de *Pastores primitivi* handelt.

lijke zorg te vervullen (21). — Later echter vinden wij den naam van *Rector Ecclesiae* ook aan hem gegeven, die daar de dienst waarnam, of bestendig, of bij tusschenpozen.

Zoodanig eene betrekking werd dan ook door VAN ENKVOIRT in betrekking tot de Kerk van Assche uitgeoefend; 't zij hij vroeger *Rector*, of *Commendatarius*, dat is waarnemend Geestelijk Vicaris, dier Kerk geweest zij, en later, als *Pastor primitivus*, of *Persona*, over deze Kerk gestaan hebbe, doch de herderlijke zorg aan een' Vicaris hebbe opgedragen; hetzij hier eene, bij de kerkelijke Schrijvers van latere dagen, niet zeldzame vermenging van namen plaats had. Daar hij toch uitdrukkelijk *Pastor primitivus* en *Persona* genoemd wordt, schijnt hij zeker dit Beneficie zonder Geestelijke zorg gehad te hebben, en als zoodanig kan hij te Rome vertoevende, nog Persoon der Kerk van Assche geweest zijn, en ook uit dit oogpunt, Geestelijke der Luiksche Dioecese, genoemd worden. — Later zorgde hij, dat die Kerk werd ingelijfd in het Collegie van ADRIAAN te Leuven.

Doch, behalve deze Geestelijke bediening, vervulde hij thans te Rome ook eene kerkelijke betrekking aan de Pauselijke Kanselarij. Dit toch meen ik dat aangeduid wordt door de benaming van *Scriptor cubicularius, qui et Notarius dicitur*. —

Het

(21) VAN ESPEN, l. l. I. 320 sqq. — EICHENORF, *Kirchenr.* II. 660.

Het verband der woorden duidt genoegzaam aan, dat deze uitdrukking niet doelen kan op eene betrekking bij de Luiksche Dioecese, als of hij *Cubicularius* van den Bisschop geweest zij (22). Doch zulks wordt daarenboven ook weêrsproken door het berigt van Jovius, dat hij van zijne vroegste jeugd af te Rome verkeerd heeft. — Maar hoedanig was dan bij de Romeinsche Curie de betrekking van *Scriptor cubicularius*? Hier is zeer te onderscheiden tusschen de burgerlijke en kerkelijke beteekenis des woords. Ofschoon toch de inrigting der Romeinsche Curie en van het Pauselijke Hof niet weinig ontleende van de Hoven en Rijksinrigting der Romeinsche en Byzantijnsche Keizers; heeft echter de eigenaardige rigting der Kerk niet zelden verandering aangebragt. — De *Cubicularii* waren aan het Byzantijnsche hof onder de aanzienlijkste Ambtenaren (25), de Grootkamerheeren der Kei-

(22) Zoodanige *Cubicularii* van de Bisschoppen schijnen tot de kamerdienst, of de dienst van het Paleis, der Bisschoppen behoord te hebben. Zoo toch wordt in *Decreto Gratiani*, P. II. Caus. 2. qu. 7. c. 54, gezegd: „*Cubicularii Episcopi — de ejus vita testimonium dicere possunt,*” en c. 58: „*praesente decreto constituo, ut quidam ex Clericis, vel etiam ex Monachis electi, ministerio cubiculi Pontificalis obsequantur, ut is, qui in loco regiminis est, tales habeat testes, qui vitam ejus in secreta conversatione videant.*” De zoodanigen worden in den titel genoemd: *Cubicularii Episcopi*; cf. *Decretum Gratiani*, c. 28.

(23) *Cod. Theod.* l. VI, t. 8; alwaar de *Praepositi sacri cubiculi* bij de Keizers worden gelijk gesteld met de drie

Keizers. In het algemeen schijnen door dezen naam de zoodanigen te zijn aangeduid, die tot de inwendige dienst van het paleis behoorden. Of wellicht zoodanige *Cubicularii* ook aan het Pauselijke Hof gevonden werden, zou ik bijna vermoeden uit de benoeming van P. MALEUS tot *Cubicularius*, door ADRIAAN den VI, dra bij deszelfs aankomat te Rome (24). Doch hier werd eene bediening vermeld aan de Pauselijke Kanselarij, op welke algemeene inrigting, even als op die der Romeinsche Curie, wij een' blik moeten slaan, ten einde van ENKEVOIRT, en nu, en later, in zijne eigenlijke betrekking en werkzaamheid ons voor te stellen.

Het is de *Curia Gratiae*, en de *Curia Justitiae*, welke nevens de Kardinalen, of het *Consistorie*, de Romeinsche Curia vormen. — Onder de Collegien, die tot de eerstgenoemde behooren, wordt inzonderheid de *Pauselijke Kanselarij* (*Cancellaria Apostolica*) gerekend (25). In dezelve werd alles ter uitvoering gebragt, wat door het Consistorie der Kardinalen besloten is, en daaronder be-

klee-

drie voornaamste *Dignitates*: *Praefectus Urbis*, *Praefectus Praetoris*, en *Magister Militum*; waar bij zie ГОРНОВАВС, p. 82.; verg. ook *Cod. Justinian.*, XII. 5. die uitvoerig handelt over derzelver betrekking en werkzaamheden.

(24) ОРМЕР, I. L. p. 465.

(25) Tot dezelve behooren daarenboven, de *Dataria Romana* (waarover hier onder), de *Poenitentiaria Romana*, de *Camera Romana*. en de *Secretaria Apostolica*; zie WALTER, *Kirchenr.* § 155. s. 248.

kleeden de Pauselijke Bullen eene voorname plaats. Hoogere en lagere Ambtenaren waren hieraan werkzaam. Want, behalve den Kanselier en Vicekanselier en den Directeur der Kanselarij (*Cancellariae regens*), had men vele Kanselarijpersonen, van beide de afdeelingen, of parketten, (*de parco minori et majori*). Vooral waren de mindere Ambtenaren, of *Officiales*, der Kanselarij belast met het nazien, overschrijven, plumberen of zegelen, en registreren der Bullen en dergelijke geschriften. Onder dezen ontmoeten wij zoo wel *Scriptores*, als *Cubicularii*, wien dus het overschrijven der Bullen was opgedragen. — Ook nog heden ten dage vindt men aan de Pauselijke Kanselarij onder de hoogere ambtenaren, den *Notajo* vermeld; doch deze naam van *Notarius* werd vroeger, gelijk aan anderen, zoo vooral ook aan allen gegeven, die aan de Pauselijke Kanselarij werkzaam waren (26).

Genoegzaam laat zich, dunkt mij, hieruit opmaken, in welke betrekking VAN ENKEVOIRT aan de Pauselijke Kanselarij zij werkzaam geweest. Is toch de naam

(26) Cf. VAN ESPEN, l. l. l. 224, die aldaar de geheele inrigting der Kanselarij vermeldt, » *Plures sunt Cancellariae Officiales, qui Bullis illius revidendis, transscribendis, plumbandis, registrandis occupantur, quorum alii, inquit DE LUCA (in Relations Curiae Romanae) vocantur Summistae, alii Scriptores, alii Secretarii, alii Plumbatores, alii Equites, alii Cubicularii et Scutiferi; alii Prothonotarii, alii Subdiaconi, et alii sub diversis vocabulis nuncupantur.* » n. 15.

naam: *Scriptor* een algemeene naam, die men bij alle Pauselijke Collegien aantreft, en die minder in rang is, dan die van Secretaris, de bijzondere bestemming wordt aangeduid door het bijvoegsel: *Cubicularius*. Hij zal dus onder de mindere Kanselarij-personen, als Schrijver, zijn werkzaam geweest in het overschrijven der Bullen, enz. Als zoodanig kon hij ook *Notarius* genoemd worden; als zoodanig, welligt behoorde hij tot het Pauselijke Huis (*ad familiam Pontificis*) en heette hij, naar een gewoon spraakgebruik: *familiaris noster*.

Aldus te Rome aan de Pauselijke Kanselarij werkzaam, toen hij den ouderdom van 42 jaren bereikt had, vergat hij echter in de hoofdstad der toenmalige Christen-wereld zijne geboorteplaats in Nederland niet.

Hij was gedachtig aan de Kerk van *Mierlo* en wenschte aldaar een nieuw altaar te stichten. Te weten, vroeger had elke Kerk slechts één altaar, maar, naar mate het getal der Priesters aan eene Kerk vermeerderd werd, nam ook dat der altaren toe, zoo zelfs, dat men in de dagen van *KARL de Groot*e derzelve overvloedig getal moest verminderen. Later eischte men in elke Parochiekerk gewoonlijk drie altaren, een hoofdaltaar op het Koor, en twee in de beide vleugels der Kerk (27). Zoodanig een altaar wilde VAN EN-

KER.

(27) *ANDR. MULLER, Lexicon des Kirchenr.* I. 18. B.

KEVOIRT toevoegen aan de Kerk van Mierlo, en daartoe ook van zijne goederen besteden. Hierdoor werd de Kerk van zulk een dorp vereerd, daar bij elk altaar een afzonderlijke Priester, of Geestelijke, vereischt werd, en dus het getal derzelve aan eene, anders minder aanzienlijke, Kerk vermeerderd werd. De eer toch, zoo meende men in die dagen des heerschenden bijgeloofs, aan de Kerken aangedaan, daalde op de Godsdienst neder. Voor het onderhoud van dien Priester verbond hij zich te zullen zorgen, en daartoe over zijne goederen te beschikken. — Op dit verlangen verkreeg hij Pauselijke bekrachtiging door de hier achter medegedeelde Bul (28). Het werd hem door Paus JULIUS II vergund, in de Kerk te Mierlo een altaar te stichten en te begiftigen: *« sub invocatione Sanctae Trinitatis et Mariae Virginis Assumptionis et beati Johannis Baptistae, pro uno Clerico s. presbytero.* Aan dit altaar werd dus de vaste dienst verbonden van een Priester, of ook een' Geestelijke van minderen rang; onder voorbehoud der vergeving van deze bediening, of des Patronaatschaps, dus der benoeming van den Priester, of Geestelijke. Hoedanig dit Patronaatschap zou worden uitgeoefend door hem en zijne erven, is uitdrukkelijk in de Bul bepaald. De *praesentatie* van zulk een' Geestelijke stond gedurende zijn leven aan hem, en na zijn' dood aan zijne zuster ELISABETH VAN ENKEVOIRT, en hare wettige kinderen, af-

stam-

(28) Zie hier achter, Bijlage B.

stammelingen, of erfgenamen, eerst in de mannelijke, daarna in de vrouwelijke lijn. Mogt echter hiera vertragung ontstaan, dan trad de *Rector* dier Kerk op, dat is, gelijk wij boven zagen, de waarnemende Geestelijke derzelve, (*Vicaris van den Persona*) om hem of zijne regthebbenden hieraan te herinneren, en des noods een' ander te benoemen. Aan dit altaar moesten de in de Bul bepaalde Missen, driemaal des weeks (29), worden bediend. — Door zoodanige instelling zien wij geheel den geest dier tijden uitgedrukt, welks kenmerken men ook in andere uitdrukkingen, in deze Bul voorkomende, aantreft. Immers zoodanige instelling van een nieuw altaar moest strekken tot vermeerdering van de eerdienst (*divini cultus augmento*), en Paus JULIUS II verklaart van den Stichter dezes altaars: *Wilhelmus, de propria salute recogitans, — cupiens terrena in coelestia et transitoria in aeterna felici commercio commutare* (30). Tevens werd aan dit Altaar, niet door een' Bisschop, maar door den Paus zelve ingesteld, even als de gepri vilegieerde altaren (*altaria privilegiata*) (31), naar de

(29) *Videlicet secunda pro defunctis, et quarta feria de feria, die vero Sabbathi de beata virgine Maria.*"

(30) MIRAKUS leest in de Bul van Paus CLEMENS VII. (*Don. Belg.* p. 319) *felici cum merito*; hetgeen waarschijnlijk *commercio* zal moeten zijn. Zie hier achter in de Bijlage B.

(31) Cf. ANDR. MULLER, *Lexicon d. Kirch. a. a. O.* I, 21.

de gewoonte dier tijden, een bepaalde aflaat geschonken, voor allen, die, met waar berouw en na afgelegde biecht (*vere poenitentibus et confessionis*), hetzelfde op de aangewezen feestdagen bezochten (32), en aan den Stichter zelven werd aflaat gegeven « *a quibusvis excommunicationis, suspensionis ac interdicti, aliisque ecclesiasticis sententiis, censuris et poenis.* » — Overigens heerscht ook in deze Bul de gewone, vervelende en in herhaling vallende, omslagtigheid.

Wij ontmoeteden dus VAN ENKEVOIRT, reeds in 1506, werkzaam aan de Pauselijke Kanselarij, en aan het hof van JULIUS II. Maar van nu af aan heeft er wederom eene gaping in zijne levensgeschiedenis plaats. Wat hij verrigt hebbe in dien tusschentijd, is ons onbekend. En echter schijnt hij allengs te Rome in meerder aanzien en tot hooger bediening geraakt te zijn. Slechts even zien wij hem vermeld, in het jaar 1519, wanneer hij, te Rome verkeerende, tot Deken van het Kapittel van JOHANNES den Evangelist, te 's Hertogenbosch, benoemd werd en deze betrekking door een' Vicaris liet waarnemen (33), of hij verdwijnt

(32) « *Qui in Exaltationis Sanctae Crucis (14 Sept.) et Trinitatis (Pentecostes) ac Sancti Johannis Baptistae Nativitatis (24 Junii) et Sanctae Luciae (13 Decembris) festivitatibus, a primis vespere usque ad secundas vespere eorundem festivitatum.* »

(33) *Aanhangsel op de Kerkel. Oudheden*, t. 2. p. 107. — HOYNEK, L. L. *Anal. Belg.* III. 1. p. 205. — *Le grand Thd.*

dwijnt wederom uit ons oog, tot op de verheffing van onzen Landgenoot, ADRIAAN, op den Pauselijken zetel. En het is te dezer gelegenheid, dat wij bemerken, hoezeer de Official aan de Pauselijke Kanselarij in dien tusschentijd tot aanzienlijke betrekkingen is opgeklommen. — Een gewichtig aandeel in het *bestuur der stad Rome* schijnt hem toebetrouwd geweest te zijn (54). Doch hoedanig deze betrekking geweest is, laat zich uit de algemeene bewoordingen, die door JOVIUS gebesigd worden, moeilijk opmaken. — Maar meer uitdrukkelijk vinden wij hem, reeds in 1517, als *Zaakgelastigde van KABEL* te Rome genoemd (*Caroli in urbe Procurator*) (35); welke betrekking hij wellicht aan den invloed van zijn' vriend ADRIAAN van *Utrecht* zal te danken gehad hebben.

Doch niet alleen was hij in stedelijk bestuur, en als Gelastigde van KABEL, te Rome werkzaam; ook zijne betrekking aan het Pauselijke hof van LEO X en aan de Pauselijke Kanselarij was daardoor niet verminderd, integendeel aanzienlijker geworden.

De

Théâtre sacré de Brabant, II. 2. p. 9.; deze Schrijver verhaalt, dat hij te Rome was, toen het Kapittel van den Bosch hem benoemde, en dat hij tot zijn Vicaris aldaar aanstelde GERARD NAETSUS, Kanunnik dier Kerk.

(34) *Ob spectatam fidem, rebus in Urbe praepositus.* JOVIUS in *vita Adr.*, apud BURMANN, l. I. p. 96.

(35) OPPERER, *Op. Chron.* l. 465. Als zoodanig komt hij daar voor in den jare 1517, toen ADRIAAN kardinaal werde

De *Scriptor Cubicularius* was tot *Scriptor Apostolicus* aan de Kanselarij opgeklommen. Dat toch door de laatste benaming eene hoogere betrekking, dan door de eerste, wordt aangeduid, is niet dubbelzinnig. Niet alleen vond men vroeger, en vindt men ook nog heden ten dage (36), aan alle Collegien der Pauselijke Curie *Scrittori* (Schrijvers) en *Secretarissen* (*Segretari*), maar de *Scriptores Apostolici* zijn ook aan de Pauselijke Kanselarij bekend, en wel niet tot de *Cubicularii*, of andere Officialen, maar tot derzelve hoogere ambtenaren behoorende. — Hij schijnt dus nu reeds onder de hoogere ambtenaren dier Kanselarij te zijn opgeklommen; hetgeen ook meer overeenkomstig is met de overige aanzienlijke betrekkingen, door hem te Rome vervuld, en den invloed, dien hij op LEO X uitoefende. — Van dezen invloed toch vond ik daarin eene trek, dat het reeds toen voor een groot gedeelte aan hem is toe te schrijven, dat LEO X den Kardinaalsmyter aan ADRIAAN van Utrecht, toen in Spanje verkeerende, toezond.

(36) In den Pauselijken Almanak (*Notizie per l'anno, Roma, con approv. e privilegio Pontificio*) staan dezelve nog heden vermeld. Zoo b. v. aan de *Penitenziaria Apostolica*, drie *Segretarii*, een *scrittore incaricato per la divisione delle materie ac segretarii*, drie *Scrittori*. — Aan de *Kanselary* onder de Hooflpersonen, een *Notajo*, en een *Segretario*. — Bij de *Dataria* een *Scrittore delle Bolle de Via Segreta*, en *suo Coudjutore*, en deszelfs *Scrittore*; even eens bij andere Collegien.

zond. Zijne aanbeveling immers, even als die van ALB. PIUS (37), drukte bij den Paus het zegel op de aanbevelingsbrieven van Keizer MAXIMILIAAN, ter gunste van ADRIAAN (38). Voorzeker een minder Kanselarijpersoon oefent zoodanigen invloed op geen' Paus, vooral op geen' LEO X, uit.

Doch het was vooral bij, en na, de verheffing van zijnen vriend ADRIAAN op den Pauselijken zetel, dat wij hem tot de eerste en gewichtigste betrekkingen in de Kerk geroepen zien. — ADRIAAN werd den 10 Januarij 1522 tot Paus verkozen, doch bleef nog een' geruimen tijd in Spanje, alwaar hij op dien tijd vertoefde. Het was dan ook van ENKEVOIRT, die, drie maanden later (10 April), door brieven van ADRIAAN gemagtigd, den naam van den

nica-

(37) Deze ALB. PIUS, Comes Caspensis, was Hoogl. te Padua, en *Maximiliani Caesaris in Urbe Procurator*, gelijktijdig toen ENKEVOIRT was *Procurator Caroli in Urbe*. Zie OPMERK, l. l. p. 465. en BURMAN, in *nota 2 ad MORINGI, Vit. Adr.* obv. in *Anal.* l. p. 43.

(38) Dit wordt t. a. pl. uitdrukkelijk door OPMERK vermeld, en is door anderen uit hem overgenomen. Ook JOVIUS vermeldt (l. l. p. 96) de verheffing van ADRIAAN tot Kardinaal, en zegt: „*In his*” (t. w. die tot Kardinaal werden verheven), „*fuit Hadrianus, Leoni quidem antea ab egregia nominis fama plane cognitus, sed tum praesertim Maximiliani Caesaris literis, Alberti Pii, Guilielmique Enchavordii plenissima commendatione laudatus.*” De aanbevelingsbrieven van Maximiliaan werden dus aangedrongen door zijn' Zaakgelastigden te Rome; ALB. PIUS, en door dien van KAREL, den Koning van Spanje.

nieuwen Paus: ADRIAAN VI, te Rome openlijk afkondigde (39). Den 5 Augustus eerst vertrok ADRIAAN ter zee van Tarragona in Spanje (40), en landde den 28 Augustus in Italie. Te Hostia alstoen aangekomen, werd de nieuwe Paus door den Kardinaal CARVAJAL, wien de stedelijke zorg van Hostia was opgedragen, op een' luisterrijken maaltijd ontvangen; terwijl den volgenden dag door VAN ENKEVOIRT, op last van ADRIAAN, bij Rome, ter plaatse, waar deze overnacht had, te weten, in de Benedictijner Abdijs van St. PAULUS, voor deszelfs gevolg, een ruim maal werd aangerigt (41), zoodat hij, reeds dadclijk bij de komst van ADRIAAN op Italiaansch grondgebied, zijn' vriend ontmoette, en met hem in aanraking schijnt gekomen te zijn.

Nauwelijks was dan ook ADRIAAN op den Pauselijken zetel geplaatst, of hij regelde zijne Curie. — Hij riep eenige Nederlanders tot gewigtige betrekkin-

(39) *Acta Sanctorum (Propylaeum ad) Maji II.* 152., alwaar, in het *Conatus Chronographicus ad Catalogum Pontificum* van PAPERBROCHIVS, het *Conclave Hadriani VI.* voorkomt — ook overgenomen door BURMAN, *Anal.* I. p. 149, die te regt den naam van *Michael*, welke in het door hem gebezigde MS. gelezen wordt, volgens PAPERBROCHIVS en STRUVIUS, in *Gulielmus* verandert.

(40) Cf. BURMAN, *Anal.* I. p. 150. in *Conclavi Hadriani.*

(41) *Itinerarium Hadriani VI ab Hispania Romam usque per* BLASIUM ORTISIUM; bij BURMAN, I. I. p. 192. Zie over dit *Itinerarium*, ook door BALUSIUS, in zijne *Miscell.* P. II. medegedeeld, de *Acta Sanctorum, Propylaeum Maji* I. I. p. 153.

kingen, als TH. HEZIUS tot zijnen Secretaris (42), RUFUS tot Senator, PETRUS MALEUS tot zijn Cubicularius en ONZEN VAN ENKEVOIRT tot Dataris. Zoo ging de laatste van de Pauselijke Kanselarij over aan het hoofd van een ander, niet minder aanmerkelijk, Collegie der Roomsche Curie, de *Dataria* (43).

Hoogstbelangrijk is de betrekking van den Dataris, die gedeeltelijk het kabinet der Pausen vormt. Deze betrekking was eerst sedert de XIVde Eeuw ontstaan, en geregeld vooral sedert JOHANNES XII. (1316 — 1324), als uitvloeisel van het denkbeeld, dat de Paus Heer en Beschikker was over alle Beneficiën. Was de *Kanselarij* betrekkelijk tot de handelingen der Kardinalen, of van het Consistorie; de *Dataria* was het privaat-kabinet van den Paus, waar 's Pausen beschikkingen over de Beneficiën werden uitgevoerd. Daar toch deze Beneficiën niet door het Consistorie, maar door den Paus zelve, op ingeleverde Rekwesten, of door Pauselijke Brieven werden vergeven, is, in de XIVde Eeuw, ter voorkoming van verwarring, of van herhaalde begeving derzelfde Beneficiën, de post van *Dataris* ingesteld. — Deze moest den *datum* aanteekenen der Rekwesten en der begeving van Beneficiën. Hij was daardoor veelal de Raadsman van den Paus, die meestal bij de begeving dier Beneficiën geraadpleegd werd, en niet zelden grooten invloed verkreeg. Al-

lenga

(42) Zie over dezen HEZIUS boven, bl. 120 — 123.

(43) Zie boven, bl. 134. n. 25.

lengs vormde zich zijn Collegie door vele Ambtenaren, die aan de *Dataria* geplaatst werden (44). Soms werd deze aanzienlijke betrekking door een Kardinaal vervuld, als wanneer deze den naam droeg van *Prodataris*.

Was het wonder, dat ADRIAAN zoodanig eene betrekking aan zijn' Vriend en Landgenoot, VAN ENKEVOIRT, opdroeg? Hem, eerder, dan een ander', zal hij tot zijn' raadsman hebben aangeuomen, en het laat zich geredelijk vermoeden, dat de *Dataris* ook nu op ADRIAAN grooten invloed zal gehad hebben.

Za-

(44) Over de betrekking van *Dataris* aan het Pauselijke hof is vooral naauwkeurig gehandeld door VAN ESPEN, *Jus Ecclesiast.*, I. p. 226 sqq. Deze meldt, dat de betrekking van *Dataris* vroeger onbekend geweest is, maar eerst (volgens DE LUCA *in Relatione Romanae Curiae*, Decr. g. t. 15.) nadat de Pausen, vooral sedert de XIVde Eeuw, de » *Collationes Beneficiorum reservatorum vel affectuorum*, — *nec non reservationes pensionum super iisdem*, ac » *dispensationes matrimoniales*, *aliaeve dispensationes*, *puta* » *super natalibus*, *vel super irregularitate*, *aut super bigamia*, *vel super aetate et similes*; ac — *Apostolica beneficia placita super abalienationibus bonorum Ecclesiae*, *vel concessionibus officiorum venalium et similia*,” aan zich getrokken hadden, ontstaan is, Zie over de overige Ambtenaren aan de *Dataria* VAN ESPEN, l. l. p. 228. sqq. Verg. ook WALTER, *Kirchenr.* §. 115. S. 249. ЕІСЕННОВЪ, *Kirchenr.* l. 606. — Minder naauwkeurig is dus door DE CANGE (*Gloss. Lat.* II. 1313) van den *Dataris* gezegd: » *primus Cancellariae Romanae Minister*, *Praelatus semper*, *Cardinalis interdum*, *sic dictus a literis expeditis*, » *quibus vulgo addit: Datum Romae.*”

IX. Deel.

K

Zagen wij in VAN ENKEVOIRT wederom een der veelvuldige voorbeelden, in de geschiedenis dier dagen voorhanden, hoezeer de Kerkelijke bedieningen als winstgevende ambten werden weggeschonken, zonder dat het hoofddoel daarbij in aanmerking kwam; kort na zijne verheffing, deelde hij zelf in die Pauselijke weldaden. Hij werd ADRIAANS opvolger in het Bisdom van Tortosa (*Dertusa*) in Spanje, een der rijkste Bisdommen der Latijnsche Kerk, hetwelk deze vroeger, gedurende zijn verblijf in Spanje, doorden invloed des Keizers ontvangen had, en waarvan hij, wegens zijne verheffing op den Pauselijken zetel, moest afstand doen. Hij droeg dit Bisdom over op VAN ENKEVOIRT, en deze trad als *Bisschop van Tortosa* in Spanje op, en droeg daarvan gedurende geheel zijn leven den titel. — Hoe weinig hierbij het welzijn des Bisdoms, en de Geestelijke zorg des Bisschops over zijne Dioecese, werd voor oogen gehouden, is middagklaar. Maar zoodanig was, nog in de Eeuw der Hervorming, de bedorven toestand der Kerk en der Romeinsche Curie. Geldelijk voordeel en begiftiging van begunstigde Kerkelijken was het hoofddoel in de begeving van kerkelijke posten en waardigheden. Daarom werden sommigen overladen, en genoten daaruit aanzienlijke inkomsten, terwijl zij al de geestelijke zorg aan anderen overlieten. Immers ADRIAAN KON, toen hij dit Bisdom bezat, hetzelfde nog bezoeken en deels besturen; maar VAN ENKEVOIRT was afwezig

talie en bezocht, zoo ver wij weten, nimmer zijn Bisdrom. Zijne tegenwoordigheid aan het Pauselijke Hof was, als Dataris, te onmisbaar, dan dat bij de vergeving van dit, aan inkomsten zoo rijke, Bisdrom iets anders, dan een gunstbewijs aan den vriend van ADRIAAN, kon in aanmerking komen.— En, zien wij dit bederf der Kerk ook onder een ADRIAAN heerschen, wiens onpartijdigheid in het geven van ambten de Geschiedschrijvers van dien tijd, als een zeldzaam voorbeeld, vermelden (45), dan voorzeker moet die toestand der Kerk ons de dringende noodzakelijkheid eener Hervorming te evendiger doen beseffen.

Daarenboven komt hij, gedurende of omstreeks dezen tijd, bij sommigen ook als *Pauselijk Gemagtigde in Duitschland* voor (46). In dit geval zou zulks in 1522 hebben plaats gehad. Nergens echter vond ik hiervan eenig spoor in de Geschiedenis. Niet hij, maar CHEREGATUS, werd door ADRIAAN, als Pauselijk Gezant, naar den Rijksdag te Neurenberg in 1522 gezonden. Ik twijfel dan ook, of VAN RIJN de woorden, in zijn Grabschrift voorkomende, gerouw vertaald heeft, en of niet veeleer hierdoor

(45) Zie de getuigenis, boven vermeld, bl. 120.

(46) Bij (VAN HUSSEN) t. a. pl. wordt door VAN RIJN, bl. 387, dat gedeelte van het Grabschrift aldus vertaald: „*de welke — zijnen last in Duitschland als Pauselijken Gemagtigden, zeer vromelijk en loffelijk bediend hebbende — van Paus Adriaan — Bisschop van Tortosa is gemaakt.*”

de betrekking van *Gemagtigde van Karel* (*Caroli in urbe Procurator*) zij aangeduid. Want, ofschoon hij in 1517 nog slechts Gelastigde van KAREL, den Koning van Kastilie, in Rome moge geweest zijn, zal hij hierin waarschijnlijk zijn voortgegaan, toen KAREL den Keizerstoel van Duitschland beklommen had (47).

Hoe dit zij, eindelijk klom hij tot de aanzienlijkste waardigheid van *Kardinaal* op. ADRIAAN toch, zijn einde voelende naderen, deed, weinige dagen voor zijn' dood, de Kardinalen vergaderen, beval hun de belangen der Kerk aan, en deed zijn' vriend en raadsman VAN ENKEVOIRT tot *Kardinaal* benoemen. Doch VAN ENKEVOIRT, zoowel als zijn vriend ADRIAAN, waren minder welgevallig in de oogen der Kardinalen. De plotselinge verheffing van den eersten tot Dataris van den Paus, tot Bisschop van het rijke Bisdop, dat aan vele Italiaansche Kardinalen begeerlijk zal hebben toegeschenen en tot *Kardinaal*, alles in den tijd van

an-

(47) In het Latijnsche Grafschrift toch leest men slechts „*Germaniae procuratore integerrime functus.*” *Bat. Sacrs.*, p. 245. KAREL aanvaarde in 1515 den Koninklijken titel van Kastilie, ofschoon hij eerst in 1518 door de Cortes als zoodanig verklaard werd. Zie ROBERTSON, t. a. pl. III. 43, 68. Even eens had hij in 1515 de regeering van Vlaanderen op zich genomen. Te Rome had hij, welligt voor het algemeen zijner betrekkingen, zijn' Procurator. — In dit opzigt kon deze betrekking heeten; *Germaniae procuratio*.

derhalf jaar, was hun een doorn in de oogen. Over hadden sommigen den geheimschrijver van ADRIAAN, zijn' Landgenoot HEZIUS, tot die waarheid verheven gezien (48). Daar echter VAN ENVOIRT reeds vroeger, onder meer dan één' Paus, Pauselijke bedieningen was werkzaam geweest, welligt zijne eenvoudige levenswijs en opeengende verheffing, en dat wel van een' Nederder, den Italianen onevenredig geschenen hebben aan den luister der Kardinaals-betrekking. PANZIUS meldt ons, dat de Kardinalen niet zoo tot deze benoeming zouden zijn overgegaan, indien zij waren overtuigd geweest, dat ADRIAAN alreeds einde naderde. Doch het gelukte. VAN ENKEVOIRT werd tot Priester-Kardinaal van Sint Johannes en Paulus verheven, en als Kerk, aan zijne Kardinaals-waardigheid verbonden, werd hem dus die

van

48) OENUPIUS PANVINIUS (*Vitae Pont. Rom. in octavo ad Pium V. — add. PLATINAE libro de Vitis Pontificum p. 377.*) ita scribit: *Porro pileum Cardinalitium, titulo ipse habuerat, circumstantibus Patribus, praesertim Julio Medice, et Ludovico Suessano, in Guillelmum Chavordum contulit, in quem quoque antea Episcopatum Dertusensem transtulerat, nonnullis agentibus, ut eo pileo Theodoricum Heziun decoraret, quod et fortassis contulerat, si modo viro illi optimo, ad dignitatem servandam, aliunde satis prospectum fuisset.* Dit laatste komt op, wat wij boven, bl 121. uit FISER *Hist. Eccl.* hebben bijgebracht. — Of zijne overhelling tot de Jansen hem toen welligt reeds aangenaam gemaakt hebben de Italiaansche Kardinalen?

van Johannes en Paulus aangewezen (49). Hij is dan ook de eenige Kardinaal, die door onzen landgenoot ADRIAAN benoemd werd. Sommigen melden, dat deze ook voornemens geweest was, zijn' landgenoot HEZIUS met die waardigheid te bekleeden, doch dat deszelfs behoeftige omstandig-

(49) In de genoemde Bullen komt hij voor onder den titel van: *tituli Sanctorum Johannis et Pauli presbyter Cardinalis*; elders bij de Roomsche-Katholieke geschiedschrijvers als: *Cardinalis Derthusensis*, gelijk dan ook in het hier achter staande Testament gelezen wordt: *tituli Sanctorum Johannis et Pauli presbyter Cardinalis, Derthusensis vulgariter nuncupatus*.

Ik reken het niet te onpas, hier ter plaatse eenige verklaring dezer titels te geven, door aanduiding van den aard der Kardinaalswaardigheid en titels. De Kardinalen waren oudtijds de eigenlijke Geestelijken van zekere kerken, *qui Ecclesiae erant incardinati, s. intitulati*. Te voren hadden men bij alle kerken Kardinalen; in Frankrijk droegen zij, tot aan de elfde Eeuw, den naam, of den titel van de Petruskerk, waarover zij gesteld waren. Als geintituleerd aan hunne Kerk, waren zij inamovibel. — Maar dit was het geval niet omtrent de Kapellanen, of vice-Pastors. Deze heetten daarom, 't zij *Episcopi*, 't zij *Presbyteri*, 't zij *Diaconi*, *non Cardinales*; als zijnde niet de hoofdgeestelijken aan deze kerk. — Zoo was dan de Bisschop der Kathedraalkerk, of Dioecese, de *Cardinalis Episcopus*, in onderscheiding van den *Wij-Bisschop* of *Co-adjutor*; en de Priester, of Diaken Kardinaal, was de eigenlijke Priester of Diaken van zekere Kerk. — Er waren daarenboven ook Diaken-Kardinalen over liefdadige Gestichten en Hospitelen.

Allengs werd echter deze naam vooral — en bij uitsluiting

digheden beletteden, hem dezelve met vrucht te Rome te doen vervullen (50).

Zeer kort na de verheffing van zijn vriend, stierf

ting — aan de Geestelijkheid te Rome gegeven. Aldaar was dan ook, gedurende vele eeuwen, slechts één *Bisschop-Kardinaal*, te weten, de Bisschop van Rome, of de *Paus*. Doch daar in gebruik kwam, dat aan de Kerk van Lateraan, om dezelve waarde bij te zetten, zeven naburige Bisschoppen de dienst verrigteden, heetten dezen allengs: *Episcopi Cardinales*. — Priester-Kardinalen en Diaken-Kardinalen waren er echter in grooter getal, te weten, de eigenlijke Priesters en Diakenen der verschillende Kerken te Rome. Daarom heette oudtijds de Romeinsche Geestelijkheid: *Cardinales Ecclesiae Romanae*, waarvan elk den titel droeg van zijne Kerk, (*intitulati suis Ecclesiis*). — Met de magt van den Romeinschen Clerus steeg ook die der Kardinalen. HILDEBRAND verhoogde dezelve, door de keus van den Paus aan hen toe te staan. Doch eerst omstreeks de twaalfde Eeuw schijnen daar de Bisschop-Kardinalen ontstaan te zijn, zoodat elk den titel droeg van zijne waardigheid. Trapswijze werden hun meerdere waardigheid, voorregten en *insignia* gegeven, gelijk INNOCENTIUS IV, omstreeks 1244, de *roode muts* (*pileus ruber*) aan die Kardinalen gaf, die naar het Heilige Land trokken, welke later allen geëigend werd. Eindelijk werd het de hoogste titel der kerkelijke waardigheid na den Paus. Zie VAN ESPEN, l. I. I. 198 — 200. BÖHMER, *Jus Eccl.* Vol. II. l. 3. tit. V. §. 61. p. 305 sqq.

Zoo was dan VAN ENKEVOIRT Kardinaal-Priester aan de Kerk van Johannes en Paulus te Rome. — Over deze Kerk zie de aantekeningen op het *Testament* hier achter, Bijlage E.

(50) Zie ORTESIUS in *Itinerario Adrian.* VI. bij BURMAN

stierf ADRIAAN, den 18 October 1523, zoo sommigen meenden, door vergif; hij had den Kardinaal Dataris aangesteld tot een' der uitvoerders van zijn' uitersten wil. Hij werd eerst begraven in de Pieters Kerk te Rome; doch de vriendschap van den door hem beweldadigden VAN ENKEVOIRT verloochende zich niet bij den dood zijnes vriends. Door deszelfs zorg werd het lijk van den overledenen Paus overgebracht naar eene andere Kerk, minder aanzienlijk, maar waarop ADRIAAN meerder betrekking had, die voor de Duitschers was ingerigt (*Ecclesia Sanctae Mariae animae Germanorum, of de animis Germanorum*). — Te Rome toch hebben de verschillende natiën derzelve Kerken. Die voor de Duitse natie, waartoe de Nederlanders mede behoorden, is omstreeks 1400 gesticht door een' Vlaming, namens JAN PIETERSZ. Zij ontleent haren naam van een beeld der Madonna, zittende bij twee geknielde, als nog voorhanden, figuren, welke geloovige zielen verbeelden. De voorgevel is van den tijd van ADRIAAN VI, zijnde alstoen, zoo ik meen, door hem vernieuwd (51). In deze Kerk

plaat-

MAN I. L. p. 217., waarmede men vergelijke de *Aanteekeningen* VAN VAN RIJN OP VAN HEUSSEN *Kerk. Oudh.* b. a. II. 134 volg.; alwaar ook het onderzoek voorkomt, of tot de verheffing als Kardinaal alleen de Pauselijke keus, dan wel ook de goedkeuring der Kardinalen, *vereischt* wordt.

(51) Ik herinnere mij ergens gelezen te hebben, zonder mij thans de plaats te herinneren, dat deze Kerk door hem ver-

ver-

plaatste VAN ENKEVOIRT op eene prachtige grafstede een eervol opschrift, dat door de Geschiedschrijvers is opgeteekend, even als de afteekening der Graftombe zelve in plaat aanwezig is (52). Daarenboven zorgde hij, dat het leven van ADRIAAN door JOVIUS beschreven werd, die hetzelfde aan hem opdroeg (55).

Maar

vernieuwd is. Dit zou minder vreemd zijn. ADRIAAN toch had eene sterke neiging tot bouwen. « *Si quidem erat alioquin ad aedificandum propensior et in ordinando, quid quoque loco rectius, quid secus, in aedibus poneretur, mire solers, eamque vanitatem (nam sic adfectum eum appellabat) sibi innatam ajebat, ut aegre posset reprimere, nisi per cuniae defectu.* » Ita MORINGUS, in *vita Hadriani*, apud BURMAN, l. l. p. 25. Hiervan getuigde, behalve deze Kerk, ook het *Collegium Papale* te Leuven, (in onzen tijd tot het *Collegium Philosophicum* ingerigt) en (gelijk BURMAN te regt aanmerkt in not. 3. p. 25.) het *Paushuise* te Utrecht, reeds vroeger, eer hij Paus was, gebouwd. — Deze Kerk *Sctae Mariae de animis*, bezit nog schilderijen en beeldhouwwerk van levende Meesters. Zie over dezelve hier onder in de aantekeningen (*Bijlage E*), op het *Testament* van VAN ENKEVOIRT.

(52) GIACONIUS, *Vitae et res gestae Pontificum Rom.*, studio VIOBELLII, UGHELLI et ALEANDRI, Rom. 1630, tegen over bl. 1446, en daaruit bij BURMAN l. l. tegen over bl. 80.

(53) BURMAN l. l. p. 338, waar de plaats voorkomt van SANDERUS, *Elogia Cardinalium*, p. 113. die dit vermeldt. — Dit leven van ADRIAAN, nevens de opdracht aan VAN ENKEVOIRT, komt bij BURMAN voor, p. 87 sqq. — Het heeft mij niet mogen gelukken, het aangehaalde werk van SANDERUS te zien, waartoe ik vruchteloos hier

zaam Kerkvoogd geweest is. Eenmaal op dit hoo-
ge standpunt in de Roomsche Kerk opgeklo-
men, is hij, ook verstoken van den omgang zijns
vriands op den pauselijken zetel, echter bij des-
zelfs opvolger CLEMENS VII., in gunstig aandenken
gebleven. Reeds dadelijk trad hij als Kardinaal
op, gelijk hij ook in het Conclave, waarin CLE-
MENS VII. gekozen werd, tegenwoordig was (58).
Maar ook in zijn Vaderland werden nieuwe Ker-
kelijke bedieningen hem toegevoegd. Het *Kapittel
van Oud-Munster* (of St. Salvator) te Utrecht ver-
koos hem, na den dood van ADRIAAN, die, vol-
gens sommigen (59), de Proostdij van St. Salva-
tor,

(58) CABRERA (in CIACONII, CABRERAE, *de vitis
et rebus gestis Pont.* s. l. p. 1460) plaatst hem onder de
zes afwezige Kardinalen in het Conclave van CLEMENS
VII; eveneens wordt dit vermeld door SUFFRID. PETRI
in *Continuat. Hedaë*, s. l. f. 1. Doch UGHELLUS beweert
in de Bijvoegselen op CIACONIUS, (ald. p. 1490.), op grond
van door hem aangehaalde *Monumenta MSS.*, dat hij aldaar
werkelijk is tegenwoordig geweest, en dat er alzoo slechts
vijf Kardinalen afwezig waren.

(59) VAN HEUSSEN (*Bat. S. l. l. en Kerk. Oudheden*,
I. 336,) zegt, dat hij Proost van St. Salvator werd, na den
afstond van ADRIAAN, toen deze Kardinaal was gewor-
den. Doch in het *Aanhangsel op de Kerk, Oudh.*, p. 107.
wordt gezegd, dat hij na den dood van ADRIAAN door
het Kapittel tot Proost van Oud-Munster in zijne plaats is
verkozen; gelijk men zich daar bij ADRIAAN ook beroept op
MATTHAEUS, *de foundationibus Eccl.* p. 72, waar ADRI-
AAN nog in 1522, als Proost voorkomt. Zie ook *de lijst
der Proosten van St. Salvator* in VAN HEUSSEN, *Kerk.
Oudh.* II. 48. (*Hist. Episc.* I. p. 60).

lor, tot aan zijn' dood behouden had, tot deszelfs opvolger (1523); welligt dat de aanzienlijke waardigheid, die hij te Rome bekleedde, niet ongunstig scheen te zullen werken voor het Kapittel, of dat andere invloed hierop werkte.

Onder het bestuur van CLEMENS VII. bleef hij als Kardinaal werkzaam. Maar in deze betrekking schijnt hij gedeeld te hebben in den verschrikkelijken ramp, die eenige jaren later, de toenmalige hoofdstad der Christenkerk trof. Immers, toen, bij den strijd tusschen Keizer KAREL V en Koning FRANÇOIS I, over de opperheerschappij in Europa, de tweede oorlog gevoerd werd (1527 — 1528), rukten de Keizerlijke benden, onder Bourbon en Philibert van Oranje, op Rome aan (6 Mei 1527), namen deze wereldstad in, waarop de zwakke en weifelende CLEMENS VII naar het *Castello del Angelo* vluchtte. Met woest en toemeloos geweld vielen deze krijgsbenden op de heilige stad aan, plunderden, moorden en roofden; stelden tooneelen daar, schandelijker, dan door de Barbaren der middeleeuwen bedreven waren, en deden door gansch Europa een' kreet van verontwaardiging opgaan. Zij namen »Kardinalen, Bisschoppen, Prelaten en Romeinsche Edelen gevangen, sleepden dezelve, met de handen op den rug gebonden, door de straten van Rome, tot dat zij zich door
schat-

schatting en losgelden hadden vrijgekocht" (60). De Duitse Kardinalen, die zich een zachter lot, dan den Italiaanschen of Franschen, voorspelden; hadden de stad niet verlaten; doch eveneens trof hen de woede eener allesvernietigende krijgsgelden (61).

In dit verschrikkelijk leed, dat tegen den zin van KAREL, gelijk deze later verklaarde, bedreven was, deelde ook de Nederlandsche Kardinaal VAN ENKEVOIRT. Ook hij werd gevangen genomen, en, eerst nadat hij, zoo men schrijft (62), een losgeld

(60) Vrij uitvoerig komt de beschrijving van deze verwoestende inneming en plundering der stad Rome voor, gelijk bij andere geschiedschrijvers, vooral bij GUICCIARDINI, *Histoire des guerres de l'Italie*, III. 302 volg. — ROBERTSON, *the History of the Reign of the Emperor Charles V*, B. IV. (ed. Lond. 1769, vol. II. p. 282 sqq.) *Hist. van Karel V*, D. IV. bl. 112 volg. — H. LEO, *Gesch. von Italien*, T. V. s. 374 ff. — in HERRN EN UCKERT, *Gesch. der Europ. Staaten*, Hamb. 1832. Aldaar wordt (bl. 377.) het leed, den Kardinalen en anderen aangedaan, bevestigd door het getuigenis van de « *Hist. der Frundberge*, (fol. 114). » *Etliche Cardinälen, Bischoffen und Prelaten sind, die Händ auf ihre Rücken gebunden, und durch alle Gassen geführt worden, bis sie zuletzt ihre auferlegte Schatzung bezahlt haben.* » — Meesterlijk vooral is de beschrijving, door ROBERTSON van deze inneming der stad gegeven.

(61) Cf. GUICCIARDINI p. c. p. 302.

(62) Aldus staat dit aangegeekend bij VAN RIJN, *Aant. op VAN HEUSSEN*, b. a. I. 838. n 3., die echter de bron niet aanhaalt, waaruit hij zulks is te weten gekomen.

Wcl-

geld van 30,000 Dukatenbetaald had ontslagen.,

Doch ook deze rampspoed trok voorbij, en de Kardinaal klom van waardigheid tot waardigheid op, niet zelden door de gunst van Keizer KARL, en van den, na belegering en verdrag, op zijnen zetel herstelden CLEMENS VII. — Niet alleen ontving hij twee jaren later, bij al zijne andere Kerkelijke Beneficiën, de *Proostdij van St. Romhout te Mechelen* (1529), na den dood van PHILBERT NATURELLI; maar vooral werd hem, bijna gelijktijdig, het *Bisdom van Utrecht* opgedragen, gelijk vroeger dat van Tortosa (65).

Na

Welligt is er eene drukfout ingeslopen in het bedrag van het losgeld, ter grootte van 30,000 Dukaten, aldaar vermeld. Immers GUICCIARDIN vermeidt (t. a. p. p. 303.) voorbeelden van zoodanig losgeld, b. v. van den Kardinaal van Sienna, doch van slechts 3000 Dukaten. — Alieen vermeldt hij één buitensporig losgeld van de Marquisin van Mantua, die 50,000 Dukaten betaalde. En zou dan VAN ENKEVOIRT, die zeker niet tot de rijkste of aanzienlijkste Romeinen behoorde, zoo hoog geschat zijn?

(63) Zie *Kerk. Oudh.* t. a. p. I. 329 volg. en de overige schrijvers over het *Utrechtsche Bisdom*, vooral het werk van HORTENSIVS, *Secessiones Ultraject.*, achter BEKA en HEDA uitgegeven, en over hetzelfde de Verh. van Mr. G. MEES, *Lamb. Hortensius van Montfoort, als Geschiedschrijver.* — bekroond door het *Utrechtsch Genootschap*, 1836. in de *Nieuwe Verhh.* D. 9. Doch men leze daar niet, bl. 211.: *namens zijn Broeder*: maar *namens zijn Neef* — als mede over dien afstand HOYNCK VAN PANDRECHT in *Anal. Belg.* III. 1. in *Tractatu Translationis s. Cessionis Ditionis Ultraj. in Car.* V.

Na de veelvuldige twisten toch, die in het Sticht hadden plaats gehad, was het eindelijk aan **KAREL V** gelukt, ook de wereldlijke magt over hetzelfde in handen te krijgen. De zwakke **HENDRIK van Beijeren** droeg het wereldlijk gebied over aan **KAREL** en begaf zich naar Duitschland (1528); hij had daarbij tevens het Geestelijke afgelegd. Daar de Utrechtsche Geestelijkheid, na den afstand van **HENDRIK**, de *benoeming* der volgende Bisschoppen aan **KAREL** had opgedragen, waarna dan de *verkiezing* door hen zou geschieden (64); maakte de Keizer nu, voor de eerstemaal, van deze opdracht gebruik en sloeg den Kardinaal van **ERKEVOIRT**, den Vriend van zijn' Leermeester **ADRIAAN**, als Bisschop voor aan **CLEMENS VII**, die denzelfden bevestigde bij Pauselijke Bul, d. 1 Oct. 1529, gelijk deze van zijnentwegen daarvan door een' Gevolmagtigden liet bezit nemen d. 24 Julij 1530 (65). **JAKOB UTENENG** was zijn Gevolmagtigde, die in zijne plaats optrad en het Bisdoo bestuurde (66). Immers evenmin, als met het

Bis-

(64) *Aanh. op de Kerk. Oudh.*, p. 108.

(65) **BURMAN** l. l. p. 44 in nota; alwaar deze in bezitneming verhaald wordt uit het *MSS. Brochii*, onder de papieren van het Domkapittel te Utrecht voorhanden.

(66) Cf. **SUPFRIDUS PETRI** in *Continuatione. HUBER*, s. l. » *Hic igitur Praesul per Procuratorem suum Utrechtj cathedratus fuit Episcopus, ordine quinquagesimus*

Bisdom van Tortosa, schijnt hij zich met dat van Utrecht bemoeid te hebben. De Kardinaal bleef te Rome woonachtig en werkzaam. En zijne benoeming toonde dus reeds dadelijk, wat men te wachten had van de overdracht der benoeming des nieuwen Bisschops door de Geestelijkheid op den Keizer. Er werd hierdoor, ja! een einde gemaakt aan de twisten en oorlogen, waardoor het Sticht telkens verontrust werd, wanneer naburige Vorsten bij de vacature des Bisschopszetels hun invloed zochten te doen gelden. Maar de kerkelijke belangen werden geheel voorbijgezien. Keizerlijke gunst schonk het Bisdom weg aan een' Kardinaal te Rome, en de Bisschoppelijke waardigheid moest dus slechts strekken ter verhooging der jaargelden en inkomsten van een' begunstigden Geestelijke, die zich om zijn Bisdom geenszins bekreunde, en door een' Plaatsvervanger de Bisschopszorg liet uitoefenen. — Het kan echter zijn, dat de uitoefening der Kerkelijke zorg door iemand, die vreemd was aan de kabalen der Staatspar-

nonus, sedemque habitationis suae toto tempore Romae retinuit." fol. 1. — WAGENHAAR vermeldt in het elfde deel van den *Tegenwoordigen staat der Vereenigde Nederlanden*, door hem beschreven, nopens den Bisschop VAN ENKEVOIRT: *» Jacob Utencng werd aangesteld om zijn persoon te verbeelden, en alle de diensten van zijn Bisschopsambt waartenemen.*" bl. 120. Zie den eed, na deze verandering der Bisschoppelijke magt, van den nieuwen Bisschop geeischt, bij HOYBCK, *Anal.* L III. 1. p. 114.

partijen, niet alleen voor de rust van het Sticht, maar tevens voor de geestelijke belangen der Utrechtsche Kerk, niet onvoordeelig werkte. Doch dit hing dan nog veelal af van den persoon, door den tijdelijken Bisschop tot zijn' Plaatsvervanger gekozen.

Terwijl dus de Utrechtsche Bisschop te Rome bleef verkeeren, werd hij bij vernieuwing tot eervolle betrekkingen groepen. — Want nog, vóór de aanvaarding dezes Bisdoms (20 Febr. 1530), werd hij onder de Kardinalen gekozen tot zalving van Keizer KAREL, bij deszelfs krooning, als Koning van Lombardije, door den Paus. — Reeds in 1519 was KAREL te Aken als Keizer van Duitschland, in tegenwoordigheid der Rijksstenden, gekroond (67). — ~~Maar~~ in Italie gekomen zijnde, wenschte hij als Roomsche Keizer, en tevens als Koning van Lombardije, door den Paus gezalfd en gekroond te worden. Deze plegtigheid wordt door vele Geschiedschrijvers, ook door ROBERTSON (68), naauwelijs vermeld, doch wij bezitten eene zeer levendige en aanschouwelijke beschrijving derzelve door een' zijner tijdgenooten.

(67) Zie de beschrijving hiervan bij ROBERTSON, *History*, Vol. II. B. II. 76. (*Hist. van Karel V.* D. 3. bl. 120 verv.)

(68) ROBERTSON, *History*, V. III. B. V. p. 324. — *Nederd. Vert.* D. IV. bl. 130. — GUICCARDINI I. L. B. 22 p. 450.

ten (69). Reeds te voren (4 Febr. 1530), had CLEMENS VII te Bologna in het Consistorie gezegd, dat de Keizer wenschte gekroond te worden, en aan den Kardinaal VAN ENKEVOIRT, nevens twee andere Kardinalen, bevolen, de beschikkingen daartoe te maken (70). Alles was gereed. De eerste krooning, als Koning van Lombardije, had plaats op den 22 Februarij 1530. Geheel Bologna geleeke eene feestvierende stad. De grooten des Rijks en Italiaansche Edelen waren daar mede zamengevloeid. Alle huizen waren met tapijten behangen. Het regt zweeg; de winkels waren gesloten, de straten gereinigd en met groen versierd. — Daar naderd KAREL, in al den luister zijner Vorstelijke kleeding, tusschen twee Kardinalen en vergezeld van de Rijks grooten, aan de Pauselijke Kapel. De Kardinaal VAN ENKEVOIRT, in Pauselijk gewaad, op den Pauselijken stoel aan het hooge Altaar gezeten, wacht hem op, betoont hem de betamelijke

(69) SCHARBII, *Opus historicum*, (Bas. 1574.) T. I. — alwaar voorkomt: HENR. CORN. AGRIPPAE (*Caes. Majest. a Consiliis*) *de duplici coronatione Caroli V. Caesaris apud Bononiam Historiola*, 1530. Deze beschrijving verdient gelezen te worden, wijl de Archivist des Keizers ons geheel in het feestvierende Bologna verplaatst, en al de bijzonderheden zeer naauwkeurig verhaalt. — Uit dit verhaal leert men de tegenstrijdige berigten vereffenen, die anders bij de kerkelijke schrijvers omtrent deze krooning gevonden worden.

(70) VICTORELLUS in de Aantt. op CIACONIUS k. l. p. 1486.

ke eer, en deze weigert dezelve evenmin aan den Plaatsvervanger van CLEMENS. Na velerlei plegtigheden, legt KAREL den eed af in handen van den Kardinaal, en deze zegent hem op last van den Paus, vermeld in de Apostolische Breve, die door den Bisschop van Malta werd aangeboden. KAREL treedt nader aan het Altaar, en de Kardinaal zalft hem met vele plegtigheden (71). Vervolgens werd hij door den Paus zelf in de Kerk van Petronius gekroond, terwijl de Mis bediend werd door den Kardinaal VAN ENKEVOIRT: — eene kerkelijke plegtigheid, die bij dergelijke gelegenheid door de hoogste kerkelijke personen pleeg verrigt te worden. Zoo toch heeft, bij de krooning van KAREL te Aken (1519), niet de Bisschop van Luik, in wiens Dioecese deze plegtigheid plaats had, maar de Aartsbisschop van Keulen, onder wiens Aartsbisdom Aken behoorde, de Mis bediend (72), en bij de tweede krooning van KAREL, de Paus zelf (73). Immers, twee dagen later (24 Febr. 1530), werd KAREL, op zijn verlangen, nu ook als Roomsche Kei-

(71) AGRIPPA, uit wien wij dit verhaal ontleend hebben, zegt van den Kardinaal: » *Cardinalis Derthusensis, qui clarissimo Pontificatus habitu indutus, in Pontificia sella sedebat, ad altare, multorum antistitum ceterorumque Ecclesiae Praelatorum turba sociatus.* » (p. 1257.) en later van de zalving: » *Cardinalis ille, Sacrorum antistes, statis ceremoniis precibusque sacrosancto catechumenorum oleo intra spatulas et in dextro brachio perunxit.* »

(72) FISER, *Hist. Leod.*, l. l. p. 327.

(73) UCHSELLVS, *ad CIACONIUM*, l. l. p. 1490.

Keizer door den Paus gekroond, welke vermelding niet hier ter plaatse behoort, alzoo VAN ENKEVOIRT daarbij alleen, in de rij van eenige andere Kardinalen, den optogt bijwoonde (74). — Intusschen ontmoeten wij hier den Kardinaal in den grootsten luister, welken hij immer vervulde. En het is, dunkt mij, dan ook meer dan waarschijnlijk, dat CLEMENS VII, door de gunst, waarin de Kardinaal bij den Keizer stond, overreed werd aan hem deze eervolle zending op te dragen. Door wien onder al de Kardinalen kon toch KAREL V liever gezalfd zijn, dan door den boezemvriend van den leermeester zijner jeugd, die daardoor zijn gunsteling was, en wien hij nog onlangs zulk een blijk van genegenheid geschonken had?

Na

(74) AGRIPPA, *apud* SCHARDIUM, l. l. p. 1260 sqq. Hiermede mogen dan vergeleken worden de berigten, zoowel van VICTORILLUS, l. l. p. 1485., die een MS, in het Vaticaan bewaard, gebezigd heeft, als van UCHELLUS, p. 1490, die zegt: „die 22 Febr. 1530 Bononiae in Capella Palatii Apostolici, infra Missarum solemniam celebrante Reverendissimo Domino Wilhelmo, tit. Sanctorum Joh. et Pauli Cardinalis Dertusen. Sanctissimus D. N. praedictum Carolum, in Imp. electum coronapalea et ferrea coronavit” Onjuist is dus het MSS. ВЛОСНН, door BURMAN aangehaald, (l. l. p. 44.) alwaar gezegd wordt van den Kardinaal: „Idem coronavit Carolum V. Bononiae in Templo S. Petronii Regem Longobardii, X Kal. Martii 1530, ut Apostolicae sedis et Clementis VII Papae legatus.” Hij verrigte niet de krooning, maar de zalving; zie ook zijn *Grafschrift*; *Bat. S.* p. 245; en achter *Bijlage F. j*

Na deze luistervolle werkzaamheid treffen wij VAN ENKEVOIRT niet meer aan in openlijke betrekking. — Hij leefde nog vier jaren te Rome, zonder dat mij iets belangrijks omtrent hem is voorgekomen, wat zijne openlijke werkzaamheden betreft. Uit zijn Testament bemerken wij dat hij elders nog eene Archivaris plaats bezat, doch deze werd door een' ander waargenomen, die hem daarvoor uitkeering deed. Ook deze bediening zal dan wel onder die vruchtgevende beneficiën geweest zijn, die alleen uit geldelijk voordeel op den persoon werden overgebracht. — In de laatste dagen zijnes levens, zoo het schijnt, reeds door krankheid aangetast, beschikte hij bij uiterste wille over zijne goederen, en stelde een tiental Uitvoerders derzelve aan, deels voor zijne goederen en inkomsten te Rome, deels voor die, welke buiten Rome en in zijn Vaderland gelegen waren (*in partibus*). Wij zullen zijn Testament hier achter mededeelen (75). — Eenige dagen later, den 19 Julij 1534, stierf hij te Rome, en niet, gelijk sommigen meenen, in 1536 (76). In de-

(75) Zie dit Testament hier achter, *Bijlage E*.

(76) MIRAEUS (*Donat. Belg.* p. 321.) — SUFFR. PETER ad Hedam f. 1. en VAL. ANDREAS, *Fasti Ac. Lov.* p. 306. noemen het jaar 1536, als zijn sterfjaar. Doch ten onregt. Hij stierf in 1534. Zie VAN HEUSSEN, *Bat. Sacra* p. 245. — *Kerk. Oudh.* I. 337. — De Bul aldaar bl. 340 volg. — en het Grabschrift, aldaar voorkomende. Daarenboven vond ik bij de buitenlandsche, zoowel Luiksche, als Italiaansche Geschiedschrijvers, eenparig het jaar 1534 opgegeven, even als VAL. ANDREAS dit elders bevestigt; *Bibl. Belg.* p. 313.

dezelfde Kerk der Duitschers, waar hij Paus ADRIAAN had doen begraven, werd, volgens zijne begeerte, ook zijn lijk ter aarde besteld. Zeer eenvoudig en zonder praal had hij geleefd, en zoo ook wenschte hij begraven te worden, behoudens zijne Kerkelijke waardigheid (77). Intusschen heeft de Geschiedenis ons het grafschrift vermeld, daar ter zijner eere geplaatst (78).

Karakter.

Zoo doet dan de Geschiedenis ons dezen Landgenoot kennen, als een Geestelijke, die in de eeuw der Hervorming door zijne innige vriendschap met Paus ADRIAAN (79), door de gunst van Keizer KARL (80), door de hooge Kerkelijke betrekkingen

(77) Zie Aant. op het Testament hier achter Bijl. E.

(78) SWERTIUS, *Athenae Belg.* l. l. — FOPPENS, *Bibl. Belg.* p. 399. — *Bat. Sacra.* l. l. — *Kerk. Oudh.* I, t. 2. p.

(79) «*Erant uni omnium Hadriano valde intimi*» *Guilielmus ipse Enchavordius*, cet. — JOVIUS apud BURMAN, p. 123.

(80) LAP VAN WAVEREN teekent in *margin*e op HORTENSIIUS (*Secess. Ultraj.* p. 180) aan, dat Keizer KARL, bij de verheffing van *Godefridus ab Enckevoirt* dus getuigde: »*accedente etiam consideratione Rev. Dn. Cardinalis Dertusiensis, cujus summae virtutes et merita Nos sibi adeo devinzerunt, ut vel totam ejus familiam munificentia nostra dignam sentiamus.*»

gen, welke hij te Rome en bij de Spaansche en Nederlandsche Kerk vervulde, aanzienlijk geworden is, en in zekeren opzichte een deelgenoot was van het lot zijnes vriends ADRIAAN. — Voorzeker deelde hij ruimschoots in de geldelijke voorregten, welke de Kerkelijke Beneficiën aanbragten. Hij was de gunsteling der Kerk. En die gelegenheden liet ook hij niet voorbijgaan. — Maar van eene meer gunstige zijde leeren wij zijn *karakter* kennen. Zijne trouwe pligtsvervulling wordt geroemd (81). Zijne wijsheid en zijn beleid veroorzaakten, dat men hem gerustelijk gewigtige belangen kon toevertrouwen (82). Schrandtheid en vlijt kenschetsten hem van zijne vroege jeugd af aan. — Gelijk nu zijn tijdgenoot JOVIUS zijne braafheid en zedigheid, zijne menschevriendheid, bescheidenheid, gematigdheid en rechtvaardigheid verheft, zoo doet het lezen dier lofspraak ons vermoeden, dat hij hem daardoor als

con-

(81) » *Ob spectatam fidem, rebus in Urbe praepositus*”
JOVIUS l. l. p. 96, 97.

(82) FISSEN verhaalt, (*Hist. Leod. s. l. p. II. 319*):
» *Guilielmum Enkevortium, Canonicum olim Aquensem (?)*
» *cum in familiam adscivisset (sc. ADRIANUS), ea virum*
» *mente sapientiaque praeditum conspexit, ut graviss-*
» *ima quaeque Curiae Romanae munera securus*
» *illi crederet, tum Episcopatu Dertusiensi in Hi-*
» *spania insigniret, ac denique cooptaret in eminentissimum*
» *purpuratorum Patrum Collegium. Quo in honoris fastigio*
» *tantum deffudit virtutum jubar, ut uno deinde consilio Cle-*
» *mens VII et Carolus Caesar Episcopum etiam Ultra-*
» *jectinum creaverint”*

contrast tegen over de Italiaansche Kardinalen wil stellen (83). Maar is er daarenboven niet eveneens iets dergelijks af te leiden uit zijn' gemeenzaamen omgang en zijne vriendschap met ADRIAAN? De vertrouweling toch van dezen Kerkvoogd, die, hoe men ook over zijne geschiktheid om de Roomsche Kerk in die onrustige dagen te regeren, oordeele, voorzeker door braafheid, godsdienstigheid, rechtschapenheid en edele beginselen, schoon gewijzigd naar zijnen tijd, zoowel als door streven naar eene zedelijke Hervorming der Kerk, zoo gunstig afstak bij zijn' Voorganger LEO X: — de vertrouweling van zoodanigen Kerkvoogd is voorzeker niet vreemd geweest aan deszelfs beginselen. — Of zou dan de mindere toegenegenheid der Italiaansche en

an-

(83) Niet zelden is er veel af te dingen op zoodanige lofspraken, als waarmede JOVIUS zijn leven van Paus ADRIAAN aan VAN ENKEVOIRT opdraagt; maar opmerkelijk is het, dat in den Kardinaal zoodanige deugden geroemd worden, die niet tot het karakter der Italiaansche Geestelijken behoorden. » *Quum Tibi*”, zegt hij, « *ab ineunte aetate perpetuae comites essent rarissimae virtutes, innocentia, modestia, fides: — adjecisti demum pietatem, quae, est una omnium virtus, Senatore sacerdote dignissima. Haec enim multos, divitiis atque natalibus florentes, facile superas, et cum priscae aetatis optimis Cardinalibus certissima cum laude contendis. Studia porro tua, plena officiosae humanitatis, moderationis atque justitiae, ita in Senatu, in urbe, totaque Italia, atque Germania nudantur, ut quum neminem omnino ambitiose colas vel astute captes, vel maligne circumscribas, hic ipse, quo emines, pilei purpureaeque honos merito tuo inferior habeatur.*”

andere Kardinalen niet eene lofspraak voor van EX-KEVOIRT zijn? — Hoe het zij, alle Schrijvers stemmen overeen in den lof van zijne braafheid en ijverige werkzaamheid. Door deze beide stille deugden, die het Nederlandsche karakter zoo gunstig tegen over de Italianen kenschetsen, schijnt hij zijn nationaal karakter, ook te Rome, in dien tijd van heerschend zedelijk bederf, loffelijk gehandhaafd te hebben. Hij moge dan minder in de Geschiedenis hebben geschitterd, en minder bekend zijn, voorzeker maakt hij daardoor aanspraak, dat zijne nagedachtenis in dankbaar aandenken bewaard blijve.

Apostelhuis te MIERLO.

Bij de vermelde loffelijke eigenschappen voegde hij die der Christelijke milddadigheid (84). — De geest dier eeuw, en de verdienstelijkheid der goede werken in de oogen van de menschen dier dagen, mogen hiertoe het hare hebben bijgebracht; het is echter uit dit oogpunt, dat wij hem in eene weldadige stichting in Nederland terug vinden. — Of-
schoon

(84) Jovius, l. L. zijne milddadigheid aan de armen verheffende, voegt er bij: „*quod, quum Tibi uni, qui aurea et vere beata mediocritate delectaris, sis frugi, moderatus et diligens, erga nos demum velut contemptis optibus, pietate singulari profusissimus habere*”.

on toch VAN ENKEVOIRT niet, zoo ver ons bekend gewerkt heeft op de Nederlandsche Kerk, ook hij als Bisschop over dezelve geplaatst was, ver hij echter, in de schaduw van den Pauselijken levende, zijn geboorte-oord in Nederland niet; are het onder een ander Bisdop, dan het zijne, rterende. Was hij reeds in 1506, naar de mate zijn toenmalig vermogen, aan de Kerk van Mierdachtig geweest, in 1531 beoefende de RoomKardinaal en Bisschop deze Christelijke geheid naar de mate zijner zoo zeer verrijkte middelen. — Toen toch Christelijke vroomheid, vel als bijgeloof, zoo vele gestichten van liefheid uit reine en onreine beginselen stichtte, l ook door hem in 1531 te Mierlo een *Hospita-Gasthuis* gesticht, en daartoe een stuk gronds r de Gemeente Mierlo, aan hem toebehoorende, staan (85). Het werd bestemd tot onderhoud twaalf zwakke mannen, ouder dan 50 jaren, ongeschikt waren om door arbeid den kost te erdieneu. In de kapel van dit Gasthuis moest : een' Priester of Rector (dat is, waarnemend telijke) dagelijks de Mis worden gelezen. Hetzel-

i) » *Cum itaque summopere desideres de bonis, Tibi Deo creditis, in solo certae domus, s. in certa possessi-
t, in villa DE MIERALE Leodiensis Dioecesis, consisten-
sive consistente, et ad Te legitime pertinentis, s.
tinate, unum HOSPITALE erigere*” — *BULLA Cle-
is VII, 1531.*

zelve werd dan ook door hem begiftigd (86).

Het gelukte hem, zoowel door den aard der instelling, als voorzeker door zijn' invloed, ten behoeve van dit Hospitaal, of *Apostelhuis*, (gelijk hetzelfde uit aanmerking van het twaalfstal mannen, daarin onderhouden, genoemd werd), vele voorregten te verwerven, alsmede Keizerlijke, zoowel als Pauselijke bekrachtiging. De laatste zijn door Pauselijke Bullen en Bisschoppelijke open brieven bevestigd (87).

Reeds voorlang heeft MIRAEUS de Bul van Paus CLEMENS VII, welke de stichting van dit Apostelhuis bevestigt, (8 Kal. Sept. 1531), medegedeeld (88). Ik heb dezelve *in originali* thans voor mij liggen, geheel overeenkomstig met den inhoud bij MIRAEUS te vinden. — Ook die stichting wordt daar gezegd bevorderlijk te zijn aan de uitoefening van de Godsdienst (*divini cultus augmento*), en van den stichter wordt gezegd: « *praeclara tua de Sancta Romana Ecclesia bene merita, ac fidei*
con-

(86) « *Nec non Hospitale, pro victu atque vestitu doctorum pauperum et Capellam hujus modi pro sustentatione hujus presbyteri idonei, in illa singulis diebus Missam celebraturi, dotare* ». — Bulla eadem.

(87) HAREWINKEL, *Geschied- en Aardrijkskundige Beschrijving der Stad en Meijerij van 's Hertogenbosch*, Nym. 1803. bl. 25. — VAN HEUSSEN, *Kerk. Oudh.* I. 337. — VAN DER AAL, *Aardrijksk. Woordenboek*, in voce: *Apostelhuis*.

(88) MIRAEUS, *Donut. Belg.* p. 319 sqq.

antia et devotio sincera, quibus in nostro apostolicae sedis conspectu fulgere dignos non indigne merentur, ut piis petitionibus succedat incrementum" (39).

Als de Geschiedschrijvers schijnt het als of het stadhuis dadelijk zij opgebouwd en ingerigt. Het gedeelte echter bleek mij uit eene Bisschopsbreve van den Luikschen Bisschop, GEORGE HENRYK (90), die mij *in originali* te gelijk overige Bullen is ter hand gesteld. Zij is van den 18 Mei 1548. — Bij dezelve verklaart de Bisschop van Luik, tot wiens Dioecese toen Mierlo

FRANCKUS, l. l. p. 320. Zie hier achter *Bijlage B. HIERONIMUS ab Austria* was de natuurlijke zoon van MAXIMILIAAN, werd door, voorspraak van Keizer Karel Kanunnik te Luik (1540), en, reeds Bisschop te Spanje zijnde, in 1541 Coadjutor van den Bisschop van Luik, CORNELIUS ABERGIS; doch op reis van Luik door Frankrijk trekkende, toen, buiten de grenzen, de oorlog tusschen Frankrijk en den Keizer uitgebarsten, werd hij te Lyon, op bevel des Keizers gevangen genomen; in 1543 weder ontslagen, in Aug. 1543 te Brussel den eed als Coadjutor, samen met twee Aartsdiakenen, van Luik derwaarts; en nam den 17 Aug. 1544 bezit van zijn Bisdom, na den afstand van den Bisschop CORNELIUS ABERGIS was opgevolgd. Hij hestierde zijn Bisdom tot wanneer hij den 4 Mei overleed. — Cf. J. CHAPPELAIN, *Gesta Pontificum Leodiensium*, Leod. 1616. p. 338, 349, 351, 382. — DE FOULLON, *Hist. Leodiensis ecc. et Princc. seriem digesta*, Leod. 1736. 248, 251. — DE PIERRE, *Hist. Leod.* l. l. p. 339 sqq.

to behoorde, (91) aangevraagd te zijn door MICHAEL VAN ENKEVOIRT, Aartsdiaken van Kempenland, (*Archidiaconus Campinius*), zusters zoon en erfgenaam van den Kardinaal (92), om vergunning tot opbouw en inwijding van dit Apostelhuis, hetwelk alles door den Bisschop werd toegestaan en bepaald, met blijkbaren terugslag op de Bul van CLEMENS VII (1531). Ter vergelijking zal ik dezelve hierachter mededeelen (95). Het Hospitaal is dus eerst, in 1548, en dus ruim 14 jaren na den dood van VAN ENKEVOIRT, tot stand gekomen, hetgeen aan bijzondere oorzaken moet zijn toe te schrijven, daar ook Keizer KAREL, reeds in 1557, deze inrigting had bevestigd en welligt ook voor

(91) Later tot dat van 's Hertogenbosch. Zie *MIRAEUM Donat. Belg.* p. 319.

(92) Deze MICHAEL VAN ENKEVOIRT, was de zoon van ELISABETH VAN ENKEVOIRT, WILLEMS zuster (cf. *Bulla Clementis VII. apud MIRAEUM* l. l. p. 320.), die aan GERARD MICHELS LOMBAARDS gehuwd was, doch welke laatste den naam van ENKEVOIRT had aangenomen. Hij was eerst Kanunnik in den Dom te Utrecht, 1527, volgde later zijn Oom WILLEM op als Proost van het Kapittel van St. Munster te Utrecht en als Deken van 's Hertogenbosch, en werd nog later Aarts-Diaken van Kempenland. Hij overleed 1 Mei 1556, en werd begraven te Luik. Zie (*DRAKENBORCH*) *Aanh. op de Kerk. Oudh.* p. 108, 109 en de aldaar aangehaalde Schrijvers. Zijn naam is soms met dien van zijn Oom WILLEM verward. Zie *BURMAN*, l. l. p. 149, 411. — Ook zijne beeldtenis stond vroeger op een der glazen in de St. Jans Kerk te Utrecht.

(93) Zie Bijlage C.

regten aan dezelve verleend (94).

Het bestond dan ook sedert de helft der zestiende tot omstreeks het einde der achttiende eeuw. Elk der 12 mannen, daarin aanwezig, had zijne kamer of cel, gelijk het ook bewoond werd door den Priester.

Het bestuur van dit Apostelhuis was vroeger aan den Pastoor en Kerkmeester van Mierlo, als Provisoren, opgedragen. Na de Hervorming schijnt dit huis lang verwaarloosd geweest te zijn. Eindelijk trokken de Staten Generaal zich de zaak aan, stelden vier Provisoren en een' Rentmeester aan, waarvan twee door H. H. M. M. benoemd werden, nevens den Predikant en Kerkmeester van Mierlo, mits de laatste Gereformeerd ware. Elke Provisor had jaarlijks niet meer dan f2. 50 Tractement, waarvoor zij de rekening van den Rentmeester jaarlijks opnamen. In 1785 ging dit opzigt over op den R. Kath. Pastoor van Mierlo.

Doch reeds toen was deszelfs ondergang nabij. De Kapel is voor omtrent 60 jaren gesloopt, en de afbraak ten voordeele van het Apostelhuis verkogt. Reeds lang te voren was dit huis zelf in eene boerenwoning veranderd, en werd met de omliggende landerijen verhuurd. Uit de inkomsten van hetzelfde

wer-

(94) Zie *Bat. Sacr. en Kerk. Oudh.* en v. n. A A *Woordeboek.* t. n. p.

werden nog eenige armen onderhouden. Het bezat ook hier en daar cijnsen en pachten. — Eindelijk ging deze stichting geheel te gronde, en deelde zoo in het lot, dat meerdere liefdadige gestichten in lateren tijd ondergingen (95).

Door deze instelling drukte de Stichter den geest zijnes tijds uit, maar leverde tevens eene proeve, hoezeer de Christelijke liefde ook in de dagen, waarin het Christendom het meest met de wereld was in een gesmolten, veelvuldige vruchten droeg. Zijne nagedachtenis bleef leven in de werken der weldadigheid in Nederland. Gedurende bijna derdehalve eeuw werd in zijn' naam aan honderden behoeftigen hulp geboden. De Geschiedenis moge hem dan in ruimer kring van Keizers en Pausen en aan het Pauselijke hof ons voorstellen, het Christelijke gemoed vindt hem op Vaderlandschen bodem terug in de werken der Christelijke weldadigheid. — Zulk een Landgenoot verdient voorzeker, om meer dan ééne reden, dat zijne nagedachtenis niet verloren ga, maar in het licht van zijn' tijd geplaatst worde, en herinnert ons, dat zij, die in de stilte gewerkt hebben, niet minder opmerkzaamheid verdienen, dan zij, wien de toejuiching der menigte volgt.

(95) Deze berigten zijn mij door den WelEerw. Heer HANZWIJKER medegedeeld.

B I J L A G E N.

B I J L A G E A.

*Bul van Paus JULIUS II. (1506) nopens de
stichting van een Altaar aan de
Kerk te Mierlo.*

*Julius, Episcopus, Servus Servorum Dei, ad
perpetuam rei memoriam, ac debito pastoralis officii,
nobis, meritis licet insufficientibus, ex alto commissi, ad ea
libenter intendimus, per quae beneficiorum Ecclesiasticorum
numerus cum divini cultus augmento, Ecclesiarum decore et
animarum salute, ubilibet valeat adaugeri, ac alias dispo-
nimus et ordinamus, prout in Domino conspicimus salubri-
ter expedire. Sane pro parte dilecti filii, magistri Wilhelmi
de Enckenvoirt, Clerici Leodiensis dioecesis, Scriptoris Cu-
bicularii et familiaris nostri, nobis nuper exhibita petitio
continebat, quod ipse Wilhelmus, de propria salute recogitans,
cupiens terrena in celestia et transitoria in eterna
felici commercio commutare, desiderat, ut in Parrochiali Ec-
clesia Loci de Mierle dicte dioecesis Unum altare, sub in-
vocatione sanctarum Trinitatis et Marie Virginis Assump-
tionis, ac beati Joannis Baptiste, pro uno clerico seu pres-
bytero, qui singulis Ebdomadis tres Missas, videlicet Secunda
pro defunctis et Quarta feriis de feria, die vero Sabbathi de
dicte Virgine Maria, vel alias, ac etiam cum aliquibus com-
memorationibus, prout ipse Wilhelmus ordinaverit, per se, vel
alium, celebrare teneatur, erigatur et institutur, idemque*

IX. Deel. M Wil-

Wilhelmus illud dotare intendit, dummodo jus patronatus et presentandi personam ad ipsum Altare, quotiens illud de cetero vacare contigerit, sibi, quoad vixerit, et post ejus obitum dilecte in Christo filie Elizabeth, ejus sorori et illius prolibus legitimis ac heredibus et successoribus, perpetuo concedatur et reservetur. Quare pro parte dicti Wilhelmi, qui etiam Notarius noster existit, nobis fuit humiliter supplicatum, ut in dicta Ecclesia Unum Altare, sub invocatione hujusmodi pro uno clerico, seu presbytero, qui singulis Ebdomadis tres missas, videlicet Secunda pro defunctis et Quarta feriis de feria, die vero Sabbathi de beata Maria Virgine aut alias, ac etiam cum aliquibus commemorationibus, justa ordinationem, per eundem Wilhelmum, super hoc faciendam, per se vel alium celebrare, non tamen in dicta Ecclesia personaliter residere, nec illi per se ipsum in divinis deservire, nec ad id invidus a quoquam compelli possit, dummodo per alium deserviri faciat, teneatur; quod si secus fecerit, trina monitione per Rectorem dicte Ecclesie, pro tempore existentem, facienda, premissa dicto Altari privatus existat illudque vacare censeatur, eo ipso ac infra scripti patrem aliam personam ad id infra tempus, a jure prefixum, presentare possint, erigere et instituere, illicque, sic tunc erecto, pro ejus dote omnia et singula bona, per ipsum Wilhelmum ad id assignanda, perpetuo applicare et appropriare, ac jus patronatus et presentandi personam, etiam in presbyteratus ordine, aut etate legitima minime constitutam, de genere tamen fundatoris, seu Elizabeth, aut heredum et successorum predictorum, si qua fuerit, alioquin aliam personam Rectori dicte Ecclesie, seu Archidiacono dicti loci, in Ecclesia Leodiensi pro tempore existenti, per eum ad presentationem hujusmodi instituendam ad dictum Altare, quotiens illud de cetero perpetuis futuris temporibus, etiam hac prima vice, vacare contigerit, Wilhelmo, quoad vixerit, et post ejus obitum, Elizabeth illiusque prolibus legitimis ac heredibus et successoribus predictis, videlicet antiquiori et proximiori ab ea et eis per masculinam, si fuerit, alioquin per feminam

ram descendenti, concedere et reservare ac alias in premissis opportune providere, de benignitate Apostolica dignamur. Nos igitur eundem *Wilhelmum* a quibusvis excommunicationis, suspensionis et interdicti aliisque Ecclesiasticis sententiis, censuris et penis, a jure, vel ab homine, quavis occasione, vel causa, latis, si quibus quomodolibet innodatus stitit, ad effectum presentium duntaxat consequendum, hanc serie absolventes et absolutum fore censentes, hujusmodi applicationibus inclinati in dicta Parrochiali Ecclesia in Altare, sub invocatione hujusmodi pro uno clerico, presbytero, qui singulis Ebdomadis tres missas, videlicet tertia pro defunctis et Quarta feriis de feria, die vero Sab-
hi de beata Virgine Maria, aut alias, ac etiam cum ali-
 bus commemorationibus, juxta ordinationem per eundem
Wilhelmum super hoc faciendam, per se, vel alium, celebrare,
 tamen in dicta parrochiali Ecclesia personaliter residere,
 illi per se ipsum in divinis deservire, nec ad id a quo-
 rum invitatus compelli possit, dummodo per alium deserviri
 possit, teneatur. Quod si secus fecerit, trina monitione per
 eundem dicte Parrochialis Ecclesie, pro tempore existen-
 tem, facienda, premissa, dicto Altari privatus existat illudque
 officium censeatur, eo ipso ac dicti patroni aliam personam,
 id infra tempus, a jure prefixum, presentare possint sine
 cuius prejudicio, auctoritate Apostolica tenore presentium
 confirmamus et instituimus, illique, sic erecto, pro ejus dote om-
 nes et singula bona, per ipsum *Wilhelmum* ad id assignan-
 dam perpetuo applicamus et appropriamus, ac jus patronatus
 presentandi personam, etiam in presbyteratus ordine, aut
 in alio legitima non constitutam, de genere tamen fundatoris,
Elisabeth, aut heredum et successorum predictorum, si
 fuerit, alioquin aliam personam, quam, infra tempus, a jure
 prefixum, Rectori seu Archidiacono pro tempore existenti,
 eodem modo per eum ad presentationem eandem instituendam, ad
 dictum Altare, quotiens illud, tam hac prima vice, quam quo-
 vis de cetero perpetuis futuris temporibus vacare contigerit,
Wilhelmum, quoad vixerit, et post ejus obitum *Elisabeth* ac illius

B I J L A G E B.

in Paus CLEMENS VII, ter uitvoering der
ing van het Apostelhuis te Mierlo (1531.)

der mij berustende Bul is authentiek onderteekend door *istillio*, en van binnen door de Ambtenaren der Pauscellarie, en voorsien van het looden Pauselijke zegel mens VII. De inhoud is gelijkloidend aan dien bij MIRAEUS, *Don. Belg.* p. 319.; behalve dat in de Bul niet geleet, gelijk bij MIRAEUS voorkomt: (bl. 319, reg. 6,) *felici cum merito*, maar: *cupiens terrena in coelestia itoria in aeterna felici commercio commutare* en, bl. 138. n. 30), en voor *ex nunc pro ex tunc* (p. 20 v. bov.) *ex nunc prout ex tunc*.

boven is deze Bul gerigt aan de Dekens van het Luikpittel in de Meijerij, gelijk aan het hoo'd derselve geleet:

ms, Episcopus, servus servorum Dei, Dilectis filiis Johannis Evangeliste Buscidusensi, et beate Cathandoviensi ac Sancti Petri Oerschottensi, Leodiensis is Ecclesiarum Decanis, Salutem et Apostolicam benem. Hodie a nobis emanarunt literae tenoris subis.

volgt de Bul, zoo als deselve door MIRAEUS is op-

Aan het slot, na de opgave van den datum, volgt nog ende, aan de boven genoemde personen gerigt:

circa discretioni vestre per Apostolica Scripta us, quatenus vos, vel duo, aut unus vestrum per alium, seu alias literas predictas et in eis contentinque, ubi et quando opus fuerit, ac quotiens pro Vilhelmi Cardinalis seu Elisabethe et ejus viri, ac
he-

prohibus legitimis ac heredibus et successoribus, videlicet antiquiori et proximiori ab ea et eis per masculinam, si fuerit, alioquin per femininam lineam, descendenti, hujusmodi perpetuo concedimus et reservamus, ipsique Wilhelmo in premissis et circa ea quecunque statuta et ordinationes licita et honesta, ac Sacris Canonibus non contraria, condendi et faciendi plenam et liberam licentiam et facultatem concedimus. Et ut Christi fideles eo libentius devotionis cause ad Parrochiale Ecclesiam et Altare hujusmodi confluant, quo ex hoc ibidem dono celestis gratie uberius conspexerint se refectos, omnibus et singulis utriusque sexus Christi fidelibus predictis, vere penitentibus et confessis, qui dictum Altare in Exaltationis Sancte Crucis et Trinitatis ac Sancti Johannis Baptiste Nativitatis et Sancte Lucie festivitibus a primis vespere usque ad secundas vespere earundem festivitatum, devote visitaverint annuatim et pro illius mantentione et conservacione manus porrexerint adjutricem, singulis festivitatum earundem diebus, quibus id fecerint, quindecim annos et totidem quadragenas de injunctis eis penitentiis misericorditer in Domino relaxamus. Non obstantibus premissis ac constitutionibus et ordinationibus Apostolicis ceterisque contrariis quibuscunque presentibus perpetuis futuris temporibus valituris. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre absolutionis, exactionis, institutionis, appropriationis, applicationis, concessiois, reservationis, indulti et relaxationis infringere, vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignationem omnipotentis Dei ac Beatorum Petri et Pauli Apostolorum ejus se noverit incursum.

Datum Rome apud Sanctum Petrum anno incarnationis Dominice millesimo quingentesimo sexto, quinto decimo Kalend. Septembr. Pontificatus nostri anno tertio.

V. de Phano,

A. de Comitibus.

 B I J L A G E B.

in Paus CLEMENS VII, ter uitvoering der
 ng van het Apostelhuis te Mierlo (1531.)

Der mij berustende Bul is authentiek onderteekend door
 stillio, en van binnen door de Ambtenaren der Paus-
 cellarie, en voorsien van het looden Pauselijke zegel
 sens VII. De inhoud is gelijkkluidend aan dien bij MIRA-
 Don. Belg. p. 319.; behalve dat in de Bul niet gele-
 t, gelijk bij MIRAÆUS voorkomt: (bl. 319, reg. 6,
felici cum merito, maar: *cupiens terrena in coelestia*
toria in aeterna felici commercio commutare
 n, bl. 138. n. 30), en voor *ex nunc pro ex tunc* (p.
 20 v. bov.) *ex nunc prout ex tunc*.

boven is deze Bul gericht aan de Dekens van het Luik-
 tittel in de Meijerij, gelijk aan het hoo'd derselve gele-
 :

ns, Episcopus, servus servorum Dei, Dilectis filiis
Johannis Evangeliste Buscidusensi, et beate Catha-
ndoviensi ac Sancti Petri Oerschottensi, Leodiensis
et Ecclesiarum Decanis, Salutem et Apostolicam be-
isem. Hodie a nobis emanarunt literae tenoris sub-
 10

volgt de Bul, zoo als dezelve door MIRAÆUS is op-
 Aan het slot, na de opgave van den datum, volgt nog
 nde, aan de boven genoemde personen gericht:

circa discretioni vestre per Apostolica Scripta
us, quatenus vos, vel duo, aut unus vestrum per
alium, seu alias literas predictas et in eis conten-
nque, ubi et quando opus fuerit, ac quotiens pro
ilhelmi Cardinalis seu Elisabethe et ejus viri, ac
 he-

heredum predictorum, seu alicujus eorum desuper fueritis requisiti, solemniter publicantes eisque in premissis efficacis defensionis presidio assistentes, faciatis auctoritate nostra literas et in eis contenta hujusmodi firmiter observari ac singulos, quos littere iste concernunt, illis pacifice gaudere. Non permittentes, eos desuper per quoscunque quomodolibet indubite molestari, contradictores per censuram ecclesiasticam appellatione postposita compescendo. Non obstantibus omnibus supra dictis, seu si aliquibus communiter vel divisim ab Apostolica sit sede indultum, quod interdicti, suspendi vel excommunicari non possint per literas Apostolicas non facientes plenam et expressam ac de verbo ad verbum de indulto hujusmodi mentionem. Datum Rome apud Sanctum Petrum Anno Incarnationis Dominice Millesimo quingentesimo trigesimo primo, octavo Kal. Septembris, Pontificatus nostri anno octavo.

Buiten om staat: *Bulla executoria Erectionis Hospitalis XII pauperum in Myrloo.*

B I J L A G E C.

Erceve van den Bisschop van Luik, GEORGIUS AB AUSTRIA, nopens het Apostelhuis te Mierlo. (1548).

Georgius ab Austria, Dei et Apostolice sedis gratia, Episcopus Leodiensis, Dux Bulloneus, Comes Lessensis cet. Universis et singulis, presentes litteras inspecturis, et legi audituris, Salutem in Domino. Inter varias curas et animi sollicitudines, pastorali nostro officio incumbentes, ad ea libenter intendimus, que divini cultus augmentationem prospiciunt, ut illa nostris nedum sint aucta temporibus; sed et imposterum illibata persistant. Sanc nobis pro parte

rabilis in Christo sincere dilecti Michaëlis de Enckenvoirt, Archidiaconi Campinias, in Ecclesia nostra Leodiensi, oblatio continebat, qualis quondam bonæ memoriæ reverendis in Christo pater, Dominus Wilhelmus de Enckenvoirt, in Sanctorum Johannis et Pauli Presbyter Cardinalis, devotionis accensus, volens terrena in celestia et transire in æterna felici commercio commutare, pro suo suorum progenitorum benefactorum et animorum animarum salute, certa bona certosque redditus et canones in divinis augmentum et ad opus Hospitalis pro duodecim pauperibus, senio confectis, saltem quinquagesimum sue ætatis annis attingentibus, viribus suorum corporum destitutis, recipiendis et conservandis, in certa possessione in villa Hierloe nostre Leodiensis Diocesis, vel alibi, ubi maxime expediens videbitur, constructuri et edificaturi; Ac in eodem Hospitali similiter unius capelle pro sustentatione Presbyteri idonei in Illa singulis diebus missam celebrari, erigende, construende et conservande, pie, pure, simpliciter et propter donum dedit, reliquit, donavit et legavit. Nos igitur pro parte prefati Archidiaconi humili cum instantia requisiti, quatenus hujusmodi Hospitalis pro victu sustentatione dictorum pauperum, et in eo Capellam pro Presbytero, qui singulis diebus Missam in ipsa capella celebraretur, sine alicujus prejudicio construere, edificari et per nos in pontificalibus vicarium benedici et consecrari debendi et prefatos redditus, census et bona, sicut preteritum, legatos et legata pro hujusmodi Hospitalis dote et usibus amortizandi et appropriandi et Ecclesiasticis liberis ascribendi, pauperesque et Capellanum ad ejus nutum adhibendi et amovendi, et loco amotorum, aut cedentium vel cedentium, alios substituendi et surrogandi et deinceps hujusmodi Hospitalis per Archidiaconum predictum, vitam committere, seu a se deputandum et post illius decessum heredes et posteros filios masculos, si fuerint, et, illis deficientibus, filias feminas, ita quod seniores præcedant junioribus.

niores, regendi et gubernandi nostras licentiam pariter et auctoritatem concedere et indulgere vellemus et dignaremur. Unde nos, Georgius, Episcopus ante dictus, requisitionem hujusmodi fore instans et rationi consonans, illamque in divini cultus augmentum tendere attendentes ac pauperum et indigentium necessitatibus subvenire exoptantes, hujusmodique pium et laudabile desiderium plurimum in Domino commendandum, suprafactum Hospitale pro duodecim pauperibus senibus saltem, quinquagesimum suarum etatum annum attingentibus, et in eo Capellam prenarratam pro uno Presbytero, qui inibi singulis diebus missam celebrat, sine tamen alicujus prejudicio, construere et edificare ac per nostrum in pontificalibus vicarium benedicere et consecrare, tenore presentium nostras auctoritatem et licentiam concedimus, ac redditus, census et bona quaecunque dicto Hospitali legatos et imposterum legandos, applicandos, et transferendos, perpetuo amortizamus, appropriamus et libertati Ecclesiasticae ascribimus pauperesque et Capellanum ad ejus nutum poni et amoveri, et loco amotorum et cedentium, vel decedentium, alios substitui et surrogari, hujusmodique Hospitale per eundem Archidiaconum, vita sibi comite, seu a se deputandum et post ipsius decessum per ejus heredes et eorum posteros filios masculos, si fuerint, et, illis deficientibus, filias feminas, ita quod seniores precedant juniores, regi et gubernari eisdem tenore et auctoritate nostris decernimus, concedimus et indulgemus. In cujus rei testimonium sigillum nostrum ad causas presentibus duximus appendendum.

Datum anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo quadragesimo octavo, mensis Maji, die decima octava.

 B I J L A G E D,

*Brief van den Kardinaal VAN ENKEVOIRT, als
 Executeur der nalatenschap van Paus
 Adriaan, aan den Deken en het Kapittel
 van Sint Marie te Utrecht.*

*Venerabilibus viris, Amicis sincere delectis, hari red-
 dite mihi sunt Littere Dominationum Vestrarum ex Trajecto, die
 sexto proxime transacti mensis ad me date. Quibus per-
 lectis, molestum admodum mihi fuit atque animo dolui, non
 posse impraesentiarum tam piis vestris desideriis, ut libens
 velim utque par esset in re praesertim tam exigua, morem
 gerere. Quamquam enim Sacre memorie Adrianus VI,
 Pontifex Maximus, beatam animam Domino redditurus, dis-
 positionem rerum et bonorum, que in partibus illis esset
 relicturus, cure fideique mee commiserit, non tamen
 illorum administrandorum tam amplam mihi tribuit potes-
 tatem, ut de iis pro lubitu et iudicio meo queque ordinare
 aut debeam, aut possim, non consultis prius ipsius Ha-
 driani Pontificis familiaribus domesticis et servitoribus,
 tanquam iis, qui ipsius mentis et voluntatis, quam testa-
 mento liquido non expressit, ex quotidiana consuetudine
 et continua presentia melius, quam ego, conscii sint. Quo-
 rum nonnulli, cum ab Urbe absint, in patriam reversi,
 dabo omnem operam et efficere curabo, ut absentes ipsi
 quantocius per suas literas, Alii vero coram, hac in re suas
 dicant sententias et ita dicant, ut d. v. (dominationes ves-
 trae) gratius atque acceptius, quam fieri potuit, respon-
 sum accipiant. Qui interim felicissime valeant. Ex Urbe
 Roma, die XI Martii MDXXIII.*

Vr. Servus.

Vv. Carolus Dertusen.

IX. Deel.

N

Op

Op het adres van den Brief staat:

*Viris Venerabilibus D. Decano et Caplo
Conventus beate Marie Trajectensis, nobis
summopere dilectis.*

S. Joh. et Pauli

W^H.

Dertusen.

S. R. E. p^{ber} Carlis.

En bij latere aanteekening

*Lettre du Cardinal depositaire des effets
d'Adrien VI.*

B I J L A G E E.

Testament van den Kardinaal VAN ENKEVOIRT.

(Met ophelderende Aanteekeningen van
Mr. A. C. HOLTJUS en H. J. ROYAARDS.)

Nevens de Bullen en Brevén, boven vermeld, bekwam ik ook een oorspronkelijk notarieel Afschrift van het Testament van VAN ENKEVOIRT. Hetzelve is op perkament geschreven in klein 4to, en beslaat, behalve de Acte *in dorso*, 6½ bladzijden. Dit afschrift schijnt, volgens die Acte, gediend te hebben voor VAN ENKEVOIRTS Zuster, als Erfgename. Niet alleen als Testament uit die eeuw, maar ook voor het Kerkregt, en de kennis van den Testateur Kardinaal, is hetzelve, in meer dan één opzigt, belangrijk. Als eene Bijdrage ook voor den geest dier tijden, en ter meer volledige aanvulling van het leven van onzen Landgenoot, deelen wij hetzelve hier nevens mede. — Mijne Ambtgenoot, Mr. A. C. HOLTJUS, heeft wel willen voldoen aan mijn verzoek, ter mededeeling van eenige aanteekeningen, hem bij het nalezen van dat Testament voor den geest gekomen, en welke

struk-

STAMENT VAN VAN ENKEVOIRT. 187

ik kunnen ter opheldering van dit HS. Ik heb van de-
 net zijne toestemming, gebruik gemaakt, en zijne Aan-
 gen door de [] en de letter H, onderscheiden van die,
 t zelf daarbij gevoegd heb.

Testament is van den 3 Julij 1534, dus zestien dagen
 v' dood. VAN ENKEVOIRT schijnt toen reeds krank
 te zijn, blijkens de uitdrukking, in den beginne voor-
 e: *Sanus — mente et intellectu — licet corpo-*
rotus; — en welligt ook het volgende: *mortem*
pro oculis; waarschijnlijk dus is hij aan die ziekte

regt van Testamenten te maken was vroeger aan Ker-
 personen verboden, vooral ten einde zij niet over ker-
 Beneficiën, of derselver inkomsten, mogten beschikken.
 en echter meenen, dat hetzelfde in de vroegste tijden hun
 en door AUGUSTINUS, eigener gezag, aan zijne Kanun-
 ntegezegd was; en dat alleen, volgens de gebruiken der Gers-
 , hun was geweigerd over hunne goederen te testeren. Zie
 MER, *Jus Eccl. II.* 954, 955. Langzamerhand echter
 voorregt hun verleend; eerst aan de mindere Geestelijken
 voor de eigen goederen, geheel afgescheiden van die,
 zij van de Kerk ontleenden. Dit werd echter allengs door
 rkomende bezwaren gewijzigd, zoo zelfs, dat later het niet
 van Testamenten door Geestelijken, zoo wel schadelijk,
 andelijk, geacht werd; schadelijk, daar de goederen alsdan
 landen aan de Kerk vervielen; schandelijk, daar men
 bijna gelijk achtte met het nalaten van de liecht, of het
 tent. Zie VAN ESPEN, *Jus. Eccl. P. II.* p. II. S. IV.
 . 20 sqq. — VAN RIN, *Auntt. op VAN HEUSSEM,*
Oudk. II. 378—380. 296, 297.; verg. ook BOHMER,
 l. 3. 26. *de Testamentis*, p. 976 sqq. — [In hoe verre
 estelijkheid kan gezegd worden bij de Germaansche Vol-
 lie geene Testamenten kouden, dat gebruik te hebben in-
 d, is twijfelachtig. Zeker is het, dat, behalve dan hier

gebruikte Romeinschen vorm, ook nog eene uiterste wil bestaat *Juris Canonici, coram Presbytero et duobus testibus. H.*]. Het Kanonieke regt eischte minder formaliteiten bij Testamenten, dan het Romeinsche regt; *Cap. s. Calmori c. 10. t. de Testament.* De beide getuigen diender niet anders, dan ter bevestiging, ingevolge het voorschrift, *Matth. XVIII. vs. 16.* De Kerk (of de Priester) nam deze laatste wilsbepaling af. Deze moesten beslissen en bevestigen. Zie BOEHMER, J. E. I. II, 992., SCHNEKEL, *Instit.; Juris Eccl. edit a. J. SCHNELL, Landsh. 1830. II. 621, 622.* Het schijnt echter, dat daarenboven ook Geestelijken het regt bleven behouden om zonder getuigen te testeren. — [Maar waarschijnlijk is het, dat wij aan den Geestelijken invloed de *Executele* te danken hebben. Het *Rom. Regt* heeft die instelling niet; het *Corpus Juris Canon.* en de makingen *ad pios usus*, en ten behoeve van *personae incertae*, konden ze nauwelijks ontberen. Daarbij komt, dat beschikkingen *in arbitrium tertii collatae*, die het *Rom. Regt* verwerpt, (b. v. uitdeelingen ter keuze van den Pastoor) eerst *Jure Canonico* zijn ingevoerd geworden. Hoe weelderig den plant wortelde, is in de onderwerpelijke Executenstelling niet weinig zichtbaar. H.] Zeker schijnt in het Kerkregt de invoering van Executeurs ontstaan te zijn, uit de bepaling, dat de Bisschoppen belast waren om zorg te dragen, dat de erfmakingen *ad pios usus* werden uitgevoerd. Zoo ontstonden eerst Executeurs voor die legaten. BOEHMER l. l. II, p. 1006. — Vveligt is van hier dese gewoonte bij de Germaansche Volken allengs meer algemeen geworden. Over de Testamenten der Monniken en Abten, zie BOEHMER, l. l. en DU CANGE, in voce: *Testamentum.*

Het hier volgende Testament is niet een dier door het *Jus Canonicum* ingestelde of toegelatene Testamenten, door den Testateur eigenhandig, *coram Presbytero et duobus testibus*, geschreven; maar is ingerigt volgens de bepalingen van het Romeinsche Regt. De gang en opvolging is geheel in den behoorlijken vorm;

TESTAMENT VAN VAN ENKEVOIRT, 189

vorm; zie MULLER, *Lexicon des Kirchenr.* T. V. p. 19, 20. [De regterlijke vorm is, met uitzondering van het getal van 8 getuigen (zijde het *maximum* in het latere Rom. Regt) geheel en al uit het Rom. Regt afkomstig, zoo als dezelve ook in ons Land tot 1811 gebruikelijk was, en ten deele ook nu nog gevolgd wordt. Ditselvede geldt van de *pistatis formulae*, de volgorde der beschikkingen en verscheiden *clausulae*, natuurlijk in meerdere of mindere uitgebreidheid. — Inzonderheid zijn vele der hier voorkomende voorzieningen en wijdloopigheden overbodig, en hebben hunnen oorsprong alleen te danken aan het: » *abundans cautela non nocet*, » zoo niet ook aan de hebsucht der beambte Schrijvers. H.]

Het is van den volgenden inhoud:

T E S T A M E N T.

In nomine Sancte et individue Trinitatis, Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen. Per hoc presens publicum instrumentum testamenti cunctis pateat evidenter et sit notum, quod anno a nativitate ejusdem domini millesimo quingentesimo trigesimo quarto, Indictione Septima, die vero Veneris, tertiensis Julii, Pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri, domini Clementis, divina providentia Pape septimi, anno undecimo. In mei notarii publici testiumque infra scriptorum, ad hoc specialiter vocatorum et rogatorum, presentia, presens ac personaliter constitutus Reverendissimus dominus Guillelmus de Enkefoirt, tituli Sanctorum Joannis et Pauli Sanctae Romanae Ecclesiae Presbyter Cardinalis (1), Dertusen-
sis

(1) Zie over dezen titel, boven bl. 150, volg.

sis vulgariter nuncupatus, ac Trajectensis et Dertusensis Ecclesiarum Episcopus, sanus per Dei gratiam mente et intellectu, licet corpore egrotus (2), Considerans quod nihil certius est morte, hord autem mortis nihil incertius, et ideo sapientis esse eam semper habere pre oculis, et ita vivere, ut quacunq; hora venerit Dominus et paleet, reperiatur nos paratos, et quod inter alia, que paranda sunt, non est minimum domui suae prospicere, cum Ezechie Regi mortem nunciaturus propheta primum jussit prospicere domui, et Abraham, gravatus senio, dispensavit inter filios bona sua, et filios concubinarum separavit a filio legitimo et naturali, Isac, adhuc vivens, ne post mortem suam super divisione veniret in discordiam. Iccirco mortem habens pre oculis, exemplo tantorum tamque sanctorum virorum, dum mens sana est et nullo distracta dolore, sed tota in sese collecta, perspicacius videt, rebus suis pro pace et quiete successorum ordinem dare volens, suum testamentum sine scriptis, quod nuncupativum dicitur, in vim facultatis, sibi per prelibatum Sanctissimum dominum nostrum concessit (3), condidit in hunc, qui sequitur, modum, videlicet

In primis commendavit animam suam omnipotenti Deo, Creatori suo, et beate Marie Virgini totiq; curie caelesti.

Et si ipsum in Urbe decedere contingeret, voluit corpus suum sepeliri in Ecclesia Hospitalis Theutonicorum ad lectus, ubi est depositum bone memorie quondam domini Matthei Cardinalis Sedunensis.

Exequias voluit fieri quanto citius fieri poterit et cum
quas

(2) Zie boven, bl. 166.

(3) Gelijk vroeger geene Geestelijken mogten testeren zonder vergunning der Priesters of Bisschoppen, zoo moest aan de Bisschoppen door den Paus vergunning om te testeren worden verleend. Zie VAN ERFAN, l. l. p. 22, 24. en de aant. hier boven, over de Testamenten van Kerkelijke personen, bl. 187.

minima poterit pompa (4), servato tamen decore et tate dignitatis Cardinalatus, committendo arbitrio etioni exequutorum testamenti, quos infra dicet, tam funebres, familiaribus dandos, quam expensas exen, et structuram sepulchri faciendi.

n voluit, quod in die obitus sui, si fieri poterit, alio- atim sequenti die, celebrentur centum misse, partim 'esia beate Marie De Anima (5), partim in Ecclesia Gregorii (6), partim in Ecclesia Sancte Potentia-), partim in Ecclesia Ara Coli (8): si quidem ip-

VAN ENKEVOIRT verlangde geene praal bij zijn' dood. dinaal had eenvoudig geleefd (*in mediocritate*, volgens s), en wilde zoo eenvoudig mogelijk begraven worden, ens zijne Kerkelijke waardigheid.

Zie over deze Kerk, boven bl. 152. [Zij is gelegen ter de Kerk *S. Nicolo*, niet ver van de *Piazza Navona*, o aan overstromingen van den Tyber blootgesteld. Het zal, boven genoemd, was een aanhangsel van deze Kerk. *Descr. di Roma*, II. p. 559. H.]

[Deze Kerk is hoogst merkwaardig. Het Paleis der *Ani- erd* door Gregorius den Grooten in een Klooster ver-, waar hij gewoond heeft en tot Paus verkozen werd, en ' dood in eene Kerk herschepen. — Zij is gelegen aan den *Colinus*, niet ver van *San Giovanni e Paolo*. F H A, 318. H.]

[Aan den voet van den *Mons Viminalis*, in de straat n naam. Zij was eene achterkleindochter van den *Sen- tentius*, een bekeerling van den Apostel Petrus, die ook werd denselven gehuisvest te hebben. Zij heette *Pu-* F H A, I. L. p. 561. H.]

[Naast aan het Kapitoel en gesticht kort na de sesde De ware naam is *Sta. Maria d'Araceli*, certijds *Sta. in Campidoglio*. De latere benaming stamt af van een eld altaar van Augustus: *Ara Primogeniti Dei*. Zij be- kwaardige opschriften. F H A, I. p. 258. H.]

ipsum in urbe decedere contingat : alias in loco , ubi decesserit.

Item voluit , quod in Ecclesia sepulture sue per integrum annum quotidie celebretur Missa una. Et quod in eadem dotetur per suos heredes una Missa perpetua , quolibet die dicenda.

Sanctissimo domino nostro Clementi , papae Septimo legavit ducatos quingentos auri in auro de Camera , pro annulo Romano Pontifici solvi solito , (9) et paramentis Cappelle , si sanctissimo domino nostro placuerit , et eidem commendat heredes et familiam.

Ecclesie beate Marie de anima Theutonicorum in urbe pro salute anime sue legavit medietatem domus , que fuit quondam domini Thome deis , et medietatem illius domus , que illi contigua est , et media jacet inter illam quondam domini Thome et domum domini Joannis de Mercata Phisici (10).

Re-

(9) [Dit herinnert aan het *Aurum Coronarium* der Keizers. H.] Toen de vergunning om te testeren aan de Goutelijken gegeven werd , geschiedde dit niet , zonder dat daarbij eenig geld bedongen werd. Zie VAN RIJN op VAN HUYSEN , t. a. pl. II. 380. De *Annulus* is reeds vroeg een *ornamentum Pontificale* geweest. Zie VAN ESPEN , l. l. I. p. 116. Dat hier op een gebruik bij dergelijke testamenten gedoeld wordt , is blijkbaar in de woorden : *solvi solito*. Zou het ook hier heeten voor den *annulus episcopalis* , dien VAN ENKHOVEN , bij zijne *consecratio* als Bisschop , ontvangen had ?

(10) [Deze sonderlinge beschikking , geheel strijdig met het bekende : *communione matrem esse discordiarum* , was hierin haren grond hebben , dat over de gereede penningen anders moest beschikt worden (zie infra *heredem f.*) , dat de testatorde huizen niet publiek verkocht wilde hebben , en toch aan de Duitse Maria - Kerk een goed Legaat maken. In allen gevalle konden de Neven de wederparten ook overnemen. H.]

quas medietates reliquit magistro Michaeli et domino de Enkevoirt, nepotibus suis, sine prejudicio usufructus, quem hodie per acta mea, seorsim ab hoc nro, certe ibi nominate persone ad vitam ipsius t; voluit tamen, si dicti Magister Michael et domifridus vellent dictas domos emere, quod agentes diccsie teneantur vendere eisdem medietatem suam, no per dominos, exequutores hujus testamenti, vel eis, estimando.

Et dominis Michaeli et Gotsfrido predictis legavit ofte habent, et dedit pro cassis obligationes, quas haxidem pro dictis officiis.

Et quia in resignationibus beneficiorum, quas fecit factus et officialibus suis, solitus fuit, ad tenendum eos, sibi reservare fructus eorundem beneficiorum, vel a super illis, legavit omnibus talibus familiaribus et ius liberationem fructuum perceptorum et pensionum eorum et declaravit eorum, quos habet in hoc numero indicaſse reverendo domino Petro Fortio, Eleto ac domino Andree Castillio, quorum dicto voluit res premissa (11).

*Item, quam habet apud Colosseum sub monte Sinc'oannis et Pauli (12), reliquit pro medietate fracti monasterii Sanctorum Joannis et Pauli, et
pro*

[Het schijnt, dat de bezitters der Beneficiën se slechts a, en er eenige procenten van genoten: daar zij hier van twording der achterstallige inkomsten ontslagen wor-
Indien wij den aard deser Beneficiën kenden, b. v. of slijke, dan andere, waren, of het altaar aan de Kerk te 1506) (zie boven bl. 137.) en anderen daartoe behoorden, rij over dese beschikking zekerder kunnen oordeelen.

[De *Ecclesia Sct. Johannis et Pauli* is gelegen op e *Coelius* bij de *Curia Hostilia* z. g. niet ver van het of *Amphiteater van VESPASIAAN*. Zij werd omtrent
vel.
O

pro altera medietate Hospitali Sancte Marie de Consolatione (13), cum onere, si dicti fratres Sanctorum Joannis et Pauli vellent ab Hospitali Consolationis emere dictam relictam medietatem, quod agentes dicti Hospitalis teneantur illam eisdem fratribus vendere pro precio, estimando per suos infrascriptos exequutores, vel duos ex eis (14).

Item legavit Ludovice de Arte puella, ad praesens existenti in monasterio Sanctae Catharinae de Senis, scuta quinquaginta, pro dote, ad nubendum, vel ad intrandum monasterium (15).

Creditoribus (16) declaravit velle satisfieri, et declaravit se esse debitorem heredum quondam domini Thomas deis in ducatis quadringentis de Carlenis (17), ratione domus de qua

de vijfde Eeuw gesticht, ter eere van de Heilige Gebroeders Martelaren Johannes en Paulus. Een opschrift uit het midden der twaalfde Eeuw heeft:

Presbyter etc.

Martyribus Christi Paulo pariterque Johanni:

Passio quos eadem contulit esse pares.

Zie FEA, *Descr. di Roma*, II. 321. H.]

(13) [Tusschen den *Mons Capitolinus* en *Palatinus*, niet ver van het *Forum* en van de Tarpejische rots. H.]

(14) [Dese beschikking over den *Wijngaard* bij het *Collo* gelijkt naar de vorige over de twee huizen. De Broeders van St. Jan en Paul hadden natuurlijk de keus, omdat de *Wijngaard* bij hun Klooster lag. Edele wijnen vallen daar overigens niet, maar wel goede artischokken. Het gezicht uit den Kloostertuin is zeer schoon. H.]

(15) Wie dese Italiaansche *Puella* moge geweest zijn, is onbekend. [Vijftig Kroonen was zelfs toen geen Legaat van belang voor eene huwelijksgift. H.]

(16) [De *Creditores* worden hier slechts genoemd, om op de erven van *Thomas* te komen, die van dese erkenning ten minste eenig nut konden trekken. H.]

(17) [De *Ducati de Carlenis* sullen wel zilveren Dukaten

TESTAMENT VAN VAN ENKEVOIRT. 195

qua supra; de quibus voluit iis satisfieri per suos heredes infrascriptos.

Magistro Gisberto, medico suo, legavit ducatos quadringentos de Carlenis, sibi debitos per Hospitalem Sancte Marie de anima, de urbe, in casum, in quem Confratres dicti Hospitalis nolint consentire, quod dictus magister Gisbertus habeat domum, quam habitat, ad vitam suam et uxoris suae et filii sui jam nati, sub pensione, quam nunc solvit, juxta donationem nuper Hospitali factam de dicto credito (18).

A domino Adamo Ricardi (19), Decano Bonnensi, qui alias officium Archivii habuit in sua persona, pertinens ad dominationem suam Reverendissimam (20), confessus fuit, ha-

bu-
geweest zijn, hoedanige in Napels nog gebruikelijk zijn en ook in Spanje. H.] In het Legaat aan den Paus bepaalde hij goudenen Dukaten: *Ducatos auri.*

(18) [Het Legaat aan Dr. Gijsbert is kwalijk beschreven: want aan de Vrouw en den Zoon is het niet gemaakt, en toch bedoeld, dat zij wonen sullen, ook na des Mans of Vaders dood *De dicto Credito* is te verstaan van eene uitkeering ten behoeve van den Testateur, waarmede de schenking aan het Gasthuis bezwaard was. Die uit te keeren som wordt nu aan den Doctor gemaakt, ingeval het Hospitale hem niet liever wil laten wonen voor den bestaanden huurprijs. Wat derhalve, zoo hem dit wordt gegund? Wordt dan de schuld dier vierhonderd Dukaten aan het Gasthuis vrijgegeven? Zoo als de beschikking luidt, zou alleen de Doctor dan het geld niet krijgen; maar de schuldenaar niet ontslagen zijnde, hetzelfde toch kunnen gevorderd worden; t. w. door de erfgename. Waarom? omdat *Jacobus Apocellus* hier te kort is geweest, gelijk elders te lang. H.]

(19) [Dit is duister. Zijne Eminentie, de Testateur, besat eene Archivarisplaats, en verleende die aan *Adam Ricardi*, dewelke hem Testateur wegens de vruchten schuldig was, van welke schuld hij nu gekweten wordt, als hebbende naar behooren rekening gedaan. H.]

(20) Dat hierdoor *Bonn* en niet *Bologna (Bononiensi)* be-

buisse bonum computum de fructibus dicti officii, et ideo de illis quietavit eum.

Obligationem centum scutorum, factam per dominum Nicolaum Gengulfum Parisot, Clericum Tullensis diocesis, (21) Camarum et Butilerum suum (22) dedit, pro causa, si facta reperiatur dominationi sue Reverendissime: constituto quod dicta centum scuta dictus Nicolaus solverit agentibus Guillelmi Petri, ut ait constare per quietanciam eorundem mercatorum.

Hereditatem quondam Domini Ambrosii Lamberti cedit domino Romboldo Stellart et magistro Joanni Dicot, ad distribuendum inter filiam et consanguineos defuncti et pueros (23).

Onus

doeld is, bleek mij uit *Bijlage G.* alwaar hij sich noemt: *Proost van Cassius en Florentius*, dat een gesticht te Boon was; zie het aangeteekende bij die *Bijlage G.* — Hij zal dus de Archivarisplaats, aan die Proostdy verbonden, aan Adamus Ricard, den Deken aldaar, hebben opgedragen.

(21) *Tullensis. Toul*, in Lotharingen aan den Moezel gelegen.

(22) Misschien: *Camerarium* en *Butelerium*, zijne Kamerdienaar of Kamerheer en *Bottelier*.

(23) [Dese *Ambrosius Lambertus* had eene dochter, en maakte echter zijn vermogen aan den Kardinaal. De Kardinaal maakt het haar terug. Dat de Familie nevens de Dochter bedacht werd, lag seer in den geest des tijds. Misschien was het Testament ten behoeve van den Kardinaal slechts eene daad van vertrouwen geweest, en de bedoeling om hem *depositoris* en *dispensator* te maken. De dochter was welligt niet geschikt, om het vermogen in handen te hebben. Dit aannemende, soude men verwachten, dat de maatregel werd voortgezet, 't geen hier niet geschiedt. Eerder laat sich denken, dat de Dochter, als onecht, niet onmiddellijk mogende optreden, *propter pudorem*, de Kardinaal als tuschenpersoon gebruikt werd, die verder daarvan geene overgave als nog gedaan had. Zoo verklaart het sich, waarom dese weder tuschenpersonen te werk stelt. H.].

STAMENT VAN VAN ENKEVOIRT. 107

*us exequutionis testamenti quondam domini Johanni
li cedit eidem domino Romboldo et domino Jacobo de
qua in solidum (24).*

*redem universalem omnium bonorum omniumque ju-
actionum instituit, et ore proprio nominavit, hones-
minam Elisabetham de Enckefoirt, sororem suam,
m domini Gerardi Michaelis, cui substituit (25)
psius masculos in duos trientes, et filias feminas in
trientem (26); ad que inter ipsos fratres et sorores
sub-*

[Het *cedere ad distribuendum* is juridisch merkbaar-
let kan tot opheldering dienen bij de *Antiquiteiten*,
in het *Rom. Regt.* Inzonderheid geldt dit van de
gt eener *Executele*. Naar onze tegenwoordige gebrui-
dit onbegrijpelijk; doch naar de Middeleeuwsche, in
d nog voorkomende, is een *Executeur* geen bloote last-
maar een inhebber, in wien de regten van den overle-
vestigd zijn. Zie vooral *Letterbode*, 6 Junij 1823. N. 23.
papieren van LAMBRECHTSEN VAN RITTHEM:)
ese min testamenteurs goede eersamighe lieden, en ic
alle goed in haren handen, roerende en onroerende.”
ACKSTONE, II. 32. Ons Art. 1026 is hiervan eene
schaduw, H.]

[Bij dese *Erfstelling* en *substitutien* is opmerkelijk,
de eerste substitutie, „ *cui substituit*,” niet gezegd is:
riter et per fidei commissum,” waaruit volgt, dat bij
lijden van Elisabeth, hare kinderen haar beërven, (ook
/ hoedel, met den haren één geworden), volgens hare
schikking, of uit kracht van de wet, en niet volgens
van den Testateur Kardinaal. H.]

[De Dochters erven dus slechts met ééne hand, 't welk
instemmende met vele Nederlandsche Landregten, en kon
billijkheids maatregel gedacht worden, in zoo verre de
gewoonlijk eene *dos* genoten hebben, die zij, gelijke-
nde, natuurlijk zouden hebben in te brengen: dat, dus
wegvallicu kan, H.]

substituit alterum alteri, sine liberis legitimis et naturalibus predecedenti, vulgariter, pupillariter, (27) et per fideicommissum. Et in hoc fideicommissum (28) voluit loco parentis succedere liberos, si tempore casus fideicommissi contingeret aliquem ex dictis fratribus et sororibus, inter quos fideicommissum factum est, decessisse, superstitibus liberis. Oneravit tamen dictos heredes ad distribuendum inter propinquos et affines, qui sunt pauperes et indigi, florenos bis mille monetae Brabantiae (29), arbitrio dictae heredis et unius ex exequutoribus dandis in partibus.

Item oneravit eosdem ad perficiendum Hospitale pauperum, ceptum in loco natali, vocato Mirlo Leodiensis dioceseos, cuius voluit dictam heredem et ejus posteritatem administrationem habere in perpetuum.

Et

(27) *De pupillaris substitutio*, hedendaagch weinig, bij ons in het geheel niet gebruikelijk, is: » *si filius meus intra a pubertatem moriatur, Titius ei heres esto.*” — Naar het Romeinsche Regt kon dit alleen een Vader of Grootvader, ten opzichte der kinderen, over welke hij de ouderlijke magt heeft. Het *Jus Canonicum* bepaalt het tegendeel niet: doch meenen sommige Doctoren, dat Geestelijken, als » *militis coelestis a militiae,*” *jure militari* testeren, en dus op grond van het Romeinsche Regt, aan een iegelijk *pupillariter substitueren* kunnen. Daar echter de hier gesubstitueerden onderling vermoedelijk de jaren der *pubertas* lang te boven waren, kan het » *vulgariter, pupillariter*” etc. welligt eene bloote notariale formule zijn. H.]

(28) [Wanneer een van Elisabeths kinderen komt te overlijden, komt het gebeurde aandeel, met Fidecommis beswaard, aan diens eigen kroost; bij gebreke daarvan aan de overigen, of ook aan de kinderen der overigen, zoo deze lasten reeds overleden zijn. H.]

(29) Zie de Acte van *decharge in dorso*.

TESTAMENT VAN VAN ENKEVOIRT. 199

Executores (30) testamenti instituit (31) patrimonii in partibus Illustrissimum Reverendissimum dominum Everhardum, Cardinalem Leodiensem (32), et Reverendissimum do-

(30) [De laatste belangrijke verordening is dese van de *Executele*. Hoe uitgestrekt welligt het vermogen van den Kardinaal moge geweest zijn, zal toch dit tiental executeuren, vier voor het *Patrimonium in partibus*, en ses voor de *Italiaansche bezittingen*, niet noodzakelijk geweest zijn. Het tegendeel blijkt daaruit, dat onder die *in partibus* de Aarts-Bisschop van Palermo (*Panormitanus*) voorkomt; die toch wel niet in Spanje of Luikerland zal woonachtig geweest zijn, en dat integendeel niemand voor de Spaansche aangelegenheden benoemd is. Te Tortosa zal wel het een en ander te beredderen geweest zijn. Het zal dus ten deele een Compliment geweest zijn, gelijk ook nu nog menigmaal. H.] Ten sij hij, wat het laatste betreft, te Tortosa geene goederen bezeten heeft, daar de Geestelijke zaken door sijn Procurator of Vikaris sullen geregeld sijn geworden.

(31) Het blijkt dus uit dit Testament, dat *ВАН НУССЕН* (*Bat. Sacr.*, p. 245. en *Kerk. Oudh.* I. p. 337.) en anderen, minder naauwkeurig of volledig alleen *Petrus Vorstius*, Bisschop van *Aqui in Italia*, als uitvoerder van sijn' laatsten wil, vermelden. Hij benoemde 10 executeuren, die allen, zoo ver ik konde nagaan, hem overleefden. Of zou welligt de Bisschop van *Aqui* grootendeels de zaken verrigt hebben, en daaruit dese dwaling ontstaan sijn? Hiervan blijkt echter in dit Testament niet.

(32) *Everardus, Cardinalis Leodiensis*, heette *Everardus a Marka, primogenitus Arimbergensium*. Hij werd in 1506 Bisschop van Luik, dus ten selfden jare, toen *van Enkevoirt* het Altaar stichtte aan de Kerk te Mierlo, onder de Dioecese van Luik (zie boven bl. 137). In 1518 werd hij door Leo X tot Kardinaal-Priester met den titel van de Kerk van den *H. Chrysogenus (Presbyter Cardinalis S. tit. Chrysogeni)* benoemd, en was als de laatste Kardinaal van dien Paus de onmiddelijke

dominum Joannem, Archiepiscopum Panormitanum, et Venerabilem virum dominum Tilemanum Theoderici (33) Regentem Collegii Theologorum, Lovanis per felicitis recordationis Adrianum papam sextum instituti, et spectabilem dominum Gotefridum (34) dor. absentes (?) in solidum ad defendendum et tuendum in omnibus hoc Testamentum et hanc ipsius ultimam voluntatem, et heredi institute suis favoribus et auctoritatibus assistendum; et si quo in legato, aut si quo in onere prestando heres esset morosa, tunc eam ad satisfaciendum voluntati ipsius testatoris sollicitandum, urgendum
et

voorganger van VAN ENKEVOIRT. Gelijkzeitig gaf Karel V hem het Aartsbisdom van *Valentia* in Spanje; in 1520 vergezelde hij Karel naar Aken bij zijne krooning met de ijzeren Kroon van het Duitse Rijk. In 1533 door CLEMENS VII tot *Legatus a latere* benoemd, was hij ijverig in het tegengaan van de Hervorming. Hij overleed den 6 Februarij 1538. Zie OXPHRIUS PANVINIUS adp. PLATINAE *de Vitis Pontificum*, p. 356. — CHAPRAUVILLE, l. I. p. 235—333. — FISEN, *Hist. Leod.* p. 327 — 333. — Welligt werd des door VAN ENKEVOIRT benoemd, om daardoor te voldoen aan de Kerkelijke Wet, dat de Executele van legaten ad *pios usus* werd opgedragen aan den bisschop van het geboortoord van den Testateur. Mierlo toch behoorde onder Luik, Zie BOEHMER, *Jus Eccl.* II. p. 1006.

(33) *Tillmannus Clerici Geldropius, S. Theol. Licent.*, was de tweede Regent van het Pauselijk Collegie te Leuven, die waarschijnlijk door VAN ENKEVOIRT aldaar zijne aanstelling ontvangen had. VERNULAEUS, *Acad. Lov.* p. 206. Des Tillmannus Clerici heette anders: Ghybens, en werd in 1527 Regent van dit Collegie. Hij stierf in Oct. 1555, en werd begraven aldaar in de Kerk van St. Michiel, toen ADAM SARBOLD eene Lijkrede op hem hield. Zie VAL. ANDE *Fasti Lov.*, p. 305.

(34) Buiten twijfel zijn neef: *Gothefredus de Enckevoirt*, boven vermeld, als legataris van de halve huizen.

TESTAMENT VAN VAN ENKEVOIRT. 201

et compellendum, et ut voluntas Testatoris executioni maneat in rebus illius patrimonii procurandum et efficiendum.

Patrimonii vero, quod est in Italia et Rome, Exequutores fecit Reverendissimum dominum Laurentium Cardinalem Campegium (35), et Reverendissimum dominum Johannem Dominicum (36), Episcopum Sabinensem, Cardinalem Tranensem, Reverendissimum dominum Antonium (37), Cardinalem sancti Severini, necnon Reverendum patrem dominum Petrum (38), Episcopum Aquensem, et Reverendum dominum Jo-

an-

(35) *Laurentius Campegius, Bononiensis, Episcopus Feltrensis (in Venetie), was Auditor Rotae, en werd tot Presbyter Cardinalis t. t. S. Thomae in Parione, naderhand onder den titel van S. Anastasia, benoemd door LEO X in 1517, en werd onder PAULUS III Bisschop Kardinaal (Episcopus Cardinalis Praenestinus). — Hij overleed onder PAULUS III, in augustus 1539. Zie ONUPHRIUS, Pont. Ro. l. l. p. 355, 356, 375, 385.*

(36) *Johannes Dominicus Cupis, geboortig van Rome, was Aarts-Bisschop van Trani in Napels. Hij werd door LEO X in 1517 benoemd tot Presbyter Cardinalis t. t. Sancti Johannis ante portam Latinam, werd Episcopus Cardinalis Sabinus onder PAULUS III, was onder JULIUS III de oudste der Kardinalen, (Decanus Cardinalium,) en stierf als Episcopus Cardinalis Ostiensis et Veliterrius, 15 Dec. 1553. Zie ONUPHRIUS, l. l. p. 354, 375, 394, 395.*

(37) *Antonius Sanseverinus, Napolitaan, Aarts-Bisschop van Sanseverino in Napels, werd door CLEMENS VII benoemd tot Presbyter Cardinalis t. t. S. Susannae, naderhand t. t. S. Apollinaris. Hij stierf als Episcopus Portuensis, te Rome in 1543.*

(38) *Petrus Vorstius, of van der Vorst, was Antwerpenaar, Kanunnik aldaar. Zijn Vader, Johannes van der Vorst, was Kanselier van Brabant, en Auditor Rotae voor de Duitse*

IX. Deel.

P

sche

annem Ingenwinckel (39), *praepositum Xaintonem, Sanctissimæ Domini nostri Pape Datarium, et dominum Andream de Castillio* (40), *Scriptorem apostolicum; Reverendissimos dominos Cardinales in specie, Ad superintendendum, ut sua ultima voluntas debite exequutioni mandetur; omnes autem conjunctim et divisim* (41); *Ad calculandum cum personis, quibus*

sche Natie. In 1536 was hij door PAULUS III als *Nuncius Apostolicus* naar KAREL V in Duitschland gezonden, alwaar hij Koning FERDINAND en de overige Rijksvorsten uitnoodigde tot het Concilie te Mantua. In het volgende jaar 1537, was hij bij KAREL V te Brussel, wanneer door zijn invloed het Apostelhuis te Mierlo de Keiserlijke bekrachting ontving. Hij werd alstoen te Antwerpen eervol ontvangen. Vroeger werd hij Proost van de Kathedraal-Kerk te Kamerijk, en Bisschop van Aqui, hoedanig hij in dit Testament voorkomt. Als zoodanig onderteekende hij, 21 April 1547, de negende Sessie van het Trentsche Synode. Hij stierf in 1549. Zie DIERCKXENS, *Antverpia nascentis*, l. l. IV. p. 116, 117. — Hij wordt gewoonlijk als de eenige Executeur van VAN ENKEVOERTS Testament genoemd; (zie boven, bl. 199. n. 31.)

(39) *Joh. Ingenwinkel*, zeker een Duitscher, was dus Dataris bij CLEMENS VII, hetgeen VAN ENKEVOERT bij ADRIAAN VI geweest was. Dit *Xaintonem*, zal of *Saintonge* in Frankrijk, dat echter *Sanctavensis* genoemd werd, of waarschijnlijker *Xanten* in Kleefland geweest zijn.

(40) *A. de Castillio, Scriptor Apostolicus*, of *Secretaris der Pauselijke Kanselarie* heeft als zoodanig onderteekend de Pauselijke Bullen van CLEMENS VII, boven aangehaald, (bl. 181).

(41) *Omnes — divisim*. [Hetzelfde wordt uitgedrukt bij de vier eersten met: *in solidum*, waaruit schijnt te volgen, dat de breede lastgeving alhier, tot genoemde vier eersten geen opzigt heeft, denkelijk, dewijl de ertenis te Rome vallende, daar de voornaamste handelingen kunnen geacht worden te moeten volvoerd worden. H.]

TESTAMENT VAN VAN ENKEVOIRT. 203

bus cum negotia sibi fuerunt in dando recipiendoque, vel aliter quomodocunque et calculos hujusmodi solidandum; Et creditoribus de suis legitimis creditis satisfaciendum et a debitoribus satisfactionem exigendum et recipiendum, et habuisse confitendum, bona hereditatis venditandum et in solutum dandum; Et pro executione contentorum in hoc Instrumento vendendum et distrahendum et in pecuniis redigendum, distractorumque evictionem promittendum, et fidejussores rogandum, et dandum datisque indemnitate promittendum; Et super quibusvis rebus cum quibusvis personis, prout ipsis videbitur, concordandum; Et super omnibus et singulis quoscunque contractus faciendum illosque poena et juramento firmandum, et tam de exactis et recuperatis, quam de remissis per concordiam, ac de his, quae accepto ferentur, quietandum; Item ad comparendum quali et in quocunque foro, sive judicio, coram quibuscunque iudicibus et commissariis, tam ordinariis, quam extraordinariis, ac delegatis et subdelegatis et aliis quibuscunque; Et omnes et singulas lites et causas controversias et questiones, tam motas, quam movendas active et passive agendum, defendendum et pertractandum, et propterea libellum et libellos et quascunque alias petitiones summarias et simplices verbo, vel in scriptis, dandum et recipiendum darique et recipi videndum; Litem et lites contestandum et contestari videndum; Calumnie et cujuslibet alterius generis licitum, honestum et necessarium juramentum in animam ipsius Testatoris (42) et ejus nomine prestandum, et ex adverso prestare videndum, exponendum, et articulandum ponique
et

(42) *Juramentum in animam alius.* [Zoodanig een Eed is waarschijnlijk, even als de Executele zelve, een Kanoniek gebruik. Het Romeinsche Regt en ons hedendaagsch Regt kennen dien niet. Vroeger echter was deselve hier te lande zeer gebruikelijk. H.] Het was toch een Eed bij Procuratie, die in eenes anderen naam, of in desselvs geest, werd afgelegd door den *Procurator* of *Syndicus*. Hij werd vooral gebezigd als *juramentum*

et articulari videndum; Nec non ad omnes et singulos actus et terminos judiciales, tam substantiales, quam accidentales, liti necessarios in quacunq[ue] curia, tam Ecclesiastica, quam Seculari, procedendum et procedi videndum ac eos tenendum, et observationem sententiam et sententias, tam interlocutorias, quam diffinitivas, ferri petendum et audiendum, et ab ea, vel eis, et a quocunq[ue] alio gravamine, ipso domino constituenti illato, vel inferendo, provocandum et appellandum, Apostolosque semel et pluries debita cum instantis postulandum et obtinendum, Appellationemque et appellationes hujusmodi intimandum, insinuandum et notificandum, ad (ac) ipsas ad Romanam curiam, si opus fuerit de-

90-

tum calumnias, of ook, gelijk hier: *de litibus contestandis*. De Tubinger Hoogleeraar J. F. DE MALBLANC (*Doctrinae de jurejurando, e genuinis legum et antiquitatis fontibus illustrata*, Tub. 1820. p. 27 seqq.), die dezelve mede als bij de Romeinen onbekend voorstelt, leidt dezelfs oorsprong af uit de *analogia judiciorum Dei*, vooral der tweegechten. Van daar zou dezelve zijn overgenomen door de Vorsten en Kerkelijken, en voor minderjarigen zijn aangewend, en bevorderd zijn door de invoering der Rijksgerechten, welke dikwerf verre verwijderd waren van de plaats, waar partijen woonden. Hierdoor werden dezelve vermenigvuldigd. Men noemde denselve ook een' eed *vicariis manibus* (zie ald. bl. 273), hetgeen echter nu FARRER (*Glossar. med. et infimae Latinitatis*, III, 1622.) vooral van de Monniken verstaat, die niet mochten zweren. In het Kanonieke Regt vindt men bepaaldelijk voorgeschreven, dat zulk een Eedzwerer *in animam alius* moest voorzien zijn van eene Instructie, of Procuratie, gelijk volgens VAN ESPEN op eene der Keulse Synoden in de vijftiende Eeuw bepaald werd. — Hier vinden wij een *juramentum alius* ter uitvoering van de uiterste wilsbeschikking aan de Executeuren opgedragen. — Zie voorts over denselven VAN ESPEN, *Jus. Eccl.* II, 292 sqq. et passim. SCHNECKL, *Jus. Eccl.* I. p. II. 741.

idum et devolvi faciendum; Expensas damnorum et interaxari petendum et faciendum; ac, quando ipsis sic fuerit, unum quoque, vel plures, procuratorem, seu procores, loco sui et cum simili aut limitata potestate subndum, eumque vel eos revocandum, et onus procurationis modi in se reassumendum, toties quoties opus fuerit, sti procuratorio nihilominus in suo robore permansit; Et generaliter ad omnia negotia, que pro tempore rant, cum libera administratione; Promittens idem Relissimus dominus testator, constituens mihi Notario puinfra scripto, tanquam publice et authentice persone me stipulanti et recipienti vice ac nomini omnium et lorum, quorum interest, intererit aut interesse poterit dolibet in futurum, se ratum, gratum atque firmum perhabiturum totum id et quicquid per dictos dominos stores et eorum quemlibet, ac substituendos ab eis, addictum, factum gestumve fuerit, seu alias quomodolibet ratum; Relevans eosdem et relevatos esse volens abmere satisfandi iudicioque sisti et iudicatum solvi, cumlis necessariis et opportunis sub hypotheca et obligatione m et singulorum bonorum suorum mobilium, et immobili presentium et futurorum quorumcunque, ac qualibet uris et facti renunciatione ad hec necessaria pariter et la; Veluit tamen, quod in quietando interveniant duo r (45).

Item

) [De uitgebreidheid van deze lastgeving gaat in het belijke, zoowel de belofte van ratificatie na den dood, als verbodige hypotheekregt. Ook de vrijstelling van de *cautio o sisti*, en van de *cautio iudicatum solvi*, is zonderling, moet worden verstaan van de Erfgenamen of Legatarissen, n proces komende met de Executeurs, zulke zekerheid voormpareren en voor het beloop der condemnatie *casu quo* en niet sullen mogen vorderen. De *clausulae necessariae*
et

*et articulari videndum; Nec non ad omnes
tus et terminos judiciales, tam substantia-
cidentales, liti necessarios in quacunq[ue] cur-
siastica, quam Seculari, procedendum et pro-
eos tenendum, et observationem sententiam et
interloquutorias, quam diffinitivas, ferri
diendum, et ab ea, vel eis, et a quocunq[ue]
ipso domino constituenti illato, vel inferend
et appellandum, Apostolosque semel et pl.
instantis postulandum et obtinendum, Ap-
pellationes hujusmodi intinandum, insi-
candum, ad (ac) ipsas ad Romanam curia*

*tum calumniae, of ook, gelijk hier: de
De Tubinger Hoogleeraar J. F. DE M
de jurejurando, e genuinis legum et
illustrata, Tub. 1820. p. 27 seqq.), d
Romeinen onbekend voorstelt, leidt d
analogia judiciorum Dei, vooral de:
zou dezelve zijn overgenomen door de
voor minderjarigen zijn aangewend
invoering der Rijksgerechten, w-
waren van de plaats, waar per
den dezelve vermenigvuldigd. N
vicariis manibus (zie ald. bl.
(Glossar. med. et infimas I
de Nonniken verstaat, die:
ke Regt vindt men bepaaldeli
zwerer in animam alius m.
of Procuratie, gelijk vol-
sche Synoden in de vijf-
den wij een juramentu
wilsbeschikking aan d-
over denzelven VAN F
СНЕНКЛ, Jms. f*

Item voluit, quod hec facultas dictis dominis exequutoribus competat statim a morte ipsius, etiam hereditate per heredes nondum adita (44), et si qua dubia orientur super premissis, voluit super illis stari declarationi dictorum dominorum Exequutorum, rogans Reverendissimos dominos Cardinales omni cum humanitate et reverentia, et ceteros per omnia jura et vincula amicitie, ut intuitu charitatis et dei dignentur onus executionis hujusmodi acceptare, et hoc ultimum beneficium sibi prestare, ut disposita in hoc suo supremo judicio rata sint et executioni mandentur. Et hanc dixit esse suam ultimam voluntatem, quam valere voluit jure Testamenti, et si jure Testamenti non valeret, ratione omissionis, preteritionis (45) vel alterius cujuscunque solemnitatis, voluit et vult ipsam suam ultimam voluntatem valere jure codicillorum, seu donationis causa mortis, aut inter vivos, et tamquam jure ultime voluntatis, quo melius valere poterit et tenere. Cassans, irritans et annullans idem Reverendissimus dominus Cardinalis Testator omne aliud Testamentum et quamcunque aliam ultimam voluntatem, per eum hactenus quocumque seu quibuscunque verbis etiam

et opportuna, bij deze vrijstelling vermeld, kan men opvatten van de bedreiging, dat zij, hier tegen handelende, van het hun toegedachte zullen verstoken zijn. Grootendeels is het hier een formulier, dat niets beteekent. H.]

(44) [Geen Testament kon eenige werking hebben, *hereditate nondum adita*. Dit leert zeer consequent het Rom. Regt, en het Kanonieke Regt zegt het tegendeel niet. Hedendaags bekreunt men zich minder om deze strenge beginselen. De Misen kunnen in België nu dadelijk gelezen worden, eer de erfgenamen in België nog tijding, van haar Broeders overlijden heeft. De begrafenis en de kosten derselver zijn van de aanvaarding der erfenis niet afhankelijk. H.]

(45) [Dit is overtollig. De Testateur had geene betrekkingen, die hij niet, des verkiezende, konde voorbijgaan. H.]

*derogatoriis (46) factum et factam. Super quibus om-
et singulis premissis, idem Reverendissimus Dominus
nalis Testator sibi a me notario publico infrascripto
et plura publicum et publica fieri atque confici
instrumentum et instrumenta. Acta (46) fuerunt
tome in Camera ipsius Reverendissimi domini Cardi-
Testatoris, presentibus (47) ibidem egregio venera-
et discretis viris dominis, Joanne Lemetren in Romana
causarum procuratore, Martino Offerman Canonico
ensi, Prospero de Machis cive Romano de regione pon-
8), Theodorico de Palude Clerico Leodiensis Diocesis,
lio de Etten Clerico Leodiensi, Joanne Menart Clerico
vacensis Diocesis, Marco Antonio de Colonia, Laico Ve-
si et Joanne Euskirchen procuratore contradictarum,
o Treverensis Diocesis, testibus ad praemissa vocatis
aliter atque rogatis.*

er volgt het Pauselijke zegel, door de *Notarii* gewoonlijk
gd, met een onderschrift:)

τάχ' ἄρπιον ἔσσει ἄμεινον. (49). Et

i) *Derogatoriis*. [Dit gebruik is vreemd aan het Rom.

Personen, zich onder zedelijke overheersching van an-
bevindende, maakten wel heimelijk een testament, naar
sin, met de *clausula derogatoria*, waarbij zij latere
ige beschikkingen vooruit ongeldig verklaarden, die dan ook
olden; tensij de *clausula derogatoria* bepaaldelijk mede
open werd. Algemeene bewoordingen echter, zoo als deze,
en zoodanige herroeping niet te weeg. H.]

) [Onder de getuigen vindt men meer Nederlanders, of
chers, dan Italianen: denkelijk Geestelijken tot het huis
en Kardinaal Testateur behoorende. Men was daar in toen
so angstvallig niet, als nu. H.]

b) [*De regione Pontis*: de verdeeling in veertien *Regiones*
ii) waarvan de *Rione di Ponte* er een is, bestaat nog.
le *Policie-verdeeling* van Augustus heeft zij niets gemeen,
et getal. *De Rione di Ponte* heet naar de brug, *zar'*
v die van *St. Angelo*. H.]

) » Haast zal het beter zijn »

Et Ego, Jacobus Apocellus, publicus apostolica et imperiali (50) auctoritatibus, ac curiae causarum camerae Apostolicae Notarius, quia premissis interfui omnibus, et singulis, una cum prenomminatis testibus, Ideo ea in notam sumsi (51), unde presens instrumentum extraxi, quod, aliena scriptum manu, mea subscripsi signoque meo solito et consueto signavi in fidem eorumdem, rogatus et requisitus.

Op de volgende bladsijde:

CLEMENS VII PAPE DE ROME.

Op de laatste keerzijde volgt in *Gothisch Schrift* deze *Acta van Decharge*:

Officialis Leodiensis: Quia pro parte Gerardi Michaelis et Domicellae Elisabeth Enkkevoirt, heredum et Executorum in retrospecto Testamento nominati per representationem quitancie et alia fidelissima documenta, ob hoc ad manus fidelis nostri Henrici de Campo, Notarii et scribe nostri subsignati, per nos deputati, exhibitum et productum de satisfactione duorum millium florenorum Caroli, per dictum retronominatum Testatorem ut retro legatorum, sufficienter documentatum: Iccirco eundem Gerardum et Domicellam Eli-

(50) [Het *imperiali auctoritate* is geen bloote titel. De acte had volle bewijskracht in het geheele H. Roomsche Rijk, en dus ook in de Nederlanden. H.]

(51) [Dus niet gedicteerd, zoo als ten minste ondersteld wordt. Eigenlijk is dit Geschrift slechts eene soort van Procesverbaal. Het wesen der handeling bestaat in de verklaringen van den Testateur ten aanhoore der getuigen. Het *vocati specialiter atque rogati*, dat aan het einde van het Testament omtrent de getuigen voorkomt, is wel uit het Rom. regt afkomstig, doch lang niet zoo gewichtig, als hier in dit Testament, even als hedendaags, begrepen wordt. H.]

TESTAMENT VAN VAN ENKEVOIRT. 209

Elisabeth executionem prenominatam, quoad satisfactionem duorum milium florenorum Caroli a nobis et judicio vestro licentiam (licentiatam?) esse duximus et licentiamus per presentem. Et cum dicta domicella Elisabeth comode, pro diversis respectibus, coram nobis allegatis, Legatum per dictum Testatorem, juxta ejusdem Testatoris premissam dispositionem, perferre et implere non possit, saltem infra terminum hujus anni, ob hoc terminum Donationis et satisfactionis Hospitalis in Mierloe continuamus et suscipimus (52). Datum anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo tricesimo quinto, mensis Aprilis die decima tertia (53).

(Get.) Henricus de Campo, qui ad h.

In dorso van het Testament, toegevoegen zijnde, dwars over laat:

Testamentum R^{mi} in Xto Pris et Dni. Dni. Wilhelmi de Enckevoirt tt. Sctorum Jo. et Pau. S. R. E. p^{ri}or^{is} Cas^{alis} Dertusen. et Epi. Trajecten.

BIJ-

(52) De vrijstelling voor de volbouwing van het Hospitaal was vooral van belang. — Uit deze acte zien wij reeds aanvankelijk bemerkt, wat wij vroeger omtrent den vertraagden bouw van dit Hospitaal gezegd hebben en wat uit de Bul van Georgius b Anstria (p. 183.) nader blijkt.

(53) [Deze Acte in dorso behelst, dat de Official van Lijk ontslag geeft wegens de voldoening der gelegateerde som van 2000. Brabandsch, welke voldoening door kwitantie en andere teksten, aan een Notaris, daartoe benoemd, (Hendrik van Kammen) overgelegd, gablaken is. De bouwing van het Hospitaal nog niet kunnende voltrokken worden, wordt daaromtrent uitstel verleend. Tot verklaring hiervan dient, dat, naar het Kanoniek Regt, de Bisschop van Luik bevoegd was en zelfs eene wet had, om de nakoming der Godsdienslige erfmakingen binnen ses maanden te vervolgen. H.] De erfmaking van f2000 was ook *ad pios usus*, ten minste *ad pauperum usus*.

IX. Deel.

Q

BII.

 B I J L A G E . F.

Grafschrift op den Kardinaal
VAN ENCKEVOIRT.

WILHELMO ENCKEVOIRTIO
 BRABANTINO,
 S. R. E. PRESS. CARD.
 QUI PLURIMIS ROMANÆ REIPUB.
 MAGISTRATIBUS ET GERMANIÆ PROCURATIONE
 INTEGERRIME PUNCTUS,
 AB HADRIANO VI. PONT. MAX.
 CUIUS ITEM RES ADMINISTRAVERAT,
 LIBELLIS DANDIS,
 ET ECCLESIAE DERTHUSENSI PRAEFECTUS,
 ET IN CARDINALIUM COLLEGIUM,
 CLARO BENEVOLENTIÆ INDICIO,
 TRANSLATIS IN EUM
 PRISTINAE SUAE DIGNITATIS INSIGNIBUS,
 SOLUS COOPTATUS.
 DEINDE ETIAM A CLEMENTE VII.
 ECCLESIA TRAIECTENSI HONESTATUS EST:
 CAROLO V. IMP. LIBENTISS.
 QUEM AB ILLO CORONAM IMPERII
 ACCIPIENTEM INUNXIT,
 QUIQUE BENEFICIORUM MEMOR,
 HADRIANI CADAVER
 E PETRI BASILICA IN HANC AEDEM,
 CUIUS CONSTRUENDAE ET ORNANDAE ADIUTOR
 FUIT, SEPULCRO POSITO TRANSFERRI CURAVIT.
 IN EGROS ET IN OMNES HOMINES BENEFIC.
 JOANNES DOMINICUS TRANENSIS
 ANTONIUS SANSEVERINUS CARDINALES
 ET PETRUS VORSTIUS EPISCOPUS AQUENSIS
 ANDREAS CASTILLO SCRIPTOR APOST.
 EX TESTAMENTO POSS.
 VIXIT ANNOS LXX.
 MORTEM OBIIT M. D. XXXIV.

B I J L A G E G.

Onder den afdruk van dit Levensberigt ontving alsnog van den Heer *DONT van Flensburg*, de Stads-protocollen van Utrecht en het Arrest der Oud-Roomsche Cleresie, eenige afschriften van authentieke stukken, betrekkelijk VAN ENKVOIRT, welke ik meen, ter aanvulling van het levensberigt, hier ter plaatse te moeten mededeelen.

VAN ENKVOIRT als Protonotarius van den Pauselijken Stoel; Proost van Cassius en Florentius te Bonn, en Aartsdiaken van Keulen en van Kempenland in de Luiksche Dioecese (1521.)

Het eerste deser later ontvangene Afschriften bevat eene *Supplicatio Confessionalis*, waarbij twee *Oratores Pontificis*, *obus de Coene* en *Judocus de Bueren*, in den jare 1521, verzoeken bij den Paus, om ieder voor zich een Presbyter, Bischofsvader te mogen aannemen, op wien de noodige Pauke volmagt ter uitoefening van alle verrigtingen in het gender uitgestrekte *absolutie* moge verleend worden; alsmede, opdat aan ieder der boveng. Oratores vergund worde een *tabernaculum portatile*, waaraan de Misse en de geheele Heilige dienst verrigt worden; — voorts om een *geprivilegieerde Kerk*, Kapel, Kapelle of Oratorium, in hunne woning of aanhoorige plaatsen, te mogen hebben, aan welke deselfde voorregten verlenen wierden, als aan de Kerken te Rome, in dit verzoekschrift

opgenoemd ; — om ontslag van bepaalde *vasten* te bekomen ; — en opdat het hunnen vrouwen en kinderen vergund worde , op bepaalde tijden sekere *Nonnenkloosters te bezoeken*.

Deze *supplicatie* is door Paus LEO X toegestaan , hlijkens het gewone apostil: *Fiat , ut petitur*.

Daarop volgt in het onderhavige stuk de Executie dier Pauselijke vergunning door VAN ENKEVOIRT , als *sedis Apostolicae Protonotarius Decretorum*. — Van deze betrekking maakte ik in zijn Levensberigt geene melding , alzo mij van deselve niets gebleken was. Deselve kwam mij eerst mit dit HS. voor , en zij blijkt door hem vervuld te zijn , juist in dien tijd , toen ik boven (bl. 139 , 140.) zeide , dat hij uit ons oog verdwijnt (1519—1522).

Het was eene betrekking aan het Pauselijke Hof. Gelijk er vele *Notarii* (Notajo) en *Protonotarii* (zie boven bl. 166 n. 26) aan de Kanselarij waren , zoo schijnt hij in 1521 *Protonotarius Decretorum* geweest te zijn , die de *Decreta Papalia* , waartoe het onderhavige stuk behoorde , uitvoerde. Hij behoorde dus in 1522 tot het Collegie der *Protonotarii*.

Gelijktijdig wordt hij genoemd: *Cassii et Florentii Praepositus*. Hij was dus Proost van het Gesticht: *Cassius en Florentius te Bonn* aan den Rijn. — Dit Collegiaatsstift was door Keizerin *Helena* gesticht , en gewijd aan de H. *Cassius en Florentius* , mit het Thebaüsche Legioen. Vroeger een Klooster , werd het omstreeks 883 in een *Collegium Canonicorum* veranderd. Deze Kerk volgde in rang op de Domkerk te Keulen. Zoodanige Proost schijnt VAN ENKEVOIRT geweest te zijn. Zie BERTHEIM en MOOREN , *die alte und neue Erzdiocese Köln , in Dekanate eingetheilt , oder das Erzbisthum Köln* , I. 78 , 79.

Dit stuk kan dus ter opheldering dienen , naar het mij voorkomt , van de *alinea* in het Testament (boven , bl. 195.) *Decano Bonnensi*. Bij die Proostdy zal een Archief geweest zijn , waarvan hij de bewaring (Archivarisplaats) aan Adamus Ricardus , den aldaar verkerenden Deken van dit Sticht , zal hebben opgedragen.

Hier-

Hierdoor wordt mede de derde titel opgehelderd, die hem hier gegeven wordt: *Archidiaconus in Coloniensi et Campiniae in Leodiensibus Ecclesiis: d. i. Archidiaconus in Ecclesiis Coloniensi et Campiniae in Leodiensibus.* — Als Proost van Cassius en Florentius te Bonn, was hij tweede *Archidiaconus major* in de Dioecese van Keulen. (Zie BINTHEIM, a. a. O. S. 79.) — Daarenboven komt hij hier voor als Aartsdiaken van Kempenland in de Luiksehe Dioecese. Deze betrekking wordt door DRAKENBORCH, (*Aank. op de Kerk. Oudh.*, bl. 109.) wel aan zijn neef *Michiel van Enkevoirt*, maar niet aan hem, toegeschreven. Deze officieele acte laat echter geen twiifel over, of dese Kerkelijke bediening is mede aan *Willem van Enkevoirt* opgedragen geweest. Waarschijnlijk heeft zijn Neef *Michael*, die zijn Oom *Willem* als Proost van Oudmunster te Utrecht, en als Deken van 's Hertogenbosch opvolgde, ook dit Aartsdiakenschap van hem overgenomen.

Het blijkt dus duidelijc genoeg, dat de hier volgende Acte belangrijk is, vooral ook voor de kennis der Kerkelijke betrekkingen, welke op desen Landgenoot werden opeengehoopt; maar niet minder is dezelve voor de kennis van den geest des tijds der mededeeling waardig.

Zij luidt, volgens het door mij ontvangen Afschrift, aldus:

Pauselijke vergunning op eene Supplicatio Confessionalis, aan LEO X ingeleverd. — Uitgevoerd door den Protonotarius Decretorum bij den Pauselijken Stoel, VAN ENKEVOIRT (1521).

Beatissime Pater. Ut animarum saluti devotorum oratorum vestrorum Jacobi de Coene, Judoci de Bueren, unacum prolibus ac familiaribus eorundem, saluberrime consultatur, supplicant humiliter Sanctitati vestre prefati nobiles, quatenus eis et eorum cuilibet specialem gratiam faciens,
ut

ut confessor idoneus secularis, vel cujusvis ordinis regularis presbyter, quem quilibet eorum duxerit eligendum, ipsos et eorum quemlibet a quibusvis excommunicationis, suspensionis et interdicti, aliisque Ecclesiasticis sententiis, censuris et penis, a jure, vel ab homine, quavis occasione vel causa latis, et votorum quorumcunque et Ecclesie mandatorum transgressionibus, perjuriarum et homicidii casualis vel mentalis reatibus, manuum violentarum in quasvis personas ecclesiasticas, non tamen Pontificali aut majori dignitate preditas, injectionibus de preterito, jejuniorum horarumque canonicarum aut divinorum officiorum, aut presentiarum injunctarum in toto vel in parte omissionibus, nec non ab omnibus eorum peccatis, criminibus, penis, excessibus et delictis, quantumcunque gravibus et enormibus, de quibus corde contriti et ore confessi fuerint, etiam si talia forent, propter que sedes Apostolica merito foret consulenda, reservatis exceptis, contentis in Bulla, quas legitur in cena Domini, semel in anno pro personis, propriis nominibus supra nominatis et eorum uxoribus, pro aliis vero semel in vita et pro omnibus in mortis articulo, etiam si tunc non sequatur, in aliis vero eidem sedi non reservatis casibus, totiens quotiens opus fuerit absolvere, et de commissis poenitentiam salutarem injungere, vota vero quecunque visitationis sepulcri dominici, liminum Apostolorum Petri et Pauli de urbe, ac Jacobi in Compostella, religionis et castitatis vocis duntaxat exceptis, in aliis pietatis opere commutare, et juramenta quecunque relaxare, nec non quolibet anno pro personis, supra nominibus propriis nominatis, et eorum uxoribus, pro aliis vero semel in vita et pro omnibus in mortis articulo, etiam si tunc non sequatur, plenariam omnium peccatorum suorum remissionem et absolutionem auctoritate Apostolica impendere valet, quodque liceat ipsis et eorum cuilibet habere altare portatile cum debitis tamen reverentia et honore, super quo in locis ad hoc congruentibus et honestis, etiam non sacris et ecclesiastico interdicto suppositis, etiam antequam elucescat

dicit

*dies, circa tamen diurnam lucem, per se vel alium laicem
 tem secularem, vel cujusvis ordinis regularem in sua et fa-
 miliarium suorum domesticorum, parentum et consangui-
 neorum presentia, missas et alia divina officia facere cele-
 brari et tempore interdicti hujusmodi divinis interesse, ac
 eucharistiam et alia ecclesiastica sacramenta, etiam in die
 Paschatis, sine tamen Rectoris prejudicio recipere, et deo-
 dentium eorundem uxorumque corpora tempore interdicti ha-
 jusmodi ecclesiastici tradi possint, etiam cum aliqua ho-
 nesta funerali moderata pompa sepulture. Et insuper dicti
 Oratores unam vel duas ecclesias, aut duo vel tria altaria, seu
 unam capellam, sive oratorium, in eorum domibus sive parti-
 mentiis consistentem, seu unum altare in eodem visitando. et
 ter orationem Dominicam et totiens salutationem Angelicam
 recitando, quoad vixerint, etiam in partibus illis, ubi eos
 pro tempore residere contigerit, singulis quadragesimalibus
 et aliis diebus et temporibus stationum Urbis Rome, quas
 et que quilibet eorum pro tempore duxerit eligendas vel
 eligenda, devote visitando, tot et similes indulgentias ac pec-
 catorum remissiones consequantur, quas consequerentur, si
 singulis diebus singulas dicte urbis Basilicas et septem
 principales ac citra plenarias, etiam Beate Marie de
 Populo et de Pace ac Sancti Gregorii, ac Scala Coeli,
 aliasque ejusdem urbis ecclesias et extra eam, que a Christi
 fidelibus propter stationes et indulgentias hujusmodi visitari
 solent, personaliter visitarent. Praeterea eisdem quadrage-
 simalibus et aliis diebus et temporibus prohibitis, ovis,
 butyro, caseo et aliis lacticiniis, carnibus vero tempore
 necessitatis iidem Oratores et familiares, cum eisdem Orato-
 ribus in eorum mensis comedentes, nasci, frui et uti libere
 ac licite et absque conscientie scrupulo. Ceterum ut Ora-
 torum conjugatorum pro tempore uxores, una cum prolibus
 vel prole foeminei sexus, quam et quas habuerunt, genuerunt,
 et generabunt singule, una cum quatuor aliis honestis
 mulieribus, per quamlibet ipsarum... (!) pro tempore eli-
 gentes sex vicibus in anno, quocumque monasteria monialium,
 etiam*

etiam Sancte Clare , de licentia inibi pro tempore presidentium ingredi et cum eisdem monialibus conversari et refectionem sumere , dummodo ibidem non pernoctent , possint et valeant , licentiam et facultatem concedere dignemini de licentia speciali , non obstantibus constitutionibus et ordinationibus Apostolicis , etiam Sanctitatis vestre , quibus indulgentiis non ceduntur ex causis , nisi ille exprimantur et quibusvis aliis regulis Cancellarie Apostolice . Quibus omnibus denegat (?) , placeat , ceterisque contrariis quibuscunque (?) .

Et de reservatione et non - reservatione ac commutatione votorum , ac relaxatione juramentorum , nec non plenaria remissione et absolutione , modo et forma premissis , et de altari portatili cum clausula ante diem et in locis interdictis , ut supra , et quod tempore interdicti divinis interesset , sacramenta Ecclesiastica recipere , et decedentium eorundem Oratorum corpora ecclesiastica sepulture tradi possint , ut supra , et de indulgenda dilatione nobis visitandi ecclesiarum et altaria , ut supra , et quod presens indulsum duret , neq̄ censetur revocatum etiam fabricae Principis Apostolorum , de urbe et aliis quibuscunque locis concessis , vita eorum durante , et de esu ovorum , butyri , casei et aliorum lacticianorum ac carniū , modo et forma premissis et de ingrediendo monasteria monialium pro mulieribus praefatis , ut supra , et cum derogatione Regularium Cancellarie Apostolice in contrarium editarum , et quod presentis indulti sola signatura sufficiat , absque aliarum literarum expeditione , et quod presentium transsumptis , manu Notarii publici subscriptis et sigille alicujus Prelati , aut persone in dignitate ecclesiastica constitute , munitis , plena fides adhibeatur . Et quod transsumpta pro uno quoque oratore ad partem , omissis aliorum nominibus , ac conjugatorum et conjugandorum uxorum et liberorum fieri et expediri possint . — Fiat , ut petitur .

Wilhelmus de Enkevort , sedis Apostolice Prothonotarius
Decretorum , Cassii et Florentii Bononiensis (Bononensis?) Prae-

positus, nec non in Coloniensi ac Campinie in Leoddensibus ecclesiis Archidiaconus, *universis et singulis presentes literas, sive presens publicum transumpti instrumentum, inspecturis, visuris, lecturis pariter et auditoris, salutem in Domino sempiternam.* Universitati vestre notum facimus et attestatur, quod literas originales supplicationis confessionalis nuncupatas, quarum copia premittitur, vidimus, tenuimus, legimus, et diligenter inspeximus, easque manu Sanctissimi in Christo Patris ac Domini nostri, domini Leonis, divina providentia Pape decimi, signatas esse reperimus. Idcirco pro parte venerabilis ac egregii viri domini, Judoci de Bueren, una prolibus ac familiaribus eorundem, in eadem originali supplicatione inter nonnullos alios, etiam inibi contentos, Oratores principaliter nominati, instantanter requisiti, quatenus supplicationem ipsam transsumi et exemplari, ac in hanc publicam transumpti formam redigi mandare dignaremur, nos, Wilhelmus, Prothonotarius praefatus, attendens requisitionem hujusmodi fore justam et veritati consonam, quodque pium et justum est veritatis testimonium perhibere, supplicationem ipsam transsumi et exemplari, ac in hanc publicam transumpti formam redigi, mandamus, decernentes huic presenti transsumpto, prout idem dominus noster, Papa, per proprium originale supplicationis decernit, talem et tantam fidem adhibendam fore, qualis et quanta ipsi originali supplicationi adhiberetur, si in medium produceretur. In quorum omnium et singulorum fidem ac testimonium premissorum presentes literas, sive praesens publicum transumpti instrumentum, exinde fieri et per Notarium publicum infra scriptum subscribi et publicari mandamus, sigillique nostri jussimus et fecimus appensione communiri. Datum et actum Rome in domo nostre solite residentie, sub anno a nativitate Domini M. CC. LXX. vicesimo primo, indictione nona, die vero XXII. mensis Februarii, Pontificatus prefati Sanctissimi in Christo Patris et domini nostri, domini Leonis, divina providentia Pape

decimi, anno octavo, presentibus ibidem venerabilibus et circumspectis viris dominis, Matheo Laurentii de Keystel, et Waltero Kets, clericis Leodiensis et Cameracensis dioecesis, testibus ad premissa vocatis et rogatis.

B I J L A G E H.

Bul van CLEMENS VII. (1529), inhoudende de benoeming van VAN ENKEVOIRT tot Bisschop van Utrecht.

Twee andere Bullen, die ons in afschrift ter hand kwamen, zijn betrekkelijk de benoeming van VAN ENKEVOIRT tot Bisschop van Utrecht in 1529. Zij zijn niet slechts belangrijk in betrekking tot hem, maar tevens voor de geschiedenis der overdracht van het wereldlijk gezag van het Sticht aan KAREL V. De daartoe betrekkelijke authentieke stukken zijn ons door MATTHAEUS *de nobilitate*, HOYNCK VAN PAPENDRECHT, in de *Tractatus habiti super translatione Patriae Trajectensis, quantum ad temporalitatem in Caes. Maj., ex Museo Gisberti Lappii a Waveren* in zijne *Anal. Belgica*, T. III. medegedeeld; alsmede door VAN DE WATER, *Groot Utrechtsch Plakaatb.* — Gedeeltelijk zijn dezelve mede overgenomen en vertaald door VAN RIJN in de *Kerk. Oudk.* t. a. p. I. 331. volg.

Minder volledig echter is ons bekend, wat ten gevolge dier overdracht heeft plaats gehad, toen de Utrechtsche Kapittelen het regt van verkiezing der nieuwe Bisschoppen mede aan Keiser KAREL V overdroegen. HOYNCK heeft ons (t. a. p. bl. 100 *Instrum.* 17) de *Bul van Clemens VII ter bevestiging dier overdracht* medegedeeld, alsmede LAF VAN WAVEREN,

REN, (in *Append. ad vitam Lamb. Hortensii* en VAN DE WATER in het *Utr. Plakaatb.*). Deselve was gegeven den 20 Aug. 1529. (15 Kal. Septembris). Vervolgens heeft ook VAN RIJN de Pauselijke Bul ter benoeming van GEBORGUS van Egmond, den opvolger van VAN ENKENVORST, medegedeeld: 26 Febr. 1536 (niet 1534, daar v. E. eerst 19 Julij 1534 is overleden). Doch het eerste deser stukken heeft tevens meer regtstreeksche betrekking op de *temporaliteit*.— De laatstg. Bul beroept zich op eene vroegere, en wel op dese, welke wij hier mededeelen. Zij staat dus als in het midden tusschen dese beide Pauselijke Brieven, en kan strekken tot aanvulling der reeks van authentieke stukken door *Leop van Waveren*, *Hoynek*, *van de Water* en *van Rijn* bekend gemaakt; vooral van die, welke betrekking hebben op de uitoefening van het Kerkelijk bestuur bij en na de overdracht van het wereldlijk gebied van het Sticht op KARL V. Niet minder zevens is het belangrijk de Bul te kennen, door den Paus gegeven, bij de eerste verkiezing van een' Bisschop, nadat KARL dit regt ontvangen had. Zij strekke dan ter vergelijking, zoo wel met de vroegere, als met de kort daarna uitgegevene Bul, door *Hoynek*, *van Rijn* en anderen medegedeeld, waarin naar dese verwezen wordt, en daardoor ter opheldering van den kerkelijken toestand onzes Vaderlands in die dagen.

Dese Bul, gegeven 1 Oct. 1529, luidt aldus:

Clemens, Episcopus, Servus Servorum Dei, dilecto filio Wilhelmo etc. Sanctorum Johannis et Pauli presbytero Cardinali Dertusensi, Salutem et Apostolicam benedictionem. Divina disponente clementia, cujus inscrutabili providentia ordinationem suscipiunt universa, in Apostolice dignitatis specula, meritis licet imparibus, constituti, ad universas orbis Ecclesias aciem nostre considerationis extendimus, ac pro earum statu feliciter dirigendo Apostolici favoris auxilium adhibemus; sed de illis propensius cogitare nos convenit, quas propriis carere Pastoribus intuemur,

ut eis juxta cor nostrum viri proficiantur idonei, qui commissos sibi populos per suam circumspectionem providam et providentiam circumspectam salubriter dirigant, ac bona ipsarum Ecclesiarum non solum gubernent utiliter, sed etiam multimodis offerant incrementis; dudum siquidem provisiones ecclesiarum omnium, apud sedem apostolicam tunc vacantium, et in antea vacaturarum, ordinationi et dispositioni nostre reservavimus. Decernentes extunc irritum et inane, si secus super his a quoquam quavis auctoritate scienter vel ignoranter contingeret attemptari. Postmodum vero ecclesia Trajectensis, ex eo quod dilectus filius, Henricus, Comes Palatinus Rheni, nuper Electus Trajectensis, regimini et administrationi illius, cui tunc, munere consecrationis per eum nondum suscepto, preerat, in manibus nostris sponte et libere cessit, nosque cessionem ipsam duximus admittendam, atque ad provisionem ejusdem Ecclesie celerem et felicem, de qua nullas preter nos hac vice se intromittere potuit, sive potest, reservatione et decreto obsistentibus supra dictis, ne Ecclesia ipsa longe vacationis exponatur incommodis, paternis et sollicitis studiis intendentes, post deliberationem, quam de praeferendo eidem Ecclesie personam utilem, et etiam fructuosam, cum fratribus nostris habuimus diligentem, demum ad te, Sanctorum Johannis et Pauli presbyterum Cardinalem, consideratis grandium virtutum meritis, quibus personam tuam illarum largiter Dominus insignivit, et quod tu, qui hactenus Ecclesie Dertusensi ordinis S. Augustini laudabiliter prae-fuisti, prout praees de praesenti, eandem Ecclesiam Trajectensem scies, voles et poteris, auctore Domino, salubriter regere et feliciter gubernare, direximus oculos nostre mentis. Intendentes igitur tam ipsi Ecclesie Trajectensi, quam illius gregi dominico salubriter providere, de persona tua eidem Ecclesie Trajectensi de ipsorum fratrum consilio auctoritate apostolica providemus, teque illi in Episcopum prae-ficimus et Pastorem, curam et administrationem ipsius Ecclesie Trajectensis tibi in spi-

ritualibus et temporalibus plenarie committendo, ita tamen quod propter hoc praefate Ecclesie Dertusensi praesens non desinas, sed et Sanctorum Johannis et Pauli Presbyteri Cardinalis existens, eisdem Dertusensi et Trajectensi ecclesiis in simul praesens, quoad vixeris, illarumque verus Presul et Pastor existas, firma spe fiduciaque concepta, quod, Gratia Domini tibi assistente propitia, dicta Ecclesia Trajectensis per tue circumspectionis industriam et studium fructuosum regetur utiliter et prospere dirigetur, ac grata in eisdem spiritualibus et temporalibus suscipiet incrementa. Quocirca circumspectioni tuae per Apostolica Scripta mandamus, quatenus ejusdem Ecclesie Trajectensis curam et administrationem predictas sic sollicito geras et fideliter prosequaris, quod Ecclesia ipsa Trajectensis Gubernatore provido et fructuoso administratori gaudeat se commissam, ac bone fame tuae odor humeris tuis latius diffundatur, tuque praeter eterne retributionis premium nostram et dicte sedis benedictionem et gratiam exinde uberius consequi merearis, nec non dilectis filiis, Capitulo ejusdem Ecclesie Trajectensis, ac clero et populo civitatis et dioecesis Trajectensis, quatenus capitulum tibi, tanquam Patri et Pastori animarum suarum, fideliter intendentes, exhibeant reverentiam et obedientiam debitas et devotas, ac clerus pro nostra et dicte sedis reverentia benigne suscipientes ac honorifice pertractantes tua salubria monita et mandata suscipiant humiliter et efficaciter adimplere procurent, populus vero, te tanquam patrem animarum suarum devote suscipientes et debita honorificentia prosequentes, tuis monitis et mandatis salubriter intendant, ita quod tu in eis devotionis filios et ipsi in te patrem benevolam invenisse gaudeatis. Alioquin sententiam, sive penam, quam rite tuleris, sive statueris, in rebelles ratam, habebimus, et faciemus auctore Domino usque ad satisfactionem condignam inviolabiliter observari. Rogamus quoque Carissimum in Christo filium nostrum, Carolum, Romanorum Regem Catholicum, in Imperatorem electum, qui etiam Dux Bra-
ban-

basilicæ existit, nec non venerabilem fratrem nostrum Archiepiscopum Coloniensem, ipsi Archiepiscopo per eadem scripta mandantes, quatenus te et prefatam Ecclesiam Trajectensem ejusdem Archiepiscopi suffraganeam habentes, pro nostra et dicte sedis reverentia propensius commendentur in ampliandis et conservandis juribus suis, sic te benigni favoris auxilio prosequantur, quod tu, eorundem fultus auxilio, te possis in commisso tibi ejusdem Ecclesie Trajectensis regimine utilius exercere, ac eidem Regi a Deo perennis vite premium et a nobis condigna proveniat actio gratiarum, ipseque Archiepiscopus proinde Divinam misericordiam ac nostram et prefate sedis benedictionem et gratiam valeat exinde promereri. Per premissa autem translationi temporalium dicte Ecclesie Trajectensis in favorem prefati Caroli Regis, ejusdem in Ducatu Brabantie et Comitatu Hollandie heredum et successorum, alias facte et per nos nuper confirmate, non intendimus in aliquo derogare. Datum Rome apud Sanctum Petrum, anno incarnationis Dominice M. D. vigesimo nono, Kal. Octobris, Pontificatus nostri anno sexto. Sic supra plicam: A. de Castillo.

 B I J L A G E I.

Bul van Paus CLEMENS VII. (1529), houdende bepalingen nopens de wijze van benoeming der Utrechtsche Bisschoppen na den dood van VAN ENKEVOIRT.

De tweede, hier boven vermelde, Bul was verbindend voor het vervolg. Zij was een onmiddellijk gevolg der voorgaande. Het was noodig, dat vaste bepalingen gemaakt werden, hoe voortaan,

na den dood, of den afstand van den toenmaligen Bisschop VAN ENKEVOIRT, de Kerkelijke benoeming van zijne opvolgers zou moeten plaats hebben. Zij bevat dus den grondslag voor het volgend Kerkelijk bestuur der Dioecese Utrecht, en behoort in de rij der stukken over de overdragt van het regt van verkiezing der Utrechtsche Bisschoppen op KAROL V.

De latere Pauselijke Bullen beroepen zich veelmalen op deze, waarom zij selve verdient gekend te worden.

Dit Afschrift is uit de *Stadsboeken van Utrecht* ontleend. Daar de datum van dese Bul staat aangeeteekend: *anno MD vigesimo nono, Kalendas Januarii*, zal dit beteekenen, naar onze tijdrekening: den 1 Jan. 1540; alsoo naar ouden stijl het Kerkelijke jaar eerst begon: *ab incarnatione*, d. i. 25 Maart, en alles, wat vóór dien tijd vermeld werd, betrekking had op het voorgaande jaar. Zie *Kerkregt*, D. II. bl. 297.

Zij is van den volgenden inhoud:

Clemens, Episcopus, Servus Servorum Dei ad perpetuam rei memoriam, Romanus Pontifex, Jesu Christi in terris Vicarius, cui Ecclesiarum et fidelium omnium cura, atque eorum jurium defensio coelitus credita est, ad hoc tradite sibi potestatis vices impendere satagit, ut fideles ipsi, sublati quibusvis impedimentorum obstaculis, plenaria privilegiorum et indultorum, eis eorumque ecclesiis concessorum, libertate gaudeant et fruantur. Cum itaque nos nuper ecclesie Trajectensi, tunc certo modo Pastoris solatio destitute, de persona dilecti filii nostri Wilhelmi, tituli Sanctorum Johannis et Pauli presbyteri Cardinalis, de fratrum nostrorum consilio Apostolica auctoritate providerimus, preficiendo ipsum illi in Episcopum et Pastorem, prout in nostris inde confectis literis plenius continetur. Et quia ob Reservationes Apostolicas de Cathedralibus Ecclesiis, tam apud sedem Apostolicam, quam alibi, etiam

ra-

ratione personarum Sancte Ecclesie Romane Cardinalium, illas obtinentium, pro tempore vacantibus, ac illis adjecta irritantia decreta, nec non inhibitiones, que super his aliquando emanant, a nonnullis verti posset in dubium, an decedente etiam apud sedem Apostolicam prefato Wilhelmo Cardinali, seu ipsi Ecclesie Trajectensi alias quomodolibet preesse desinente, carissimus in Christo filius noster, Carolus, Romanorum et Hispaniarum Rex Catholicus, in Imperatorem electus, qui etiam Dux Brabantie et Comes Hollandie existit, ad quem et pro tempore existentem Ducem Brabantie et Comitem Hollandie nominatio persone idonee per dilectos filios, Capitulum ipsius ecclesie, in Episcopum Trajectensem eligende ex speciali privilegio Apostolico sibi per nos concesso, pertinere dinoscitur: personam idoneam in futurum inibi Presulem eligendam, juxta hujusmodi privilegium eidem capitulo nominare et ipsum capitulum nominatam personam hujusmodi in Episcopum Trajectensem alia juxta concordata Nationis Germanice libere procedere possint veniantque recipiende et admittende eorum nominatio et electio, ut suum per confirmationis Apostolice beneficium consequi debeant effectum, Nos, considerantes fidei constantiam, obedientie integritatem, nec non sincerum devotionis affectum, quos tam Carolus, in Imperatorem electus, quam Capitulum prefatum, semper ad Romanam Ecclesiam et eandem sedem gerere probati sunt, ne illis ob premissa quicquam prejudicet, vel deterius offerri contingat in posterum, et ad omne hesitationis submovendum dubium, ac ut unicuique adimatur malignandi occasio, motu proprio, non ad ipsorum Caroli in Imperatorem electi, et Capituli, vel aliquorum aliorum, nobis super hoc oblate petitionis, instantiam, sed de nostra mera deliberatione, auctoritate Apostolica, tenore presentium, decernimus et declaramus Ecclesiam Trajectensem predictam, dicto Wilhelmo decedente, seu illi alias quomodolibet preesse desinente, etiam apud sedem predictam sub quibusvis

ationibus, decretis, inhibitionibus, et aliis dispositionibus Apostolicis generalibus, vel specialibus, quorum tenores existant, que a nobis vel sede prefata erunt et in posterum forsitan emanabunt, similiter ratione persone prefati Cardinalis, quo minus Carolus Dux ad nominationem persone ydonee, juxta privilegium et capitulum prefatum ad electionem persone nominate modi, alius, juxta Concordata predicta, libere et sine cujusvis contradictionis obstaculo procedere valeant, nec comprehensam esse, nec comprehendi debere, aut quomodo comprehensam censi posse, quodque Carolus, Comes et Comes, in nominandi et capitulum prefatum in eadem plenaria potestate permaneant in omnibus et per omnia, perinde ac si reservationes et decreta hujusmodi non essent, nec emanarent, ac Ecclesiam Trajectensem non sedem Apostolicam, sed extra dictam curiam, Pastoris regimine destitui, ipseque Wilhelmus Cardinalis honore nullatenus preditus esset, et sic per quoslibet de dicte Romane Ecclesie Cardinales, ac causarum Palam Apostolice auditores, ac alios judices et commissarios constituendi, judicari, et diffiniri debere, sublata eis quavis facultate et auctoritate, et interpretandi facultate et auctoritate, etiam quoque et inane, si secus super his a quoquam quacumque auctoritate scienter vel ignoranter contigerit attemptari, non obstantibus quibusvis reservationibus et inhibitionibus generalibus et specialibus super Cathedralium ecclesiarum, etiam apud sedem Apostolicam predictam, vel alias, provisionibus et dispositionibus, etiam cum derogatione irritantis interjectionibus, a nobis vel sede predicta emanantibus, et in posterum emanandis, quorum tenores et effectus ad ejusdem Trajectensis ecclesie provisionem et dispositionem decernimus non extendi, nec non constitutionibus et ordinationibus Apostolicis ceterisque contrariis quibuscunque. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostri decreti et declarationis infringere, vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignationem omnipotentis Dei ac beatorum Petri et Pauli

k. Desl. S Apos-

Apostolorum ejus se noverit incursum. Datum Bononiae anno incarnationis Dominice M D. vigesimo nono, Kal. Januarii, Pontificatus nostri anno septimo. Sic signatum supra plicam.
A. de Castillo.

 B I J L A G E K.

Behalve andere authentieke stukken, welke mij van geen genoegzaam algemeen belang voorkomen, volgen hier eindelijk nog twee Brieven van den Kardinaal; de eerste uit de Verzameling van Handschriften van den Heer Mr. J. FABIUS, te Amsterdam, de andere uit die van Jonkheer BREDENIJDER VAN VOSHOL, hier ter stede, afkomstig. De originele Brieven zijn mij door voorn. Heeren welwillend medegedeeld en volgen hier in afdruk.

Brief van den Kardinaal VAN ENKEVOIRT aan de Aartshertogin, Gouvernante der Nederlanden, over de overdracht der temporaliteit van het Sticht, en van het regt van verkiezing der Utrechtsche Bisschoppen door KARL V.

(Bijv. op bl. 160, 163.)

Madame

Madame l'Archiducesse, vice-Ducesse et Comtesse de Bourgogne etc. Regente et Gouvernante.

Madame, apres me estre recommandé à votre bonne grace, ceste terra pour vous avisier touchant l'affaire d'Utrecht,
le-

lequel est conduict par grande diligence en bon port, comme serrez avisiez plus au plain de Messrs Ambassadeurs de l'Empereur et aussi du prevost Slacheck, lequel pour ce que ledit prevost ce à monstrez par effect bon et feal serviteur et subjectz de sa Ma^{ez}, a esté proveu de N^{re} saint père du domprevosté d'Utrecht, vacque par la mort de Mes. Mr. Philibert Naturel, comme un personnaige agréable à la d^{te} Ma^{te} et a vous et de meme des messieurs ambassadeurs susdits. Il vous plaira avoir le dit prevost pour recommandé, luy point donant empesche, mais faveur, pour consequer la possession dudit domprevosté, comme un personnaige trez merité et le obligeres de plus en plus à vous, outre ce nous ferez plaisir, Dieu le sait, qui je prie, Madame, vous donner l'accomplissement de vos nobles desiers. De Rome ce xxiiiime de Agoust l'an xxix.

Entierement prest vous faire service.

W. Car^{lis} Dertusen.

Deze Brief, geschreven uit Rome, d. 24 Aug. 1529, is dus slechts drie dagen later, dan de uitvaardiging der Bul van CLEMENS VII., waarbij de overdragt bevestigd werd der verkiezing van den Utrechtschen Bisschop op KAREL V., na den overgang der temporaliteit van het Sticht. De meer geheimsinnige taal, waarin dezelve vervat is, doet ons duidelijk genoeg zien, hoe veel zorgvuldigheid er noodig geweest is, om dezen afstand van Kerkelijk gezag door den Paus of de Roomsche Curie te doen goedkeuren, en dus deze » Utrechtsche zaak in eene goede haven » te doen brengen." — Vooral leert zij ons, dat VAN ENKEVOIRT hierbij geen ledig aanschouwer geweest is, maar de belangen des Keizers aan het Roomsche Hof heeft bevorderd. Dit wordt ook daardoor bevestigd, dat de Kardinaal, zoodra die Bul door den Paus gegeven was, dadelijk van den gunstigen alloop berigt geeft aan MARGARETHA, die bij het gezag van Karel zoo groot belang had. Daar nu VAN ENKEVOIRT hier niet de ijveraar voor de belangen en regten der Kerk, maar de bevorderaar der belangen van zijn begunstiger, Keizer KAREL, geweest

is, kan het niet langer verwonderen, dat deze, voor de wereldlijke magt ijverende, Prelaat, al ras als de eerste Bisschop van Utrecht, na die overdracht, door den Keizer benoemd werd, en dat hij onder de Kardinalen verkozen werd om den Keizer te Bologne te salven.

Daarenboven verspreidt dese Brief eenig licht over de benoeming van *Johannes Slacheck* tot Proost van den Dom te Utrecht. Volgens (DRAKENBORCH) *Aanhangsel* b. a., bl. 40. (verg. bl. 377—380) is Philibert Naturelli overleden den 19 of 29 Julij 1529, en den 19 Augustus 1529 opgevolgd door Claude de Boisset, die in 1530 weder afstand deed dier Proostdij, wannert hij den 1 Julij werd opgevolgd door Johannes Slacheck. — Uit dezen brief zou blijken, dat hij, reeds voor den 24 Aug. 1529, door den Paus was benoemd tot Domproost, als opvolger van Philibert Naturelli, en wel als een getrouw onderdaan en dienaar van den Keizer; dus buiten twijfel op deszelfs voordragt, waardoor de geheele benoeming van de Boisset zou schijnen te vervallen. Dit verschil laat zich echter ligtelijk vereenigen. Reeds eenige dagen (19 Aug. 1529) voor dat de Paus Slacheck, op voordragt van Karèl, die hem wilde beloonen voor de bevordering van deszelfs belangen, met de Utrechtsche Domproostdij begiftigde, zal de Boisset te Utrecht tot Proost gekozen geweest zijn. De Kardinaal verzoekt in den Brief, dat de Gouvernante aan Slacheck de behulpzame hand moge bieden, opdat hij de hem door den Paus toegewezene Domproostdij ontvange. Maar hier zullen te Utrecht bezwaren gerezen zijn. Van hier dat de Boisset een jaar lang de Proostdij zal bezeten hebben, tot dat Keizerlijke invloed hem genoodzaakt heeft in 1530 afstand van deselve te doen, waardoor de Hofpartij het won, en Slacheck, reeds in 1529 te Rome daartoe bestemd, als Domproost optrad. Dat er bezwaren konden ontstaan, schijnt de Kardinaal zelf aan te duiden. Vergel. voorts over *Slacheck*, de Bul van Clemens VII., bij VAN HEUSSEN, *Kerk. Oudh.* I. 333, en noot 8 aldaar (van VAN RIJN), alsmede het *Aanhangsel op de K. O.* bl. 39, 377—380, 637. — *Utr. Flakaatb.* I. 280.

Eindelijk, door de in den Brief genoemde *Ambassadeurs* zullen te verstaan zijn: de *Aarts-Bisschop van Palermo*, (die ook later als een der *Executeurs* van het Testament des Kardinaals voorkomt,) en de *Bisschop van Castel-a-mar*, welke beide in de Bul van Clemens worden vereenigd met *Slachek*, den Deken van Lebuinus te Deventer, om Karel in dese Utrechtsche zaak hulpe te bieden. Zie VAN HUSSSEN, K. O. t. a. pl.

B J L A G E L.

Brief van den Kardinaal van ENKEVOIRT aan den Heer en Mr. LAURENS DU BLIOUL, Heer van Sart, eersten Geheimschrijver, Zegelbewaarder en Hofschrijver van Keizer Karel. — Boulogne, 26 Jan. 1530. — betrekkelijk de aanvaarding van het Bisdom van Utrecht door den Kardinaal.

(Bijv. op bl. 162—162.)

Monsgr. Je me recommande à votre bonne grace.

Monsgr. J'ay envoyez à Madame tout ma depesche d'Utrecht, avec la bulle du Suffragan d'Utrecht demandé (?) par madame, veu qu'il estoit idoine et convenable aux estas, vous remersiant du faveur et diligence, que m'avez pretez et donné en ce cas, ce que jamais ne obliray, mais à tout jour le connoisceray, ou je pourray selon ma pouvre puissance, Vous priant encore pour ceste fois de voleir solliciter ver madame, que le dict suffragant soit encontinent consacré et envoyez à Utrecht, et me ferez plaisir. Et c'est Dieu, qui vous, Monsgr., veult prendre en sa sainte garde. Script en haeste, à Boloinge, ce xxvi Jour de Janvier Pan xxx. Par

V^{re} Ser(viteur)

W. Car^{lis} Dertusen.

Op

Op het adres staat :

A Monsgr.

Monsgr. le Audiencier

Sr. de Sartes.

Car^{lis} Dertusen.

Deze Brief is dus geschreven, toen de Kardinaal te Bologne vertoefde, acht dagen vóór dat Clemens VII in het Consistorie, aldaar gehouden, de beschikkingen voor de krooning van Keizer Karel aan twee andere Kardinalen, nevens van *Enkevoirt* opdroeg, bij welke gelegenheid deze, hem zalfde. (zie boven bl. 163.)

's Keizers Geheimschrijver, Dublioul, aan wien dezelve gericht was, was reeds in 1528 te Utrecht (zie VAN HEUSSEN, *Kerk. Oudh.* L. 528), toen, ten zijnen overstaan, de overdragt van het wereldlijk gebied van het Sticht door Bisschop Hendrik van Beijeren op Karel V. plaats had, ter belooning der hulp, hem door den Keizer tegen Karel, Hertog van Gelderland verleend. Vwelligt verkeerde hij nog te Utrecht.

De Brief geeft d. 26 Januarij 1530 kennis aan Dublioul van de overtending der stukken aan de Landvoogdes, betrekkelijk van *Enkevoirt's* benoeming tot Bisschop te Utrecht, die reeds den 1 Oct. 1529 door den Paus bevestigd was, en van de benoeming van zijn' Suffraaan aldaar, waardoor *Jakob van Uteneng* schijnt bedoeld te zijn. (zie boven bl. 160.) Daarenboven blijkt uit denselven, dat Dublioul den Kardinaal zeer bevorderlijk geweest is, hetzij in zijne benoeming als Bisschop, hetzij tot de benoeming van een geschikten Suffraaan, aan wien den nieuwen Bisschop, wegens zijn verblijf te Rome, niet weinig gelegen was.

Deze Suffraaan, die in 's Bisschops naam het Bisdom bestuurde, moest door de Gouvernante, Margaretha, als zoodanig worden voortgeholpen, opdat hij dadelijk wierd ingewijd. Hiermede is echter nog een geruimen tijd verlopen, daar van *Enkevoirt* eerst 24 Junij 1530 door Uteneng van dit Bisdom liet besit nemen.

I N H O U D.

Nederl. Geestelijken te Rome, in de 16de Eeuw. —	
Paus <i>Adriaan</i> . — <i>Th. Hezius</i> . — <i>P. Vorstius</i> . —	
<i>Joh. Rufus</i> . — <i>Willem v. Enkevoirt</i> . — Bullen en	
andere H. H. S. S. omtrent hem.	bl. 119,
<i>Van Enkevoirts leven</i> .	
Geb. in 1464 te Mierlo. — Opleiding. — <i>Kerkel.</i>	
<i>bediening</i> . — Kanunnik te Antwerpen en in —	126.
den Dom te Utrecht, 1505.	
<i>Clericus Dioec. Leodiensis</i> . — Als Rector of Per- —	129.
sona te Asch. — Aard van het Kerkel. <i>Personatus</i> .	
Zijne betrekking aan de <i>Pausel. Kanselarij</i> . — In- —	132.
rigting dier <i>Kanselarij</i> .	
Hij sticht een altaar aan de Kerk te Mierlo, 1506. — —	136.
Wordt Deken v. h. Kapittel te 's Hertogenbosch. —	139.
In het bestuur van Rome — en aldaar Zaakwaar- —	
nemer van Karel, 1517.	140.
<i>Scriptor Apostolicus</i> aan de Paus. <i>Kanselarij</i> ; — be- —	
veelt <i>Adriaan</i> tot Kardinaal aan <i>Leo X.</i> aan. . . —	141.
<i>Van Enkevoirts betrekking op Adriaan</i> ; bij dezelfs	
verheffing tot Paus, 1521.	142.
<i>Dataris</i> van <i>Adriaan</i> . — Inrigting der <i>Pauselijke</i>	
<i>Dataria</i> .	
Hij wordt <i>Bisschop van Tortosa</i>	146.
en <i>Kardinaal</i> . <i>Priester</i> van St. Joh. en Paulus, 1523. —	148.
Aard der <i>Kardinaals-betrekking</i>	150.
Hij was een der <i>Executeurs van Adriaan</i>	152.
En door hem tweede <i>Stichter</i> van het <i>Collegium</i>	
<i>Adriani</i> of <i>Papale</i> te Leuven.	154.
<i>Proost</i> van <i>Oudmunster</i> te Utrecht, 1523.	156.
Zijn <i>rampspoed</i> bij de inneming van Rome, 1527. . —	157.
<i>Proost</i> van <i>S. Rombout</i> te <i>Mechelen</i> , 1529. en <i>Bis-</i>	
<i>schop</i> van <i>Utrecht</i> , na de overdragt van het	
wereldlijk gebied op Karel.	159.
Hij zalft <i>Keizer Karel</i> te <i>Bologne</i> , 1530.	162.
Zijne laatste dagen — dood — begravenis 1534. . —	166.
Zijn <i>Karakter</i>	167.
<i>Apostelhuis</i> te <i>Mierlo</i> , door hem gesticht, 1531. . —	170.
<i>Slot</i>	176.

B I J L A G E N.

- Bijl. A. Bul van Paus Julius II., nopens de stichting van een Altaar aan de Kerk te Mierlo (1506). bl. 177.
- B. Bul van Paus Clemens VII. ter uitvoering der stichting van het Apostelhuis te Mierlo (1531). — 181.
- C. Breve van den Bisschop van Luik, Georgius ab Austria, nopens het Apostelhuis te Mierlo (1548). — 182.
- D. Brief van den Kardinaal van Enkevoirt, als *Executcur der nalatenschap van Paus Adrian*, aan den Deken en het Kapittel van St. Marie te Utrecht, 1523. — 185.
- E. *Testament van den Kardinaal van Enkevoirt* (met ophelderende aantekeningen van Mr. A. C. Holtius en H. J. Royaards.) . . . — 186.
- F. *Grafschrift op van Enkevoirt.* — 210.
- G. *Van Enkevoirt, als Protonotarius Decretorum sedis Apostolicae; — (tevens Aarts-Diaken van Keulen en van Kempenland in de Dioecese Luik.)*
Pauselijke vergunning op eene Supplicatio Confessionalis, gedaan aan Leo X (1521) en uitgevoerd door van Enkevoirt, als zoodanig. — 211.
- H. Bul van Clemens VII (1529), inhoudende de verkiezing van den Kardinaal tot Bisschop van Utrecht, (met aantekeningen.) — 218.
- I. Bul van Clemens VII (1529), houdende bepalingen nopens de wijze van verkiezing der Utrechtsche Eisschoppen, na den dood van van Enkevoirt, (met aantekeningen.) . . — 222.
- K. Brief van den Kardinaal aan de Gouvernante, Margaretha, over de overdracht der temporaliteit van het Sticht en de verkiezing der Utr. Bisschoppen door Karel V. (met aant.) . . — 226.
- L. Brief van den Kardinaal aan Dublioul, Geheimschrijver van Keizer Karel V, betrekkelijk de aanvaarding van het Bisdom van Utrecht door hem, (met aantekeningen). — 229.

N A L E Z I N G
OP DE
V E R H A N D E L I N G
OVER
NICOLAAS VAN CUSA.

Naar aanleiding van: *Das Kirchliche und literarische Wirken des NICOLAUS VON CUSA*; door Professor SCHARPPF te Rottweil, in het: *Theologischer Quartalschrift von v. DREIS, v. HIRSCHER u. MACK, Professoren der Theologie, katholischer Facultät zu Tübingen, Jahrgang 1837. 1°, 2° u. 4° Quartalheft.*

DOOR

E. B. S W A L U E,

THEOL. DOCT. EN PRED. TE GOES.

IX. Deel.

T

lat mijne Verhandeling reeds was afgedrukt, ik verrast door de toezending van het in den titel aangeduide tijdschrift, en der daarin voorkomende grondigste Verhandeling over CUSA. Dat dezelve toch de belangstelling tot zich trok, en ik dadelijk na zing besloot van dezelve partij te trekken, om nog Deel van het Archief, waartoe mij de gelegenheid werd aangeboden, een en ander mede te deelen, hi gemakkelijker te begrijpen. Hierdoor ben ik tot moegen in staat gesteld, enkele punten in mijne Verhandeling toe te lichten, of te regtvaardigen. Hetzelfde mij tot het bewerken mijner Verhandeling voor- ook aanleiding gaf (bl 8), schijnt ook Prof. SCHARPFF zijne genoopt te hebben: de onvolledige bewerking van CUSA's geschiedenis, en het tot heden weinig gebruik maken zijner Schriften. Uit dezelve zij dan ook de geschiedenis en denkwijze van CUSA mede toegelicht. Dat wij echter hierdoor menig- t dezelfde resultaten gekomen zijn, daar CUSA's en ook mijne voornaamste bronnen waren, zal ze- niemand zonderling toeschijnen; terwijl het ver- d gebruik en de toepassing daarvan, naar onze leude beschouwingwijze, en ook het verschil- el van ons schrijven, insgelijks niet bevreemden

zal. Als Protestant had ik natuurlijk andere inzigten; en hoewel ik meen, den tijd, waarin CUSA leefde, in aanmerking genomen en daarnaar het goede door hem gesticht, beoordeeld en geprezen te hebben, verheugde ik mij over nog schooner licht, welks vonken ik echter door CUSA beschouwde ontstoken te zijn. De Hoogleeraar SCHARPFF heeft nogtans met een' liberalen geest en een onbevangen oordeel zijn onderwerp behandeld, en hierdoor bewezen, dat hij bovenal bevoegd was, om over den liberalen Kardinaal te schrijven. Het heeft mij innig verheugd, en het zal iederen weldenkenden tot vreugd zijn, te bemerken, dat eene onpartijdige beoefening der geschiedenis de scherpe lijnen, die er, helaas! tusschen belijders van dezelfde Godsdienst getrokken zijn, merkelyk verzacht, en van het verschil der meeningen de hatelykheid wegneemt. Wij moesten echter opmerken, dat de Hoogleeraar de uitersten, waartoe CUSA soms vervallen is (1), niet heeft doen opmerken, waartoe ik mij eerlyk verplicht gevoelde; terwijl ik aan de andere zijde zijn invloed, al was die tegen zijn doel, verder uitstrekke, en de Hoogleeraar dezen meer tot het wetenschappelijke bepaalt, en als door den tijdgeest der XVIde eeuw belemmerd heeft voorgesteld, op welken ik denzelven als weldadig invloeyende heb geschetst (2). Volkomene eenstem-

(1) Als omtrent de *Transsubstantiatieleer* (bij ons bl. 71), en de *suprematie van den Paus* (bij ons bl. 29, 94 en volgende), door hem gedeeltelyk slechts aangehaald en merkelyk verzacht, bl. 236.

(2) Ook schijnt hij onopgemerkt te hebben gelaten GESSA's gevoelens, uitgedrukt in zijn werk: *de Pace Fidei, s Ex*
s *fide*

stemmigheid zal echter hij, die beide stukken verge-lijkt, bevinden in het hoofdoel, dat CUSA zich voorstelde: *éénheid onder de Christenen, en zelfs vereeniging van alle Godsdiensten door het Christendom*; terwijl er ook bijna geen verschil bestaat in de opgave zijner levensbijzonderheden, welke de Hoogleeraar in het algemeen uitvoeriger behandelt, waardoor hij een meer volledig stuk geleverd heeft, dan ons plan medebragt (bl. 36.). Wij verheugen ons hierover in het belang der wetenschap, en willen hopen, dat onze meer uitvoerige uiteenzetting van CUSA's handelingen hier te Lande, bij SCHARPFF slechts ter loops aange- roerd, geene onwaardige plaats naast zijnen arbeid be- slaan zal.

Om intusschen het opgegeven doel dezer nalezing best te bereiken, namelijk om onze Verhandeling toe te lichten en te regtvaardigen uit die van den Hoog- leeraar SCHARPFF, zullen wij in het kort het beloop derzelve opgeven, datgene daaruit aanstippen, wat wij voor de onze belangrijk achten, tevens, tusschen [], het

« *fide non ex merito operum justificatur homo* ; » een echt Bijbelsch gevoelen, hetwelk het groote levensbeginsel der Kerkhervorming is. — CUSA had echter het regte begrip van geloof. « *Fides formatur charitate ; charitas est forma fidei* ; » *de visione Dei*, c. 24. In het licht dezer beide uit- spraken moet een gezegde van CUSA beoordeeld worden in zijne *Conc. Cath.* cap. 4. « *Ubi fides sine operibus (cha- ritatis) est, nondum Schisma Ecclesiae adest*. » De hooge kracht des geloofs drukte hij uit in dit gezegde: « *Abraham vidit Christum quando Fide non haesitavit in semine suo Christum esse promissum, et haec fides ei adjudicata est justitia*. » *Excit. V.* 86. (Men zie verder bij ons bl. 67.)

het verschil vermeldende, en, waar wij meenen regt te hebben, onze meening met een enkel woord stavende. Wij zullen hier en daar de eigene woorden des Hoogleeraars opgeven, welke zoo wij meenen, bewijzen zullen, wat wij voorloopig gezegd hebben.

De 1e § (s. 2—10. 1es *Quartal-heft*) heeft ten opschrift:

Levensbijzonderheden van Nicolaas van Cusa, tot den tijd van het Concilie van Bazel.

Hierin heeft de Schrijver vooral gevolgd HARTZHEM (door ons bl. 8 aangehaald) en daaruit dezelfde bijzonderheden medegedeeld, welke wij hebben opgegeven (bl. 13—21.). Alleenlijk meldt hij, dat de jeugdige CUSA, tegenzin hebbende in het beroep zijner vaders, uit eigen beweging zich begaf tot den Graaf VAN MANDERSCHIED, die hem (zonder dat hiervan de regte oorzaak wordt aangeduid) naar Deventer zond, hetwelk veel toebragt tot die rigting van zijnen geest, welke zich daarna openbaarde. De School van Deventer wordt hier te regt hoogelijk geroemd, als van waar het eerste licht der Kerkhervorming is uitgegaan. Ook geeft hij op, dat hij dáár eenige opleiding in het prediken kreeg, en in vriendschap trad met JAN BUSCH, aan hem in vele opzigten gelijk, en die hem naderhand op zijne legatiereis in Nederland vergezelde; en verder dat hij te *Padua* door den geleerden JULIAAN CAESARINI, naderhand zijn vriend, gevormd, en door dezen vooral tot zijne volgende bestemming opgeleid werd.

De 2e § (s. 10—35) heeft ten titel:

Be-

Betrekking van Nikolaas van Cusa tot het Concilie van Bazel.

De opmerkingen van den Schrijver over den toestand der Christelijke Kerk te dezer tijde, de toedragt der zaken op het Concilie van Bazel, het aandeel van Cusa aan de werkzaamheden, en zijnen invloed, door zijne Leerredenen en het schrijven van zijn werk *de Concordantia Catholica*, zijn hoogst belangrijk; waarbij wij echter niet lang behoeven stil te staan, dewijl hier dezelfde onderzoekingen tot dezelfde slotagm hebben geleid, welke van bl. 22—37 in onze Verhandeling voorkomen. De Hooggeleerde Schrijver heeft zich hier alleenlijk bij zijne toenmalige gevoelens bepaald, en die van lateren tijd daarbij niet opgegeven, waardoor misschien de verdediging van Cusa's karakter denzulkken, die Cusa van ongelijkmatigheid en onedele veranderde denkwijze beschuldigen, onbevredigend zal voorkomen, indien zij niet op het volgende letten. De juiste door hem opgegevene denkwijze van Cusa, ten tijde van het Concilie, bewijst echter, zoo als ook onze meening is, dat Cusa nooit zoo onvoorwaardelijk de Pauselijke waardigheid en haar gezag verworpen heeft, hetgeen reeds van zelf zijn karakter verdedigt. [Over het algemeen heeft men het gevoelen, door Cusa, op het Bazelsche Concilie, en in zijne *Concordantia Cath.* geuit, overdreven en uit het verband gerukt. Nog onlangs schreef de beroemde J. C. L. GIESELER, *Kirchengeschichte* Ilen B. IVe Abth. s. 61. » De voorname verdediger van het Bazelsche Concilie, NICOLAAS VAN CUSA, verklaarde zich voor een beginsel, hetwelk het Pausdom op zijne onderste grondslagen deed

deed wankelen." Dit gezegde, hoewel eenigzins onbestemd, en misschien in de gevolgen eene waarheid behelzende, drukt echter het doel van CUSA niet uit, wiens beginsel het ook toen niet was, de Pauselijke magt zoo aan te tasten. Men vergelijkte nog de plaatsen uit zijne *Conc. Cath.* L. I. c. 6, 11, 14 en 15.] Bij de door ons aangevoerde bewijzen voegen wij nog de, door den Hoogleeraar bijgebragte uit de *Conc. Cath.* p. 770. » Videtur in veritate medium Concordantiae ad-hoc demum tendere, quod ipsius Romani Pontificis potestas, quoad considerationem praeëminentiae prioratus et principatus sit a Deo, per mediam hominis et conciliorum, scilicet, mediante concessu electivo." — et: considerando *singula* ipsius Ecclesiae membra *singulariter et in se*, tunc praelatio abundantiori gratia, quae propter tollendum schisma necessaria fuit, ad ordinatum Ecclesiae regimen a Christo Petro tradita legitur, ut ipse, sicut singulorum (distributione) fuit omnium (collectione) esset servus ac minister, quoniam sic Ecclesiam faciunt." [Dat CUSA echter te veel hechte aan het onbestemde denkbeeld van Kerk, blijkt b. v. uit zijne volgende woorden: » Uniuscujusque in Ecclesia existentis est, ut per Ecclesiam ad Scripturam, ejus intellectum aut usum non scriptum se conferat, non ut per Scripturarum auctoritatem ad Ecclesiam pergat." *Ep. 3. ad Bohemos.*] Na eindelijk de uitspraak van CUSA: » Die Synode, welke zich met den Paus verstaat, is de zekerste" (*Conc. Cath.* II. 7), opgegeven en aangetoond te hebben, dat het Concilie in een staat van oproer verkeerde, noemt hij den stap van CUSA, om het Concilie te verlaten; en
zich

zich tot EUGENIUS te begeben, karaktermatig. Ge-
trouw aan zijne beginselen gaf zijn volgend leven bewij-
zen, dat hij door een edel doel gedreven was: *éénheid*
en Hervorming der Kerk."

In deze § komt slechts iets voor, hetgeen onze mee-
ning (bladz. 17, waar wij opgaven, dat hij tot geene
Geestelijke Orde behoorde) weerspreekt, daar de Hoogl.
bl. 14. hem stelt onder de orde van *Augustinus*, en
daaraan in 1425 of 1428 door plegtige gelofte verbon-
den. [De onzekerheid van het jaartal bewijst reeds
eenige onzekerheid der geheele zaak, en wij voor ons
houden ons nog aan de eigene verklaring van CUSA,
welke echter voor 1428 kan geschreven zijn. Het laat-
ste jaartal aannemende, blijft onze stelling en hetgeen
wij er uit bewezen, van kracht.]

De 3de § behandelt:

*Het wijsgeerig stelsel van Cusa, (201 — 226. 2s.
Qh.) waarin 1° zijne leer aangaande God; 2°
aangaande de wereld; 3° aangaande Christus,
als de hoogste vereeniging tusschen God en de
wereld; 4° aangaande den menschelijken geest en
dezelfs kenvermogen.*

[In de uiteenzetting van het 2e punt deelt de Hoog-
leeraar eene opmerking mede, welke ons gevoelen
(bl. 16) staaft, opgevende dat CUSA de gewigtige ont-
dekkingen, 30 jaren daarna door COPERNICUS bewezen
(KÄSTNER, *Gesch. der Mathem.* 2 B. s. 395), *a priori* had
voorgesteld. (Zoo heeft KANT ergers gezegd dat hetzelf-
de omtrent de meeste natuurkundige zaken, ook omtrent
het stelsel van NEWTON, had plaats gegrepen.)] Overigens
heeft de Hooggeleerde Schrijver hier alles terug gebracht
tot

tot het hoofdbeginsel van CUSA, waardoor hij éénheid wilde daarstellen, hetwelk hij uit vele belangrijke woorden van CUSA bewezen heeft. Zijn gevoelen over CHRISTUS den Middelaar Gods en der menschen wordt door den Schrijver vooral krachtig ontwikkeld, en tegen het geesteloos denkbeeld van latere tijden overgesteld. Hij stelt het Goddelijke en menschelijke in den CAUSUS voor, als vereenigd door den H. Geest. Zijne, in die tijden zoo zeldzame, aanprijzing der Christelijke liefde wordt ook door hem opgemerkt; en ter versterking van het door ons (bladz 57 en 58) vermelde, voegen wij de door hem, uit het werk: *de visione Dei* (c. 24 p. 207), aangebragte uitspraak: » Fides formatur charitate, Caritas est forma fidei, ei dans esse veram; imo est signum constantissimae fidei. — Duo tantum docuisti, Christe Salvator! fidem et dilectionem; per fidem accedit intellectus ad verbum, per dilectionem unitur ei; quantum accedit, tantum in virtute augetur, et quantum diligit, tantum figitur in luce ejus.”

Een en ander wordt verder opgehelderd en toegepast in de 4e §, voorstellende: *Het hoofdpunt (Hohepunkt) in CUSA's leven*; s. 226—239, hetwelk in die zelfde *éénheidszucht* wordt gevonden.

De Schrijver legt hier van CUSA dit merkwaardig getuigenis af: » NICOLAAS VAN CUSA behoort tot die mannen, die in noodlottige tijden levendige getuigen zijn, dat de eeuwige geest der Waarheid en der Liefde de Kerk regeert. (bl. 228.).

Dit bewijst hij uit de pogingen, die CUSA aanwendde om, door dien geest geleid, alles in Liefde te vereenigen. Hier bewijst de Schrijver uit onderscheidene

wer-

werken van CUSA, dat hij zijn vroeger geuit gevoelen over de Kerk en den Paus getrouw blijvende, van geen overgang van beginselen te beschuldigen is, en geeft daartoe bijna alle die zelfde plaatsen op, welke door ons zijn aangevoerd. [Het gevoelen van CUSA over de Kerk werd ons hieruit meer en meer bevestigd met dat der oude Grieksche Kerkvaders overeen te komen, zoo als wij bl. 15 opgaven: *De Kerk is gebouwd op het geloof, dat Petrus nitte. Conc. Cath.* Zoo dacht ook PHOTIUS, *Ep.* 35. p. 95. ed. Lond. MONTACUNI. Cf. NATALIS ALEXANDER, *Diss.* 4.] De Hoogleeraar brengt ter bevestiging van CUSA's gevoelen, hetwelk hij hier tot het zijne schijnt te maken, de volgende uitspraak van GERSON bij, zeggende dat hierin de uitdrukking zijner eeuw is vervat: » De strijdende Kerk is noodiger en nuttiger dan de Paus; velen zijn zonder den Paus zalig geworden, maar geene zonder de Kerk: *dess* is beter, geliefder, sterker, dan de Paus; de poorten der helle hebben wel den Paus, niet de Kerk overweldigd" (GERSON, *Opp.* T. II. P. II. p. 201.). Het gevoelen van CUSA over den Paus wordt *alsoe* voorgesteld: » *Niet de Paus is het Principaat, maar hij wordt, als Zoon der Kerk, tot het tegenwoordige Principaat verhoogd. Zijn werk is opbouwing der Kerk en bewaring der eenheid. Zijn primaat is relatief. Men kan van hem afwijken zonder schade der eenheid, welke in de Kerk is;* » er nog bijvoegende uit de *Conc. Cath.* p. 826.: » *Virtus Petri complicativa continet in se plenitudinem omnium possibilium in Ecclesia pro ejus conservatione et directione.*» [Wij blijven trouwens bij ons bl. 35 en 36 uitgedrukt gevoelen, en vertrouwen, dat

ve.

velen met ons in hetzelfde staan. Het Pauselijk gezag, hoewel thans bijna binnen die grenzen beperkt, waarin CUSA het zich voorstelde, heeft weinig, dat zich aanbeveelt, en is altijd moeilijk binnen grenzen te houden, welke het zoo gaarne overschrijdt. Men moet zich altijd in bogten wringen, om het te handhaven. *Eene relatieve Zelfstandigheid van primaat*, zoo als men het Pauselijk gezag gelieft te noemen, is een kerker met eene geopende achterdeur, of een paleis met geslotene deuren. Prof. SCHARFFF, die dikwijls zich van alle gevolgtrekkingen onthoudt, en alzoo met de pragmatische behandeling van zijn onderwerp verleggen is, maakt ook hier geene toepassing, alleenlijk het gevoel van CUSA (s. 230) ophelderende, en de nauwe vereeniging tusschen Kerk en Paus voorstellende.]

De 5e § (240 — 258) stelt *Nicolaas van Cusa* over op de *Rijksdagen der jaren 1429—1448*. Het was op deze Rijksdagen, dat de strijd tusschen de wereldlijke en Kerkelijke magt, op het Bazelsche Concilie begonnen, voortgezet werd, en AENEAS SYLVIUS het denkbeeld ontwikkelde van een *Europeesch Vorstenverbond*. Paus, Kerkvergadering, en Keizer — ieder oefende Kerkelijke regering uit. AENEAS SYLVIUS zeide van *FREDERICUS III*: *Caesar neque solus Eugenium sequi audebat, neque cum Electoribus illi adversari volebat*. » *Gelukkige Bruid*», schreef daarom dezelfde man (*Ep.* 54) » *die zoo vele mannen heeft! en toch kunt gij niet overspelig zijn! Zulk onheil stichtte de Kerkelijke verdeeldheid!*»

» CUSA was de man, die door zijne vredelievendheid en schranderheid de breuke heelde, en aan EUGENIUS ried

ried toegevend te zijn, welken raad hij eindelijk opvolgde tot vreugd van geheel Deutschland" (bij ons bladz. 28.). Zoo overwon de moed van een' man, die overtuigd was, voor eene goede zaak, *de eenheid der Kerk*, te strijden, alle hindernissen. Vrij mogen aan zulke opoffering veel, ja alles, wat het voor ons eerwaardigs heeft, ontnomen worden, ware de meening van nieuwere Geschiedschrijvers eenigermate gegrond, dat CUSA naar hooge waardigheden gestreefd, dat hij de Duitse Kerk aan Rome verraden, en hare verheffing boven den geesteloozen vorm der Middeleeuwen tot een vrijer en waardiger standpunt gestremd had. Zulke beschuldigingen — dank der grondige studien der beroemdste nieuwere geschiedonderzoekers — vervallen meer en meer. Wij verwijzen naar de werken van CUSA, en naar zijne op de Rijksdagen ontwikkelde werkzaamheid, zoo wel tot voorbereiding als grondlegging. De woorden, die NIKOLAAS V tot de hem gelukwenshende Keurvorsten sprak, zijn ook gewis de uitdrukking van CUSA's gevoelen: » *Al te ver hebben de Pausen hunne armen uitgestrekt, en de overige Bisschoppen geen gezag overgelaten. Al te zeer hadden ook de Bazelschen de handen des Apostolischen Stoels gebonden. Maar zoo ver moest het komen. Die onwaardig begint moet zich ook onrecht laten welgevalen. Die eenen hellenden boom wil oprigten, trekt dien ligt tot de andere zijde over. Het is mijn zeker voornemen, de Bisschoppen, die ter deelneming aan de leiding der Kerk beroepen zijn, in hunne regten niet te verkorten. Alleen de instandhouding van iederen kring der Kerkelijke magt verzekert den Paus de vrije uitoefening van de zijne.* » De

De 6de § (687 — 697. 4s Qh.) draagt ten titel: *Nicolaas wordt Kardinaal en Bisschop van Brixen.*

De Schrijver deelt hierin eene bijzonderheid mede, welke, ons onbekend, der vermelding waardig is: „Te Cüs, in den stillen kring zijner naastbestaanden gezeten, ontving hij uit Rome de eervolle benoeming tot Kardinaal. De bescheiden man weigerde die hooge waardigheid aan te nemen. Hij wist, wat er op de schouders van een' Kardinaal rustte, en gevoelde zich voor die hooge verplichtingen onbekwaam. De dringende vordering van den Paus vermogt eindelijk op hem, en hij volgde de roeping der Kerke. [Dese trek van nederigheid, zoo als er ook door ons, en nog meerdere door SCHARPFF zijn vermeld, geeft getuigenis aan zijne beginselen en bedoelingen, waarnaar zijne handelingen vooral moeten beoordeeld worden.] In hetzelfde jaar kreeg hij de benoeming tot Bisschop van Brixen [door ons na zijne legatierreis gesteld, omdat hij daarna eerst eigenlijk bezit nam van die waardigheid, en zijn Bisdом hervormde” (3).].

Meer belangwekkend was ons nog de 7de §. *De Kardinaal verkondigt in Duitschland het Jubilé, en hervormt de kloosters.* (686—712. 4s Qh.)

Hieruit zullen wij een en ander mededeelen, dat vooral ter staving en opheldering van het door ons gestelde dienen kan, en zelfs het door ons meer bij waarschijnlijk gissing voorgedragene tot zekerheid brengt. De
Schrij-

(3) Over deze verwikkelingen is hoogst lezenswaardig JOHANN VON MÜLLER, *Gesch. der Schweizerischen Eidgenossenschaft*, (IV Buch 6 cap. — *Sämml. Werke* 15 Th. c. 151.)

Schrijver bepaalt zich wel voornamelijk tot Duitschland, daar hem het bijzondere van Cusa's verrigtingen hier te Lande onbekend is, doch hij roert echter de hoofdpunten aan, en brengt ze in verband met het doel zijner geheele legatieris. Hetzelve omvatte tegemoetkoming aan het ontwaakt schuldgevoel, en aan het verlangen naar heilzaam onderrigt omtrent den weg ter zaligheid, alsmede de hervorming van Geestelijken en Kloosters, (zoo als insgelijks door ons is opgegeven naar zijne eigene uitspraak, bl. 51.). De Schrijver doet het gevoelen van Cusa over de Geestelijken van zijnen tijd kennen in deze uitspraak: » *De een geeft zich onder dit, een ander onder een ander Ordekleed, als dienaar van Christus uit, maar allen bijna staan de zaak van Christus voor met eigenbelang. Allen zijn hebzuchtig van den kleinsten tot den grootsten.* » Hij geeft vervolgens op, dat CUSA, zoo als wij gegist hadden (bl. 19, 28 en 60), in vele steden van Duitschland, ter verklaring vooral van het ware denkbeeld van aflaat, leerredenen gehouden heeft; bijbrengende het volgende getuigenis van den *Auctor Hist. Trevir.* ad annum 1451: » *Sermonum volumen scriptum manu inspezimus, quos in urbium celeberrimis Norimbergae, Moguntiae, Coloniae habuit.* » Een prediker in Hanover, die omtrent de leer des aflaats ergerlijke dingen had gesproken, als of door dezelve zielen uit het vagevuur gered werden, moest op CUSA's bevel of dit herroepen, of afgezet worden. De Hoogleeraar bewijst dat CUSA niet dan vrijwillige offergaven

hetgeen tot yrome einden noodig was, voorzien te hebben. Naar waarheid wordt door hem de bedroevende toestand der Kloosters in Duitschland en de onzedelijkheid der Geestelijken geschetst, en CUSA's gestrengheid zelfs tegen Bisschoppen. Hij ondersteunde de pogingen van JAN BUSCH, Kanunnik of broeder des gemeenen levens te *Wijndesem* bij *Zwolle*, met wien hij te *Deventer* reeds vriendschap had aangeknoopt, en verbood den Bisschop van *Hildesheim*, die de, door BUSCH, om onzedelijkheid verdrevene Monniken voor geld weder aannam, dit langer te doen. Insgelyk sloot hij zich aan aan DIONYSIUS, bijgenaamd *Carthusianus*, (in 1402 in Gelderland geboren) wien hij ook te *Deventer* had leeren kennen, en die hem daarna op zijne reizen vergezelde. (De vrijmoedige taal van dezen Geestelijke is bekend uit de *Acta Sanctorum m. Martii*, T. II. p. 246 en volg. Hij wordt ook door CUSA geprezen in zijne *Praef. de Cribat. Alcor.* p. 879.) Hetgeen wij bl. 11 en 48 als vermoedelijk voorstelden, dat CUSA FILIPS van *Bourgondie* ontmoet heeft, wordt door SCHARPFF, zonder vermelding echter van eenige bijzonderheid, als stellig opgegeven. Hij zegt: *het laatst van 1451 bragt hij aan 't Hof van Bourgondien en Engeland door* (704.) Ook bevestigt de Hoogleeraar zijne reis naar *Frankrijk* (door ons bl. 28 vermeld), doch stelt die in 1455, onder CALIXTUS II. (4). De reden, waarom wij van zijne verrigtingen aan het Hof van FILIPS minder weten, ligt waarschijnlijk in Staatkundige verwickelingen, die toen open-

(4) RAYMUND. *ad annum* 1455, in welk jaar NICOLAAS V overleed.

nog geheim moesten blijven, en iets anders dan het openlijk bekende doel van CUSA bevatteden. FILIPS, die in *Artois* blijken gegeven had van een' Godsdienstijver, welken CUSA afkeurde, zal waarschijnlijk meer Staatskundige dan Kerkelijke zaken met den Gezant van Rome, die de voornaamste Hoven van Europa bezocht, verhandeld hebben; en dat CUSA van het Bourgondische Hof naar Engeland zich begaf, waarmede FILIPS toen niet zeer bevriend was, doet vermoeden, dat hij bij FILIPS niet naar wensch geslaagd is, of dat er onderhandelingen over de Turksche expeditie zijn aangevangen, die met het groote Vorstenverbond in verband stonden, waaraan FILIPS zich onttrok. Voorts wordt door hem opgegeven, dat CUSA de lezing der Schriften van THOMAS à KEMPIS aanpreeft, jaarlijksche Kerkvisitationen verordende, de bedevaarten verbood, en in het Kerspel *Trier* de bijgeloovige vereering van een *Merabeeld* tegenstond (zoo als ook bij ons omtrent *Wilssensck* is opgegeven bl. 69.).

Hij bragt ook eene weldadige vereeniging tot stand tusschen de Duitsche Kloosters en de Nederlandsche, en stelde die van *Wyndesem*, *Zwolle*, *Deventer* en *Dyspenngn* tot voorbeeld aan de Duitsche. [Zoo als een Decreet van het Bazelsch Concilie (1435) reeds omtrent het Klooster van *Wyndesem* had gedaan. LEIBNITZ, *Script. Ill.* T. II. N. 39. Dat CUSA in dit Klooster te *Wyndesem* zoo veel goeds vond, is echter niet te verwonderen, als men bedenkt, dat hier reeds vroeger, door *Geert Groote* en zijne leerlingen, eene meer Christelijke orde is ingevoerd, welke ook na CUSA aldaar gevonden werd; hetwelk blijkt uit het *Chronicon Cane-*

vicorum Regularium (Windesemensis) auctore J. BUCCHUS in libro II. de *vicis illustribus de Windeshelm. Antverpiae, 1621.* Hierover heeft de Hoogleraar J. CLAMMUS, in zijne voor de wetenschap hoogst gewigtige onderzoekingen: *over den geest en de denkwijze van GUNT GUNTZ, (Archief VIII D. vooral bl. 356 — 362), belangrijke mededeelingen gedaan.* Of hierin ook eenige melding van GUSA en zijn bezoek te *Wyndesem* gemaakt zij, is mij onbekend, hoewel dit hoogst waarschijnlijk is.] GUSA vond in de genoemde Kloosters vrienden en een vergoeding voor den aanblik op het vertrek der Kloosters van Midden-Duitschland. Zijn vriend BUCHUS nam hij van daar mede, en deze werd, op het Provinciaal Concilie te *Mentua (1453),* belast met de hervorming der Kloosters in *Thuringen, Saksen, en Meissen.* Genoemde BUCHUS predikte ook voor het volk, zoo als eene merkwaardige, door hem gehouden rede te Halle, door den Schrijver gedeeltelijk medegedeeld, bewijst. »Eere zij zijnen naam;» zegt SCHARPFF, »de Duitche Kerk is hem dank verschuldigd, en erkent hem als den Stichter en eersten bevorderaar van die pogingen, die, in de plaats van het oude en schadelijke, in de Kerk een nieuw licht in den geest des Stichters heeft gebracht.»

Zoo gaf dan ook het Pausdom, daar het talke gezanten afvaardigde, aan de wereld het verblijdend bericht, dat die hooge geestkracht in hetzelfde nog levend was uitgestorven, met welke eens aan het Heidenland Duitschland, door BONIFACIUS en anderen, het licht der zegeningen des Christendoms waren aangebragt. Menig Kloosterling, alle zedelijkheid schouwende, zag de

hulp der wereldlijke magt inroepen tegen den strenghervormer; men mogt het woord van hem: *» uwe k is ook de onze; uwe volmaking is de onze; zoo wij in Liefde vereenigd!*» tegenstaan; — Rome bearmde hem, en voor de heilige zaak der hervormingen allen bijinzigten wijkten. En toch verhief zich na gen tijd (1459) eene stem in Duitschland, die naar heilzamen invloed hiervan zoekend vroeg. Doch of weinige mannen konden ook dit niet uitvoeren. derden moesten zich daartoe vereenigen; niet voor en tijd, niet nevens andere gewigtige werkzaamen, maar met onverdeelde kracht. Daarom houdt Kerkgeschiedenis, welke het Geestelijk bestier der : openbaart, een streng gerigt over allen, die, op kandelaar geplaatst, het edel begonnen werk niet tzedden; over allen, die de nog teedere plant te woest geweld en fijne list beschutten konden, en niet deden; tegen allen, die in de voeding en onouding van een verderfelijk wantrouwen tusschen Hoofd en de Leden zich meer beijverden, dan in etrouwe en verstandige waarneming van hun hermbt. Deze zijn het, welke de innerlijke vrijheid Kerk verraden hebben, wel niet aan het veelvernde Rome, maar aan eene alles weggevende slapen doodelijke gerustheid. Deze zijn de voorlooder woelige Hervormers, wier vrome doch onbemen ernst eeuwig hunne stomphheid vonnist.” [Wij en deze hoogst merkwaardige uitspraak in haar l overgenomen, om het onderscheid in de beoorog van de gevolgen der zaak, welke wij beiden telden, te doen zien. Gematigd is het oordeel

over onze Hervormers, en wij gelooven, dat ééne der oorzaken tot hunne meer krachtdadige pogingen, welke eene scheuring in de Kerk ten gevolge hadden, omdat de Kerk in de Kerk niet te hervormen was, hier te regt wordt opgegeven. Doch wij noemen hunnen ernst niet onbezonnen, meer hunne tegenstanders van eene laakbare oubezonnenheid beschuldigende. Had men de beginselen van CUSA, van BUSCH en anderen gevolgd, had men met geene banvloeken hervormingspogingen onderdrukt, had men den aflat niet tot ergerlijke uitersten gedreven, wij gelooven dat LUTHER niet zoo, als nu geschied is, zou zijn opgetreden.]

De 8ste § beschrijft de besturing van zijn Bisdom (712—724.).

Hier troffen wij ter opheldering onzer Verhandeling weinig anders aan, dan alleen de toepassing van het goede, dat CUSA vooral in *Overijssel* gevonden had, en hetwelk hij in zijn Bisdom wilde invoeren; waarbij hij veel tegenstand ontmoette, dewijl men hem beschuldigde zijn Vaderlandsch gevoel aan dat der vreemden op te offeren, en waartoe men ook grond vond in zijne begunstiging van geleerde en liberale uitlanders, die hij tot medehelpers van zijn Hervormingswerk in zijn Bisdom riep. Ook hierin wordt CUSA geroemd om zijne zedelijkheid in leer en voorbeeld. » *Verba monent, sed exempla trahunt*, » zegt SCHARPFF. [Wij hebben ook van dien kant CUSA geschetst bl. 54 en 55 en voegen hierbij nog eene uitspraak van hem: » *Habet homo hoc privilegium, quod inter animalia solus est capax beatitudinis. Contra hoc privilegium dicunt Epicuræi et Sadducei, et omnes ponunt in esca, potu et veneris* bea-

beatitudinem, quum in illis concurrant alia animalia cum homine. Sed regnum coelorum non est esca et potus. Abstinencia, continentia, temperantia non essent virtutes, si vera felicitas in terrenis posita esset." *Excit.* VII. 145.]

In de 9e § wordt behandeld: *het deel, dat de Kardinaal aan de plannen tegen de Turken genomen heeft, en de Kritiek des Alcorans.* (724—734.).

De Schrijver treedt wel niet in de onderzoekingen, door ons, bl. 81 en volgende, ontwikkeld, maar hij geeft echter eenige bijzonderheden op, welke wij niet ongepast achten mede te deelen.

De Schrijver stelt CUSA ook hier voor, als geheel handelende naar zijn overal zichtbaar beginsel, om de wereld te vereenigen door één geloof, en daartoe eene Vorstenvereeniging ter bevrijding van de ongeloovigen voorstaande, terwijl hij door zijne geschriften en op andere wijze deze tot het Christendom zocht te brengen. Reeds in 1439 had hij op het berigt, dat sommige geleerde Turken tot het Christendom neigden, pogingen aangewend, om eenige jonge aanzienlijke Turken naar Rome te voeren, en hen aldaar in het Christendom te onderwijzen; welke bijna gelukte poging verijdeld werd door eene ziekte, waaraan zij stierven. De Kardinaal zocht daarna in zijn werk: *de Pace Fidei* [geschreven na eene reis door Turkijen, zoo als schijnt te blijken uit zijne woorden: *«vir Zolo Dei accensus, qui illarum regionum loca viderat»*], te bewijzen, dat de grond van vereeniging aller Godsdiensten in het Evangelie ligt, en dat er zelfs in den Koran Christelijke denkbeelden aanwezig zijn. *«Ego,»*
 dus

dus schrijft hij, (*de cribratione Alcor.*): « *ingenium applicui, ut etiam ex Alcorano Evangelium verum esse ostenderem.*” Dit denkbeeld was daarna aan vele Godgeleerden geenszins vreemd, en is in onzen leeftijd, ook onder ons, op verschillende wijze geopperd of meer ontwikkeld voorgesteld. (Zie dit *Archief voor Kerk-Gesch.* IV. Deel, bl. 62 en het *Groninger Tijdschrift: Waarheid in Liefde*, voor 1838. bl. 1 vv. Ook *BILDENDIG* heeft ergers dit gevoelen geuit.) Had *Mohamet* het zuiver Evangelie gekend, hij zou misschien anders geloofd hebben, welk denkbeeld wij opperden in onze *Academische Verhandeling*, p. 168. Zijn groote steun was echter de zucht des Oosterlings naar zinnelijkheid, en deze kan door het zuivere Christendom niet worden bevredigd, of het zou door de meer zinnelijke Katholieke eerediensten moeten geschieden, welke voor Oosterlingen zeker iets bekorends heeft. *CUSA* was op dit punt zeer liberaal, gelijk wij bl. 33 hebben opgegeven, en bragt de ceremonien tot de *ἑδίαφορα*. Zoo dacht ook *LUTHER*, gelijk wij bl. 66 hebben opgemerkt. Opmerkenswaardig zijn de argumenten, door den Hoogleeraar uit *CUSA* bijgebracht, waarvan wij nog deze aanvoeren. « *Egoismus, zelfverheffing is de ziel van Mohamet.* Van hier zijne vervolgzucht, l. l. c. 8 en 13. Het beroep des Profeten op *ABRAHAM*, in wiens zaad alle geslachten zouden gezegend worden, brengt de Kardinaal op *CHRISTUS* over, en bewijst, dat de nakomelingen van *ABRAHAM* niet de Arabieren zijn, ten zij deze in *CHRISTUS* gelooven.”

Aan het slot dezer § wordt nog iets aangevoerd, hetwelk ons gevoelen (bl. 23) staaft, dat namelijk

AE-

AENEAS SYLVIUS in de vergelijking met CUSA dault, en de laatste, aan wien de eerste veel verplichting had, zich zelve meer gelijk is gebleven. » Cusa », zegt SCHARPFF, » was de meer stille, maar niet te min levensvolle bron, waaraan zelfs AENEAS SYLVIUS zich laafde. Deze bedoelde meer het menschelijke en wereldlijke, geene het geestelijke. AENEAS schikte alles voor zijne hooge ondernemingen, met hetgeen slimheid en berekening hem aan de hand gaven. NICOLAAS trachtte meer met zijnen onderzoekenden en helderen geest het innerlijke wezen te bevorderen, en de stootende wanklanken eener fanatieke dwaling op te lossen in het akkoord der groote harmonie zijner denkbeelden.»

De 10e § draagt ten titel:

Het Interdict. De laatste levensjaren des Kardinaals.

De verwickelingen tusschen Kerk en Staat worden hier helder geschetst, en CUSA's handelwijze naar die tijden regt beoordeeld; [daar hij in zijn geestelijk gebied, bij het hervormen der Kloosters, geene wereldlijke magt duldde.] Ook dit niet regtstreeks tot ons onderwerp behoorende, zullen wij alleen het gematigde oordeel over CUSA, door SCHARPFF geuit, mededeelen.

» Welke beroeringen en omwentelingen moesten er nog volgen, vóór het vreemde Element van het geestelijk gebied der Kerk meer werd afgescheiden. Geen wonder, dat, bij den eersten aanvang van scheiding tusschen Kerk en Staat, dit van beroeringen vergezeld ging. En dewijl heden, nadat wij eene ervaring van 400 jaren voor ons hebben, de betrekking tusschen Staats-

en Kerkelijk gezag zich nog niet vast en zeker bepaald heeft, kunnen wij dan van dien tijd een volledig en helder inzicht hierover verwachten? Handelde de Kardinaal, als Bisschop, niet verstandig, dewijl hij zijne historisch geregtvaardigde aanspraak op wereldlijke magt niet opgaf, in eenen tijd, waarin hij, hiërmede zelf toegerust, zoo veel geweldadigheid en aanmatiging verdragen moest? [De jongste gebeurtenissen in vele landen van *Europa*, en de nog versche geheugenis der verwickelingen in het Aarts-Bisdom *Kewlen*, kunnen de opmerking, hier medegedeeld, aangaande het onbestemde van scheiding tusschen Kerk en Staat bevestigen.] Aan het slot dezer § vonden wij eene bevestiging van het door ons, bl. 73 en 74, bijgebrachte aangaande zijne stichting te *Cüs*. De Schrijver geeft op, dat hij aan het, door hem aldaar gestichte, Hospitaal het grootste gedeelte zijner nalatenschap en zijne kostbare Bibliotheek vermaakte. Voor onze gissing, aangaande de verplaatsing dier Bibliotheek naar Trier, vonden wij geene bewijzen. De Schrijver schijnt trouwens met deze inrigting niet zeer bekend te zijn, en heeft er dus weinig narigt van gegeven. Met een enkel woord vermeldt hij ook de vermaking aan Deventer, bekend onder den naam van *Cusaansche Beurs*, (bij ons bl. 74—77) alwaar eenige onnaauwkeurigheid is in de opgave en voorstelling. Hij voegt er bij, dat SIXTUS IV, en INNOCENTIUS VIII deze inrigting beschermden, en dat deze nog bestaat, hoewel in 1624 in handen der Protestanten overgegaan.

De laatste of 11de §, waarin *Cusa beschouwd wordt als Gelserde*, verdient vooral nog onze opmerking, dewijl

vijl zij des Schrijvers oordeel over CUSA nog nader doet kennen, en het onze regtvaardigt, hoewel hier de lof aan CUSA onvoorwaardelijker gegeven, en zija invloed anders toegepast wordt.

De Hoogleeraar bewijst, dat CUSA, gelijk hij in den beginne zijner Verhandeling had gezegd, niet slechts Hervormer der Kerk, maar ook der wetenschappen is geweest, geeft daartoe een kort overzicht van het standpunt der wetenschappen te dier tijde, en recensceert de werken van CUSA, waarin hij de sporen van echte beoefening der oude klassieke Letterkunde en Wijsbegeerte meent te ontdekken. Zijne bekendheid met oude en nieuwe talen wordt geroemd, en aangetoond, dat hij, voortgaande op het voetspoor van Nic. DE CLEMANGIS, GERSON en PETRUS D'AILLY, hierdoor den grond heeft gelegd, waarop na 30 jaren AGRICOLA, REUCHLIN en ERASMUS hebben gebouwd. Hij bragt geleerde Grieken, waaronder BESSARION, daarna Kardinaal, en vele oorspronkelijke HSS. der Grieksohe Classici uit Griekenland naar Rome. Op zijnen Latijnschen stijl heeft hij dezelfde aanmerking, als door ons, bl. 16, is opgegeven, doch hij verzekert dat zijne moedertaal door hem veel gewonnen heeft. Omtrent zijne Bijbelstudie en Schriftverklaring is zijn gevoelen volkomen met het onze, bl. 20, eenstemmig, en wordt met dezelfde voorbeelden gestaafd. [Ter opheldering van het door ons aldaar gezegde kan nog het volgende strekken uit CUSA's werken: » Non sibi quisque credat, sed cum aliis pariter conferat Pauli exemplo, ne paternus terminus sua confidentia transiliat, et tunc, in quod praevenerit ambulare possit.] De Hoogleeraar zegt te regt,

regt, dat CUSA den Latijnechen tekst der Vulgata met den oorspronkelijken Griekschen vergeleek, op den samenhang, den geest en het verband lette, en de H. Schrift niet las, om er een aangenomen gevoelen uit te bewijzen. Ook zijne wijsgeerige studie en toepassing wordt door hem zóó beoordeeld, dat er tusschen ons hierover geen verschil is. De Hoogleeraar zegt: » Hij is zoo min wegens zijn geschrift: *de conjecturis* een *scepticus* te noemen, als wegens dat: *de docta ignorantia* — een *geleerde Ignorant*. Want het is zeker, dat CUSA, bij zijne leer van *niet weten*, een positief stelsel aanneemt." (Zie als TENNEMAN, *Geschiedte der Philosophie*, IX. §. 134. *De Conjecturis* zegt hij; » Conjectura est positiva assertio, in alteritate veritatem, uti est, participans." Wij wegen ter bevestiging daarvan CUSA's eigene woorden hierbij: » In rebus divinis scire est scire nos ignorare; profecto igitur omnino nil aliud desideramus scire, quam nos ignorare; quare nihil homini, etiam studiosissimo, in doctrina perfectius adveniet, quam in ipsa ignorantia, quae ipsi propria est, doctissimum reperiri. Et haec est illa docta ignorantia, per quam tantum ad infinitae bonitatis Deum maximum accedi posse explicavimus." *De docta ignor.* I. 26. en » In lumine ipsius est omnis cognitio nostra, ut nos non simus illi, qui cognoscimus, sed potius ipse in nobis." *De quaerendo Deum*, p. 295.) Over het wijsgeerig stelsel van CUSA, den inhoud, het doel, de aanleiding en den waarschijnlijksten tijd der vervaardiging van de meeste zijner werken worden verder hoogst belangrijke opmerkingen medegedeeld. » De Wijsbegeerte van CUSA," zegt hij, » is waarlijk Christelijk, niet in dien zin, in welken

later vele Wijsgeeren zich voor Christelijk uitgaven, dewijl zij nu en dan ook Christelijke leerstellingen aanvoeren, maar die in de dialectische twistzaak, welke zij door te loopen hebben, geheel anders worden, als zij voorheen waren; CHRISTUS, en wel de historische CHRISTUS, is in het stelsel van CUSA een zoo wezenlijk denkbeeld, dat zonder dit zijn gansche stelsel in duigen valt, en volkomen onbeduidend wordt. Men kan zijn gansche stelsel eene consequente doorzetting der Johanneische leer van den *λόγος* noemen. Dit denkbeeld heeft hij in vele zijner Schriften ontwikkeld. CHRISTUS, als het innerlijk mystisch éénheidspunt ook voor de zichtbare Kerk (in de brieven aan den Spaanschen gezant RODRIG, *de unitate Ecclesiae*); CHRISTUS, als den Geest, die altijd de Kerk bezielt, of het begrip van overlevering — in de brieven aan de Boheems; — CHRISTUS, als het voorwerp aller ware erkenning, zoo wel als de eenige bron van heil en zaligheid, — in zijne Schriften: *de ludo globi* en de *Cribr. Aloor.*; — eindelijk CHRISTUS, als het beginsel van alle Godsdienstig en zedelijk leven, aller deugd, in de *Es-sertationes*, waaruit zich een volkomen zamenstel van Christelijke geloofs- en zedeleer laat opmaken. Zoo is de *mystische* grondstof, die sedert langen tijd uit de Christelijke Wijabegeerte, als van een vreemd gebied, gewaken was, door CUSA gelukkig vereenigd met beschouwende bespiegeling, en heeft hierdoor veel gewonnen. Door de bestemde beroeping op CHRISTUS is zij bij CUSA niet onbestemd, geen voorgevoelen of zucht, zonder te weten, wat en waarom? Door de oplossing in zijn gansche stelsel is zij geen verbeeldingstheo-

theorie of donkerheid, maar zij heeft die klaarheid en innerlijke kracht, welke aan de begrippen gloed en leven geeft.

Het kon niet missen, dat, de eerste wijsgeerige Schriften van CUSA, welke de grondstof van een nieuw stelsel bevatteden, dat voor de eerste maal een' eigen gang volgde, door dien titel veel beroering veroorzaakten, en voor sommigen weldadig werkten. De achting, welke hij door geheel Duitschland genoot, en zijne uitgestrekte bekendheid droegen ontegenzeggelijk veel bij tot de verspreiding zijner Schriften. Hij vormde daardoor menigeen tot zijn aanhanger en volgeling. Zijn geschrift: *de visione Dei*, bestemde hij voor de Kanunniken van Tegernsee. » *Pandam nunc*, zoo schrijft hij, *quae vobis dilectissimis Fratribus promiseram circa facilitatem mysticae theologiae. Arbitror enim vos, quos scio Zelo Dei duci, dignos, quibus hic thesaurus aperiat, utique pretiosus valde et maxime foecundus, orans inprimis Omnipotentem, ut mihi det verbum supernum atque sermonem, qui solus se ipsum pandere potest.*»

In meenige landstreek van *Italië* had zijn stelsel aanhangers en vereerders. (Een van hen zeide: » *Jam dudum audivi, per Italiam ex hoc semine, per tuam sollicitam culturam studiosis ingeniis recepto, magnum fructum effusisse. In Apologia doctae ignorantiae*, p. 75.) De meeste leerlingen had hij onder de Kanunniken van *Tegernsee*, *Tratenberg*, en *Munster-Mainfeld*, door hem zelve onderrigt.

Ware hem eene rustiger eeuw te beurt gevallen, en ware niet, na zijnen dood, in het zoo opgewekte wetenschap=

schappelijke leven van zijnen tijd eenige stilstand ontstaan, waarop de woelige XVIde Eeuw volgde, welke alle ware beschouwing in hare onstuimige polemiek doofde; gewis zou dan de Philosophie des Kardinaals NICOLAAS VAN CUSA een nog veel onderscheidender invloed op den geest uitgeoefend, en de heerschappij van zijne diepe en tevens practisch vruchtbare denkbeelden in Kerk en Staat gegrond hebben. Doch de groote denker, dien ik schetste, sluit zich niet te min waardiglijk aan de Coryphaeen der Christelijke Wijbegeerte aan (zoo als wij bl. 15 ook met het gezag van BRUCKER staafden). Hij staat op de grenscheiding van twee gewigtige tijdperken (bij ons bl. 6 ook aldus voorgesteld). Boven den geesteloozen vorm der Middeleeuwsche Scholastiek, die in hem den laatsten strengen regter vindt, slaat hij zonder mededinger den helderen blik blymoedig in een nieuwen tijd."

Ook deze belangrijke slotsom vonden wij in haar geheel der mededeeling waardig, en wij vereenigen er ons mede, uitgenomen het oordeel over de XVIde Eeuw, waaruit voor ons en de geheele Christenheid, zoo wij meenen, zoo oneindig veel goeds is voortgekomen. Wij stemmen het geenszins toe, dat de woelige XVIde Eeuw, alle ware beschouwing in hare onstuimige polemiek doofde. Dit moge gelden van sommigen, het moge vooral op de tegenstanders van de Hervormers toepasselijk zijn, maar de Schriften van ERASMUS, LUTHER, ZWINGLI, MELANCHTON en zoo vele anderen leveren innerlijke bewijzen voor ware beschouwing, welke de proef heeft doorgestaan.

De XVIIde Eeuw, niet minder woelig, leverde wel ook van de andere partij geleerden op; doch of de ware beschouwing wel aan hunne zijde was, betwijfele wij zeer, en gelooven veeleer, dat zij in hunne polemiek dikwijls door partijdigheid zijn geleid, en vaak van het ware zijn afgedwaald. In de XVIde Eeuw leidde de woelige stand van zaken tot de waarheid. De onvermijdelijke stormen hebben toen den dampkring, met nevel en stiktocht bezwangerd, weder gezuiverd. Goestverdoovende rust is niet altijd de ware tijd voor bedaarde beschouwingen. Er zijn tijden, waarin altes met kracht uit den doodslaap moet ontwaken. Een volgende leeftijd matige dan, wat toen met eenige onstainigheid ontstond, doch wreke dit niet.

VERVOLG VAN BIJLAGEN. (*).

B I J L A G E I.

Nicolaus miseratione divina tituli Sancti Petri ad vincula Sacrosanctae Ecclesiae Romanae presbyter Cardinalis, Apostolicae sedis per Almanniam legatus, universis et singulis Christifidelibus praesentes literas nostras inspecturis, salutem in domino, cum notitia subscriptorum.

Quum

(*) De drie volgende stukken zijn mij in HS. ter hand gekomen door den Heer J. J. Dorr van Flensburg, te Utrecht, die gemeend had deselve in zijn *Archief* op te nemen. Dezelve zijn gedeeltelijk gevonden op schutbladen van handschriften van dien tijd, gedeeltelijk waren zij op afzonderlijke bladen, op de Bibliotheek te Utrecht, voorhanden, en nog niet aan het licht gebragt. Derzelve inhoud scheen ons belangrijk, en wij vertrouwen door de goeddoening geen ondiensnt te doen. Wij brengen aan genoemden Letterkundige onzen dank voor deze wetenschappelijke dienst, voor ons van te meerder waarde, dewijl uit deze stukken het vroeger door ons gestelde bevestigd en toegelicht wordt, gelijk kortelijk zal aangewezen worden. Wij hebben zoo nauwkeurig mogelijk het schrift ontcijferd, doch, hoewel wij gelooven te hebben weergegeven wat oorspronkelijk geschreven was, moeten wij erkennen dat alles in stijl en zin ons niet helder is.

Quum multorum, tam Ecclesiarum quam Saecularium, viridica relatione didicimus, monasteria monialium per civitatem et diocesan Trajectensem omnibus intrare volentibus patere; et ob hoc, quia debita clausura carent, multa turpia et foeda commercia, Deo abominabilia fieri, qui tunc maxime offenditur, quam sibi dicatae sponsae per castitatis solempne votum, relicta promissa fidelitate, adulterantur, ob quod etiam facinus apud Ethnicos, tam qui talium sacrarum virginum supra, quae vitatae moniales summo et horribili supplicio deputabantur; unde cum nostri officii sit, Dei offensas eliminare et animorum salutem promovere, tenore praesentium praecipimus et mandamus, quod nullus hominum excommunicationis latae sententiae, quam fecimus in his scriptis, nisi a Reverendi in Christo patris Episcopi Trajectensis in spiritualibus vicario generali super hoc licentiam habuerit, et quacunque etiam causa aliquod hujusmodi monasterium monialium a festo Sanoti Matthei Apostoli jam proxime futuro intrare praesumat; quin etiam volumus, quod quicumque contrarium attemptaverit ex ipso absque alteriori declaratione ab omnibus pro excommunicatione in divinis et extra vitetur, et ubicunque fuerit, quamdiu moram traxerit, ibidem strictissimum servetur interdictum; mandantes sub simili poena excommunicationis latae sententiae et privationis beneficiorum omnibus capellanis; qui divina in monasteriis celebrant et aliis omnibus Sacerdotibus, quotquot cito notitiam certam habuerint, aliquam, contra nostram prohibitionem, aliquod talium monasteriorum intrasse, quod tunc incontinenti illum talem vitandum et in eo loco, ubi
fac-

fuerit interdictum per nos positum strictissime servandum, publicent sub simili poena excommunicationis latae sententiae et interdicti. Praeterea praecipimus omnibus et singulis monialibus, quatenus ab illo die Sti Matthaei et antea nequaquam, etiam data licentia per Abbathissam aut Priorissam aut aliam quamcunque, nisi dictus Vicarius similiter nostri nomine annuerit, exire monasterium suum audeant, seu aliqua earum audeat, quin imo contrarium facientem excommunicatam et locum, ubicunque fuerit, interdictum absque ulteriori declaratione esse volumus. Mandantes sub simili poena excommunicationis latae sententiae capellanis et presbyteris omnibus, de hoc certam notitiam habentibus, ut monialem illam excommunicatam et locum, ubi fuerit interdictum publicent: Volumus etiam, et sub eadem poena latae sententiae praecipimus omnibus et singulis monialibus hujusmodi, quae pro praesenti tempore sunt a suo monasterio absentes, ut infra hinc et ante Festum St. Matthaei praefatum sua monasteria reintrent, ubi in clausura Deo sua vota sunt redditurae; omnibus et singulis plebanis et quibuscunque sacerdotibus, sub dicta etiam excommunicationis latae sententiae poena, praecipientes, quod in omni parochia, ubi post dictum festum aliquae moniales extra monasterium et sine litera licentiae vicarii predicti reperta fuerit, quamdiu illa ibi erit, strictissimum servetur interdictum: eidem vicario facultatem dantes moniales ipsas, quae ad cor redierint, et monasterium suum receperint, animo in clausura regulam observandi, a sententiis et censuris hujusmodi absolvendi, injuncta poenitentia salutari; absolutionem vero omnium aliorum, quae contra hanc nostram ordi-

nationem deliquerint nobis et nostro superiori reservantes. Volumus nihilominus et dicta auctoritate decernimus, quod hujusmodi nostrae literae in valvis seu postis majoris Ecclesiae Trajectensis exequantur et affigantur, ac ibidem affixae et executae omnes et singulae, quas conservent et arceant et constringant, ac si ipsae et earum cuilibet lectae et insinuatae fuissent (*).

Datum Trajecti sub nostro sigillo, die Veneris tertio mensis Septembris, anno a nativitate Domini M°.cccc.quin-

(*) Men gelieve met dit stuk te vergelijken bl. 79 en volgende van onze Verhandeling, en de Brief in Bijlage H., welke later geschreven (namelijk reeds na CUSA's vertrek uit Utrecht), hierdoor te beter begrepen en gebillijkt zal worden. Na zulke verordeningen en vermaningen, als in dit stuk vervat zijn, mogt en moest CUSA eindelijk gestreng zijn tegen de wederspanningen. Het goede doel, en de milde geest, die zoo wel in deze bulle, als in den brief doorstralen, bevestigen op nieuw CUSA's geschiktheid en zorg voor de zedelijke hervorming, tot welke hij gezonden was.

Uit deze Bulle blijkt ook, dat hij den Bisschop van Utrecht in zijne volle waardigheid erkende; en dat zijne verordeningen tegen het willekeurig verlaten der Kloosters, 't welk de goede orde geheel verstoorde, aan den Magistraat aangenaam geweest zullen zijn, is ons gebleken uit mandaten (insgelijks in MS. te Utrecht voorhanden en door ons gelezen), reeds in 1440 hiertegen door denzelfden uitgevaardigd. Hierom kon zich CUSA op de hulp der wereldlijken veilig beroepen, gelijk hij doet in genoemden Brief, wiens echtheid ons nader is bevestigd uit een gelijk MS. te Utrecht, waarbij echter de titel, welke MARTENS als oorspronkelijk opgeeft, gemist wordt, en waardoor wij ook eene betere lezing dan die van MARTENS kunnen geven, zoo als wij zullen doen.

quingagesimo primo, pontificatus Sanctissimi in Christo patris et Domini nostri Nycolai, divina providentia Papae quinti, anno quinto.

B I J L A G E K.

NICOLAUS miseratione divina tituli Sancti Petri ad vincula Sacrosanctae Romanae Ecclesiae Presbyter Cardinalis, Apostolicae sedis per Allemanniam legatus, universis et singulis Christi fidelibus salutem in Domino sempiternam (*).

Splendor paternae gloriae, qui mundum sua illuminat ineffabili claritate, pia vota fidelium, de ipsius clementissima majestate et misericordia sperantium, tunc praecipue benigno favore prosequitur, cum devota ipsorum humilitas Sanctorum precibus et meritis adjuvatur;

(*) Op het perkament stond in dorso: H. POMERAT (waarschijnlijk de naam des afschrijvers), en van eene andere hand, naar gissing die van VAN HEUSSEN, den Schrijver der *Historia Episcopatum*, de volgende inhoudsopgave:

Indulgences en faveur de la chapelle des filles de St. Marie Egyptienne d'Utrecht. Ook deze afaat is in hoogst gematigde bewoordingen, en werkt geenszins onzedelijkheid of bijgeloof in de hand. Aan ware boetelingen, die met devotie tempelwaarts gaan, en tempelbouw bevorderen, wordt dezelve toch gegeven. De opzettelijke herhaalde vermelding en zamenvoeging van PETERUS en PAULUS, en der Kerk, hetwelk CUSA kenmerkt, zal ook door Anti-Pausgezinden wel opgemerkt zijn.

tur; cupientes igitur ut capella domus sororum beatae Mariae Egyptiacae Trajectensis congruis honoribus frequentetur fidelesque ipsi eo libentius devocionis causa confluant ad eandem, quo inibi dono coelestis gratiae uberius conspexerint se refectos, de omnipotentis Dei misericordia ac beatorum Petri et Pauli, Apostolorum ejus, meritis et auctoritate confisi, omnibus vere penitentibus confessis, qui in nativitate, circumcisionis, Epyphaniae, resurrectionis et ascensionis corporis Jesu Christi ac Penthecostes, nec non nativitate, purificationis, annunciationis assumptionisque beatae Mariae Virginis, et nativitate beati Johannis baptistae, dictorumque beati Petri et Pauli apostolorum, ac ipsius Ecclesiae dedicationis et patronae festivitibus, celebritate quoque omnium Sanctorum, eandem capellam devote visitaverint et divinis interfuerint ibidem, atque de bonis sibi ab eo collatis pro ejusdem capellae structura et ipsius ornamentorum augmento et reparatione manus porrexerint adjutrices, centum dies de injunctis iis penitentiis misericorditer in Domino relaxamus, praesentibus perpetuo duraturis.

Datum Trajecti, sub nostro sigillo, die dominica quinta mensis Septembris anno a nativitate Domini M° cccc quinquagesimo primo, Pontificatus Sanctissimi in Christo Patris et domini nostri, domini Nicolai, divina providentia Papae quinti, anno quinto.

VISA.

B II-

B I J L A G E L. (*).

Universis praesentia visuris seu auditoris nos EYBERTA DE VLUTEN, Priorissa, totusque Conventus Albarum Dominarum in Trajecto, notum facimus, quod nos appellationibus, a mandatis quibuscunque Reverendissimi Domini Naylori, tituli Sancti Petri ad vincula, Presbuteri Cardinalis, se pro legato Sanctae Sedis Apostolicae per Almanniam gerentis, nec non super denario decimo quar-

(*) Dit blad had in dorso het volgende opschrift, van dezelfde hand als van het vorige:

Les Dames blanches d'Utrecht se rendent appellantes des mandemens du Legat et du 14e denier, imposé par le chapitre des cinq Eglises d'Utrecht Men zie over het gebruik van dien penning bl. 78 onzer Verhandeling. Uit dit protest blijkt, dat bij de Geestelijkheid hier te Lande CUSA's hervorming niet algemeen ingang vond. In een ander hoogst belangrijk stuk in MS., waarin de Abt van *Egmond*, en de Abdisse van *Rhijnsborch*, door *FILIPS*, op hun verzoek, om van alle nieuwigheden en hervormingen verschoond te blijven, worden te vrede gesteld, wordt de reden hiervan ontwikkeld. Dit stuk wenschen wij nader onderzocht en opgehelderd aan 't licht te brengen. Het thans medegedeelde is met vrouwelijke bekeerdheid gesteld, doch verijtelde CUSA's bedoelingen. De Utrechtsche Nonnen schijnen een vrij Kloosterleven bemind te hebben. (Men zie over dit Klooster VAN HEUSSEN, in *Ep. Traj.* p. 107 en 551.) Haar protest is eigenlijk antwoord op CUSA's Brief (Bijlage H.). Zou de Utrechtsche Geestelijkheid de vrouwen er misschien aan gewaagd hebben, om te zien, of CUSA en de Paus zouden volhouden?

quarto, per venerabiles et circumspectos viros, dominos praelatos, et Capitula quinque Ecclesiarum Trajectensium, interpositis, prout in instrumentis desuper confectis et insinuatis plenius continetur, omnibus melioribus modo est forma, quibus melius possumus et debemus, adhaeremus ac adhaesionem facimus per praesentes.

In cuius rei testimonium sigillum nostri conventus praesentibus duximus appendendum. Datum anno Domini MCCCCLI, mensis Novembris die decima tertia.

B I J L A G E M.

Wij deelen hieronder eenige bijzonderheden mede welke ons bekend zijn geworden uit het werk van J. BUSCH: *Liber Reformationis monasteriorum quorundam Saxoniae, ex. M. S.* edit. a G. G. LEIBNITIO, in: *Scriptor. rerum Brunsvicensium*, Tom. II. (*).

De *bullae concessionis*, die vol edele gezindheid en waardigheid is, en waarbij de pligten der door Cusa aangestelde Visitatoren en Reformatoren omschreven worden, luidt onder anderen aldus: pag. 957.

» Dedimus in mandatis Reformatoibus (JOHANNI et PAULO), ut ipsi, solum Deum prae oculis habentes, omni sinistra affectione postposita, dispositiones, statum et conditionem omnium et singulorum sollicitè et diligenter

(*) Deze, voor de Kerkgeschiedenis dier dagen in Duitschland hoogst gewigtige, *capitula* of *narrationes* zijn nog weinig gebruikt. Er komt ook nog al een en ander betrekkelijk ons Land in voor.

ter inquirant, et inquisita conscribant et conscribi faciant — omnia et singula emendare procurent — ubi vero in visitatione hujusmodi graves excessus et incorrigibiles personas eos reperire contingat, quod tunc, invocato ad hoc auxilio brachii secularis (*), ad extirpationem criminum et deformitatum omni diligentia adhibita procedant. Volumus etiam, quod omni diligentia hujusmodi visitatores invigilent, ut tria substantialia omnis religionis, scilicet *Paupertas*, *Castitas* et *Obedientia*, exactissime observentur, et conformitas habitus et morum in vestro ordine ubique observetur. (Magdeburgi, 28 Julii 1451.)

Het valt gemakkelijk in 't oog, dat CUSA naar dezelfde beginselen in Nederland is te werk gegaan, bij de Hervorming der Geestelijkheid en der Kloosters, en wij dus hierin hem niet te onregte geprezen hebben. Hier, waar hij zelf alles van nabij gadesloeg, hetwelk hij in Duitschland, wegens de uitgestrektheid der plaatsen, niet kon doen, zoo als hij zelf getuigt (t. a. pl.), handelde hij zoo, gelijk hij zijnen dienaren voorschreef. (Zie vooral Bijlage H.) Busca, die hem menigmaal in Duitschland vergezeld, en door hem naar Saxon werd afgevaardigd, verhaalt, dat zijne en der zijnen handelingen gezegende vruchten hebben gehad. » Huuc animarum fructum, » zegt hij, » vidimus exortum, quod vitam prius crimosam ad veritatem Sancti Evangelii jam student emandare. *Ius ergo nova in universo*
or-

(*) De Hertog van Saxon, Landgraaf van Thuringen, WILHELMUS, die deze Reformatoren aan de Geestelijkheid aanbeval, en CUSA *zijnen bijzonder beminden* noemde, had zich hiertoe bereid verklaard, p. 959.

orbe Germanico per ejus reformationem, ut ad oculum vidimus, multis illuxit." (l. c., p. 843.) Hij brengt een merkwaardig voorbeeld bij van CUSA's wijze voorzigtigheid en regtvaardigheid hierin. » Quum Cardinalis N. DE CUSA ipse Hildesem advenisset, et cum magna gloria ibi susceptus fuisset, quia Zelum magnum pro reformatione Monasteriorum ordinis cujuscunque habuit, audiens Abbatem Henricum ad Sanctum Michaëlem sic intrusum, et quod Latium fari non potuit, ab officio Abbathiae et ejus dignitate ipsum amovere deliberavit: attamen propter confirmationem Papae, per fidem apostolicam sibi factam, ipsum prius contentavit. Sexaginta scilicet florenos Rhenenses, annuatim ipsi de monasterio ad vitam suam dandos, cum aliquibus donibus, ad monasterium pertinentibus, pro sua et suorum habitatione ad vitam adsignavit." (l. l. p. 845.) Overal kante de Cardinaal, gelijk in Nederland, zich tegen domheid, simonie en weelde der Geestelijken, tegen de bedevaarten, en het mirakelengeloof der leken aan. Helaas! de 19de Eeuw heeft dit nog niet ten volle begrepen. De ergerlijke bedevaarten naar *Kevelaar* onder anderen bewijzen, dat de Hervormingen in de Roomsche Kerk zeer langzaam gaan: de opleiding en kennis van alle Geestelijken in sommige landen is ellendig, en miraculeuse medailles vinden bijgelovige koopers.

B I J L A G E N.

Als toevoegsel op Bijlage A, waarin wij CUSA's werken hebben vermeld, geven wij hier, hetgeen wij hebben bevonden dat van hem nog in HS. en onuitgegeven bestaat.

In het *Vaticaan* is van hem voorhanden, naar aanwijzing der: *Bibliotheca Bibliothecarum MSS. nova I.*, auctore MONTFAUCON, Parisiis 1739, het volgende:

Astronomia (p. 89.)

Sermones et alia Opuscula (p. 101.)

De reformatione Ecclesiae (p. 110.)

Epistola (scripta antequam Cardinalis creatus erat) *ad Julianum Cardinalem S. Sabinae* (p. 275.)

De Ecclesiastica Concordantia (p. 613.) [quod opus non est confundendum cum *Catholica Concordantia*, cujus etiam MS. memoratur, p. 115.]

Voorts vindt men van hem op de Koninklijke Bibliotheek te Parijs in MS. volgens den *Catalogus Codicum MSS. Bibliothecae Regiae*, Parisiis 1744. P. III.

Litera N. DE CUSA ad PETRUM DE MERA, Cubicularium EUGENII (p. 141.)

Epistola ad Magistrum THOMAM, Subdiaconum Apostolicum (p. 141.).

Replica N. DE CUSA Card. invectiva in NICOLAUM DE TUDISCO, proposita in diēta Francofurtensi (p. 143.)

N. DE CUSA defensio EUGENII IV. adversus Concilium Basileēse. (Is codex, ut hoc loco dicitur, seculo XV exaratus esse videtur.)

Eindelijk wordt in de : *allgemeine Encyclopaedie der Wissenschaften und Kunste von J. G. ERSCH und J. G. GRÜBER, Proff. in Halle*, (in voce CUSA) vermeld, dat er te Cüs nog ongedrukte Handschriften van CUSA zich bevinden, die gewigtige bijdragen zouden zijn tot het Concilie van Bazel. De Steller van dit artikel bevestigt ons vermoeden (bl. 74 in de noot) dat namelijk de beste boeken, die te Cüs vroeger waren, er thans niet meer zijn, hetwelk aan de onachtzaamheid van een der Rectoren wordt toegeschreven.

B I J L A G E O.

Als Bijdrage tot kennis van den aard, misschien ook der lotgevallen, van de door CUSA, in zijne geboorteplaats, gestichte Bibliotheek, verdient een door ALEXANDER HEGIUS aan WESSEL GANSFORT geschreven brief, hier eene plaats. Ik ontleen denzelven uit GANSFORTII *Opera*, Gron. 1614, waar hij op bl. 32 van het Voorwerk gevonden wordt.

• ALEXANDER HEGIUS doctissimo et praestantissimo M. WESSELO Groningensi, qui Lux Mundi.

Mitto tibi, vir praestantissime, *Homilias* JOAN. CHRYSOSTOMI. Spero earum lectionem tibi jucundam fore. Plus enim semper tibi placuere aurea verba quam aurei nummi. Fui, ut nosti, in *Cusana Bibliotheca*. Illic reperi multos Hebraicos libros, mihi prorsus ignotos. Ex Graecis autem pauciores inveni. Erant ibi, quos memoria teneo, *EPIPHANIUS contra Haereses*, magnum ad-

admodum opus; DIONYSIUS in *Hierarchiam*; ATHANASIUS *contra Arium*; CLIMACUS; quos ibi reliqui. Mecum vero attuli: BASILIUM in *Hexaëmeron*, et *Homilias* ejus nonnullas in *Psalmos*; *Epistolas* PAULI cum *Actibus Apostolorum*; *Vitas quasdam Romanorum et Graecorum* a PLUTARCHO *scriptas*, una cum *Symposio* ejus; quaedam *Grammatica*; quaedam *Mathematica*: quaedam *Carmina* profundissimi sensus, *de Christ. Religione*, a GREGORIO NAZIANZ., ut credo, composita; quaedam *Orationes*, εὐχὰς. Si quos ex his desideras, me facito certiorum, ad te ibunt. Non enim decet me quidquam habere, quod tecum non communicem. Si *Graecis Evangeliiis* non erit tibi grave carere, precor ut ea ad me commodato dare velis. De institutione mea certior a me fieri petis. Sequutus sum consilium tuum; pernitiosa enim literatura est, quae cum jactura probitatis discitur. Vale, et si quid me facere voles, mihi significato et factum putato. Ex Daventria."

B I J L A G E P.

[Het verheugt mij, bij de, door den Hr. SWALUE, verzamelde stukken, den Kardinaal NICOLAAS VAN CUSA betreffende, ook het volgende te kunnen voegen. Geheel toevallig kwam het, nog even bij tijds, mij ter hand, om het hier eene plaats te vergunnen.

Het is eene oorspronkelijke, door CUSA gegevene en bezegelde Bul van Aflaten, op Francyn geschreven, en geteekend te Keulen, den 7 Januarij 1452; — een stuk

stuk, dat, gelijk voor de *Geschiedenis van den Pauselijken Aflaathandel in Nederland*, in het gemeen, zoo ook voor de kennis van CUSA, als Aflaatprediker of Aflaathandelaar, in het bijzonder, van belang mag geacht worden.

Het is van den volgende inhoud:

» NICOLAUS, miseratione divina tt. Sancti Petri ad Vincula Sacrosancte Roman. Ecclesie pbr. Cardinalis, per Almaniam et nonnulla alia regna ac provincias Apostolice sedis legatus; Universis et singulis Christi fidelibus per *Hollandiam, Zelandiam et Frisiam* ubilibet constitutis salutem in Domino sempiternam.

Quoniam ad nos omnis cura spectat, ut animorum salus procuretur, et populus, Christi sanguine redemptus, ad eternam salutem pacifice dirigatur, hinc Zelum devotionis considerantes, quam multiplici signo in *Hollandia* commorantes ostendunt, non possumus eorum precibus assensum denegare, quin expedire videtur animarum saluti, et ut sic fiat affectuose sollicitamur.

Quapropter auctoritate omnipotentis Dei, et beatorum Apostolorum PETRI et PAULI, et Sanctissimi Domini nostri NICOLAI Pape Quinti, concedimus Plenarias Indulgencias omnibus et singulis fidelibus, in *Hollandia, Zelandia et Frisia* commorantibus, qui, a festo purificationis beate Marie Virginis usque ad Octavas Passche inclusive prime futuras, confessi et contriti penitentiam et elemosynarum contribucionem, in opidis *Leydensi, Dordracensi, Harlemensi, Delfensi, Amsterdamsi*, aut aliquo eorum fecerint, secundum Cedula indulgenciarum, in civitate Trajectensi et opido *Leydensi* publicatam; religiosi viris, WILHELMO OBRECHT,
prio-

priori in *Syon*, prope, et THEODERICO, Rectori Monasterii Sancte *Agnetae* in *Delf*, ordinis Canonorum Regularium, et cuilibet eorum in solidum, facultatem dantes, confessores, quotquot fuerint necessarii, in quolibet locorum predictorum, nominandi et ponendi, ac singula, ad hoc oportuna, secundum tenorem bulle concessionis indulgentiarum, per nos pridem in prefatis opibus concessarum, faciendi.

Volumus etiam, quod dictus Prior elemosinas, quae secundum indulgentiarum Cedulae contribuentur, fideliter colligi faciat et, absque diminutione, dilecto nobis in Christo GERHARDO, praeposito *Aldesalensi*, vicario generali Domini Episcopi Trajectensis assignet, prout hoc onus in se assumpsit, et nomine opidorum predictorum cautionem fecit. Qui quidem GERHARDUS elemosinas illas, ad mandatum prefati Sanctissimi nostri Pape, aut nostrum ulterius, ad pias publicas fidei et Ecclesiae causas exponendas, transmittere curabit.

Datum *Coloniae*, sub nostro sigillo, die Veneris, septima mensis Januarii, Anno a nativitate Domini Millesimo, quadringentesimo, quinquagesimo secundo, Pontificatus Sanctissimi in Christo Patris et Domini nostri, Domini NICOLAI, divina providencia Pape Quinti, anno Quinto."

» In dors. ARNOLDUS.

JO. STAM."

Het zegel ontbreekt.

Op de vier volgende punten komt dus de hoofdzakelijke inhoud neder:

1°. Wordt een nieuwe termijn vastgesteld, gedurende welken de algemeene Aflaat van het Jubilé kon verdiend worden. Want, op gezag van den Almachtigen God,

God, der Apostelen Petrus en Paulus, en van zijne Heiligheid den Paus, schenkt de Kardinaal nogmaals volle aflaten aan alle geloovigen in *Holland, Zeeland en Friesland*, die, van Maria Zuivering of Maria Lichtmis, d. i. van den 2 Februarij af, tot op de Octaaf van Paschen, d. i. 8 dagen na dit Feest, eerstkomende, in de steden *Leiden, Dordrecht, Haarlem, Delft en Amsterdam*, of in ééne derzelve, zonden gebiecht, penitencie gedaan en aalmoesen gegeven hebben; alles volgens de Cedul van Aflaten, welke door den Kardinaal, in de steden *Utrecht en Leiden*, vroeger was afgekondigd.

2°. Worden WILLEM OBRECHT, Prior van het Klooster *Syon*, buiten *Delft*, en DIRK, Rector van van het Klooster van *St. Agnes*, binnen *Delft*, tot Commissarissen voor deze Aflaten benoemd, en ieder hunner voor zich, gemagtigd, om, in elk der genoemde steden, zoo vele Biechtvaders, als zij zouden noodig keuren, aan te stellen, en voorts alles te verrigten, wat, volgens den inhoud der Bulle, waarbij de volle aflaten vroeger door den Kardinaal waren afgekondigd, moest gedaan worden.

3°. Wordt genoemde Prior, WILLEM OBRECHT, gelast, de Aalmoesen, welke, volgens de Cedul van Aflaten, moesten gegeven worden, naauwkeurig te doen inzamelen, en onverminderd over te maken aan GERARD, Proost van *Oldenzaal*, Vicaris-Generaal van den Bisschop van *Utrecht*, als die dezen last op zich genomen, en in naam der genoemde Steden borg gesteld had.

4°. Eindelijk wordt gezegd, dat genoemde Proost van *Oldenzaal*, de ontvangen Aalmoesen, volgens den wil

van

in Z. H. en het nadere bevel des Kardinaals, tot open-
k en vroom gebruik in de zaak des Geloofs en der
erk, aan Hem, te Keulen, zou verzenden.

In het een en ander is nog al iets, hetgeen ons de
faatprediking van Cusa nader doet kennen.

De nieuwe termijn van volle aflaten, wordt openge-
eld: van wege de vrome begeerte der geloovigen, tot
evordering van het heil hunner zielen, en om te vol-
oen aan opzettelijke aanvraag. Doch daar dit alles
t de gewone terminologie der Aflaatprediking en Af-
aatbrieven behoort, en derhalven juist niet *ad literam*
an worden geuomen, zoo verklaart het ons geenszins
e eigenlijke reden, waarom, nadat de gelegenheid
t verkrijging der volle Aflaten van het Jubilé het jaar
voren ruimschoots was opengesteld, die volle Aflaat
u weder moest worden afgekondigd. De vrome ijver
er Ingezetenen, welken de Kardinaal hier roemt, on-
ersteld zijnde, kon daaraan niet ligt groote behoefte
anwezig zijn. Er moet dus nog eene andere reden,
ehalven de opgenoemde, den Kardinaal tot dezen stap
enoopt hebben. En waarlijk, de brief is maar al te
eschikt, om ons die reden met groote waarschijnlijk-
heid te doen gissen.

Deszelfs strekking toch is voornamelijk *finantiesel*.
k worden maatregelen genomen en voorgeschreven,
niet zoo zeer opdat de Aflaat niet aan onwaardigen mogt
vorden toegestaan, of dat andere misbruiken zouden
sweerd worden; maar opdat deszelfs opbrengst, onver-
inderd, in handen des Kardinaals mogt geraken. Niet,
lat wij Cusa daarom juist van haatzuchtige bijoogmer-
en zouden moeten beschuldigen. Maar hij was Af-
laat-

jaatprediker en Aflaathandelaar. En hoe zeer ook de Hervorming der verbasterde Kerk en Geestelijkheid hem na aan het harte lag: — de *Roomsche kist*, die hij uit Nederland den H. Vader moest medebrengen, was gewis niet het minst belangrijke doel en deel zijner zending. Ik vermoede zelfs, dat zijne edelmoedigheid en vrijgevigheid veroorzaakt had, dat die kist slechts schaars, of althans niet zoo als behoorde, gevuld was, en dat hij hierdoor tot den buitengewonen maatregel eener herhaalde afkondiging van Aflaat, nadat hij zelf het Land reeds verlaten had, genoodzaakt geworden is.

Het is zoo, Cusa verkocht eigenlijk zijne Aflaten niet, maar hij nam toch vrijwillige giften, hij nam aalmoesen aan. Deze aalmoesen waren zelfs evenzeer eene *conditio sine qua non* tot het verkrijgen van dien Aflaat, als de *confessio* en de *penitentia*, die hij voorschreef. Kenden wij de *Cedula indulgentiarum*, van welke in dezen brief herhaald wordt gewag gemaakt, wij zouden daar iets meer van weten. Dezelve schijnt toch werkelijk een *tarief* te hebben bevat, volgens hetwelk de geloovigen, naar mate van hun vermogen, hunne gift moesten regelen: *Elemosynae, quae secundum indulgentiarum cedulam contribuentur.*” Zoo spreekt ook de Schrijver van het *Magnum Chron. Belg.* (zie boven bl. 63) van eene: *Certa pecuniae summa*, welke de Geloovige moesten offeren; waarbij het woord *voluntarie* veel van zijne kracht verliest. In allen gevalle kwam dan ook Cusa's Aflaatprediking, evenzeer als elke andere, in het einde, op geld ontvangen en op geld medenemen neder; waarover dan ook de Schrijver van het *Magnum Chron. Belgicum* zich, niet zonder

beklaagt (*Rerum Germ. Script. Pistorii et*, T. III. p. 414.).

De eerstgenoemde der door CUSA aangestelde Com-
missen, WILLEM OBRECHT, welligt een broeder van
oemden Utrechtschen toonkunstenaar, JACOBUS
OBRECHT, ook HOBRECHT genoemd, die, nevens den
Utrechtschen schilder OKECHEM, de grondlegger der nieuwere
Utrechtsche school en leermeester derzelve voor Italic en geheel
Nederlandsch geweest is (zie KIESEWETTER en FETIS, in de
*Verhandl. over de vraag: welke verdiensten hebben zich
Nederlanders in het vak der Toonkunst verworven,
afgegeven door de 4^e Kl. van het Kon. Nederl.
Inst. Amsterdam 1829.*), was Prior van het be-
zondere Klooster Sion, onder Rijswijk gelegen, in het-
welk CASIMIRUS zijne opvoeding ontving, en hetwelk aan
hem de plichtverplichting had, daar het door dezen, in
1451, aan het hoofd eener soortgelijke veree-
ning van Kloosters van Reguliere Kanunniken van
Nederlandsch, als het Capittel van *Windesheim*, geplaatst
is. Uit de *Historia Episcopatum Foederati Bel-
gii* 1755. Tom. I. p. 416, deelen wij het
verhaal van CUSA deszelve hier mede.

CLAUS, miserat. div. Tituli S. Petri ad Vincula
Romae. Ecclesiae Presb.-Cardinalis, Apost. sedis per
pensionem legatus, dilectis nobis in Christo filiis,
et personis, et personis Conventibus, et personis Monasteriorum *B.
Virginis in Syon* prope Delft, *S. Michaelis in
Schoonhovium*, *S. Gregorii* in terra
Goudam, Traj. Dioecesis, aliorumque
Monasteriorum, vestro Capitulo subditorum, per Piores
et Priores solitorum, Ordinis S. Augustini Canoniorum
et aliorum.

Y

Re-

Regularium Prioribus, Priorissis, Rectoribus et Conventibus Salutem, et sinceram in Deo caritatem.

Sacrae Religionis, sub qua devotum et sedulum exhibetis Deo famulatum, promeretur honestas, ut votis vestris, illis praesertim, quae ex devotionis fervore prodiere conspicimus, quantum cum Deo possumus, favorabiliter annuamus. Exhibita siquidem nobis pro parte vestra supplicatio continebat, ut vestram capitularem Colligationem Apostolicis gratiis et privilegiis, adinstar Capituli de *Windechem*, ejusdem ordinis, munire digneremur. Vestris igitur precibus inclinati, eandem vestram Capitularem Colligationem gratam habentes et ratam, auctoritate nostrae Legationis approbamus, ratificamus et in nomine Dei confirmamus, ac omnibus et singulis per felicis recordationis MARTINUM, Papam V, Capitulo de *Windechem* concessis et indultis, praesentibus his communimus, juxta modum et formam de verbo ad verbum qui sequitur. Et est talis: MARTINUS Episcopus, Servus Servorum Dei cet. cet.

Confirmantes vobis omnia et singula privilegia, gratias et indulgentias ab Ordinariis vestris, sive quibuscunque aliis, Ecclesiasticis vel Secularibus potestatibus, Collegiis et Conventibus, quae premissis non obviant, rite indulta. — Datum Arnhem., Traj. Dioec. sub nostro sigillo, die Lunae Vicesima mensis Septembris, Anno a nativitate Dom. Millesimo, Quadringentesimo, Quinquagesimo primo, Pontificatus Sanctiss. in Chr. Patris et Dom. n. NICOLAI P. V. anno Quinto."

De Kloosters tot deze vereeniging of dit *Capittel van Sion* behoorende, zijn vermeld in de *Kerk. Hist. en Oudheden* door H. v. H. en H. v. R., III Deel. bl. 729.

Het

s zeker eene vergissing, dat *aldaar* JOANNES NI-, in 1464, en WILHELMUS OBRECHT, eerst in 1475, *van Sion* genoemd wordt, daar de laatste zulks chijnlijk tijdens het verleenen van bovengenoemd *na*, zeker reeds in 1452 geweest is.

andere Commissaris door CUSA benoemd, was DR- VAN HAASTRECHT, die nog in 1460 als Pater voor- van het Klooster van Reguliere Kanonikessen van nes te Delft, mede tot het genoemde Capittel van behoorende. Zie over hetzelfde de *Kerk. Oudheden*, bl. 707 vv. en *Beschrijving van Delft* bij BOITET, 0.

1 Proost van Oldenzaal, die waarschijnlijk gedu- de afwezigheid van RUDOLF VAN DIEPHOUT, het n bestuurde, ken ik van elders niet. Het zal de zijn, die in de *Kerk. Oudheden*, Deel VI. bl. op het jaar 1472, GERARDUS VAN RANDE ge- l wordt, en die ook Kanunnik en *Scholasticus* venter was. N. C. K.]

PETRUS SARNIUS.

PETRUS VAN OF VON SARN, Petri fil., Meursensis; werd door de Classis van Utrecht wegens zijne onbekwaamheid en slecht gedrag afgewezen; en beschuldigd wordende, dat hij de Latijnsche taal niet magtig was, dewijl hij gezegd had, *mihi decet*, gaf hij daarop een klein boekje in het licht, ten bewijze, dat *mihi decet* goed Latijn was; hij noemde zulks: *Nubes testium, auctore PETRO SARNIO, honoris sui defensore acerrimo. Traj. ad Rh. 1746. in 8°.* Als Student gaf hij reeds eene Predikatie uit, genaamd: *Het Oorlogspaad, uit Prov. XXI. 31. Utrecht 1745. in 8°.*; en in 1746 een Traactaatje: *Dea Hludana, Commentatiuncula ἀποστολική, Traj. ad Rh. 1746. 4°.* Hij werd in 1747, Proponent zijnde, Rector te Rhenen, van waar hij als Nederduitsch Predikant beroepen is naar Norwich, in Engeland en aldaar overleden.

Het bovenstaande is uit HS. aanteekeningen van een ongenoemden Geleerde, achter den *Cleefschen Lusthof* — door CH. DE VRIES. *Cleve, bij Tobias Sibberling, 1698. 8°.* berustende bij den Hr. L. J. F. JANSSEN. JÜCHER en SAXE kennen dezen SARNIUS niet.

OVER-

O V E R Z I G T
VAN HET
TRAPSWIJZE TOEGENOMEN EN
BEKRACHTIGDE GEZAG
DER
G E L O O F S B E L I J D E N I S
EN VAN DEN
C A T E C H I S M U S ,
ALS
FORMULIEREN VAN EENIGHEID
IN DE NEDERL. HERV. KERK ,

*Van den aanvang der Hervorming, tot op de
Synode van Dordrecht, in 1618 en 1619.*

—
J. B O R S I U S ,
THEOL. DOCT. EN PRED, TE MIDDELBURG.

O V E R Z I G T
V A N H E T
T R A P S W I J Z E T O E G E N O M E N G E Z A G
D E R
F O R M U L I E R E N V A N E E N I G H E I D :

In een' tijd, waarin zoo veel gesproken en geschreven is over den aard en de kracht der zoogenaamde formulieren van eenigheid; waarin sommigen de Dordrechtsche Synode van 1618—1619 grootelijks veroordeelen, met het harde verwijt, dat zij het geweest is, die door velerlei formulier-ondertekening het eerst de banden gesmeed heeft voor de Hervormde Kerk in Nederland; terwijl anderen deze Kerkvergadering hoogen lof toezwaaijen, als had zij, door zoodanige onderschrijving het middel uitgevonden, om de zuiverheid der leer te bewaren en tegen de afwijkingen te beveiligen; in zulk een' tijd zal het wel niet ongepast zijn, een *kort overzicht* te geven van *het trapswijze toegenomen en bekrachtigde gezag van de Geloofsbelijdenis en van den Catechismus, als formulieren van eenigheid in de Nederlandsche Herv. Kerk, van den aanvang der Hervorming af, tot op den tijd der voornomde Dordrechtsche Synode.* Trouwens, be-

behalve dat zulk eene geschiedkundige beschouwing eene meerdere gematigdheid kan te weeg brengen, zoo wel in de strenge berisping, als in de luide verheffing van de besluiten dier hooge Kerkelijke Vergadering betrekkelijk het gezegde punt, zoo zal zij gewis de bekendheid bevorderen met de Godsdienstige denkwijze onzer Vaders, gedurende het straks vermelde tijdvak, en wel bepaaldelijk nopens het verbindend gezag dezer beide Symbolische Schriften. Ik vleije mij derhalve, dat het onderhavige stuk, tot welks vervaardiging het veelvuldige gebruik van oude Classikale en Synodale Akten mij ongemerkt aanleiding gaf, eene niet ontijdige noch gansch verwerpelijke bijdrage zijn moge voor de beoefening van de Geschiedenis der Hervormde Kerk in ons Vaderland.

Het lag in den aard der zaak, dat, zoodra er, tijdens de Hervorming der Christelijke Kerk in de eerste helft der XVIde Eeuw, eene meerdere vrijheid van denken ontstond, de gedachten nopens vele Godsdienst-waarheden, plegtigheden en gebruiken grootelijks verschilden. Dit gaf alzoo aanleiding, dat dezulken onder de Protestanten, die in betwiste punten met elkander overeenstemden, afzonderlijke gezindheden vormden; terwijl het al verder niet onnatuurlijk was, dat iedere gezindte spoedig op het denkbeeld kwam, om bijzondere formulieren te ontwerpen, ten einde bepaaldelijk aan te wijzen in welke leerstellingen zij zich van andere onderscheidde, op wat gronden hare begrippen steun-

steunden, en hoe zij zich vrij kende van sommige wangevoelens, waarvan men haar heimelijk verdacht hield of openlijk beschuldigde. Daarenboven achtte men zulke geschriften tevens eene aanwijzing, of gepaste handleiding, waarnaar het onderwijs behoorde te worden ingerigt, zonder daaraan immer zulk een gezag te willen toekennen, als behelsden zij eenen regel des geloofs, die alleen in de Heilige Schrift gevonden wordt (1). Uit zoodanig een oogpunt moet men dan ook de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen Catechismus beschouwen, die reeds in de jaren 1562 en 1563, uit de Fransche en Hoogduitsche talen in het Nederduitsch werden overgezet.

Immers de Geloofsbelijdenis, welke, ten jare 1559, door GUIDO DE BRES ontworpen, en later, na de goedkeuring der *Embdensche* Leeraren verkregen te hebben, in 1562 in het licht verscheen, had blijkens derzelve doorgaanden inhoud en den brief, waarmede zij aan den Koning van Spanje werd toegezonden, voornamelijk ten doel, om de Hervormden in Nederland van den blaam te zuiveren (2), als behoorden zij tot de zoo beruchte secte der Wederdoopers, waarmede men, deels uit onkunde, deels uit boosheid, hunnen goeden naam aan het Spaansche Hof bezwalkt had. En naardien dit opstel door de meest geachte Nederlandsche Godgeleerden, die binnen en buiten 's Lands verstrooid waren, gelezen en met derzelve toestemming bekrachtigd was, zoo mogt hetzelfde te regt worden

aan-

aangemerkt, als in zich bevattende de bijzondere gevoelens der toen pas gevestigde Hervormde Kerk in Nederland. Dit laatste is vooral waar omtrent den *Heidelbergischen Catechismus*; want nauwelijks was dezelve, ten jare 1563, op bevel van **FREDERIK III**, in alle Kerken van de *Palts* ingevoerd, of ook de Nederduitsche Hervormde Gemeente, die zich kort te voren in en bij het Klooster *Frankenthal*, niet verre van *Worms*, had neergezet, nam dit opstel terstond en gretig aan tot een algemeen leerboek, met ter zijde stelling van andere, die men vroeger gebruikt had. Daarenboven bleek het ook, hoezeer men hier te Lande met hetzelfde was ingenomen, zoodra men, reeds ten genoemden jare, deszelfs vertaling in de moederspraak uit de handen van **DATHEEN** ontving.

Evenwel hoe groote waarde men ook destijds aan de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en inzonderheid aan den Heidelbergsehen Catechismus hechtte (5), zoo verliepen er toch eenige jaren, alvorens deze Schriften een Symbolisch aanzien verkregen, en voor zoogenaamde formulieren van eenigheid plegtig verklaard werden. De wijze, waarop zulks allengskens plaats greep, stel ik mij voor, eerst, kortelijk te ontvouwen; terwijl ik, daarna, zal gewagen van de tegenspraak, welke deze geschriften in het vermeldde tijdvak van sommigen ondervonden, om alzoo meer opzettelijk en als aan de hand der Geschiedenis aan te wijzen, hoe die tegenstand juist aanleiding gegeven heeft tot deze en gene, meer
stren-

streng, Synodale verordening, waarbij het gezag van de Geloofsbelijdenis en van den Catechismus telkens nader bekrachtigd werd.

De tijdorde volgende bepale ik mij dan in de eerste plaats tot de *Nederlandsche Geloofsbelijdenis*.

Er zijn namelijk, die het hoogst waarschijnlijk achten, dat dit voortreffelijk opstel van den vromen DE BRES reeds door de leden der *Antwerpsche Synode* van 1566 is onderteekend geworden. Doch gesteld, de gronden, welke hiervoor worden bijgebracht (4), waren van dien aard, dat men dit vermoeden voor alleraannemelijkst te houden had, dan is het toch zeker, dat er destijds volstrekt geene bepaling gemaakt werd, waarbij die onderteekening der Hervormde Geestelijkheid als plicht werd opgelegd. Dit geschiedde zelfs nog niet in de Synode van *Wezel*, twee jaren later gehouden (1568), waar men alleen vaststelde, elken beroepen Predikant *af te vragen*, of hij in alles instemde met de leer, welke openlijk in de Kerk gepredikt werd, en vervat was zoo in de *Belijdenis*, als in den Catechismus (5)? Intusschen gevoelt men, hoe gereedelijk deze *mondelijke* betuiging den weg baande tot de *schriftelijke* verklaring, dat men zich met den inhoud der Geloofsbelijdenis van harte vereenigde; weshalve de Synode der Nederlandsche Kerken onder het kruis, vergaderd binnen *Embsen* in 1571, de volgende bepaling maakte: » om die eendrag-

» dragtigheid in de leer tusschen de Nederland-
 » sche Kerken te bewijzen, heeft het den Broede-
 » ren goed gedacht de belijdinge des geloofs der
 » Nederlandsche Kerken *te onderschrijven*” (6).
 Waarop volgt: » men zal ook de Nederlandsche
 » Kerken - Dienaars, die in deze verzameling niet
 » zijn, vermanen, dat zij in die selve *onderschrij-
 » vinge bewilligen*: 't selve zal men ook allen an-
 » deren doen, die van nu voortaan, tot den dienst
 » des Woords beroepen zullen worden, eer zij in
 » hunnen dienst treden” (7). Later ontving deze
 bepaling nog eene nadere bekrachtiging en uit-
 breiding door de Synode van Holland en Zeeland,
 in 1574 te Dordrecht gehouden, welke uitdrukke-
 lijk beval (8), dat de Leeraars, die, na behoer-
 lijk onderzoek, door de verschillende Klassen tot
 den Predikdienst werden toegelaten, alsmede de
 Ouderlingen en Diakenen, *de Confessie en de Ar-
 tikelen* moesten onderteekenen. Door de laatste
 bedoelde men de afzonderlijke Artikelen van de
 Embdenschē, als ook van de toenmalige Dordrecht-
 sche Synode; zoo als blijkt uit de Handelingen de-
 zer Synodale Vergadering (9) en uit sommige Clas-
 sikale Akten-boeken van dien tijd. Althans de in-
 zage van het oudste Akten-boek der Classis van *Wal-
 cheren* (10) heeft mij hiervan ten volle overtuigd,
 waaruit ik dan te gelijk bemerkte heb, hoe het straks
 genoemde besluit in Zeeland terstond in werking ge-
 bragt werd, en hoe alzoo deze Synode van beslis-
 senden invloed geweest is op den verderen gang der
 tocu-

toemalige denkwijze in de Hervormde Kerk nopens de verbindende kracht onzer Geloofsbelijdenis; daar men in de zoo even gemelde Classis het navolgende Formulier ontwierp en de Predikanten liet onder- teekenen: » wij hier onderghescreven Dienaeren des » Woorts Godes, binnen desen eylande van Wal- » cheren, gelooven en bekennen mits dezen, dat die » voorschreven belijdinghe des geloofs der Christe- » lijcke Ghemeenten der Nederlanden, gheleeghen » onder Co. Ma^t van Spaenyen, begrepen in 37 » Artikelen, ghedrukt anderwerf in 't Jaer LXXIII » tot Dordrecht, den woorde Gods in allen stukken » ghelijckformigh is. Ende beloven derhalve onse » leere en kerkendienst daernaer te richten, met lee- » ren, vertroosten en vermanen. En wat daarmede » strijdich is naer onzen vermoghen te wederstaen."

Uit het tot hiertoe gestelde zien wij, hoe de be- doelde onderteekening, die oorspronkelijk alleen tot de gewone Godsdienst-Leeraars betrekking had, ook reeds van de Ouderlingen en Diakenen gevorderd werd. Weldra echter strekte men deze verplichting nog verder uit, en wel tot *de Hoogleeraren in de Godgeleerdheid, en de Onderwijzers der jeugd.* De eerstgenoemden werden er toe verbonden krach- tens het besluit van de Nationale Synode der Neder- duitsche en Walsche Kerken, binnen *Dordrecht* vergaderd ten jare 1578, welke onder andere deze verordening maakte: » gelijk de Dienaren des woords » en de *Professoren der Theologie* de belijdenis » onderschrijven zullen, zoo ware het goed, dat 't
zel-

»zelve ook van de Ouderlingen geschiedde" (11). Dit laatste is eenigzins vreemd, daar de Synode van 1574 die onderteekening niet slechts van de *Ouderlingen*, maar zelfs van de *Diakenen* reeds uitdrukkelijk gevorderd had. Ik vermoede daarom, dat deze bepaling bij de Ouderlingen, vooral bij de Diakenen, nog al veel tegenstand zal gevonden hebben, waarom men 4 jaren later eenige toegevendheid raadzaam oordeelde, van de Diakenen verder zweeg en, wat de Ouderlingen betrof, het slechts als iets wensche lijks voorstelde. Evenwel in 1581 werd het, door de Nationale Synode van Middelburg, den genoemden en nog anderen personen weder als pligt voorgeschreven, alwaar men de bepaling der laatst voorgaande Nationale Synode betrekkelijk het voorzegde punt in dezer voege nader uitbreidde: »De Dienaren des woords, *Ouderlingen en Diakenen*, alsmede de *Professores Theologiae* ('t welk ook den andere »Professoren wel betaamt) en de *Schoolmeesters* »zullen de belijdenis des geloofs der Nederlandsche »Kerken onderteekenen" (12). Van dien tijd af, tot de Dordrechtsche Synode van 1618 toe, werd de verplichting tot onderschrijving der Geloofsbelijdenis aan geene andere personen meer opgelegd, dan die wij zoo even genoemd hebben. Doch nu begon men krachtige besluiten te nemen omtrent de handhaving der vroegere bepalingen. Het eerst geschiedde zulks in de Nationale Synode van 's Gravenhage van 1586, alwaar men (later zullen wij zien, wat daartoe aanleiding gaf) deze strenge verordening vast-

stelde: „De Dienaren des Woords, insgelijks de Professoren in de Theologie (hetwelk ook den andere Professoren wel betaamt) zullen de belijders des geloofs der Nederlandsche Kerken onteekenen: en de *Dienaars*, die zulks *refuseren*, zullen *de facto* van hunnen dienst bij den *Kerkenraad*, of de *Classis* opgeschort worden, tot den tijd toe, dat zij daarin zich geheel zullen verklaard hebben, en indien zij obstinate in weigering blijven, zullen zij van hunnen dienst geheel afgezet worden. — Inslijks zullen de Schoolmeesters gehouden zijn, de artikelen als boven, of in plaats van die, den Christijken Catechismus, te onderteekenen (15). Welbesluiten men voorts woordelijk herhaalde in de oorde van Zeeland te *Middelburg*, in den jare 1591 vonden, echter met deze kleine, maar zeer merkwaardige verandering, dat men het hier ook *aankeuze der Predikanten* overliet, gelijk men dat te *Gravenhage* aan het goeddunken des Onderzoekers had vrijgelaten, of zij de Geloofsbelijdenis, of zij liever den Catechismus, wilden onderschrijven (14).

Men zal zoo gezien te hebben, hoe de Nederlandse Geloofsbelijdenis trapswijze een Symbolisch geveer kreeg, zoodra het als Formulier van Eenigheid in de leer moest onderteekend worden; zal het de plaats zijn, voorts aan te toonen, op wat wijze ook den *Catechismus* zoodanige eervolle onderscheiding ten deel viel.

De

De Heidelbergsche Catechismus, die, reeds in het jaar van deszelfs openlijke invoering als Kerkelijk leerboek in den Palts, door DATHEEN in het Nederduitsch werd overgezet, bekleedde ook hier te Lande weldra denzelfden rang, die denzelven in het Keurvorstelijk gebied van FREDERIK III was toegewezen. Daartoe werd de grondslag gelegd in de *Wezelsche Synode* van 1568, welke bepaalde: „In de Nederlandsche Walsche Kerken sal men volgen den Catechismus van *Geneve*, in de Duitsche Kerken den *Heidelbergschen*:” latende daaromtrent toch aan elk zijne vrijheid tot de eerst volgende Synode (15). Op gelijke wijze dacht en besloot men ten jare 1571 in de Synode van *Embden*, blijkens het 5de Artikel van derzelve Handelingen, hetwelk dus luidt: „De Broeders hebben geacht, dat men in de Gemeente der *Françoischer* Sprake die forme des *Geneefschen* Catechismus, en in de Gemeente der *Nederduitsche* Spraak de forme des *Heidelbergschen* behoort te gebruiken; doch alzoo, dat of daar cenige Kerken eene andere forme van Catechismus (den woorde Gods gelijkformig zijnde) gebruikten, die sullen te veranderen niet gedwongen worden.” Dit laatste zag op den *kleinen Oost-Frieschen Catechismus*, in 1554 gedrukt, en daar te Lande destijds in algemeen gebruik. Doch welke handleidingen voor het Godsdienstig onderwijs men hier ook bezigde, dezelve werden weldra verdrongen, zoodra de afgevaardigden tot de *Dordrechtsche Kerkvergadering* van 1574, —

waar-

waarschijnlijk niet zonder invloed van den Middelburgschen Leeraar, CASPAR VAN DER HEYDEN, die pas uit *Frankenthal* derwaarts overgekomen en met het Paltzische leerboek hoogelijk was ingenomen, — ter bevordering van de eenheid in leerwijze onder de Hervormden, het besluit namen, dat de Heidelbergsehe Catechismus in alle Kerken en Scholen zoude gebruikt worden (16); hetwelk een weinig later, bij Resolutie van den Prins van *Oranje* en de Staten van *Holland*, werd bekrachtigd. De daarop volgende Synoden van *Dordrecht* (17) (1578) en *Middelburg* (18) (1581) besloten in denzelfden geest; en om deze bepalingen stiptelijk te doen gehoorzamen, zonder dit Catechetisch onderwijs zelfs eenen enkelen Zondag over te slaan, zoo behelsde de Kerkenorde der Nederlandsche Gereformeerde Kerken van beide talen; opgesteld in de Nationale Synode van 's *Gravenhage* van 1586, het uitdrukkelijk bevel: dat de Predikanten alomme des Zondags in de Namiddag Godsdienst-oefening den Heidelbergsehe Catechismus, welke toen algemeen in de Nederduitsche Hervormde Kerk hier te Lande was aangenomen, kortelijk zouden verklaren; en wel in dier voege, dat dezelve jaarlijks werd afgehandeld, volgens de afzonderlijke Afdeelingen, daarin tot dat einde opzettelijk gemaakt (19).

Voor als toen werd er evenwel nog aan geene onderteekening van dit leerboekje gedacht (20), gelijk destijds, zoo als wij straks hebben aangewezen, reeds omtrent de Geloofsbelijdenis plaats had,

Op dit denkbeeld schijnt men het eerst gekomen te zijn in de *Middelburgsche* Synode van 1591, blijkens het zoo aanstonds vermeldde, dat men het hier aan de keuze der Leeraars overliet, of zij de belijdenis des geloofs, dan of zij *den Catechismus* met hunne handteekening wilden bekrachtigen (21). Trouwens, dat het laatst genoemde geschrift omstreeks dien tijd eene meer Symbolische kracht verkreeg, bespeurt men duidelijk uit de Kerkenordening van Holland, in datzelfde jaar, door 8 Politieken en 8 Kerkelijken vervaardigd, waarin volstrekt geen gewag gemaakt wordt van de Geloofsbelijdenis, maar die, ten aanzien van de toelating der Kerkedienaren, alleenlijk bepaalt: „dat de verkoren Dienaar zal moeten verklaren, of hij wil houden en navolgen de leeringe der H. Profeten en Apostelen, zoo als die — sommierlijk vervat is in den *Catechismus*” (22). En ofschoon nu deze Kerkenordening destijds in de genoemde Provincie veel tegenstand vond (23), en toen niet werd ingevoerd, zoo werd hierdoor nogtans te weeg gebracht, dat men meer algemeen den Heidebergischen *Catechismus* als Formulier van Eenigheid begon aan te merken.

Weldra ontving dan ook dit leerboek zulk een Symbolisch aanzien, zoodra men er toe besloot, om *hetzelve, benevens de Geloofsbelijdenis, te onderschrijven*, gelijk al ras plaats greep. Althans in *Groningen* en *de Ommelanden* geschiedde zulks sedert 1595 (24); en hoe spoedig dit voorbeeld elders

ders werd nagevolgd, kan onder anderen de Zuid-Hollandsche Kerkvergadering van 's *Hage*, ten jare 1599, bevestigen; welker afgevaardigden tot de Synode van Noord-Holland, in het eerst volgende jaar (1600) te *Haarlem* gehouden, aldaar het voorstel deden, dat tot het overzien der toen verordende Bijbelvertaling geene andere personen zouden toegelaten worden, dat die de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en den Catechismus onderteekend hadden, overeenkomstig het besluit hunner Provinciale Synode. En ofschoon deze voorslag hier geen bijval vond, dewijl men, na voorafgaande deliberatien, overeenkwam, om zich in zijne keuze ten dezen opzichte eeniglijk daaraan te rigten, dat tot het gezegde werk geene andere personen zouden gebruikt worden, dan dezulken, van welke men getuigenis had, dat zij de Hervormde Godsdienst beleden, en in leven en wandel godzalig waren (25); zoo schijnt men echter in Zuid-Holland op de vermelde onderteekening zeer gezet te zijn geweest, naardien men in de Provinciale Synode van *Gouda*, ten jare 1601, vaststelde: » dat de Predikanten, uit het Sticht van » *Utrecht* komende, moesten verklaren, dat zij niet » alleen de Geloofsbelijdenis, maar ook den Heidel- » bergschen Catechismus, als overeenkomstig met » Gods Woord, aannamen" (26). Dezelfde schriftelijke verklaring geschiedde ook ten jare 1602 in de Provincie *Drenthe* (27). Alverder werd dezelve bepaald in de Classis van *Alkmaar*, en in de onmiddelijke daarop gevolgte Noord - Hollandsche Sy-

node te *Hoorn*, in 1608 (28). Doch vooral was het de Provinciale Synode van *Zeeland*, ten jare 1610 binnen *Vere* gehouden, welke niet slechts, in navolging van hetgeen er reeds ettelijke jaren vroeger in *Groningen*, *Zuid-Holland* en *Drenthe* besloten was, de onderteekening van de beide genoemde Symbolische Schriften verordende, maar dit ook deed op eene wijze, die en de vrijheid van verklaring nauwer beperkte, dan tot hertoe geschied was, en tevens den band der verbindtenis te krachtiger maakte, door de nadrukkelijke belofte van onderwerping aan de Kerkelijke censuur, ingeval men in 't openbaar of in 't geheim iets geleerd had, dat in het minste streed met eenig Artikel of leerstuk der voormelde Schriften. Immers deze Kerkelijke Vergadering oordeelde het raadzaam, » om te beter de » eenigheid in de zuivere leer, en de goede ordre in » de Kerken te onderhouden, dat de Dienaren des » Woorts zullen onderteykenen *schere Formulieren* » van deze Synode gestelt, *aangaande deselvige » leere ende Kerkenordeninge*," met bijvoeging van deze bepaling: » De Kerkdienaren zullen dadelijk » van hunnen dienst opgeschort worden, van welke » men bewijzen kan, dat se iets doen tegen hunne » onderteekeninge, ende eenige nieuwigheit, ofte ver- » anderinge tegens de gezonde leere, van hun on- » dertekent, invoeren willen." Het formulier van onderteekening aangaande *de leer* (29) luidde aldus:

» Wij Dienaren des Woords, hier onderschreven,
» ver-

»verklaeren met deze ondertekeninge, dat wij met-
 »ter herten gelooven, en gevoelen, dat alle de Ar-
 »ticulen ende Leerstukken, begrepen ende verklaert
 »in de Confessie ende Catechismo, de minste met
 »de meeste, den Woorde Gods in alles conform zijn,
 »ende belooven ook mits deesen heylicklijk, dat wij,
 »naer eijsch der gelegentheit, alle deselve Leerstuk-
 »ken, opentlijk ende in 't bijzonder zullen leeren
 »ende voorstaen: ende indien wij tot eenigen tijde,
 »eenig gevoelen of bedenken zouden mogen krijgen
 »tegen eenig Articul of Leerstuk, in de voorschreve
 »Confessie of Catechismus begrepen, dat wij dat-
 »zelve noch opentlijk noch heymelijk sullen voor-
 »stellen, dan ordentlijk in Classicaele en Synodale
 »Vergaderingen, op poene van als Scheurmakers
 »gecensureerd te worden, en indien t' eenigen tijde
 »de Classis of Synodus soude goetvinden, om de
 »eenigheit der leere te onderhouden, van ons te
 »eysschen onse nader verklaeringe ofte gevoelen over
 »eenig Articul van de voorschreven Confessie ofte
 »Catechismus, soo beloven wij ook mits desen, dat
 »wij daartoe t' allen tijde sullen bereyt en willich
 »sijn, sonder eenige weygeringe, op poene als bo-
 »ven.»

Ja, men ontwierp zelfs een afzonderlijk Formu-
 lier van onderteekening voor de Proponenten dezer
 Provincie, bijna gelijkloidend met het zoo even op-
 gegevene. Ten minste het verschil tusschen beide
 deze stukken bestaat slechts hierin, dat in plaats
 van de woorden: wij beloven dat wij
 alle

alle dezelve leerstukken *openlijk en in 't bijzonder zullen leeren en voorstaan*, gesteld is: *zoo wel in het proponeeren als onderling confereeren trouwelijk zullen voorstaan*; voorts, dat de Proponenten, zoo zij eenig bezwaar tegen eenig leerstuk mogten krijgen, daarvan kennis zullen geven aan *de vergadering des Kerkerads of de Classis*; terwijl zij, bij verzuim hiervan, zich aan de strafbepaling onderwerpen, om *dadelijk van de propositie geweerd te worden* (30).

De ijver, om zijne gehechtheid te toonen aan de beide geschriften, wier Symbolisch gezag allengskens meer en meer gevestigd werd, ging alzoo van het eene gewest tot het andere over. Ook op de Synode van *Gelderland*, ten jare 1612 te *Harderwijk* gehouden, ontwierp men een soortgelijk Formulier, als het zoo even genoemde, luidende aldus:

» Wij ondergeschreven Dienaren des Goddelijken
 » Woords, verklaren mits dezen opregtelijk in goede
 » conscientie, voor den Heer, dat wij houden en
 » gevoelen, dat de Leer, vervat en begrepen in de
 » Confessie en Catechismus dezer Nederlandsche Ge-
 » reformeerde Kerken, gelijk dezelve voor dezen
 » eendragtelijk in deze Kerken is gepredikt geweest,
 » in alles schriftmatig en met Gods Woord over-
 » eenstemmende is. En beloven, dezelve leer open-
 » lijk en in het bijzonder te leeren en voor te staan,
 » en alle dwalingen, tegen de voorzeide leer strijden-
 » de, te verwerpen en willen helpen weeren en te-
 » genstaan. En indien wij ten eenigen tijde zouden

» mo-

»mogen krijgen eenig gevoelen en bedenken tegen
 »de voorzide Leer, dat wij hetzelfde gevoelen of
 »bedenken niet zullen, noch met prediken, schrijven
 »of anderszins, noch openlijk noch in het bijzonder,
 »leeren, drijven of verbreiden; maar hetzelfde or-
 »denlijk en volkomenlijk der Classis openbaren en ons
 »altijd in dezen het oordeel der Classis of der Sy-
 »node onderwerpen en onverbrekelijk onderhouden
 »de gebruikelijke orde der Kerk, zoo dezelve in de
 »Synoden, zoo Nationale, als Bijzondere van deze
 »Provincie, geordineerd en in deze Kerken onder-
 »houden worden. Zijnde te vrede, dat indien wij
 »hiertegen in Leere of ordre ons zouden mogen ko-
 »men te verloopen, dat wij bij oordeel der Classis
 »of der Synode van onze diensten, naar den eisch
 »der zaken, gesuspendeerd en gedeporteerd wor-
 »den." Zelfs in *Friesland* wilde men niet achter-
 »blijven, weshalve daar in 1616 uitdrukkelijk gelast
 »werd, »om geene personen tot den Kerkendienst
 »toe te laten, dan die bereid waren de Nederland-
 »sche Geloofsbelijdenis en den Heidelbergchen Ca-
 »techismus te onderteekenen;" terwijl ook degenen,
 die werkelijk het Leeraar-ambt bekleedden, zich
 daartoe terstond gereed betoonden. Althans in de
 Classis van *Franeker*, waar men hiermede een aan-
 vang maakte, geschiedde zulks reeds in Wijnmaand
 van het genoemde jaar (51).

Zoodanig was dus de algemeene denkwijze in ons
 Vaderland nopens de dusgenaamde Formulieren van
 Eenigheid, tijdens de vermaarde Nationale Synode
 van

van *Dordrecht* stond gehouden te worden. De-
 zelve hadden, sedert den aanvang der Hervorming,
 allengskens eenig Symbolisch aanzien gekregen, en
 waren thans reeds in *Groningen* en *Ommelanden*,
 in *Zuid-Holland*, *Drenthe*, *Zeeland*, *Gelderland*
 en *Friesland* als Kerkschriften van hoog gezag aan-
 genomen, van welke men, onder meer of min krach-
 tige betuigiugen, de schriftelijke verklaring moest
 afleggen, die van harte te erkennen, als overeen-
 komstig met Gods Woord. Was het derhalve wel
 vreemd, dat deze Synode, in hare zitting op den 18
 Mei van 't jaar 1619, bepaalde: » dat alle de Bedie-
 » naren des Goddelijken Woords, tot betuiging hun-
 » ner overeenstemming in de regtzinnige leer, moe-
 » ten onderteekenen de Belijdenis en Catechismus
 » dezer Kerken, mitsgaders de (Canones) Artikelen
 » of verklaringen deses Synodi; en om in deze on-
 » derteekening sommiger verkeerde uitvlugten voor
 » te komen, zal voor dezelve onderteekening gesteld
 » worden dit Formulier, hetwelk voorgelezen en ge-
 » approbeerd is.”

» Wij ondergeschreeven Bedienaren des Goddelij-
 » ken Woords, ressorteerende onder de Classe van
 » N. N., verklaren opregtelijk en in goeder con-
 » scientie voor den Heere, met deze onze ondertee-
 » kening, dat wij van harte gevoelen en gelooven,
 » dat alle de Artikelen en stukken der leere, in de
 » Belijdenis en Catechismus der Gereformeerde Ne-
 » derlandsche Kerken begrepen, mitsgaders de ver-
 » klaringe over eenige poincten der voorzeide leere,
 » in

» in de Nationale Synodus Anno 1819 tot Dordrecht
 » gedaan, in alles met Gods Woord overeenkomen:
 » Beloven derhalve, dat wij de voorzeide Leere naar-
 » stelijk zullen leeren, en getrouwelijk voorstaan,
 » zonder iets tegen dezelve leer, hetzij openlijk, of
 » heimelijk, directelijk of indirectelijk te leeren of te
 » schrijven. Gelijk ook, dat wij niet alleen alle
 » dwalingen, tegen deze leer strijdende, en met na-
 » men ook die in voorseide Synodus zijn veroordeeld,
 » verwerpen, maar dat wij ook genegen zijn, de-
 » zelve te wederleggen, tegen te spreken, en allen
 » arbeid aan te wenden, om dezelve uit de Kerk te
 » weeren. En indien het zou mogen gebeuren, dat
 » wij na dezen eenig bedenken of ander gevoelen
 » tegen deze leer kregen, beloven wij, dat wij 't
 » zelve, noch opentlijk, noch heimelijk, zullen voor-
 » stellen, leeren of verdedigen met prediken of schrij-
 » ven: dat wij hetzelfde alvorens den Kerkeraad, Classis
 » en Synodus zullen openbaren, om daar geëxami-
 » neerd te worden; bereid zijnde t' aller tijder tijd
 » ons het oordeel des Kerkeraad, Classis of Synodi
 » gewillig te onderwerpen, op poene dat wij hier-
 » tegen doende, metterdaad (ipso facto) van onze
 » diensten gesuspendeerd zullen zijn. En indien de
 » Kerkenraad, Classis of Synodus, t' eeniger tijd,
 » om gewigtige redenen van nadenken, om te
 » behouden de eenigheid en zuiverheid der leere,
 » goed vindt, van ons te eischen nadere verklaring
 » van ons gevoelen over eenig Artikel dezer Belijde-
 » nis, des Cateclusmi, of verklaringe des Synodi Na-
 » tio-

» tionalis; zoo beloven wij ook mits desen, dat wij
 » l' aller tijd daartoe zullen willig en bereid zijn, op
 » poene als boven. Behoudens nogtans het regt van
 » appél, ingevalle wij misschien door Sententie des
 » Kerkenraads, der Classis of Synodi meenden be-
 » zwaard te zijn; gedurende welken tijd van appél,
 » wij ons met de uitspraak en het oordeel des Pro-
 » vincialen Synodi zullen te vrede houden."

Men behoeft deze Acte van verbindtenis slechts vlugtig in te zien, om aanstonds te bemerken, dat zij, behoudens eenige wijzigingen naar de omstandigheden des tijds, geheel overeenkomt met de bepalingen van vroegere Synoden, ja zelfs hier en daar woordelijk ontleend is uit soortgelijke voorschriften van onderteekening, door vroegere Kerkvergaderingen ontworpen. Vooral geldt dit met betrekking tot het onderschrijvings-formulier der *Veersche* (32) Synode van 1610, waarvan het zich echter, mijns bedunkens, in meer dan één opzigt gunstig onderscheidde. Immers het was eenigzins meer gematigd in kracht en toon van uitdrukking, en tevens gekenmerkt door meer billijke bepalingen. Ten aanzien van het eerste wil ik niet zoo zeer bepaaldelijk drukken op de weglating der woorden, *de minste met de meeste*, waardoor in het *Veersche* Formulier was te kennen gegeven, dat men zelfs niet in het allergeeringste mogt afwijken van hetgeen in de Geloofsbelijdenis en den Catechismus vervat is; want daar men ook hier toch bekende te gelooven, dat *alle* de Artikelen en stukken der leer, in de ver-
 mel-

melde Kerkschriften begrepen, mitsgaders. . . . *in alles* met Gods Woord overeenkomen; zoo was deze bijvoeging of aflating ook volstrekt van geen belang, daar de meening op hetzelfde neerkwam. Doch men vermeed hier de harde verklaring, dat, bijaldien men eenige bedenking tegen eenig Artikel of eenig leerstuk mogt opvatten, en daarvan iets in 't openbaar of in 't geheim liet blijken, men zich dan de straf waardig keurde van als *Scheurmaker* gecensureerd te worden. In zoodanig geval moest men daarenboven, volgens de Synode van *Vere*, zijne bezwaren aan de *Classicale en Synodale Vergaderingen* te kennen geven, indien men werkelijk in den dienst der Kerk was; doch als Proponent behoorde men zulks te doen aan den *Kerkenraad en de Classis*. Waarom echter de Predikanten hunne bezwaren niet aan den Kerkenraad behoeften kenbaar te maken, is mij raadselachtig. Althans meer ordelijk en in overeenstemming met de denkwijze, die hier te Lande van de tijden der Hervorming af aangaande het Kerkbestuur bestond, was de bepaling der *Dordrechtsche Synode*, dat zij, die later eenig bedenken mogten koesteren tegen de leer, welke zij als met Gods Woord overeenkomstig geteekend hadden, hiervan nimmer openlijk of heimelijk zouden gewagen, zonder alvorens den *Kerkenraad, de Classis en Synodus* zulks te openbaren, om *daar geëxamineerd te worden*.

Eindelijk valt hier nog aan te merken, dat de Synode van *Dordrecht* de aangeklaagden en ver-
oor-

oordeelden, ingeval zij meenden door de sententien van Kerkeraad, Classis en Provinciale Synode bezwaard te zijn, het regt van appél op eene Nationale Synode toekende, die, gelijk men destijds bepaalde, (doch zonder dat dit eenig gevolg had), om de 3 jaren zou gehouden worden; terwijl men hier tevens onder het oog hield, wat door de Synodale Vergadering van Vere was voorbijgezien, hoe bovenstaande verbindtenis ligtelijk aanleiding kon geven tot allerlei liefdelooze beschuldigingen tegen de Predikanten, gepaard met de onheusche uitnoodiging, om zelfs bij de minste verdenking nopens dit of dat leerstuk hun gevoelen nader te openbaren; weshalve men er dan ook deze belangrijke bepaling bijvoegde: » De Kerken zullen indachtig » zijn, als de Predikanten bij de onderteekening van » het bovenstaande formulier beloven, t' allen tijde » bereid te zullen zijn, om hun gevoelen van de leer- » stukken des geloofs, op verzoek der Broederen, » breeder te verklaren, dat zulks niet zoo te verstaan » zij, als of zij daartoe altijd, op een iegelijks be- » lieve gehouden zullen zijn, (opdat regtzinnige Leer- » aars niet te vergeefs verdacht werden gemaakt) » maar dan eerst, als zij regtvaardige redenen van » nadenken gegeven zullen hebben, waarvan het oor- » deel zal staan aan de Kerkelijke Vergadering. »

Men ziet derhalve, hoe deze Nationale Synode het alrede gevestigd gezag van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en van den Catechismus slechts op nieuw heeft bekrachtigd: terwijl haar voorschrift van onder-

rekening, waarbij men bekennen moest, de in de Vergadering ontworpen *verklaring van eenigpunten* der leer te houden voor overeenkomstig het Gods Woord, niet zoo zeer ten doel had, om de leerregels tot een nieuw afzonderlijk Symbool stuk te verheffen; maar alleen beschouwd moet worden, als een aanhangsel van de Geloofsbelijdenis en den Catechismus, hetwelk geschikt was, om de enige Artikelen, in die beide stukken, zoo men zende, niet duidelijk genoeg voorgesteld, breder te verklaren (33). Evenwel breidde zij de verplichting tot onderschrijving der genoemde Kerkschriften verder uit, dan tot dus verre gebruikelijk geweest is; aangezien, behalve de Hoogleraren in de Godgeerdheid, de Rectoren en Schoolmeesters, welke ook, gelijk wij gezien hebben, reeds vroeger doen zonden, hiertoe thans ook nog geroepen werden. Regenten en Onder-Regenten der Theologische Faculteiten, benevens de Kraakbezoekers; voor welke ook bijzondere formulieren werden ontworpen, die tot hetzelfde einde, als de Predikanten, moesten onderschrijven, en die tevens de bepaling inhielden, dat zij zich, bij afwijking van de destijds algemeen genomenen begrippen, aan de Kerkelijke straf onderwierpen, om in hunne verschillende bedieningen te chorst, of zelfs van hunne posten ontzet te worden (34).

Trekken wij nu al het verhandelde te zamen, dan zien ik met voldoende bewijzen te hebben aange-
 ond, dat de Nederlandsche Geloofsbelijdenis wel

vroe-

vroeger dan de Heidelbergsche Catechismus hier te Lande een Symbolisch gezag gekregen heeft; — dat de Dienaren des Woords, naar aanleiding van de besluiten der Synoden van *Antwerpen* (1568), van *Wezel* (1568), van *Embden* (1571), en voornamelijk van *Dordrecht* (1574), tot de onderteekening van het eerstgenoemde Kerkschrift verplicht werden; — dat deze verplichting, sedert de Nationale Synode der Nederduitsche en Walsche Kerken, vergaderd binnen *Dordrecht* in 1578, nog tot onderscheidene personen is uitgestrekt, welke, benevens de Leeraars, in eenige Kerkelijke betrekking geplaatst, ten minsten naauw daaraan verbonden waren; — dat men het eerst in de Nationale Synode van *'s Gravenhage*, van 1586, de Leeraren en Hoogleraren in de Godgeleerdheid, die aan de voorzegde bepaling weigerden te gehoorzamen, met de straf van ontzetting uit hunne bedieningen bedreigd heeft; — dat voorts de vergunning, die men in deze Synode aan de Schoolmeesters, en een weinig later, in de Synode van *Middelburg*, ten jare 1591, zelfs den Predikanten toestond, om, in plaats van de Geloofsbelijdenis, den Heidelbergschen Catechismus te mogen onderschrijven, al spoedig tot het besluit leidde, om beide deze geschriften te doen onderteekenen; — en eindelijk, dat het bepaaldelijk de *Veersche Synode* van 1610 geweest is, die aan de *Dordrechtse* Kerkvergadering van 1618 het voorbeeld gegeven heeft tot het ontwerpen van de krachtigste verbindtenis-acte aan de leer der Hervormde Kerk, ja, dat

dat de laatste het formulier voor de Predikanten van de eerstgenoeinde, niet slechts in de hoofdzaken, maar, behoudens enkele kleine veranderingen, zelfs woordelijk heeft overgenomen.

In het gegeven overzicht heb ik de besluiten der elkander opvolgende Synoden, betrekkelijk het behandelde onderwerp geregeld vermeld, ten einde het daardoor te duidelijker zoude onder het oog vallen, hoe het gezag van de genoemde Eenigheids-Formulieren trapswijze al meer en meer is toegenomen, tot dat ten laatste alle afwijking van dezelve als schending der Euangelie-leer zelve beschouwd en met strenge straffen bedreigd werd.

Men zou zich echter grootelijks bedriegen, indien men waande, dat de voornoemde bepalingen door alle de toenmalige Godsdienst-Leeraren, Hoogleraren en Rectoren met denoedige onderwerping werden aangenomen. Neen, velen betwisteden derzelve geldend gezag; en het was juist de tegenstand, dien men somtijds bood, welke aanleiding gaf tot deze en gene, meer strenge, Synodale verordening.

Dit is het dan, wat ik, in de tweede plaats, aan de hand der geschiedenis, met eenige proeven zou aantoonen.

Beschouwen wij de denkwijze der Hervormden in Nederland op het einde der XVI^{de} Eeuw, dan bemerken wij, dat de *Zwinglische* geest, waarin zij oorspronkelijk gestemd waren, alleenskens eene
an-

andere rigting nam, en door onderscheidene omstandigheden van tijd tot tijd eene meerdere overhelling kreeg tot de leerstellingen van CALVIN. Van daar, dat de Heidelbergsche Catechismus en' de Geloofsbelijdenis van GUIDO DE BRES grooten bijval vonden, en men alrede op de Synoden van *Dordrecht*, in 1574 en 1578 tot het besluit kwam, dat de eerste bij het Godsdienstig onderwijs moest gevolgd, en de laatste onderteekend worden. Evenwel zij, die zich hiermede niet konden vereenigen, werden deswegens niet vervolgd, maar konden voor als nog rustig voortgaan in de waarneming hunner verschillende bedieningen. Men denke hier slechts aan CASPAR COOLHAAS, die in 1574 het Leeraarambt, en voor eene wijle tijds ook dat van Hoogleeraar, te Leiden aanvaardde, en eerst op de Synode van *Middelburg* in 1581, (waar hij eigenlijk om eenen gerezen twist tusschen hem en zijnen Ambtgenoot, aangaande eene zaak van Kerkbestuur gedagvaard was) tot de onderschrijving van de Geloofsbelijdenis werd aangemaand, maar die, in weerwil zijner weigering, door die Kerkvergadering toch van zijne bediening niet ontzet werd; voorts aan HERMAN HERBERTS, die van den jare 1577—1582 te Dordrecht, en later ook nog eenigen tijd te Gouda, als Leeraar der Hervormde Kerk het Euangelie verkondigde, zonder de overeenstemming zijner gevoelens met de Belijdenis des Geloofs der Nederlandsche Kerken door zijne onderteekening te hebben bekrachtigd. En om van geene anderen meer te gewagen, noem ik

...
boven de *Geneefsche discipline* verkoos, ja
trent dezelve eene benaming bezigde, zoo he
onkiesch en walgelijk, dat ik haar niet wil he
len (36).

Geen wonder derhalve, dat de ijver van an
denkenden hierdoor werd aangewakkerd, en
het noodzakelijk achtte, om thans te kiezen,
ken weg men zou inslaan: of men alle vroegere
nodale bepalingen oogluikend van derzelver kr
zou laten berooven, of dat men die door nie
en indrukwekkende maatregelen in al derzelver
zag zou doen eerbiedigen? De keus was niet n
jelijk. Verre weg het grootste gedeelte der t
malige Godsdienstleeraars was Calvinistisch.
CESTER, wien door de Staten Generaal, in Jan. 1
de hooge waardigheid was opgedragen, was hu
negen, hetzij uit Staatkunde, hetzij uit niet ge
gehuichelde verkleefdheid aan Kerkelijke regtzin
heid (57). De kans stond dus te schoon, om
door 's Graven bemiddeling eene algemeene Ve

ken gehouden, waarin men, blijkens het vroe-
aangeteekende, uitdrukkelijk beval, dat de Ca-
tismus alom des Zondags namiddags gezet *moest*
redikt worden, en dat degenen, die tot de on-
teekening der Geloofsbelijdenis verplicht, maar
toe ongezind waren, in hunne bediening zou-
geschorst, of, bij volstandige weigering, van de
e zouden ontzet worden. Intusschen was het er
e af, dat deze Synodale Vergadering allen te-
stand tegen de zoogenaamde Formulieren van
igheid met de daad kon overwinnen. Men door-
e slechts vlugtig de Handelingen der Particuliere
den van Zuid-Holland, in de eerstvolgende ja-
(1587, 1588, 1589, 1590) te *Delft*, *Schie-*
, *Gouda* en *Dordrecht* gehouden, en men zal,
wel in deze, als in latere Acten, aanstonds be-
ren, hoe zelfs in die Provincie (58), gelijk el-
, de Catechismus des Zondags in onderscheidene
eenten niet behandeld werd, terwijl tevens de
rteekening der Geloofsbelijdenis hier door som-
n verzuimd, dáár door anderen volstandig ge-
erd werd. Natuurlijk volgde hierop de toepas-
der strafbepalingen, bij de Haagsche Synode
ten; maar het geschiedde, althans in de meeste
llen, niet met overhaasting. Langdurige confe-
en en ondervragingen gingen doorgaans vooraf,
an de eene Synode tot de andere, jaar op jaar,
en voortgezet, en nog niet altijd met schorsing
t dienstwerk of ontzetting werden achtervolgd.
het echter, dat men op sommige plaatsen stren-

ger te werk ging; bijzondere omstandigheden warden daartoe niet zelden mede. Zoo b. v. was het Sticht van *Utrecht* (59), naardien de stedelijke regering van *Utrecht* (40), in 1589, kon gevonden, den vrede, die 3 jaren vroeger tusschen Kerk van *St. Jacob* en de Consistorie zoo gelukkig gesloten was, weder te storen, door de destijds aanwezige Leeraars WERNERUS HELMICHIVS, NICOLAUS SOPENGIUS, JOHANNES UJTENBOGAERT en CORNELIUS ROYENBURG, het prediken te dier stede en in diezelfde jurisdictie te verbieden, en andere Leeraars in hunne plaats te stellen, die een jaar later (Nov. 1590) eenige Artikelen van Kerkbestuur ontwierpen, welke met de vastgestelde Kerkorder strijd waren (41). Hetwelk ten gevolge had, dat de Predikanten van dit gewest elders der eene algemeene verdenking van Kerkelijke regtzinnigheid lagen; en dat de Zuid-Hollandische Synode van 1601 beval, dat de Predikanten, uit het Sticht van *Utrecht* kwamen, uitdrukkelijk zouden verklaren, niet alleen de Geloofsbelijdenis maar ook den Heidebergischen Catechismus, als overeenkomstig met Gods Woord, aan te nemen (42).

Eindelijk verdient het, mijns inziens, nog bijzondere opmerking, dat de Nationale Synode van *Hage*, die van den eenen kant de reeds gekonden banden naauwer toehaalde, toch aan de andere kant de het voorbeeld gaf van eenige rekkelijkheid en onmatigheid. Of was het niet in haar midden, dat de veeljarige twist met COOLHAAS in dezer wi-

d bijgelegd, dat hij de Belydenis voor schrift-
 ig zou aannemen; terwijl men ten aanzien van
 16de Artikel, waarmede hij zich niet kon ver-
 gen, met deze zijne bekeadtenis zou te vreden
 ; dat namelijk » alle degenen, die zalig worden,
 et door hunne eigen verdiensten, waardigheid of
 iligheid, maar alleen uit loutere genade Gods
 lie den goeden wil werkt in de uitverkoornen)
 lig worden; en dat degenen, die verloren gaan,
 a hunne eigen schuld verloren gaan, en dat God
 ar geen oorzaak van is. Dit bekennde, zou
 j als lidmaat der kerk ontvangen, en in 't geen
 j voorts desaangaande nog niet genoeg ver-
 nd, gedragen worden, mits stil zwijgende en
 et drijvende noch beweerende van de algenee-
 genade Gods over allen en een iegelijk mensch."

„ Even zoo handelde men hier omtrent HER-
 rs. Ook in zijne verklaring nopens het punt der
 edestinatie, die met het gevoelen van COOLHAAS
 reekwam, nam men genoegen, ten minste men
 de hem met dat voorbehoud de Belydenis laten
 lerteekenen; en het verschil, dat er met hem
 ond, ware toen gewis vereffend geworden, in-
 a zijn aanbod, om zich van de verdenking of
 chuldiging te zuiveren, als had hij in zeker uit-
 even werk ongerijmde stellingen voortgeplant en
 ledigd, dit vooruitzicht niet had verijdeld, dewijl
 vuur van twist, dat bijna was uitgedoofd, hier-
 or nieuwe brandstof ontving, zoodat er nog ze-
 jaren verliepen, eer het voor goed gedempt werd;

het-

hetgeen dan eindelijk door bemiddeling van **UIJTENBOGAERT** en **LANSBERGEN**, op last der Staten, geschiedde ten jare 1593. Doch gelijk het voorbescheid der *Haagsche* Synode dan destijds niet zonder wijking was, daar de onderteekening van **HERBERT** onder de door hem gestelde voorwaarden, plaats had (44); zoo was hetzelfde ook later nog van kracht, blijkens de ervaring van **GERARDUS BLOKHOVEN**, laatst Predikant te *Utrecht*, en de handwijze der *Alkmaarsche* Synode van 1599, wel in de bijzondere Geloofsbekentenis van **TACO STRAATS** berustte, die, gelijk wij straks herinnerde de belijdenis der Nederlandsche Kerk, almede op het duistere punt der voorbeschikking, niet had willen onderschrijven, zelfs niet, toen **UIJTENBOGAERT** in 1586 reeds zoo veel bewerkt had, dat hij nog de leer der Predestinatie zou mogen volstaan met de erkentenis der belijdenis van *Zurich*, maar destijds naar *Medenblik* vertrok, waar hij tot aan het einde zijns levens het Leeraarambt bekleedde (45).

Had men nu bij den aanvang der XVII^{de} Eeuw dit voetspoor gevolgd, welligt waren dan de gemeden derden langzamerhand bedaard, en vele twisten voorkomen. Dan helaas! gelijk het doorgaans geval al twistende kwam men van het eene op het andere, en nieuwe geschilpunten gaven aanleiding tot nieuwe bepalingen, die vervolgens al weder bestreden en bekrachtigd werden, tot dat ten laatste zoo heilzame band van vereeniging geheel verbroken werd.

Ten bewijze beroep ik mij op de *Veersche Synode* van 1610. Nimmer, vermoede ik, zou deze Kerkelijke Vergadering de straks gemelde Acten van onderteekening voor Predikanten en Proponenten ontworpen hebben, had de zaak des geschils in *Holland*, vooral sedert het begin der XVII^{de} Eeuw, niet eene rigting genomen, die met de algemeene denkwijze der Zeeuwen lijnregt streed, en hen, ofschoon misschien zonder genoegzamen grond, voor den welstand hunner Kerken in de toekomst het ergste deed vreezen. Immers toen die van *Amsterdam*, in 1597, aan de Zeeuwsche Synode van *Goes* de vraag deden: of er in *Zeeland* geene redenen bestonden, waarom men bij de Staten Generaal op de bewilliging van eene *algemeene Synode* zou aandringen, besloten de leden dier Vergadering hun in dezer voege te antwoorden: *dat er bij hen geene zwarigheden van zulk een gewigt waren, welke hiertoe drongen; evenwel, dat zij ook niet ongenegen waren, ten gevalle der Broederen, daartoe mede te werken* (46). Waaruit derhalve blijkt, dat men hier de zoo even genoemde rekkelijkheid van vroegere Synoden niet openlijk afkeurde; althans uit zich zelve waarschijnlijk niet op het denkbeeld zouden gekomen zijn, om eene algemeene Synode te vragen, waar de twisten, die destijds in *Holland* over de Formulieren van Eenigheid gevoerd werden, zouden beslecht worden; en eindelijk, dat, hoewel men zich niet onbereid verklaren wilde, zoodanig een verzoek te helpen aandringen, er echter, wat

Zee-

Zeeland betref, geene redenen waren, die zulks dringend vorderden.

Wanneer men nu dit advies der *Goessche Synode* in aanmerking neemt, dan moet het natuurlijk nog te meer bevreemden, dat men een weinig later juist in *Zeeland* een Formulier van onderteekening vaststelde, dat alle vroegere bepalingen van dien aard, in onverbiddelijke gestrengheid, verre overtrof, en dat niet alleen den grond gelegd heeft voor het *Dordrechtsche* Formulier, maar tevens alle hoop op eene mogelijke vereeniging der partijen ten eenenmale afsneed. Het is daarom van belang te onderzoeken, wat tot dezen maatregel bij de *Kerkelijken in Zeeland* aanleiding gegeven hebbe.

Gereedelijk stem ik het toe, dat men in *Zeeland* zeer gehecht was aan de leerstukken, in de *Belijdenis* en den *Catechismus* vervat, en dus de *bedenkingen*, elders tegen dezelfde ingebracht, als ongegrond en hoogst verderefelijk beschouwde. Maar dat men, alleen uit vrees voor inbreuk op het stuk der leer, in de *Leersche Synode* het boven vermelde Formulier zou beraamd hebben, komt mij niet waarschijnlijk voor. Wat toch zou die vrees thans hebben gewettigd? De *Predikanten* hadden hier nog geene zwaarigheden gemaakt, gelijk dat elders het geval was, om de **37** Artikelen des *Geboofs* te onderteekenen. Alomme hield men in deze *Provincie* de verordeningen der eerste *Dordrechtsche Synode*, van 1574, en die der *Huagsche* van 1586, welke door twee *Middelburgsche Leeraars*, CASPAR VAN

DER HEIDEN en JACOBUS KIMMEDONTIUS, waren bestuurd geworden, ten aanzien der Catechismus-prediking, in hooge waarde. En hoe laat het zich ook anders denken in een gewest, waar mannen als UDEMANS, FAUKELIUS, WALAEUS, BUCERUS en anderen, die, deels door hunne vroonheid, deels door hunne uitstekende geleerdheid, algemeen geacht waren, eenen grooten invloed hadden?

Wijl intusschen de mogelijkheid bestond, dat de afwijking van de algemeene denkwijze nopens sommige leerpunten, die in *Holland* meer en meer veld won, allengskens ook meer bijval kon vinden, waag ik het niet te ontkennen, dat men daartegen in tijds heeft willen waken. Eoch dat men uitsluitend of zelfs hoofdzakelijk van dit beginsel is uitgegaan, en bepaaidelijk tot dat einde in de *Veersche* kerkvergadering de strengste bepalingen maakte, meen ik te mogen betwijfelen. Bedrieg ik mij niet, dan moet de voorname reden daarvan gezocht worden in den levendigen afkeer, welken men hier koesterde van alle inbreuk op het Kerkelijk regt, zoo als die in *Holland* werkelijk eenigermate plaats greep, en waarmit ligtelijk de vrees geboren werd voor een gelijk lot, bijaldien men niet op zijne hoede was.

Immers ook in *Zeeland* was men niet onbekend met de geschriften van den dag, die elders in menigte uitkwamen, en waarin, niet zelden met veel bitterheid, tegen het gezag en de verordeningen van vroegere Synoden werd uitgevaren (43). Daarenbo-

boven laat het zich gemakkelijk begrijpen, dat het den Zeeuwschen Kerkleeraren, hoogelijk ingenomen met hunne zoo voortreffelijke Kerkenordering van 1591, (die in den geest van Zeelands eerste Hervorming was opgesteld en hier later nog gedurende twee eeuwen als grondwet van Kerk en Staat gevolgd werd) grootelijks mishagde, dat degenen, die in *Holland* aan de zijde van ARMINIUS stonden, in 1608 werden aangemaand, hunne bedenkingen over de gemeene leer, niet aan de Classen, maar, bij beslotene missiven, aan de Gecommitteerde Raden van *Holland* over te zenden; hetgeen alzoo het aanzien had, als of deze zich tot Regters wilden stellen over de bestaande geschillen (49). Wanneer men voorts hunne wijze van Kerkbestuur onder het oog houdt, dan was het ook vrij natuurlijk, dat zij het gedrag der Staten van *Holland* en *Westvriesland* geenszins goedkeurden, met opzigt tot de Conferentie, die op hunnen last en in hunne tegenwoordigheid, tusschen GOMARUS en ARMINIUS ten jare 1609 moest gehouden worden: vooral, toen aan de voorwaarde, door den eerstgenoemden gesteld, dat men bij geschrifte zou handelen over de punten van verschil, en deze stukken wederzijds *aan eene Synode ter beoordeeling* zou overgeven, niet werd beantwoord; niettegenstaande dit beding door de Staten aangenomen en nog nader was bekrachtigd geworden, na den afloop des gespreks (50). Trouwens, wanneer men bedacht, dat de eigenlijke oorzaak, waarom deze belofte niet werd nagekomen,

be-

bepaaldelijk moest gezocht worden in het misnoegen der Staten tegen de Classis van *Alkmaar* (51), die zich niet naar derzelve goeddunken wilde schikken in eene zaak, welke, naar hare meening, tot het Kerkelijk regtsgebied behoorde; dan bleek het te meer, hoezeer deze taal van UJTENBOGAERT grooten ingang gevonden had bij de Staten van *Holland* en *Westvriesland*: » Uw Ed. Mogenheden hebben » zich gedragen in het stuk van de Kerk, als of het » genoeg ware, de uitterlijke tempelen van de beelden te zuiveren, dezelve den Predikanten in te » ruimen, de Leeraars van hun onderhoud te verzorgen, te maken dat ze hunne Kerkelijke Vergadering, zonder iemands verstoring mogen houden, » hunne Kerkelijke censuren onder malkanderen oefenen, en voorts den uitterlijken Godsdienst tegen » de vijanden van buiten met den zwaarde te beschermen. 't Is wél en loffelijk gedaan; maar van » eene Christelijke hooge Overheid werd meer in 't » Kerkelijke vereischt. Uwe Ed. Mog. behooren niet » alleen grondige kennis te hebben van de Religie, » die zij voorstaan, om te weten, of in de leer, die » geleerd wordt, en de personen die ze leeren, » geene fouten zijn, die naar het Woord Gods behooren gebeterd te worden; *maar zij behooren » zich ook meer te bemoeijen, dan zij doen, met » het beroepen der Kerkendienaren, maken van » Kerkelijke wetten, oefenen der Kerkelijke censuren, houden der Kerkelijke Vergaderingen. » Daar behooren ze niet alleen door hunne gemag-*

„magtigden te hooren en te zien, maar ook hunne meening te verklaren, en, des noods zijnde, mede te stemmen en te oordeelen. Dit nu niet, zoo 't behoort, geschiedende, geeft sommigen oorzaak te zeggen, dat hetgeen Uw Ed. Mog. niet doen, hun ook niet toekomt te doen.” Ja het lijdt geen twijfel, of de Resolutie der voornoemde Staten, van 13 Febr. 1610 (52), waarbij deze de uitgave van UJTENBOGAERT's werk over de magt der Overheden in Kerkelijke zaken goedkeurden, en waarop twee maanden later eene aanschrijving (53) volgde aan alle de Classen van *Holland* en *Westvriesland*, welke onder anderen beval, „dat elk zich zou onthouden van voortaan in eeniger manieren in druk of geschrift iets uit te geven op het ambt der Overheid in Kerkelijke zaken,” deed de Hervormden in *Zeeland* aanstonds inzien, dat zoodanige verordeningen zoo al niet lijnrecht de strekking hadden, dan toch uit haren aard regt geschikt waren, om de regten der Kerkelijken te verkorten, en den gang hunnes bestuurs van lieverlede aan den Politieken invloed te onderwerpen, waartegen zij alzoo meenden, dat men tijdige voorzorg nemen moest.

Vraagt men nu verder, of er dan bijzondere redenen bestonden, waarom men destijds iets dergelijks van de Staten van *Zeeland* te duchten had? Hierop is met omzigtigheid te antwoorden. Nergens is mij een stellig bewijs voorgekomen, dat de Kerkelijken zich hier beklaagden over eenige aanmatiging

ging der Staten in zaken, de Godsdienst betreffende. Maar wie stond er hun borg voor, dat de Staat ook hier niet, gelijk elders, zijne magt in het Kerkelijke allengskens zou willen uitbreiden? Hadden zij ook vroeger de Staten van *Holland*, blijkens derzeiver besluiten van 1579 en 1581, met opzigt tot de zaak van COOLHAAS, niet in een' geheel anderen geest zien handelen, dan deze thans deden, nu zij heimelijk dezulken in bescherming namen, die de gevoelens van COOLHAAS waren toegedaan? Zou het hun voorts uit het geheugen gegaan zijn, hoe de Staten van *Zeeland* meermalen het voorbeeld gevolgd hadden van die van andere Gewesten, zoo als in Nov. 1591, toen zij den Kerkdienaren eenen eed voorschreven in navolging van hetgeen de Staten van *Utrecht*, reeds bij den aanvang van 1590, en de Staten van *Holland*, in Maart 1591, gedaan hadden (54)? Ja misschien baarde hun het voorgvallene in 1608 en 1609, omtrent den Vlissingchen Predikant ABRAHAM VAN DER MIJLEN reeds groote bekommring voor de toekomst. Deze toch was door den Kerkeraad, op last der Stedelijke regering, van zijnen dienst ontzet, omdat hij, zoo als in de Acten der Classis van *Walcheren* staat, den Magistraat van Vlissingen *onaangenaam was*. Te vergeefs beriep hij zich op de Classis, naardien de *Vlissingche* Kerkeraad, reeds den 17 Januarij 1609, eenen anderen Leeraar tot deszelfs opvolger beroepen had, die, *in weerwil van het Classikaal verbod*, op herhaalde en strenge orde van den Magis-

straat, den 8 Maart daaraanvolgende, in den dienst der Gemeente werd bevestigd. De Classis van *Walcheren* hierover hoogelijk verstoord, wendde zich tot Hun Ed. Mog., en klaagde, dat de Heeren van *Vlissingen* en de Kerkeraad aldaar hadden gedimitteerd zekeren Predikant, *ABR. VAN DER MIJLEN*, en aangenomen zekeren *VAN LOIREN*; waarop die van *Vlissingen* zich ook verantwoord hebben." Dit is het eenige, dat er in der Staten notulen betrekkelijk deze geheele zaak gelezen wordt. Uit het slot zou men derhalve zeggen, dat de Staten met de ontvangene verantwoording zijn voldaan geweest, althans daarin berust hebben. En was dit zoo; hoe groot zal dan niet het heimelijk misnoegen der Zeeuwsche Kerkleeraars geweest zijn, dat de Staten aan de klagten der Classis geen meerder recht lieten wedervaren, daar alles gedeeltelijk buiten haar weten, gedeeltelijk tegen hare uitdrukkelijke verordening, en dus strijdig met de Kerkenordening van 1591, door Hun Ed. Mog. in der tijd bekrachtigd, was toegegaan. Ondervonden zij ook niet reeds werkelijk de aanwassende magt der Overheid op hunne Synode te *Vere*, waar deze zaak weder ter tafel gebracht werd, toen zij den Gecommitteerden van *Vlissingen* vruchteloos gelastten aan *VAN DER MIJLEN* eene goede attestatie van leer en leven te geven; aangezien deze eene Acte van hunnen Magistraat vertoonden, waarbij hun verboden werd, eene andere attestatie uit te reiken, dan die, welke zij thans aan de Vergadering te hand stelden, maar

waar-

waardoor de achterdocht tegen hem nog vermeerderd werd. Weshalve de Veersche Synode van 1610 daarop dit besluit nam: » dat zij voor alle de Kerken van Christus in Zeeland, uit welker naam zij vergaderd was, betuigde, dat de Kerkeraad van Vlissingen kwalijk had gedaan, tegen de leere Pauli 1 Tim. V: 19, en tegen de gearresteerde Kerkenordening Art. 71. Verder oordeelt de Synodus, dat de Kerkeraad van Vlissingen *in eene puur Kerkelijke zaak zoo veel aan de Politieke Overheid niet had moeten overlaten*. En dat men bij provisie MIJLIUS tot het Heilig Avondmaal zal toelaten, en hem dadelijk eene simpele goede attestatie zal geven, om bekwamelijk verplaatst te kunnen worden." (55). Wat wonder dus, dat zij thans zulke maatregelen beraamde, als waardoor zij meende, niet slechts de zuiverheid der leere, maar vooral ook hare Kerkelijke regten tegen alle inbreuk op de beste wijze te handhaven.

Trouwens, dat de Synode van Vere inzonderheid van dit beginsel uitging, meen ik ook met meer stellige bewijzen te kunnen aantoonen, deels uit de vergelijking van den inhoud hares Formuliers met de kort te voren ontworpen Acten van ondertekening in de Classen van *Alkmaar* en *Buuren*, deels uit hare verdere handelingen en besluiten.

De Classis van *Alkmaar* had in September 1608 achter de Geloofsbelijdenis en den Catechismus eene Acte van verbindtenis geplaatst, die zij wilde, dat door de Kerkedienaars onder haar ressort zou onder-

teekend worden, dus luidende: » Wij ondergesch
 » vene Predikanten, behoorende onder de Classis v
 » *Alkmaar*, verklaren en betuigen, dat de le
 » welke in dezen Catechismus, die bij de Geref
 » meerden eendrachtelijk is aangenomen, en in de
 » Artikelen der Nederlandsche Gereformeerde Kerl
 » begrepen is, in alles overeenkomt met het He
 » Woord Gods, en dienvolgende met het fundam
 » der leere der zaligheid. Beloven derhalve deze
 » leer door Gods genade te onderhouden, alle l
 » ringen, die daartegen worden voortgebracht,
 » daarom daartegen strijden, openlijk te verwerp
 » en met alle vlijt en getrouwheid, naar vermoge
 » tegen te staan; gelijk wij hetzelfde met onze han
 » schriften bevestigen." Dit regt werd haar ech
 door de Staten betwist, die, op de klagte van e
 kele Predikanten, welke, wegens het weigeren de
 onderteekening, in hunne bediening geschorst ware
 niet slechts onderrigt begeerden omtrent het gebe
 de en afschrift der Acte, maar tevens bevalen, d
 men deze Leeraars hunne diensten onverhinderd z
 laten waarnemen. Vruchteloos beweerde de Classi
 dat het oordeel over deze zaak niet tot de bemoe
 jingen der Staten, maar tot de beraadslagingen een
 Kerkelijke Vergadering behoorde; ja het baatte ze
 niet, dat de Synode van *Noord-Holland*, ee
 maand later binnen *Hoorn* vergaderd, van hetzelfde
 gevoelen was, de handelwijze der Broederen v
Alkmaar in allen deele goedkeurde, het ontwerp
 Formulier voor hoogst gepast en billijk verklaard

opgelegde censuur bekrachtigde, en tevens eenige vaardigden uit haar midden benoemde, die den ren Staten in persoon zouden bekend maken met geheele toedragt dezer zaak, en daarbij Hun Ed. zouden voorhouden, hoe wenschelijk en noodlijk het ware, dat de Kerken bij hare regten aard bleven (56): het was alles vergeefsche ite. De Kerkelijken zagen zich gedrongen (57) gesuspendeerden in hunne dienst te herstellen, ler dat deze voldaan hadden aan de bepalingen Classe en Synode, en hieven derhalve ook op ne beurt luide klagten aan over de verkorting er regten.

ne gelijksoortige behandeling wedervoer de Clas- an *Buren* bij den aanvang van 1610. Ook daar men besloten, dat de Predikanten schriftelijk sten verklaren de Nederlandsche Geloofsbelijden den Catechismus in alle deelen schriftmatig yhten, te gelijk beloovende, dat indien zij er- in begonnen te twijfelen, zij dan hunne be- ingen niet zouden verbreiden, maar die voor houden en aan de Classis openbaren (58). Doch was er verre af, dat deze bepaling in de voor- ide Classis kracht van wet kon verkrijgen. Om e beletten was er niets meer noodig, dan dat ige Predikanten hiertegen hunne bezwaren in- ten bij de *Gravinne van Buren en Hohentlo*, ich toen eene nog grootere magt in het Kerke- aanmatigde, dan de Staten van *Holland* omtrent lassis van *Alkmaar* hadden uitgeoefend, daar
Deel. B b zij

zij terstond gelastte, dat zoodanig een schrift van verbindtenis in het Classis-boek met de pen zou worden doorgeschrapt en vernietigd.

Wanneer wij ons nu voor den geest stellen, met welk een tegenzin de Zeeuwen dergelijke bemoeijingen der Politieke magt in Kerkelijke zaken aanzagen: wanneer wij daarenboven aan de beide Acte van onderteekening, door de Classen van *Alkmaar* en *Buren* beraamd, den inhoud van het vroeger vermelde *Veersche* Formulier (56) nauwkeurig toetsen, dan bespeurt men ligtelijk, dat het laatste uit de twee eerste is ontleend en zamengesteld: ja dat zal men, dunkt mij, de gedachte niet van zich kunnen weren, dat de *Veersche* Synode op die wijze een bolwerk heeft willen opwerpen tegen de toenemende magt van het Staatsbestuur, op een tijdstip nu zij meende zich nog sterk genoeg te gevoelen om zoodanige bepalingen, die men elders niet kon laten eerbiedigen, krachtens hare Kerkenordening met Kerkelijk gezag te handhaven.

Allerduidelijkst evenwel blijkt het uit hare verder handelingen en besluiten, dat zij zich door vree voor inbreuk op hare kerkelijke regten liet besturen, en daartegen wilde waken: naardien zij, behalve de Acte van verbindtenis ten aanzien der leer ook nog het volgend Formulier allen Predikanten in *Zeeuwsland* ter onderschrijving voorlegde: „Wij Dienaren des Woords onderschreeven, verklaren met deze onderteekening, dat wij houden, dat in deze Kerkenordening niets strijdig is tegen het Woord Gods

» Gods, maar dat alle en ieder stukken, daarin be-
 » grepen, nuttig en dienstig zijn, om in deze Ker-
 » ken onderhouden te worden. en beloven mits de-
 » zen heiliglijk, dat wij ons zoo openlijk, als in 't
 » bijzonder, naar dezelve zullen gebragen, op poene
 » van als ongeregelde gecensureerd te worden; en
 » indien het geviel te eeniger tijd, dat wij ons zou-
 » den mogen bezwaard vinden door de uitspraak van
 » eene Kerkelijke Vergadering in eene Kerkelijke
 » zaak, zoo beloven wij ook, dat wij in zulken ge-
 » valle, ons zullen beroepen tot zulk eene meerdere
 » Vergadering, als in de gearresteerde Kerkenorde-
 » ning is vastgesteld Art. 59, en in Synodo *Verana*
 » nader is verklaard, welke uitspraak wij ons zul-
 » len onderwerpen en gehoorzaam zijn, tot dat door
 » de Nationale Synodus anders zou mogen geoordeeld
 » worden, op poene als boven" (60).

Of intusschen de Zeeuwsche Synode van *Vere* wijs
 gehandeld heeft, met zoo uiterst mild te zijn in het
 ontwerpen van onderscheidene schriftelijke verbind-
 tenissen, wil ik liefst aan de beslissing van anderen
 overlaten. Het is dus niet, om haar gedrag ten de-
 zen opzigte te verdedigen, dat ik eenigzins uitvoerig
 geweest ben in de opgave der redenen, die haar tot
 zoodanige besluiten bewogen, maar alleen, om te
 doen zien, hetgeen, mijns bedunkens, bij de be-
 handeling der geschiedenis van de Nederlandsche Her-
 vorinde Kerk in den aanvang der XVII^{de} Eeuw, te
 veel wordt uit het oog verloren, — en hetwelk ook
 in onzen tijd wel verdiend te worden opgemerkt, —

dat het bijkomend verschilpunt, betrekkelijk den aard des Kerkbestuurs, weldra de voorname twist-appel werd; zóó zelfs, dat indien men zich hieromtrent had kunnen verstaan, de verschillende gevoelens nopens sommige leerstukken, welligt, met der tijd zouden zijn bijgelegd, althans niet zoo gereedelijk aanleiding zouden gegeven hebben tot de scheuring onder de Hervormden, die al ras hierop volgde.

Het zij mij vergund, de gegrondheid dezer onderstelling in eenige bijzonderheden nader aan te toonen, naar aanleiding van het gebeurde in de jaren 1610—1618. Dit zal ons met de wezenlijke gesteldheid der Hervormde Kerk tijdens de *Dordrechtsche* Synode grondig bekend maken, en ons leiden tot eene billijke beoordeeling van haren geest en hare strekking.

Waarover toch werd in dit korte, maar zoo hoogst belangrijke tijdvak, het meest getwist? was het over de leer, of nog meer over het gezag der Overheid in Kerkelijke zaken? Immers vooral over het laatste, blijktens den inhoud van vele geschriften, die destijds in het licht verschenen en den meesten opgang maakten. Men denke slechts aan het: *Ja en Neen*, van JOH. UIJTENBOGAERT, waarin bij wijze van zamenspreking gehandeld werd over de beroeping der Kerkdienaren, bepaaldelijk strekkende om aan te wijzen, hoe UIJTENBOGAERT vroeger geheel andere begrippen gekoesterd had nopens de politieke magt in Kerkelijke aangelegenheden, dan hij

nu

nu voorstond in zijn schrift: *Over het ambt der Overheid*; — aan het schrijven van ANTONIUS WALAEUS, almede tegen het zoo even genoemde werk; — voorts aan het toen zoo veel geruchtmakende: *Noodwendig vertoog van RUARDUS ACRONIUS*; — vooral aan het geschrift van HUGO DE GROOT: *Ordinum Hollandiae et Westfrisiae pictas* (61); en aan meer andere werken van gelijken aard. Ja wanneer men nagaat, waaruit destijds de meeste wanorden en verdeeldheden in de Gemeenten rezen, zoo als in die van *Haarlem*, *Warmenhuizen*, *Oudewater*, en op zoo vele andere plaatsen, dan zal men terstond bemerken, dat dezelve hoofdzakelijk hieruit voortvloeiden. dat de Staten van *Holland* en *Westvriesland* de Kerkenordering met kracht wilden invoeren (62), welke hun een grooter gezag in het Kerkelijke toekende, dan die der Nationale Synode van 1536, maar juist, almede om die reden, tot hiertoe nimmer was in gebruik gekomen (65).

Doch zelfs, wanneer wij de ongelukkige twist-schriften van dien tijd over de leer met een' onpartijdigen geest onderzoeken, zullen wij er nog te meer van overtuigd worden, dat de geschillen alleen daarom tot geen gelukkig einde konden gebracht worden, omdat de gevoelens aangaande het Kerkelijk regt zoo wijd uit één liepen, en men van beide zijden zijne meening hieromtrent met drift verdedigde. Immers zoodra de reeds meermalen genoemde Staten, gehoor gevende aan de Remonstran-

bij nog niet eens ontworpen of goedgekeurd in eene Kerkelijke vergadering, hetzij Classis of Synode, maar alleen door het gezag der Staten stilzwijgend bekrachtigd, zonder dat deze vooraf desaangaande het oordeel hadden ingewonnen, hetzij van eenige Synodale Vergadering hier te Lande, hetzij van de Gereformeerde Kerken in *Duitschland*, *Frankrijk* of *Groot-Brittannie*; — terwijl zij eindelijk aanmerkten, dat men zich door de aanneming van deze Artikelen met der daad afscheidde van de eenigheid der naburige Hervormde Kerken in *Gelderland*, *Zeeland*, *Friesland*, *Overijssel* en *Groningen*.

Die een tegenovergesteld gevoelen voorstonden, en ten gevolge van hun overgeleverd vertoog voortaan den naam van Remonstranten verkregen, ontken- den niet slechts ten sterkste de twee eerstgenoemde bedenkingen, maar gingen voorts in de wederleg- ging der overige zoo te werk, dat zij hunne tegen- partij beschuldigden, als of die den Catechismus en de Geloofsbelijdenis, nevens de schriften der Profeten en Apostelen, tot een' regel des geloofs stelden, en eigenlijk aan de eerstgenoemde de echtheid eener leer toetsten, zonder te bedenken, dat die Schriften door menschen gemaakt zijn, welke dwalen kun- nen, en, naar hun inzien, ook hier en daar wer- kelijk gedwaald hebben: — al verder, dat er wei- nig aan gelegen ligt, waar die Artikelen ontworpen zijn, als dezelve slechts overeenkomen met Gods Woord. — En wat de Staten aanbelangt, dat die zonder twijfel, naar hunne gewone voorzigtigheid

voorts geloofde aan eene wezenlijke tegenwoordigheid van **CHRISTUS** in het Avondmaal; en zich daarbij zorgvuldig zou onthouden van alle twistredenen over de wijze, waarop zulks plaats heeft, daar men de zaak zelve toestemde. Op grond van dit een en ander besloten derhalve de voorstanders der vijf Artikelen, dat men, ofschoon niet allen van hetzelfde gevoelen zijnde, echter te zamen in Christelijke liefde kon leven, door den band van Kerkelijke eenheid onderling kon vereenigd blijven, en malkanderen voor Broeders in **CHRISTUS** behoorde te erkennen.

Doch in hoe verre kwam men nu door deze redenen en tegenredenen nader aan elkander? wat gaf men toe? waarop bleef men staan? ja welke waren de eigenlijke punten van steeds blijvend verschil? De Contra-Remonstranten, hoewel zij meenden, dat de Catechismus en Belijdenis in waarde moesten gehouden worden, wyl zij er geene dwaalingen in konden bespeuren, gaven echter gereedelijk toe, dat dezelve, als zijnde menschelijke schriften, met die der Profeten en Apostelen in geenen deele te vergelijken waren; ook verklaarden zij plegtig het gezag der Staten in alle zaken van Kerkelijk opzigt en bestuur, voor zoo verre zulks dezen als **Souvereine Heeren** toekomt, van ganscher harte te eerbiedigen, ja waren verontwaardigd over den laster, dien men hun aanwreef, door hen van het tegendeel te beschuldigen. Maar dit hielden zij staande, dat, wanneer er *verschillen over de leer* in de
Kerk

Kerk oprezen , de Christelijke Overheid slechts h regt had . en zelfs verplicht was , eene Synode z men te roepen , waar de zaak , in bijzijn van ha Commissarissen-politiek , behoort onderzocht te wo den , zoudat zij de grenzen van haar gebied ove schrijdt , wanneer zij zich het gezag toekent , o hieromtrent iets te beslissen ; of althans , zelfs zond raadpleging eener Kerkelijke vergadering , eenij dwaalgevoelens openlijk in bescherming neemt , g lijk zij met smart zagen , dat zulks met opzigt t de bekende vijf Artikelen werkelijk plaats had . - Al verder stemden zij het toe , dat het overeenkon stig de leer der Schrift is , elkander in liefde te ve dragen , maar achtten het desniettemin van gro belang , dat er vooraf in eene Synode bepaald wor de , tot welke leerstukken men deze onderlinge ve draagzaamheid zal uitstrekken . Zij beroepen zic daartoe op het zoo hoog geroemde voorbeeld d Lutherschen en Hervormden in Polen en Litthauen daarenboven beweerden zij , dat de aard der za zulks ook vorderde . Zou men , door dit aan el goeddunken over te laten , geene aanleiding geven t nog grootere verwarringen en oneenigheden ? En i zonderheid drongen zij hierop aan uit heimelijke vree doch die zij duidelijk genoeg te kennen gaven , d wanneer de vijf Artikelen zonder Synodale toestel

het hun dan later des te moeilijker zou val-
 omme regten te doen gelden, ja zij dan wel-
 vegens den invloed en zoo doende erkende
 der Staten, gevaar zouden loopen van zelven
 rdragen te worden, bij aldien zij zich tegen
 lingen bleven verzetten, die in de bekende
 en waren opgegeven.

Ik men nu uit al het aangevoerde niet ondui-
 bemerkte, dat het groote punt van verschil
 melijk gelegen was in de handhaving van het
 ijk gezag; zoo zal er tevens te regt gevraagd
 n: of men inderdaad op eenigen grond kan
 den, dat de twisten *over de leer* zouden zijn
 gel, indien men destijds daarover in eene Na-
 Synode had beraadslaagd, en het onderling
 ens geweest over den waren grenspaal, die
 kerkelijk en Staatsgebied van één scheidt? Heeft
 erbij het oog op de geheele tijdsruimte van
 1618, dan heeft de uitkomst geleerd, dat
 eze vraag ontkennend moet beantwoorden.
 loelt men meer bijzonder op den aanvang van
 te tijdvak, vóór er nog met zoo veel geest-
 geschreven werd over het ambt der Overheid
 zelve magt in Kerkelijke zaken, onmiddelijk
 nlevering der *Remonstrantie*, dan, meen ik,
 onpartijdige onderzoeker der Geschiedenis
 er weifelend antwoord geven. Althans dit is
 onder de Kerkelijk regtzinnigen ontbrak het
 et ten eenenmale aan zulke mannen, die, bij
 orstaan van hunne gevoelens, toch ook met ze-
 ke-

ze zij meenden, dat de twisten konden worden bijgelegd, met deze bepalingen nogtans: dat men dan ierop het Kerkelijk advies zou afwachten; en zij middelerwijl eene ronde verklaring zouden doen noemens hun gevoelen omtrent eenige stellingen en teinstellingen, die men uit de schriften van ARMIUS, VORSTIUS, BERTIUS, CORVINUS en VENATOR getrokken had; opdat, wanneer zij deze verwierden, het alzoo met der daad blijken mogt, dat iemand onder hen iets had tegen de Belijdenis, en Catechismus en de leer der Kerk boven en behalve de vijf bekende Artikelen. UJTENBOGAERT, AN DER BORRE en GREVINKHOVEN weigerden echter in dit laatste te voldoen, hetzij omdat zij doorzaan, hoezeer de stellingen, die men hun uit de genoemde Schriften voorlegde, met de bewuste Artikelen in een naauw verband stonden, hetzij omdat zij zich het voorbeeld van HERBERTS ter hunner aarschuwing herinnerden, die zich in nog grootere oeijselijkheden wikkelden, zoodra hij zijne gevoelens n aanzien van eenige bijzaken nader ontvouwde; stegeen dan ten gevolge had, dat ook de Conferentie Delft vruchteloos afliep, en de Contra - Remonranten in hunne overtuiging gesterkt werden, dat de Nationale Synode, waar de geschillen naar oudbruik werden beslist, het eenige middel was, om e éénheid der Hervormde Kerk te bewaren.

Van nu af echter was er aan geene verzoening eer te denken. Kerkelijke verdeeldheden vermengden zich van lieverlede al meer en meer met Staatkun-

handelwijze van vele Magistraten op onderscheidene plaatsen onzes Vaderlands. Hierdoor werd de verdeeldheid tot verbittering opgevoerd, en die ont-knooping voorbereid, welke in 1617 en 1618 voorviel, toen de afzetting van sommige Regeringsleden, welke in den boven gemelden geest dachten of handelden, ook eene verandering daarstelde in den loop der Kerkelijke zaken.

Na zulk eene strijdvoering over de juiste bepaling van het Kerkelijk en Staatsregt, brak dan de dag aan, waarop eindelijk eene Nationale Synode, zoo lang vruchteloos begeerd, stond gehouden te worden. Zij werd door de Staten Generaal binnen *Dordrecht* zamengeropen, zeer tegen den wil van Hollands Staten (70), alwaar zij, gelijk men weet, den 13 November 1618 hare eerste zitting hield, en den 29 Mei van het daaraan volgend jaar gesloten werd. Dat men hier het oud Kerkelijk regt handhaafde, en alzoo dusdanige bepalingen maakte, waarbij het gezag van de Geloofsbelijdenis en van den Catechismus werd bekrachtigd, laat zich uit de toenmalige schier algemeene denkwijze der Leeraren gemakkelijk verklaren; ja wanneer men zich den loop des geschils over het Symbolisch aanzien der genoemde Schriften levendig voor den geest stelt, dan laat het zich verder ligtelijk begrijpen, hoe men er nu op bedacht zal geweest zijn, om zoodanige verordeningen te maken, waardoor men meende in het vervolg van tijd eenen dergelijken tegenstand, als men nu jaren lang ondervonden had, te kunnen

voor-

stig met Gods Woord hield; welke verklaring daarenboven nog onder zoodanige nadere bepaling geschiedde, die zelfs de minste afwijking, hetzij openlijk hetzij in 't geheim, aan de strengste Kerkelijke straffen onderwierp, ten einde dezelve, was het mogelijk, voor altijd te verhoeden.

Het ligt buiten mijn plan, den inhoud en de waarde van dit Formulier te beoordeelen (72). Mijn doel was slechts, om uit de Geschiedenis aan te toonen, langs welken weg en op wat wijze de Geloofsbelydenis en de Catechismus trapswijze een Symbolisch aanzien verkregen hebben, en in de Nederlandsche Hervormde Kerk tot Formulieren van Eenigheid zijn aangenomen; welken tegenstand dezelve van den aanvang der Hervorming af hier te Lande bij sommigen in ons Kerkgenootschap ondervonden hebben; hoe de eene Kerkelijke bepaling aanleiding gegeven heeft tot de andere, en welke nevensgaande omstandigheden al hebben me.legewerkt, om het gezag dezer Schriften tot die hoogte op te voeren, waarop wij ze werkelijk geplaatst zien ten tijde der Dordrechtsche Synode.

Mogten dan deze bladeren inzonderheid hiertoe strekken, dat zij aan den eenen kant sommigen terug bragten van die eenzijdige en hoogst partijdige beoordeeling van dit belangrijk tijdperk onzer Kerkelijke Geschiedenis, waarbij men al wat vroegere Synoden gedaan hebben, ter handhaving van de leer der Hervormde Kerk, als gewetensdwang veroordeelt, zonder in 't minst te letten op den loop der gebeur-

AANTEEKENINGEN.

Bladz. 289. N°. 1. Ten bewijze beroep ik mij op het zeggen van SARAVIA in ziju' brief aan J. UJTENBOGAERT alwaar hij, van de Geloofsbelijdenis sprekende, dus schrijft: » Illa primo fuit conscripta Gallico Sermone a » Christi servo et martyre, GUIDONE DE BRES. Sed ante- » quam ederetur, Ministris verbi Dei, quos potuit nan- » cisci, illam communicavit: et emendandum, si quid » displiceret, addendum, detrahendum proposuit: ut » unius opus censeri non debeat. *Sed nemo eorum,* » *qui manum apposuerunt, unquam cogitavit fidei* » *Canonem edere: eorum es Canonicis Scriptis fidem* » *suam probare. Praest. Vir. Epistt. Eccl. et Theol.* Epist. 181, p. 295. Allerbelangrijkst is tevens de verklaring van ZACHARIAS URSINUS aangaande het gezag, aetwelk de Confessien in 't algemeen, naar zijne meening, bezitten: » zoo zijn dan, (zegt hij) zoodanige » schriften te houden niet als schriften, die geloof me- » ritèeren uit haar zelve, gelijk de Heilige Schriften, » noch als Schriften, die een onbewegelijke en algo- » meene regel des geloofs en der waarheid zijn, gelijk » de Symbola der algemeene Kerk: maar zij zijn alleen » een norma, regel, uit welke men verstaan kan, wat » met het gevoelen van de Kerk overeenkomt, die zooda- » nige Confessie heeft uitgegeven. Doch zij zijn geen » norma of regel, naar denwelken men behoort te oordee- » len, of te vonnissen, wat men moet gelooven en toe- » staan; wat verwerpen en condemneeren; wat waar- » heid of leugen, wat rogtzinnig of ketterach is: naar- » dien

rk in de Nederlanden gesticht, of achter de Psalmberijming van DATHEEN, welke ten dien jare in het licht kwam, werd tevens de Catechismus gevoegd. En niet veel meer kwam dit leerboekje in ieders handen, toen de zelve al ras, ten minste sedert 1568, achter vele uitgaven van den, in het Nederduitsch vertaalden Bijbel, inzonderheid van het Nieuwe Testament geplaatst werd; hetgeen bepaaldelijk geschiedde ten dienste der gemeenten, die alzoo benevens de II. Schrift en DATHEEN'S Psalmberijming tevens het boekje bij zich hadden, waaruit des Zondags namiddags, volgens de synodale besluiten, gelijk wij straks nader zien zullen, gepredikt worden; terwijl men weet, dat eerst de Provinciale *Veersche* Synode van 1610 de Geloofsbelijdenis zulk eene eervolle plaats toekende, met uitdrukkelijke bepaling, dat dezelve achter de genoemde Psalmberijming, en wel niet vóór, maar na den Catechismus moest gedrukt worden. — Daarenboven verdient het opmerking, dat er destijds velen niet gunstig stemd waren voor de Geloofsbelijdenis, voornamelijk om, omdat dezelve in 1559 niet door CALVIJN (welke ten dien inhoud, doch niet wat de uitgave betrof) was goedgekeurd; welk verschil van gevoelen er nimmer tusschen den Catechismus bestaan heeft. (Zie YPEIJ en VAN AMOUR t. a. pl. D. I. bl. 444, 448, 450, 459 en 460, mede van de Aanteek. bl. 213.) — Misschien zou men ook tot verklaring van dit, oppervlakkig beoordeeld, vreemde verschijnsel, als eene derde reden kunnen opgeven, dat de practische geest, die in den Catechismus heerscht, meerderen bijval vindt bij de godsdienstige stemming der Nederlanders, dan de bloot theoretische beschouwing en verklaring van hetgeen men voor waarheid erkennen moest; zoo als men die

in

Bl. 292. N°. 7. Art. 4.

Bl. 292. N°. 8. Zie Art. 14 en 32 der Handelingen van de genoemde Synode, benevens andere Acta van vroegere Synoden te vinden in het *Kerkelijk Handboekje*.

Bl. 292. N°. 9. Art. 1.

Bl. 292. N°. 10. Trouwens op het Formulier, in den tekst eenige regelen lager aangehaald, volgde onmiddellijk een ander van dezen inhoud: » Wij bekennen ook » de Artikelen des Embdenschen Synodi, begonnen den » 4 Octobris ende gheeyndicht den 13 Oct. Aⁱ LXXI; » desgelijks des Provinciaalen Synodi, gehouden tot Dordrecht, begonnen den 16den Junij ende gheeyndicht » den 28 derzelve LXXIV, voor goed ende tot opbouwinge der Kercken nut ende bequaem; belovende » de voorghemelde Artikelen in allen stukken te onderhouden; ende indien daer Artikelen ofte poincten waren, dye iemand onder ons nyct konde naekomen, » dat hij gehouden zal wesen zulcx ter naeste Classe » ordentlyck ende duydelijk aen te gheven. Ende naer » d'oordeel derzelve Classe tot den naesten Provincialem of Nationalem Synodum sich te verhouden ende » te richten.”

Beide die Formulieren vindt men daar met 73 handteekeningen bekrachtigd. De onderteekening begint in 1574 met CASPAR VAN DER HEIDEN, den Voorzitter der Dordrechtsche Synode van den voornoemden jare, en gaat tot ANTONIUS WALAEUS, die tot in het voorjaar van 1605 Predikant was te *Koudekerke*. Van toen af is dezelve gestaakt, daar men, blijkens hetzelfde Actenboek, in Maart 1605, de Geloofsbelijdenis afzonderlijk begon te onderschrijven, even als ware derzelve algemeene aanhaling en bekrachtiging in de straks ver-

mel-

ofsbelijdenis of den *Heidelbergschen Catechismus* zouden onderteekenen." Doch men behoeft de straks gemaakte Artikelen (47 en 48) van de Handelingen der Haagsche Synode slechts in te zien, om aanstonds te kunnen bemerken, dat de genoemde Schrijver zich ten deopzichte vergist. Hetgeen hij schrijft is alleen waar in betrekking tot de Schoolmeesters. Deze konden, door te verkiezende, in plaats van de Belijdenis, den Catechismus onderschrijven. Maar die keuze werd in de toenmalige Synode niet aan de Predikanten en Hoog-raren geschonken. Van hen werd geëischt, de Ge-felsbelijdenis te onderteekenen, en dat was destijds reeds voldoende.

Bl. 298. N°. 21. Nergens is het mij gebleken, dat de Predikanten in Zeeland van deze vergunning der Heidelburgsche Synode van 1591 hebben gebruik gemaakt.

Bl. 298. N°. 22. Art. 3.

Bl. 298. N°. 23. Behalve onderscheidene steden, die de belangrijkste stem hadden in de Vergadering der Staten van Holland en West-Vrieland, waren het vooreenige Kerkelijken, die zich tegen dezelve aankanten. Zij beweerden namelijk, dat eene Kerkenordeg in eene wettige Kerkelijke Vergadering moest opgesteld, of althans geëxamineerd en aangenomen worden; dat het regt, om Kerkelijke Reglementen te ontwerpen niet tot de bemoeijingen van den Staat, maar die der Kerk behoorde, en dat dezelve, uit haren wort voortgekomen, vervolgens met de goedkeuring der Hooge Overheid moesten bekrachtigd worden, om recht van wet te bezitten. (Zie J. VAN DEN SANDE, *derl. Hist.* bl. 70. en W. TE WATER, *Tweede Eeuw-tijde der Geloofsbel.* enz. bl. 142—144.) Een regt, waar-

zich met beide Kerkgeschriften wel kon vereenigen op de door hem gestelde voorwaarde.

Bl. 299. No. 25. HINLOPEN, *Historie van de Nederl. Overzetting des Bijbels*, bl. 33 en 34.

Bl. 299. No. 26. YPEIJ en DERMOUT, D. I. bl. 461. die, naar het mij toeschijnt, te regt vermoeden, dat de bedoelde Predikanten deze verklaring schriftelijk zullen hebben moeten afleggen, omdat men de gewoonte had, de Geloofsbelijdenis schriftelijk te onderteekenen. Men zou zich tot verder betoog van de hooge waarschijnlijkheid van dit gevoelen, ook nog hierop kunnen beroepen: dat de onderschrijving van den Catechismus sinds de laatste Synode van Middelburg geen vreemd denkbeeld was; dat dezelve destijds reeds aldus plaats had; en vooral, dat zij twee jaren vroeger door de Zuid-Hollandsche Synode van 's Hage uitdrukkelijk bevolen was. Waarom men destijds bepaaldelijk van de Stichtsche Predikanten zulk eene verklaring vorderde, zal ons later blijken.

Bl. 299. No. 27. YPEIJ en DERMOUT, D. I, bl. 463.

Bl. 300. No. 28. UIJTENBOGAERT, t. a. pl. bl. 455. en BRANDT, *Hist. der Reform.* enz. D. II. bl. 92.

Bl. 300. No. 29. Wat de zorg dezer Synode betreft voor de handhaving der *Kerkenordening*, ten jare 1591, in de Middelburgsche Synode ontworpen; hierover zal nader, ter voegzame plaatse gehandeld worden.

Bl. 302. No. 30. Bij de inzage van de Archieven der Classis van *Walcheren* heb ik bemerkt, dat de onderteekening van het laatstgenoemde Formulier tot den jare 1641 aldaar heeft stand gehouden. Die van het Formulier voor Predikanten had slechts plaats tot 1620, toen dezelve vervangen werd door de onderschrijving der bepalingen van de Nationale Synode van Dordrecht.

Bl.

Bij ontstane twijfelingen. Maar wat voorts betreft het geen waartoe men zich verbindt, ingeval er eenig *vermoeden* van afwijking van de vastgestelde leer tegen den Leeraar mogt oprijzen; daarvan wordt in het *Geldersche* Formulier volstrekt geene melding gemaakt. Dit gewaagt alleen van suspensie, bijaldien men strijdig met zijne bovenstaande verbindtenis handelde, in dezer voege:

- » Zijnde te vrede, indien wij hiertegen in leer of
- » ordre ons mogen komen te verloop, dat wij
- » bij het oordeel der Classis of der Synode van
- » onze diensten, naar den eisch der zaken, ge-
- » suspenceerd en gedeporceerd worden."

Hier wordt derhalve in geen deele eene stellige belofte gedaan van onvoorwaardelijke bereidvaardigheid, om zich voor eenig Kerkelijk Bestuur te verantwoorden, wanneer men van afwijking in leer of verkrachting zijner verbindtenis verdacht werd, gelijk dit denkbeeld in de beide andere Formulieren dus staat uitgedrukt; b. v.

In dat van *Veere*.

- » En indien t'eenigen tijde
- » de Classis of Synodus zou-
- » de goetvinden, om de
- » eenigheid der leere te on-
- » derhouden, van ons te
- » eischen onse nadere ver-
- » klaeringe ofte gevoelen
- » over eenig Artikel van de
- » voorschrevene Confessie
- » ofte Catechismus, soo be-
- » loven wij ook mits desen,
- » dat

In dat van *Dordrecht*.

- » En indien de Kerke-
- » raad, Classis of Synodus,
- » t'eeniger tijd, om gewig-
- » tigoredenen van nadenken,
- » om te behouden de eenig-
- » heid en zuiverheid der
- » leere, goedvondt, van ons
- » te eischen nadere verkla-
- » ring van ons gevoelen over
- » eenig Artikel dezer Belij-
- » denis, des Catechismi of
- » ver-

en 59. Zij werden door *sommigen* der latere Remonstranten geëvenaard en zelfs in onheusche uitdrukkingen nog overtroffen. Men oordeele slechts uit de volgende proeven, alle ontleend uit het voorgevallene in de Synode te Leiden, gehouden in 1619. Aldaar toch werd HENRICUS GREGORIUS BLIVENBERGH aangeklaagd, dat hij op Biddag gezegd had, dat de voorstanders der Dordrechtsche Synode hunne Toehoorders » de leer der » Praedestinatie gezuikerd ingaven, gelijk men de kinderen het wormkruid ingeeft; dat zij waren Sectarissen; dat de Collecten, die voor de doolberende Kerken gedaan werden, waren een *horreuloon*, en dat » hij den dolcanten gaf te bedenken, of zij niet waren » landverraders." — PASCHER DU FYN, dat hij zou verklaard hebben: » ware hij nu Paaps, hij zou niet » Geus worden; dat Calvini leer van de Praedestinatie » noch God noch den Duivel behaagde, want dat zij » voor God te oneerlijk en voor den Duivel te goed » was." JOHANNES STANFERTS werd te laste gelegd, » dat hij in lasteren en schelden zich zeer onbehoorlijk » gedragen had, noemende de Kerkendienaars binnen » Delft *Wolven*; zeggende, dat de Remonstranten zouden liever den Koning van Spanje te hulp nemen, » dan die van Amsterdam zouden laten Souverainen » worden." — Terwijl MATTHEUS BURGJUS beschuldigd werd, dat hij » den Catechismus zou genoemd hebben » eenen vieschelijken arm, waardoor men de Predikanten zocht de tong uit den nek te halen, om te » zien, of daar goud op ligt. . . . Voorts, dat hij » liever wil zijn onder *het juk van Spanje*, dan de » leer van Calvinus aannemen." Zie de reeds gemelde *Handelingen der Zuid-Holl. Synode, betreffende enz.* bl. 36, 45, 46, 66 en 67.

Bl. 319. No. 46. Hand. der *Goessche Synode*, Hoofdst. III. Art. 4, te vinden bij J. W. TE WATER, achter zijn *Kort verhaal der Reformatie van Zeeland*, onder de Bijlagen, bl. 86 en 87.

Bl. 320. No. 47. Zelfs den naam VAN ABRAHAM VAN DER MIJLEN, dien men dan destijds hier scheen verdacht te houden van overhelling tot de gevoelens van ARMINIUS, heb ik gevonden onder degenen, die in de Classis van *Walcheren*, de gezegde Artikelen hebben onderschreven.

Bl. 321. No. 48. Somtjids zelfs door dezulken, die in de Synode van *Middelburg* ten jare 1581 en later in die van 's *Gravenhage* van 1586, met versoening of althans met inschikkelijkheid waren behandeld geworden. Zoo kwam mij onlangs, onder meer kleine stukken van dien tijd, zeker pamflet in handen, dat tot titel droeg: » *Aenhechtsel aan 't Boeczken of Samenspreekinghe over het regireus Plackaet van Groningen, aldaer ghekondicht den 7 Sept. ouden Stijl 1601, ofte Andwoordt op de opspraecck bij sommighen gedaen teghen het drucken ende verkoopen deszelfdes; vervattet in een samenspreekinghe van drie personen, als Boeckverkooper, Partijdich Ghereformeerde, ende een Jesuwyt, gedruckt in jaer ons Heeren 1602.* Het behelst onderscheideue scherpe aanmerkingen tegen het gedrag en de bepalingen van vroegere Synoden, die soms met bijtenden scherts worden geheeld. En ofschoon de plaats, waar, en de Drukker, bij wien het is uitgekomen, niet vermeld worden, zoo leert men echter uit het puntdicht, dat er ten slotte wordt bijgevoegd, als dezelfs Schrijver kennen CASPAR COOLHAAS, destijds wonende te Amsterdam. Voorts denke men hier ook aan de menigvuldige geschriften, die

, tot hen moest wenden, hetgeen door de mees-
 , — toen echter nog misschien wat al te voorba-
 , — als eene poging werd aangemerkt, om de uit-
 aak over geschillen aan de politieke magt te trekken
 RIGLAND, *Kerk. Geschied.* bl. 417).

Bl. 322. No. 50. De Resolutie van 18 Aug. 1609, die
 zeggung behelzende, leest men bij DE VRIJ t. a. pl.
 13

Bl. 323 No. 51. Zie de Resolutien van 11 Oct 1608,
 Sept., 1 Oct. en 4 Dec. 1609, bij SCHELTUS, *Kerk.
 kkaatb.* D. II. bl. 199, 208, 209, 212 en 213. verg.
 ANDT, t. a. pl. D. II. bl. 90 en 21. 104—106. Deze
 s echter, gelijk sommigen willen, niet de eenige
 len, waarom er geene Provinciale Synode werd za-
 ngeroepen. Althaus in het *Kort verhaal der Ker-
 ijke beroerten*, door den Amsterdamschen Burger-
 ester, FREDERIK DE VRIJ, in 1621 uitgegeven, leest
 n: » de Patroonen van Arminius sustineerden, dat
 en Heeren Staten en andere Magistraten toskwam,
 le personen ad Synodum te eligéren, de andere Le-
 len persisteerden bij den ouden voet; welke conten-
 ie alleen genoeg was, om 't Synodus te beletten.”
 ar nu in het tegenschrift, dat ten zelfden jare tegen
 werkje in het licht verscheen, onder den titel van:
*ijze Aenwijzing van de onwaerheyden, trouwlooso
 draeyinghen, calumnien ende andere groove mis-
 ghen, beronden in de ghenaeemde Historie van F. DE
 IS, Burghemeester der Stad Amstelredam, aengaende
 Kerckelijcke beroerten in Hollandt*, het bovenge-
 lde niet wedersproken, maar bl 43, met uitzonde-
 g der tijdsbepaling, veeleer bevestigd wordt, zoo
 a men hieruit eenigzins opmaken, hoe sommige Le-
 der Staten van *Holland en West-Vriesland*, hetzij
 dan

vat, tot hen moest wenden, hetgeen door de mees-
ten, — toen echter nog misschien wat al te voorba-
rig, — als eene poging werd aangemerkt, om de uit-
spraak over geschillen aan de politieke magt te trekken
(TRIGLAND, *Kerk. Geschied.* bl. 417).

Bl. 322. No. 50. De Resolutie van 18 Aug. 1609, die
toezegging behelzende, leest men bij DE VRIJ t. a. pl.
bl 13

Bl 323 No. 51. Zie de Resolutien van 11 Oct 1608,
16 Sept., 1 Oct. en 4 Dec. 1609, bij SCHELTUS, *Kerk.
Plakkaatb.* D. II. bl. 199, 208, 209, 212 en 213. verg.
BRANDT, t. a. pl. D. II. bl. 90 en 21. 104—106. Deze
was echter, gelijk sommigen willen, niet de eenige
reden, waarom er geene Provinciale Synode werd za-
nengeroepen. Althans in het *Kort verhaal der Ker-
kelijke beroerten*, door den Amsterdamschen Burger-
leester, FREDERIK DE VRIJ, in 1621 uitgegeven, leest
en: » de Patroonen van Arminius sustineerden, dat
den Heeren Staten en andere Magistraten toekwam,
te personen ad Synodum te eligéren, de andere Le-
len persisterden bij den ouden voet; welke conten-
e alleen genoeg was, om 't Synodus te beletten.»
r nu in het tegenschrift, dat ten zelfden jare tegen
werkje in het licht verscheen, onder den titel van:
» *Aenwijzing van de onwaerheyden, trouwloose
raeyinghen, calumnien ende andere groove mis-
on, bevonden in de ghenaemde Historie van F. DE
Burghemeester der Stad Amstelredam, aengaende
rckelijke beroerten in Hollandt*, het bovenge-
niet wedersproken, maar bl 43, met uitzonde-
er tijdsbepaling, veeleer bevestigd wordt, zoo
en hieruit eenigzins opmaken, hoe sommige Le-
Staten van Holland en West-Vriesland, hetzij
dan

dan toen, of een weinig later, zich een regt wi aanmatigen, dat van ouds af aan de onderschei Classen behoorde van het Gewest, waar eene Provinciale Synode zou gehouden worden.

Bl. 324. No. 52. SCHELTUS, *Kerkel. Plakkaatb.* I bl 215.

Bl. 324. No. 53. SCHELTUS, *Kerkel. Plakkaatb.* I bl 218 en 219.

Bl. 325. No. 54. J. W. TE WATER, *Kort over der Reform. van Zeeland*, bl. 434—438; die te bl. 440—442, meldt, dat dezelve door de Zeeuwsche dikanten, met uitzondering van twee hunner, gewerd werd; en vermoedt, dat zulks om dezelfde reden zal geschied zijn, als die de Classen van Zuid- en Noord-Holland later hiertegen inbragten. (Zie BRANDT, *der Reform.* D. IV. bl 791 en 792.)

Bl. 327. No. 55. VROLIJKERT, *Vlissingsche Kerkel.* bl. 44—47.

Bl. 329. No. 56. *Kerk. Hist.* bl. 455 en verv. BRANDT, *Kerk. Gesch.* bl. 490 en verv. BRANDT, *Hist. Reform.* D. II. bl. 90 en verv. Of echter de laatste zijne aanhaling bl. 92 geheel naauwkeurig is, zou ten blijken uit de inzage van Art 11 der Noordlandsche Synode van Hoorn, welke Handelingen niet bezit en nergens heb kunnen vinden. Althar de Nat. Haagsche Synode van 1586 was de onderkening van den Catechismus niet bevolen.

Bl. 329 No. 57. Wel niet door geweld, maar, lijk wij boven zagen, door de telkens herhaalde klaring der Staten, dat zij geene Provinciale Synode die zoo dringend verzocht en zelfs door hen bevestigd was, wilden toestaan, dan nadat alvorens in de Classen van Alkmaar met de gesuspendeerde Predikanten, e

eenkomstig hun uitdrukkelijk bevel, gehandeld was.

Bl. 329. No. 58. BRANDT, D. II. bl. 124 en 125.

Bl. 330. No. 59. Opgegeven bl. 14.

Bl. 331. No. 60. J. W. TE WATER, *Kort verhaal der Reform. van Zeeland*, bl. 460 en 461. BAUDART, *Memorien*, D. I. bl. 26.

Bl. 333. No. 61. Hetzelve was gerigt tegen SYBRANDUS LUBEERTUS, die het in openbaren geschrifte en op zeer onvoegzamen toon grootelijks laakte, dat VORSTIUS aan de Academie te Leiden tot Hooglceraar beroepen was, en de Staten bijna zelfs van ketterij en Socinianismus beschuldigde, omdat zij de vijf Artikelen der Remonstranten voor verdragelijk verklaard en niet in eene Nationale Synode bewilligd hadden. De wederlegging van dit werk werd onder anderen beproefd door JOHANNES BOGERMANNUS, die hierdoor het misnoegen zijner tegenpartij niet weinig vermeerderde. Ter zelfder tijd schreef DE GROOT ook zijn werk: *de imperio summarum potestatum circa Sacra*; doch het kwam eerst na zijnen dood in het licht.

Bl. 333. No. 62. Zie de besluiten der Staten van *Holland* en *Westvriesland* van 22 Dec. 1610 en van 22 Dec. 1615, bij SCHELTUS, *Kerk. Plakkaatb.*, D. II. bl. 224 en 225. en bl. 254-272.

Bl. 333. No. 63. In de 23ste Aanteek. heb ik nog eene andere reden opgegeven, waarom de Kerkelijken inzonderheid tegen dezelve waren ingenomen. Dat echter het meerder gezag, hier aan de Overheid toegekend, hen moest stuiten, en vooral thans voor te grooten invloed deed vreezen, zal men terstond gevoelen, wanneer men slechts de bepalingen der 's Gravenhaagsche Kerkenordening van 1586 met die der Kerkenordening van Holland van 1591 betrekkelijk *de verkiezing der*
Leera-

gens de Geschiedenis, D. IV bl. 2. Bl. 311 —

Bl. 334. No. 64. Men vindt deze Resolutie v
Junij 1610 bij SCHELTUS t. a. pl. D II. bl. 221.

Bl. 340 No. 65. BAUDART, *Memorien*, D. I b
bl. 1. TRIGLAND, *Kerk. Gesch.* bl. 642 en verv
bl. 647 en 648, waar men de schriftelijke ver
gen van beide partijen lezen kan.

Bl. 342. No. 66. Min juist, dunkt mij, doen
gen het voorkomen, als of het sluiten van het T
jarige bestand den grond legde tot de verwijderin
schen MAURITS en OLDENBARNEVELD, daar die to
rede heimelijk bestond (zie VAN KAMPEN, *Faderl.
rakterk.* D. I. bl. 449 en 450.). Trouwens de Jen
Hoogleeraar LUDEN heeft, in zijn werk: *Hugo de
uit zijne lotgevallen en schriften*, bl. 143, in de
kening, te regt opgemerkt, dat dezelve in den aar
toenmalige constitutie moet gezocht worden, welk
schillen tusschen de Stadhouderlijke en Staatsche
schier noodzakelijk maakte. De genoemde oordeelk
en onpartijdige Schrijver wederspreekt dan ook (bl.
de meening derzulken, die valschelijk beweren
MAURITS dien edelen grijsaard vijandig was, omd
hem door zijne stiefmoeder (LOUISE DE COLIGNY
deszelfs medewerking ter verkrijging der alleen
schappij vergeefs had laten verzoeken; en doet

Bl. 342. No. 67. Men vindt twee verschillende lezingen van 's Konings brief bij BAUDART, *Memorien D. I.* boek V. bl. 2 en 3.

Bl. 342. No. 68. Zoo min ik het voor eene bewezen zaak houde, dat MAURITS uit volle en welgevestigde Godsdienstige overtuiging tot de zijde der Gomaristen overhelde, vooral, indien de anecdote, welke CERISIER (die echter niet onder de onpartijdigste Geschiedschrijvers mag geteld worden) in zijn *Tableau des Prov. unies*, T. V. p. 175 verhaalt, waar zijn mogt; even weinig zou ik de stelling durven verdedigen, dat hij *alleen* uit Staatskunde met het volk, dat grootendeels de genoemde partij koos, instemde, om in deszelfs gunst een magtig tegenwigt te vinden tegen de Aristokraten, wier inzigten en bedoelingen veelal van de zijne verschilden. Bedrieg ik mij niet, dan liep hier het een en ander zamen, hetwelk MAURITS in dien geest stemde. Ik breng daartoe, onder anderen, het volgende. Er schijnen onder zijne eerste Dienaren aan zijn Hof geweest te zijn, die de partij der Gomaristen met geestdrift waren toegedaan, en veel invloed op hem uitoefenden — Hij was daarenboven zeer verstoord, dat men hem ten aanzien van CONRADUS VORSTIUS misleid had, zoo als hij aan UIJTENBOGAERT verweet, die VORSTIUS tot Hoogleeraar scheen te hebben aanbevolen, daar deze, nog meer dan ARMINIUS van GOMARUS verschilde, en hem tevens alle gematigheid ontbrak; weshalve zelfs GROTIUS dus schreef: » Quotidie magis magisque suspectos se reddunt, qui ad faciendam causam suam tales arcessunt tibicines, qualis erat CONRADUS VORSTIUS” Ep. XIV. — En voornamelijk bestond er ook een groot punt van overeenstemming in bei-

beider denkwijze, betrekkelijk *het Bestand* met Spanje, hetwelk de Gomaristen even ongenegen waren, als Prins, hoewel om eene geheel andere reden. Sonnen willen het doen voorkomen, als of MAURITS den vrede met Spanje afkeerig was, om alzoo door oorlog zijn gezag te beter staande te houden. De Heer leeraar VAN KAMPEN laat hem echter recht wedervaren en merkt in zijne *Vaderlandsche Karakterk.* (D.I. 467 en 468) zeer juist aan, dat MAURITS zich, *om gins verwerpelijke redenen*, niet tegen den vrede, en wel tegen het *Bestand* verzette, en wat hem heilijk hiertoe nog te meer zal bewogen hebben. Tot de beoordeeling van MAURITS karakter en handelwijze, trekkelijk de toenmalige twisten acht ik bijzonder zenswaardig het, met zoo veel grondige kennis en onpartijdigheid geschreven, stukje van wijlen den monstrantschen Kerkleeraar ADR. STOLKER, het ten titel draagt: *Prins Maurits van Nassau geene de Vijand, zijn broeder Frederik Hendrik de Vader der Remonstranten.*

Bl. 342. No. 69. Het is bekend, dat DE GROOT dier niet zeer malsche Plakaten, op bevel der Bredemeesters van Rotterdam, heeft opgesteld; en dat enige Geschiedschrijvers hem deswegens grootelijks ben gelaakt, als zijnde dit onbestaanbaar met voorgewende zachtzinnigheid en verdraagzaamheid lijk zulks hem dan ook later, blijkens zijn vonnis eene hoofdmisdaad werd aangerekend. Intusschen dert de billijkheid, dat men zijne verantwoordin dit punt zeeraf bedachtzaam leze en overweeg...

voort uit zijne lotgevallen en schriften, bl. 111 en 112, hem onzes inziens te regt verdedigt; doch waaruit lgt, dat men het gedrag der Rotterdamsche Magisten moet goedkeuren. Men vergelijke hiermede het ngeteekende door den Hoogl. VAN KAMPEN in zijne *Iderl. Karakterk.*, D. II. St. 1. bl. 40.

Bl. 343. No. 70. De Staten van dit gewest verzochten n gedeputeerden van *Dordrecht*, het land van *Holland* zulk een ongelijk niet te willen aandoen, van inne stad tot het houden eener Nationale Synode te ten gebruiken. Daarenboven schreven zij ook aan de orsten, die namens de Staten Generaal waren uitgenodigd, eenige voorname Theologanten herwaarts tot bijwoning der Synode te committeren, met verzoek, n aan deze uitnoodiging geen gevolg te geven, aauzien het slechts strekken zou ten nadeele van het geg der Overheden hier te Lande. (BRANDT, t. a. pl. . II. bl. 802 en 803.) Bij eene onpartijdige boeefing der Geschiedenis, zal men het inderdaad moeten kennen, dat, wat betreft de keuze van *de plaats* der nodale bijeenkomst, daaromtrent gehandeld is strijg met de toenmalige Grondwet van Staat, de Unie van *trecht*, die aan de Provinciale Staten, elk in zijn geest, het hoogste regt en gezag toekende. Maar evener zal men het dan ook moeten toestemmen, dat de aten van *Holland* door dit hun schrijven aan uitheemthe Vorsten zich wederregtelijk eene meerderheid hebben aangematigd boven de overige Gewesten, in wier rest het straks vermelde verzoek gesteld was.

Bl. 344. No. 71. Dit geschiedde inzonderheid in de lassis van *Walcheren*. Minder algemeen echter in ie van *Tholen*, waarschijnlijk, omdat derzelver leden oor de grootste helft in Noord-Brabant woonden. In-

tus-

meer. Zoodanigmen schijnt men over het ge-
in Zeeland meer rekkelijk te zijn geweest. Men wou
wel in die Synode van Zierikzee, dat dezelve or-
teekening in de Zeeuwsche Kerken meer eenparig
schieden mogt, maar achtete zulks toen reeds, en
later, als eene zaak van minder belang (J. W
WATER, *Kort verh. der Reform. van Zeeland*, bl. 4

Bl. 345. No. 72. Dat men het intusschen immer
oordeele naar den tijd, en geheel verklare uit
oogenblik, waarin het werd opgesteld; gelijk zu-
mijns bedunkens, zoo schoon en juist gedaan is door
Hoogl. ROYAARDS, in zijn *Hedend. Kerkregt bij de 1*
vormden in Nederland, D. II. bl. 128—130.

I E T S

OF

J O B L U D O L F,

DEN BEROEMDEN BEOEFENAAR DER

ETHIOPISCHE LETTERKUNDE EN GESCHIEDENIS:

TER GELEGENHEID DER UITGAVE EN VERTALING

TWEE DOOR HEM OPGESTELDE ETHIOPISCHE BRIEVEN.

DOOR

H. E. W E I J E R S,

HOOGLEERAAR DER OOSTERSCHE TALEN EN INTERPRET LEGATI
WARNERIANI, TE LEYDEN.

IX DEEL.

Fe

Het zal aan hen, die deze uitgaaf en vertaling van twee Ethiopische Brieven van JOB LUDOLF hunner belangstelling waardig schatten, zonder twijfel aangenaam zijn, niet slechts vooraf omtrent de aanleiding tot het schrijven derzelve te worden ingelicht, maar ook aangaande dien grooten Geleerde in het algemeen eenig berigt te ontvangen, waaruit zij zijn persoon en zijne lotgevallen van naderbij leeren kennen. Het kost ons te minder moeite, aan dit verlangen, bij onze Lezers verondersteld, te voldoen, wijl LUDOLF's leven vrij uitvoerig door een zijner jongere tijdgenooten, met name CHRISTIAAN JUNCKER, beschreven, en in het jaar 1710 door den druk is gemeen gemaakt (1). Dit werkje,
als

(1) De titel is als volgt: *Commentarius de vita, scriptisque ac meritis Illustris Viri JOBI LUDOLFI, Consilarii quondam Serenissimorum Saxoniae Ducum Intimi, viri per eruditum orbem celeberrimi. Auctore CHRISTIANO JUNCKERO. Dresd., Historiographo Ducali Saxo-Hennebergico. In Appendice adjecta sunt tum Episto-*

als voor een gedeelte uit 's maus eigenhandige teekeningen voortgevloeid (2), en vele kenmerken van nauwkeurigheid en volledigheid vertoont mag, wat deszelfs geschiedkundige zijde betreft, groot vertrouwen aanspraak maken (3), en is ook, hetzij onmiddellijk, hetzij uit eene tweede of derde hand, klaarblijkelijk door allen gevolgd, in lateren tijd eene kortere of langere schets van LUDOLF's leven opgesteld, en in het een of ander Woordenboek aan het Publiek hebben medegedeeld. Zoo wij veronderstellen mogten, dat JUNCKER's schrift voor al onze Lezers toegankelijk was, zouden wij gewis ons de moeite, van hun een uittreksel daarvan te leveren, bespaard, en eeniglijk in die bron zelve hen verwezen hebben; doch in het gendeel moeten wij ons zeker overtuigd houden dat zeer weinigen zich die aanwijzing zouden k

stolue aliquot clarorum vicorum, tum etiam Specimen Linguae tentotticae, nunquam alius al notitiam Germanorum perlatae. Lij et Francofurti, 1710. (216 pag. 8°.)

(2) Wij zien uit pag. 4, dat LUDOLF het voornemen gehad had om in navolging van andere Geleerden, zijn eigen leven te schrijven, en dit, in de *Duitsche* taal opgesteld, aan het Publiek mede te deelen. In het volvoeren van dat plan door den dood verhinderd, heeft hij niettemin zeer belangrijke aantekeningen daer toe betrekkelijk nagelaten, die door JUNCKER gebruikt, en in verschillende malen in den loop van zijn werkje opzettelijk vermeld zijn.

(3) Wij moeten evenwel bekennen, dat wij op meer dan een plaats de berigten, daarin voorkomende, uit LUDOLF's eigen schetsen hebben moeten verbeteren, en vooral in letterkundige plaatsen ten onnauwkeurigheden van eenig belang hebben aangetroffen.

nen te nutte maken, vermits dat boek, althans in deze streken, hoogst zelden meer gevonden wordt, en van hetzelfde, behalve het exemplaar door ons gebruikt (het eigendom onzer Akademische Boekerij), slechts hier en daar nog in ons Vaderland een zal voorhanden wezen. Den langeren weg in te slaan scheen dus reeds hierom ons noodzakelijk, maar niet minder ook om eene andere reden nog, ten gevalle van den Lezer verkieslijk toe: wat toch op de weinige bladzijden, die hier volgen, hem wordt aangeboden, en zoo wij ons niet bedriegen, voor het tegenwoordig oogmerk geheel zal toereikend zijn, maakt de kern uit van 187 bladzijden, die LUDOLF's leven bij JUNKER beslaat: misschien zou menig een' die omvang van hetzelfde te groot, en ook de schrijftrant te mat en wijdloopig zijn.

Gesproten uit een vrij aanzienlijk geslacht, welks leden sedert meer dan een eeuw voorname regering-posten in de stad *Erfurt* bekleed hadden, zag JOB LUDOLF, of, gelijk hij eigenlijk heette, LEUTHOLF (4), aldaar op den 15^{den} Junij 1624
het

(4) Men vindt bij JUNKER, op eene Tabel, die tegenover p. 186 is ingevoegd, den geslachtsboom van LUDOLF sedert 1501, waaruit blijkt, dat te dien jare een NICOLAUS LEUTHOLF, de betovergrootvader van JOB, in de oude gedenktafelen der stad *Erfurt* als Raadshcer vermeld wordt. Insgelijks ziet men daaruit, dat zijn grootvader, JOHANNES LEUTHOLF, Thesaurier der stad, de

boortestad over, woonde daar in den begin-
schon zonder veel lust en genoeg, de Le-
over de Natuur- en Geneeskundige Wetens-
bij, en drie jaren later, met niet veel meer
smaak, die over de Regtsgeleerdheid. Inmid-
legde hij zich, zijne natuurlijke geneigdheid
gende, vooral op het aanleeren van talen toe-
maakte zich met grooten ijver, behalve eene
volledige kennis van het Latijn en Grieksch,
de Fransche, Italiaansche, Hollandsche en Spaans-
talen eigen: voorts had hij eene overheersche
liefde voor de toonkunst, bespeelde velerlei
snaar- als blaasinstrumenten met gemak en t-
juiching, en deed ook nog zijn uiterste best,
door een schoone en sierlijke hand boven de m-
ten zijner tijdgenooten in het schrijven uit-
munten. Daar de taalstudie hem oneindig v-
beter, dan alle overige takken van wetensch-

eerste geweest is, die den geslachtsnaam **LEUTHOLF** in **LUDOLF**
anderd heeft. Zijne nakomelingen voerden vervolgens allen

geviel, gaf hij zich weldra geheel en al aan dezelfde over, en begon nu vooral op de Oostersche talen zijne aandacht te vestigen, en deze zich als het bepaalde doel van zijne letteroefeningen voor te stellen. Na zich met de eerste beginselen van het Hebreeuwsch, Chaldeeuwisch, Syrisch, Samaritaansch en Arabisch, te hebben gemeenzaam gemaakt, begon hij, reeds in 1643, ook met het Ethiopisch zich bezig te houden, een dialect, toen aan zeer weinigen bekend, maar daarom juist voor LUDOLF'S eerezucht te aanlokkender. Tot dat oogmerk zich bedienende van het Ethiopisch Psalmboek, door POTKEN uitgegeven (5), en van de Grammatica en het Lexicon, daaruit door KARNRAD, een zijner vroegere Leermeesters (6), vervaardigd, overtuigde hij zich spoedig, dat aan beide deze

laalst-

(5) *Psalterium Aethiopicum. Cum annexis hymnis et orationibus quibusdam F. T. Adjuncto etiam Cantico Canticorum. Operu Jo. POTKENII. Romae, 1513. 4°.* Een lateren druk daarvan, doch enkel van het *Psalterium*, met bijvoeging van den Hebreuwschen tekst, en de Grieksche en Latijnsche Vertalingen, gaf dezelfde POTKEN, vijf jaren later, in *folio*, te Keulen uit. Insgelijks is de Ethiopische overzetting der Psalmen en van het Hooglied, die in de Londensche Polyglot (ten jare 1656 verschenen) voorkomt, slechts een slordige nadruk van die uitgaaf van POTKEN.

(6) Wij lezen bij JUNCKER (p. 13), dat de hier bedoelde N. KARNRAD, uit *Weissensee* afkomstig, eenigen tijd de bijzondere Leermeester en Opvoeder van den jeugdigen LUDOLF geweest is, doch dat deze, reeds op elfjarigen ouderdom geen grooten eerbied voor het verstand en de kennis van dien verwaanden man aan den dag leggende, zeer spoedig door hem werd weggezonden, en in de handen van een anderen Leermeester overging.

slaan, en met wegwerping der gebrekkige hulpmiddelen, door KARNRAD geleverd, al zijne krachten in te spannen, om uit hetzelfde *Psalteri* van POTKEN eene nieuwe Ethiopische Grammatica en eveneens een beter Lexicon, voor eigen gebruik te samen te stellen. IJverig hiermede bezig, kreeg hij een Ethiopisch Handschrift, toebehoorende aan JOH. ERN. GERHARD, Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Jena*, in handen, met het verzoek van dezen, hem daarvan eene vertaling te doen toekomen. LUDWIG voldeed aan die uitnoodiging, en toonde alzoo, reeds toen voor eene taak berekend te zijn, die anderen daaronder vrij geleerde mannen, bekend hadden dat hunne krachten te boven ging. Ziedt het begin van zijnen roem, en tevens voor hem een magtigen prikkel om het eenmaal ingeslagen spoor met dubbelen lust te vervolgen.

Wij zeiden reeds boven, dat LUDWIG in 1642 ook de Lessen over de Regtsgeleerdheid aan de *Erfurtsche* Hoogeschool had bijgewoond: twee jaren later na ernstig over zijne eigenlijke bestemming te hebben nagedacht, begreep hij, dat vooral die studie hem niet met een ander vak kon worden

tend aan dezelfde wijden moest, om naderhand met te meerdere vrijheid en geheel onverdeeld tot zijne geliefkoosde letteroefeningen te kunnen terugkeeren. Hij nam dan een besluit overeenkomstig dit pligtbesef, legde met inspanning en ongemeene vlijt zich, onder de leiding van JOH. MÜLLER, op het genoemde Vak van studie toe, en verdedigde onder dezen, in April van het jaar 1645, met eenparigen lof van alle aanwezigen, eenige stellingen *de fitione Juris*. Doch nu scheen ook de tijd gekomen, dat de van ijver brandende jongeling zich meer in het groot mogt gaan vormen, en nieuw en steviger voedsel zoeken voor zijn nog al te zeer onbevredigden weetlust: *Erfurt's* kring, en de hulpmiddelen daar aangeboden, waren te klein en te gering voor hem: bij vreemden was meer te vinden, dan deze zijne Vaderstad opleverde; en vooral omtrent *Nederland* was hem eene mare van geleerdheid en wetenschappelijken bloei ter oore gekomen (7), die zijne nieuwsgierigheid gaande maakte, en spoedig zijn plan, om in de eerste plaats die streken te bezoeken, had tot rijpheid gebragt. Zoodra hij dus de *Erfurtsche* Hoogeschool met glans

(7) Vooral ook door zijnen onbeten broeder, KONRAD RUDOLF, die voor zijne studie zich een geruimen tijd in *Nederland* had opgehouden (later werd hij Raadshcer te *Erfurt*); had RUDOLF de voordeligste berigten ontvangen omtrent den stand der Wetenschap aldaar, en was zijn lust ontvlamd geworden, om ook zelf naar dat land van vrijheid en geleerdheid eenen uitstap te maken.

en oogenblikkelijk zich als Student in de rolle Hoogeschool liet inschrijven (8). Hier was het eensdeels de Latijnsche en Grieksche Letterkunde waarin LUDOLF met het gelukkigst gevolg en grootsten roem zich verder oefende, en anderz vooral de verschillende takken der Oostersche kennis: in het Hebreeuwsch strekte de gele L'EMPEREUR (9), in het Arabisch de wijdverma GOLIUS (10) hem tot Leidsman: met welk genozulk een onderwijs door hem genoten werd welke vruchten het voortbragt, zal wel, zo onze aanwijzing, door ieder gereedelijk beseft v

(8) Wij kunnen onzen Lezers de bijzonderheid medede dat werkelijk in het *Album* onzer Hoogeschool, op het jaartoen JOH. POLYANDER VAN KERKHOVEN voor de achtste maal was, de naam van JOH. LUDOLF, als op den 16ten Junij ingeven, met deze woorden voorkomt: »*Jobus Ludolphus Erfm Turingius Studiosus Juris Ann. 21. habitans apud Corneliam der Voort prope templum Petri.*»

(9) Over dezen vindt men eene korte aanteekening in de *schiedenis der Leidsche Hoogeschool* van den Hoogleeraar SIEBERK, Deel II. bl. 115 en 116 der Bijlagen.

(10) Voor de meeste Lezers zal het overtoellig zijn, hen

den. Ook voor zijne Ethiopische studie vond hij te *Leyden* voedsel, en gebruikte met alle mogelijke vlijt de Handschriften en Werken, aldaar op de Akademische Boekerij in dat dialekt voorhanden, welke op voorspraak van L'EMPEREUR, hem door DANIEL HEINSIUS (11) met de meeste welwillendheid verstrekt werden. Doch ook de studie der Regten verzuimde hij niet, en won, als gelukkig beoefenaar der Staatkundige Wetenschap, vooral de gunst en vriendschap van CLAUDIUS SALMASIUS, een man, toen onder de eersten in *Europa* geschat, en op denzelfden voet als vroeger SCALIGER, tot op-
luistering van de eer der Hoogeschool, aan haar verbonden (12).

Aldus ging een jaar voor LUDOLF voorbij, waarin hij de kostbaarste aanwinst van kennis deed, en meer nog dan hij zich had voorgesteld, genoot: langer had hij zich hier opgehouden, zoo niet op het onverwachtst hem eene gelegenheid was aangeboden, om zijnen dorst naar wetenschap ook elders te gaan lesschen, zonder eenige krenking van zijn geldelijk belang, dat inmiddels door meer dan gewone uitgaven geleden had. Door tusschenkomst en op aanbeveling van L'EMPEREUR, werd hij op zeer voordeelige voorwaarden aangezocht, om tot reis-
ge-

(11) Toenmaals Bibliothecaris: zie hetzelfde Werk, t. a. pl. bl. 90—92 en bl. 273, 280.

(12) Zie insgelijks aldaar, Deel I. bl. 139 en elders; Deel II. bl. 117.

met zijne heerschende neiging, om vreemde ge-
 ten te zien en met Geleerden uit allerlei lan-
 betrekkingen aan te knopen, bijzonder stroo-
 nam hij zeer gaarne aan; en zoo vertrok hij
 den 1sten Augustus 1646, uit *Leyden*, eerst
Munster zijnen koers rigtende, en vervolgens
 met zijnen reisgenoot langs eenen anderen we-
 zijn teruggekeerd, en *Leyden* weder aangedaa-
 hebben, te scheep naar *Frankrijk*. Onder-
 vertoefde hij eenigen tijd te *Caen* bij den beke-
 SAMUËL BOCHART, trok zooveel mogelijk partij
 het gezelschap en geleerde onderrigt van dien
 roemden en in vele opzigten onvergelykelijken
 en had de eer van hem, op vijftigjarigen leef-
 ook op zijne beurt tot Leermeester van het E-
 pisch te strekken. In April 1647 kwam hij
 THUISIUS te *Parijs* aan, welke stad hij, even a-
 meeste andere voorname steden van *Frankrijk*,

naa

(13) Van dezen Mr. JOHANNES THUISIUS, Neef van den Hoog-
 ANTONIUS THUISIUS *Junior* (zie SIEGENBEEK, t. a. pl., Deel II. I
 en 122 der Bijl.), is de alhier bekende *Bibliotheca Thij-*
 afkomstig, die, als èene wetenschappelijke Stichting aa-

naauwkeurig en met een wetenschappelijk oog bezigtigde, zonder evenwel er lang genoeg te vertoeven, om aan alles wat zijne belangstelling waardig was, de noodige opmerkzaamheid te kunnen wijden. Reeds in het volgende jaar naar *Engeland* overgestoken, werd vooral te *Oxford* zijne aandacht bezig gehouden door de rijke en beroemde Boekerij aldaar gevestigd, en bijzonder door de Ethiopische Handschriften, die zij bevat; van welke hij echter slechts een zeer vlugtig gebruik kon maken, daar THIJSIUS, na nog geen volle maand in *Engeland* te hebben doorgebracht, naar zijn Vaderland wenschte terug te keeren. en LUDOLF het ongeraden vond, dat voornemen van zijnen Vriend te bestrijden.

Thans was zijn verblijf in *Nederland* slechts van zeer korten duur, en door geene andere gebeurtenis, der vermelding waardig, gekenmerkt, dan door zijnen omgang met ANNA MARIA SCHURMAN, toen te *Utrecht* woonachtig, met welke hij door GIBBERTUS VOETIUS, aldaar Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, was in kennis gebracht. LUDOLF's verlangen om deze zeldzame Vrouw te ontmoeten, was vooral daardoor opgewekt, dat hij, gelijk van hare Oostersche studie in het algemeen, zoo ook bepaaldelijk van hare beoefening der Ethiopische taal, met lof had hooren gewagen: groot was het genoegen, dat hij in haar gezelschap smaakte, en ongemeen zijne bewondering van een zoo grooten en veelomvattenden geest: zij van haren kant, vatte
ook

Op het einde des jaars 1648 vertrok LUDOLF dermaal naar *Parijs*, daar hij op aanbeveling zijnen tweeden broeder, GEORGIUS HENRICUS, man van groote bekwaamheden, die toen de trekking van Geheimschrijver bij den Zweeds Afgezant aan het Fransche Hof bekleedde, de eerende uitnoodiging ontvangen had, om de tenschappelijke en zedelijke vorming der zonen dezen op zich te nemen. Naauwelijks ter bes der plaatse angekommen, deed zich ongezocht hem de gelegenheid op, om door dien Zweeds Edelman met een bijzonderen last van zijne Ma teres, de Koningin CHRISTINA, naar *Rome* geden te worden: dáár zijnde, vindt hij vier H siniers, van welke drie reeds sedert geruimen in die stad, waar hun een herbergzaam dak aangewezen, hunne woonplaats gevestigd l den; maar de vierde, als balling buiten zijn derland omzwervende, slechts drie maanden LUDOLF er was aangeland: deze, een aanz lijk en geleerd man onder de zijnen, was de kende ABBA-GREGORIUS, wiens naam bij ie

moet (14). De vreugde, die hij reeds dadelijk ervond bij de eerste ontmoeting dezer mannen — omstig uit het land, welks taal, geschiedenis en erkunde, zijne lievelingstudie geworden was, — neederde bij elk bezoek, met iedere ontdekking, die hij aan hunne gesprekken had dank te nemen. Reeds de eerste maal dat hij zich met GORIUS, wien LUDOLF's ijver en vooringenomenheid voor *Habessinie* in het begin een onverklaarbaar raadsel, maar weldra hoogst gevallen en elend was, onderhield, vertoonde hem deze een Ethiopisch Handschrift, van uitgebreiden omvang, sierlijk op pergament geschreven was, en de uitspraken en Verordeningen bevatte, die op de laatste Kerkvergaderingen, door de Ethiopische bisschoppen geërbiedigd, zijn vastgesteld (15). Licht zijt men, hoe de van geestdrift blakende man

door

a) Over deze Habessiniers, hun verblijf te Rome, en LUDOLF's oetring met hen, vergelijke men vooral den *Commentarius Hist. Aeth.*, p. 29, 30. Over GREGORIUS in het bijzonder, zijne vallen, zijn voorkomen, zijn karakter, en zijne wetenschappelijke waarde, vindt men daar zeer in het breede, p. 27—47, medeld. De titel *Abba*, dien hij voerde, duidt zijne geleerdzaamheid aan: in *Habessinie* toch is dit ḪḲ de onderscheidende naam van allen, die zich een aanzienlijken graad van kennis en wijsheid verworven hebben. 's Mans beeldtenis is, te gelijk die van LUDOLF zelve, voor de meeste exemplaren van het gemelde Werk te vinden. Van den laatstgenoemden bestaat eene kleinere afbeelding vooraan het werkje van JUVCKEA.

b) Over dit belangrijke Handschrift zie men LUDOLF zelve, in *Historia Aethiop.*, L. III. Cap. 4 § 31—34, en in den *Commentarius*, p. 301—340.

elken dag elkander ziende, spraken te zamen eenig gemak in het Ethiopisch dialekt, en o den zoo de een den anderen in die geleerde sch taal van *Habessinie*, welke ook den laatstgen den door gebruik in geenen deele eigen was, mits de dagelijksche spreektaal zijner Natie t uit een verbasterden tongval, het *Amhaarsc* heeten, bestaat. Met gulheid en openhartig vertelden zij elkander alles, wat de een van anderen weten wilde: LUDOLF deelde aan GR RIUS de inrigting der Europésche Staten mede de manier waarop aldaar het onderwijs en de oefening van kunsten en wetenschappen plaats GREGORIUS op zijne beurt aan LUDOLF al, wat omtrent *Habessinie* vroeg, hetzij het tot de C dienst, hetzij het tot den burgerstaat, of to taal- en letterkundige studie, betrekking had.

Na dus met onbeschrijfelijk genoegen eenige ken te *Rome* doorgebracht, en zich te gelijk den hem opgedragen last naar vermogen gekw te hebben, kwam hij in Mei 1649 te *Parijs* te en nam aldaar de leiding en het onderwijs der

der op zich; terwijl het wel geene opzettelijke vermelding behoeven zal, dat hij inmiddels al den tijd dien hij over had, met verdubbelde vlijt aan zijne Ethiopische letteroefeningen wijdde, en ook van de hulpmiddelen, die *Parijs* hem daarvoor opleverde, het zorgvuldigst gebruik maakte. Reeds in September van datzelfde jaar, toen de gemelde Edelman, zijne zending volbragt hebbende, naar *Zweden* terugkeerde, vertrok ook LUDOLF met zijne beide leerlingen derwaarts, en had er de eer, meer-malen in de tegenwoordigheid der schrandere en geleerde Koningin CHRISTINA, en zelfs tot hare tafel, te worden toegelaten. Gedurende dit zijn verblijf te *Stokholm* en in andere oorden van *Zweden*, knoopte hij met een groot aantal beroemde Mannen, toenmaals uit alle landen van *Europa* daar vereenigd, kennis aan, en legde, buiten zijne overige studien, zich ook bepaaldelijk op het aanleeren van eenige minder algemeen bekende talen, zoo als, behalve het Zweedsch, ook nog het Portugeesch, het Finsch en het Russisch, toe. In het begin des jaars 1651, na herhaalde malen met zijnen Habessinischen Vriend, ABBA-GREGORIUS, brieven, die voor beide van het grootste aanbelang waren, gewisseld (16), en meer dan

(16) De eerste brief, door GREGORIUS aan LUDOLF geschreven, en gedagteekend uit *Rome* van den 8ten Augustus 1649, is door dezen in den *Commentarius ad Hist. Aeth.*, p. 35-37, in het oorspronkelijk Ethiopisch, met eene bijgevoegde Latijnsche vertaling, medegegdeeld.

Zweden te houden, maar besloot, met innige dankzegging aan zijnen hoog vereerden Weldoener terugreis naar zijn Vaderland aan te nemen. Weg over *Denemarken*, en deszelfs hoofdstad *Copenhagen*, kiezende, kwam hij, op den 13^{den} Mei daaraanvolgenden, behouden bij de zijnen te *Er* terug, na in dat tijdsverloop van zes jaren 12 studien op de belangrijkste wijze uitgebreid, zijnen geest met eenen onwaardceerbaren schat van de zeldzaamste kundigheden verrijkt te hebben.

Weldra werd nu ook het ontwerp der overkoeping van GREGORIUS tot stand gebragt, en wel, door een hoogst gelukkigen samenloop van omstandigheden in dier voege, dat de Habessinier uit naam Hertog ERNST van *Saksen*, aan wien LUDOLF bekendheid met dezen en zijne hooge achting van hem had meêgedeeld, werd uitgenoodigd, om de Residentiestad *Gotha* den koers zijner reizigers te rigten, en aldaar op diens kosten gedurende eenigen tijd zijn vast verblijf te houden. LUDOLF reed hem tot *Neurenberg* te gemoet, zag aldaar (in 1652) met onbeschrijfelijke vreugde den geachtten Vreemdeling weder, en zette gezamenlijk met hem

en Hertog zelve mogt voorstellen. Deze, ge-
 1 door het gezond verstand en de kundighe-
 an GREGORIUS, die hij gedeeltelijk zelf in her-
 2 mondgesprekken bij hem opmerkte, en ge-
 lijk door onderscheiden Geleerden had op de
 laten stellen, hield hem met groot genoegen
 3 in nabijheid, en begunstigde, door alle moge-
 lijken van goedkeuring, zijnen dagelijkschen
 4 omgang met LUDOLF. Welk nut aan dezen dit voort-
 d gezelschap hebbe aangebragt, en welk voor-
 laaruit voor zijne schriften over de Geschie-
 en taal der Habessiniers zij voortgevloed, we-
 len, die niet volslagen met dezelve onbekend
 5 hetzij men toch de *Amhaarsche* of *Ethiopische*
matica, hetzij men het *Lexicon* dier beide dia-
 6 lecten, hetzij men de *Historia Aethiopica*, en den
 7 *Commentarius* op dezelve, opsla, overal
 men den naam van GREGORIUS aan, als dien
 8 men eenen goeden en vertrouwden gids, van eenen
 9 eester wiens nagedachtenis met dankbare hulde
 10 werd.

11 In September van hetzelfde jaar vertrok
 12 hij, met wien LUDOLF nu de naauwste vriend-
 13 gesloten had, weder uit *Gotha*, eensdeels,
 14 t Hertog ERNST het voor den Habessinier, als
 15 een armer luchtgestel gewend, gevaarlijk rekende,
 16 den winter af te wachten (waarom hij gaarne
 17 zou hebben, dat deze zich gedurende dat
 18 seizoen in *Italië* had willen ophouden); maar wel
 19 namelijk, omdat hij zelf vast besloten had, den

terugkeer in zijn Vaderland te beproeven, er zoo hij er in slagen zou de gunst van zijn ning te herwinnen, dezen deelgenoot te maal het goede, dat hij in *Europa* gezien en had. Dit voornemen ten uitvoer brengende, hij, na reeds velerlei tegenspoed geleden te eindelijk op eene hoogst ongelukkige wij schipbreuk het leven, niet ver van de *Syria Alexandrette*; terwijl aan zijn lijk, aldaar strand aangedreven, nog door de zorg des Fr Consuls, eene eerlijke begrafenis te *Aleppo* deel gevallen. Wat LUDOLF betreft, hij z liever gewild hebben, dan zijnen GREGORI trotsering van alle gevaren der reis, tot in *sinie* zelf te volgen, om daar ter plaatse nog en meer omstandige berigten in te winnen de bijzonderheden van allerlei aard, die hij vernomen had; doch de Hertog in zoodat volstrekt geen genoegen nemende, schoot anders voor hem over, dan zijnen Vriend henengaan een groot eind wegs te verzel vervolgens, na een weemoedig afscheid, alle *Gotha* terug te keeren.

Van dezen tijd af begon voor LUDOLF een openbare en staatkundige loopbaan: nog is werd hij door ERNST als Geheimschrijver toegaan den Gezant, door hem naar de Rijksvergadering te *Regensburg* bestemd; in welke hoedanigheid zoo vele blijken van schranderheid, bedaardheid kennis, aan den dag legde, dat hij bij zijne

omst, op het einde van 1654, door den Hertog werd waardig gekeurd, om onder den titel van Hofmeester der Fürstlichen Printzen, het onderwijs en de opvoeding zijner Zonen te regelen. Dezen gewigtigen post met grooten ijver en lof gedurende vier jaren bekleed hebbende, werd hij in 1658 tot Hofraad verheven, en deed in die hoedanigheid, als Afgezant en Vertegenwoordiger des Hertogs, verscheiden wetenschappelijke reizen naar *Frankfort*, *Heidelberg*, *Leipsig* en andere plaatsen. Terwijl hij op deze wijze zijne groote bekwaamheden al meer en meer ontwikkelde, en reeds belangrijke diensten aan den Hertog bewezen had, wist deze, toen hij in 1673 voor zijnen derden zoon, ALBERT, die eene reis door de Noordelijke Rijken van *Europa* ondernemen zou, een vertrouwd en waardigen geleider noodig had, en een beteren man dan LUDOLF voor die betrekking niet te kiezen: schoon tegen zijnen zin, liet hij zich echter de eervolle keuze van zijnen Meester welgevallen, en vertrok met zijnen Vorstelijken reisgevoert, eerst naar *Brunswijk*, daarop, over *Hamburg* en *Lubek*, naar de hoofdstad van het Deensche Koninkrijk, en vervolgens naar *Zweden*; uit welk land hij over *Straalsund*, *Rostok*, en andere voornaamste steden, op den 25sten September 1674 wederom naar *Gotha* terugkwam. In het volgende jaar stierf de Hertog ERNST, opgevolgd door zijne zeven zonen, die later het Hertogdom *Saksen* onder elkander verdeelden. FREDERIK, de oudste van hen (aan wien bij de deeling *Gotha* verviel), wist niet minder

van het Gewest van dien naam te bestieren. In volgende jaar met eene zending naar *Berlijn* FREDERIK-WILLEM, den grooten Keurvorst van *Saksen-Altenburg*, belast, had hij de hem opgedragen juist op het gelukkigst ten einde gebragt, toen onverwachts de treurige tijding van den dood z. V. Vrouw, door hem gezond in *Altenburg* acht laten, werd toegezonden (17): welke mare zoozeer trof en ter neder sloeg, dat hij allen voor de beslommeringen van het openbare l. verloor, en er niet toe te bewegen was, om hij den eersten schok genomen besluit, van een vol ontslag uit zijne dubbele betrekking te vra. nog op dringend verzoek van velen te verande Hertog FREDERIK willigde, schoon ongaarne, verlangen in, en schonk, in den jare 1677, zijnen en zijns Vaders getrouwen Dienaar, in

(17) Met deze Vrouw, volgens JENCKER (p. 182) AEMILIA is doch volgens LUDOLF's Gräfschrift (zoo als wij straks zien z. AMALIA MARIA geheeten, de dochter van JOH. JAC. TIMPPEL, of lyk men uit het Gräfschrift zou moeten opmaken) TIMPEL.

vleijendste bewoordingen (18), de door hem verzochte en verdiende rust, met toekenning van den titel en de waardigheid van *Eere-Raad* (19).

Nu was de eenige zorg van LUDOLF, voor zich eene woonplaats te kiezen, die het meest voor zijne studien geschikt was: en daartoe scheen hem *Frankfort* (aan den *Main*) verreweg het meest zich aan te bevelen, eene stad, waar in verscheiden Boekerijen een schat van letterkundige voortbrengsels verspreid was, en uit welke, als door hare ligging en haren handel met geheel *Europa* in verband staande, het hem niet moeijelijk zijn kon, zijn schriftelijk verkeer met zoo vele Geleerden van naam, die hij in allerlei landen had leeren kennen en hoogachten, voort te zetten; eene stad eindelijk, waar hij tevens in de gelegenheid zijn zou, om vreemdelingen uit de verste gewesten te ontmoeten, welker berigten hem van dienst konden zijn, om te gelukkiger zijne veelomvattende plannen te volvoeren, en nog van tijd tot tijd iets nieuws over *Habessinie* en deszelfs bewoners te vernemen. Van het jaar 1678 af werd dus *Frankfort* zijn gewone zetel, en bleef dit ook tot aan zijn dood, hoe-

(18) Het Bevelschrift, daartoe door *FREDERIK* in het Latijn uitgevaardigd, is in deszelfs geheel bij *JUNCKERA*, op p. 101 en 102, voorhanden. Door eene drukfout schijnt het daar de dagteekening van 13 April 1678, in plaats van 1677, te voeren.

(19) De oorspronkelijke woorden luiden (t. a. pl. op p. 102) aldus: *insuper Consilarii honorarii titulo et dignitate, ob bene merita cum cōonestate voluimus.*

hoewel hij nu en dan nog grootere of kleinere reizen ondernam (20), waartoe voornamelijk wel zijne letterkundige bemoeijingen, maar toch ook gedeeltelijk de eervolle betrekking, die hij krachtens zijnen titel nog bekleedde (21), en weldra ook vooral de nieuwe staatkundige loopbaan, die hij zich moest laten welgevalen, hem aanleiding gaven. Slecht weinig tijds toch verliep er, of LUDOLF werd door KAREL-LODEWIJK, Keurvorst van de *Palts*, op het dringendst uitgenoodigd, om onder denzelfden naam dien hij te voren bij Hertog FREDERIK van *Saksen* gevoerd had, dien namelijk van *Domein-Beheerder*

thans

(20) Zoo weten wij uit zijne Voorrede voor het eerste Aanhangsel tot de *Historia Aethiopia*, getiteld *Relatio Nova* enz., dat hij in het jaar 1679 zich te *Praag* heeft bevonden, en aldaar dat gesprek met Keizer LEOPOLD gehad heeft, dat de voornamelijk aanleiding geweest is tot zijne latere reizen in *Engeland* en de *Nederlanden*. Het schijnt ook dat hij toen, in groote mate de goedkeuring en hoogachtin van den Keizer zich verworven hebbende, dien titel heeft ontvangen, dien wij hem later zien voeren, en die men ook uit zijn Grabschrift op kan maken, dat hem omstreeks dezen tijd zal geschonken zijn: dien, namelijk, van *Raad des Keizers*.

(21) Meermalen werd hij naar *Gotha* geroepen, om Hertog FREDERIK met raad en voorlichting te dienen; en in het jaar 1683 werd hem de last opgedragen, om in naam der gezamenlijke Hertogen van *Saksen*, onder den titel van *Afgesant*, de onderhandelingen bij te wonen en mede te helpen leiden, welke te *Frankfort*, tusschen den Keizer en het Rijk ter eene, en den Konink van *Frankrijk* ter andere zijde, over een vredesverdrag gevoerd werden. Een weinig later (in 1686) ontving hij dan ook, te belooning van zijne gewigtige diensten, den titel van *Gekiesener der gezamenlijke Hertogen van Saksen*, en werd hem van hunner wege een jaargeld, aan dien rang geëvenredigd, toegelegd.

thans het oppertoezicht over zijne Keurvorstelijke goederen op zich te willen nemen, met deze bijzondere bepaling, dat hij hoofdzakelijk als *Raad* hem dienen, en daartoe bij voorkomende gevallen zich van *Frankfort* naar *Heidelberg* begeven zou. En toen de genoemde Keurvorst, kort daarna (in Augustus 1680) gestorven (22), en door zijnen zoon KAREL was opgevolgd, bleef LUDOLF ook bij dezen dezelfde waardigheid bekleeden, en diende hem, tot dat de dood, vijf jaren later (in Mei 1685), ook aan het leven van dezen Vorst een einde gemaakt had.

In dezen tijd (1683 en 1684) valt de reis, door LUDOLF eerst naar de *Nederlanden*, vervolgens naar *Engeland*, en eindelijk nog van daar naar *Frankrijk* ondernomen, voornamelijk met plan, om door tusschenkomst en medewerking van de Regering der eerstgenoemde Landen eene geregelde briefwisseling met de Habessiniers aan te knopen, en eene nadere verbindtenis tusschen dit Volk en de Europe'sche Staten te bewerkstelligen (23). Doch van deze

(22) Het werkje van JUNCKER vergelijkende, zou men uit p. 104 opmaken, dat LUDOLF eerst in 1681 deze nieuwe betrekking bij den Keurvorst KAREL-LODEWIJK aanvaard heeft; doch het blijkt uit andere bronnen, dat de dood van dezen op den door ons aangegeven tijd heeft plaats gehad.

(23) De reis naar *Frankrijk* had een ander doel, om namelijk al de Ethiopische Schriften, die men te *Parijs* en elders bezat, op het naauwkeurigst op te nemen, en dat nut van dezelve te trekken, dat zij voor de geschiedenis en de taal van *Habessinate* konden opleveren. Zie JUNCKER, p. 142.

deze reis, en het oogmerk en de gevolgen derzelve zullen wij hieronder afzonderlijk gewagen moeten daar zij in het naauwste verband staat tot den eersten door ons uitgegeven Brief.

In de voorste helft van het jaar 1684 te *Frankfort* teruggekomen, wijdde LUDOLF zich sedert dien tijd uitsluitend aan zijne hoofdstudie, en deed al het mogelijke, om zijne kennis van de taal en het land der Habessiniers uit te breiden, en zijn geleerde *Commentarius* op de reeds vroeger door hem uitgegevene *Historia Aethiopica* op de gelukkigste wijze voltooien (24). Voor zoo ver dus de staatkundige betrekking, die hij nog bekleedde, het toeliet (25) leefde hij rustig en stil in de stad zijner woning voort, en ontving aldaar, in het jaar 1690, de hoogst eervolle benoeming tot *Voorzitter van de Keizerlijk Collegie van Geschiedenis* (26); terwijl hij ook in het volgende jaar door JOHAN-GEORGE III. Keurvorst van *Saksen*, werd uitgenoodigd, om onder den titel van *Raad en Resident*, de bezorging der belangen van dat Keurvorstendom te *Frankfor*

0]

(24) Tot dezen tijd (1684—1691) behoort ook zijne briefwisseling met de Samaritanen, waarover men de aanteekening van mijne waardigen Leermeeester НАМАКЕН, in ditzelfde Archief, D. V. bl. 9 en 10, en het door ЈУСКЕН gezegde op p. 169—171, vergelijken kan.

(25) Wij vinden toch in zijn Leven bij ЈУСКЕН (p. 148), dat hij nog tot in het jaar 1690 verschillende togten door *Duitschland* gemaakt heeft, waarvan sommige hem tot belangrijke ontdekkingen aanleiding gaven, door hem met Handschriften bekend te maken, welke bestaan hij tot hertoe niet geweten had.

(26) Men zie daarover ЈУСКЕН, p. 179—181.

ich te nemen: eene waardigheid, waarin hij, de genoemde Keurvorst nog in datzelfde jaar rven was, ook door deszelfs zoon, JOHANNES IV., die van 1691—1694 regeerde, bevestigd werd. Dezen laatsten overleefde LUDOLF nog geruimen tijd, daar hij eerst op den 8ten April het jaar 1704 overleed, ten gevolge eener kortesteldheid, tegen welke zijn anders gezond en gewoon krachtvol ligchaam, in dien bijna vijgtjarigen ouderdom niet meer bestand was. Mans dood liet zijn zoon en schoonzoon een neren gedenkteeken te zijner eere in de Kerk S. CATHARINA te *Frankfort* oprigten, en daarop volgende opschrift beitelen, dat wij, gedeeltemer de hoofdtrekken van ons berigt door te n, en gedeeltelijk, om den Lezer met de nderheden, die op het einde vermeld zijn, bete maken, hier in het oorspronkelijk Latijnsel willen mededeelen:

MEMORIAE
IOBI LUDOLFI

Erfurtensis,

STVDIA IN PATRIA COLI COEPTA IN BATAVIS PERFECIT,
LLIA ET ROMAE CONSUMMAVIT, ET DANIS, SVECONIBVS
ITANNIS LVSTRATIS, DIGNVS PIO PRINCIPI SAX. ER-
VISVS EST, QVEM FILIIS RECTOREM DARET, DEIN
SSYMERET CONSILIARIVM. QVO DENATO FILIVS PRIDE-
ET POSTEA ELECT. PALAT. CAROLVS LVDOVICVS ET
CA-

CAROLVS REDITIBVS DIRIGENDIS PRAEFECERE. INTEREA IMPERATOR ROM. A SVIS CVM CONSILIIIS, SAXONIAE DVCE AB ARCANIS, REX POLON. (27) ET SAX. ELECT. ABS REBVS SVIS IN CONVENTIBVS FRANCOVRT. ESSE IVSSERE. CLARVS LITTERARVM STVDIIIS, ATQVE LINGVARVM HABESSINORVM PRAECIPVE, QVORVM LITTERIS ET HISTORIAE TANTVM LYCIS ATTVLIT, QVANTVM IN EVROPA NEMO. EX TRIFLIGIS MATRIMONII PRIMO SOLVM CVM AMALIA MARIA TIMPELIA, SVSCEPIT FILIVM CHRISTIANVM, A CONSILIIIS ET SECRETIS DVCI SAXO-ISAACENSI, ET FILIAM SVSANNAM MAGDALENAE, ADOLPHO CHRISTIANO AVEMANNO, INTIMO CONSILIARIO SAL. GOTHELOCATAM, SED PATRI PRAEMORTVAM. VIDIT NEPOTESV. VIXIT ANNOS LXXIX. M. X. OBIIT FRANCOVRTIAD MOENVN VL. ID. APRIL. 1704. VIR INGENIO MAXIMVS, FAMA IMMORTALE.

De lof, die hier aan LUDOLF wordt toegezwaaid, is niet overdreven: 's mans veelomvattend taalgeheugen grenst aan het wonderbare (28); zijn bla-
ken-

(27) In welk jaar ook de Koning van *Polen* LUDOLF tot zijnen Zaakgelastigde te *Frankfort* aangesteld, en zich aldaar van zijner raad en hulp bediend hebbe, kunnen wij niet met zekerheid opgeven, daar van deze zaak met geen enkel woord, óf in 's mans Leven door JUNCKER, óf elders, zoo ver wij weten, wordt melding gemaakt. Wat evenwel den persoon diens Konings aanbeluigt, zoo is er geen twijfel, of men heeft aan JOHAN III. te denken, die van 1674 tot 1696 over het Koningrijk *Polen* geregeerd heeft, en aan wiens naam niet alleen krijgseer, maar ook letterroem verbonden is. Zelf taalkundige, en een groot voorstander van Wetenschap en Geleerden, kon het niet anders, of LUDOLF's Europe'sche vermaardheid moest ook zijne aandacht wekken, en hem bedacht doen zijn, om op eenigerlei wijze dien grooten man aan zich te verbinden, en hem een onderscheidend bewijs van zijne achting en zijn vertrouwen te schenken.

(28) Bij JUNCKER worden, op p. 156 en 157, naar aanleiding

kende ijver voor letteren en wetenschap gaat alle verbeelding te boven, en zijne verdiensten, vooral omtrent de Ethiopische taal en geschiedenis, zijn in den volsten zin des woords onsterfelijk. Wat men vóór hem van die beide in *Europa* wist, had slechts zeer weinig waarde, en kon bezwaarlijk zelfs den grondslag van een voortgaand onderzoek uitmaken: LUDOLF sloeg de hand aan het werk, en in éénen leeftijd is door hem die duisternis in zuiver licht, die algemeene onzekerheid en dwaling in heldere kennis en grondige studie herschapen. Nog heden zijn zijne Geschriften onze vertrouwde en bijna éenige hulpbronnen bij het aanleeren en beoefenen der Ethiopische taal; en van hoe groote waarde zijne nasporingen zijn, zoowel omtrent de aardrijkskundige gesteldheid van *Habessinie* zelf, als omtrent de geschiedenis en zeden van deszelfs bewoners, getuigen en bevestigen uit éénen mond allen, die na hem eenig gedeelte van datzelfde onderwerp behandeld hebben (29). Zijne Werken, voor

ZOO—

van LUDOLF's eigene aanwijzing (te vinden op p. 30 van het voorwerk, dat den *Commentarius ad Hist. Aeth.* voorafgaat), 25 zoo nieuwere als oudere talen opgenoemd, van welke hij, voor het meerendeel, eene naauwkeurige kennis bezat, en met gemak zich bedienen kon.

(29) Wij doelen op de berigten van onderscheiden Reizigers of Aardrijkskundigen, gedeeltelijk uit de vorige, maar grootendeels ook uit onze tegenwoordige eeuw, als BERGHAUS (in zijnen *Memoir sur l'Éclaircissement et l'Éclaircissement de la Carte générale de l'Arabie et du Nil-Land*, Gotha 1835, 4°.), BRUCE, CAILLIAUD, COMBES, GOSAT, HOSKINS, LOBOS NIEBUHR (in zijne *Nachrichten über Habes-*

zoover zij tot dat hoofdvak zijner studie betrekking hebben, zijn onder den volgenden titel uitgegeven:

Lexicon Aethiopico-Latinum, ex omnibus libris impressis, nonnullisque Manuscriptis collectum, et cum docto quodam Aethiope relectum. Accessit Authoris Grammatica Aethiopica; itemque Confessio fidei CLAUDII, Regis Aethiopiae, cum notis et versione latina ejusdem. In lucem edita studio et curâ JOHANNIS MICHAELIS WANSLEBII, Mathem. et Orient. LL. Stud. Londini, 1861. 4°. (Over de menigvuldige fouten, die in deze eerste uitgaaf van het *Lexicon* en de *Grammatica Aeth.*, eensdeels door mindere zorgvuldigheid en anderdeels ook door willekeurige invoegsels van WANSLEBII, zijn

sinea, die het slot uitmaken van het onlangs uitgegeven derde Deel zijner *Reisebeschr. nach Arabien und andern umliegenden Lindern*), NATH. PEARCE, CH. PONCET, C. RITTER (in het eerste Deel zijner *Erdkunde*), RÜPPELL, SALT, VALENTIA, WADDINGTON, en anderen, bij wie het ons aangenaam zijn zou, zoo wij reeds MARCEL hadden mogen voegen, die in de aantekeningen achter het derde Deel der door hem uitgegeven *Contes du Cheykh el-Mohdy, traduits de Parabe d'après le Manuscrit original* (Paris 1835, 8°), op p. 405, ons hoop geeft op de mededeeling van hoogstschatbare berigten, door hem in *Kairo* over *Habessinie* verzameld, en wel uit den mond van een geleerd en kundig man, die, als het Hoofd der Ethiopische Kerk, volkomen met die streken bekend was. — Wat LUDOLF betreft, het is eene door allen erkende waarheid, dat hij bij zijne *Historia Aethiopica* de eerste bruikbare Kaart, maar die voor dien tijd ook allervoortreffelijkst is, van *Habessinie* geleverd heeft: onder de latere munten vooral die van BRUCE, SALT en BERGHAUS, uit.

zijn ingesloopen, klaagde LUDOLF naderhand bij meer dan eene gelegenheid.)

Historia Aethiopica, sive brevis et succincta descriptio Regni Habessinorum, quod vulgo male Presbyteri JOHANNIS vocatur. In qua libris quatuor agitur I. de natura et indole regionis et incolarum; II. de regimine politico, Regum successione, etc.; III. de statu Ecclesiastico, initio et progressu religionis Christianae, etc.; IV. de rebus privatis, literatura, oeconomia, etc. Francofurti ad Moenum, 1681. fol. (Dit klassieke Werk werd spoedig in verscheiden Europésche talen, als het Engelsch, Fransch, Hollandsch en Russisch, overgezet; over welke vertalingen men LUDOLF zelve raadplege, p. 47 en 48 van den *Commentarius*, of JUNCKER, p. 162-166.)

Commentarius ad Historiam Aethiopicam, antehac editam: in quo multa breviter dicta fusius narrantur, contraria refelluntur, atque hac occasione, praeter res Aethiopicas, multa auctorum, quaedam etiam S. Scripturae, loca declarantur, aliaque plurima, geographica, historica et critica, inprimis vero Antiquitatem Ecclesiasticam illustrantia, atibi haud facile obvia, exponuntur; ut variarum observationum loco haberi possit. Francof. ad M., 1691. fol.

Relatio nova de hodierno Habessiniae statu, ex India nuper allata. Additis Epistolis Regiis ad Societatem Indiae Orientalis, ejusque Responsione, cum Notis necessariis (Appendix prior ad

ad Historiam Aethiopicam). Francof. ad M.
1693. fol.

Appendix secunda ad Historiam Aethiopicam, c
*tinens dissertationem de locustis, anno praeter
immensa copia in Germania visis; cum diatri
qua sententia Autoris nova de שלים selavis, s
locustis, cibo Israëuitarum in deserto, defendit
et argumentis contrariis viri docti respondet
Qua occasione nonnulla S. Scripturae loca dec
rantur, et autores quidam notantur vel emenda
tur.* Francof. ad M., 1694. fol.

Grammatica Linguae Amharicae, quae vernacula
*Habessinorum, in usum eorum, qui cum antiq
hac et praeclara natione Christiana conversi
volent, edita.* Francof. ad M., 1698. fol.

Lexicon Amharico-Latinum, cum Indice Latini
*copioso, inquirendis vocabulis Amharicis in h
opere contentis.* Francof. ad M., 1698. fol.

Lexicon Aethiopico-Latinum, ex omnibus libris u
*pressis, et multis MSSis contextum. Nunc dem
ab ipso Autore revisum ac emendatum, plurimi
que novis radicibus et derivatis, nec non nomini
bus propriis, auctum. Editio secunda. Acced
Index Latinus copiosissimus, qui vicem Lexi
Latino-Aethiopici praestare possit.* Francof. ad
M., 1699. fol.

Psalterium Davidis, Aethiopice et Latine. *Cum du
bus impressis et tribus MSSis Codicibus dilige
ter collatum et emendatum, nec non variis lecti
nibus et notis philologicis illustratum. Accedat
Aethi*

Aethiopice *tantum* Hymni et Orationes aliquot Vet. et Novi Testamenti, *item* Canticum Cantorum, *cum variis lectionibus et notis*. Francof. ad M. 1701. 4°. (Van dit *Psalterium* zijn, blijkens de Voorrede, p. 2, verscheiden exemplaren, ten gevalle der Habessiniers, enkel in het *Ethiopisch* afgedrukt, en door LUDOLF naar dat land verzonden.)

Grammatica Aethiopica, *ab ipso Autore solícite revisa, et plurimis in locis correcta et aucta. Editio secunda. Accedit prosodia, cum appendicibus, praxi grammatica, et de scribendis epistolis Aethiopicis; denique index vocabulorum difficiliorum*. Francof. ad M. 1702. fol.

Na aldus den Lezer in het kort met LUDOLF en zijne voornaamste lotgevallen te hebben bekend gemaakt, gaan wij over om de beide Brieven, welker uitgaaf en vertaling het eigenlijk doel van dit stukje is, achterevolgens mede te deelen, en op te geven welke de aanleiding tot het schrijven derzelve geweest zij. Wij beginnen met den oudsten in dagteekening, en zullen LUDOLF zelve tot den Lezer laten spreken, zoo als hij in de Voorrede tot de bovengemelde *Relatio nova* of *Appendix prior ad Hist. Aeth.* (p. 4 en 5), van dezen Brief gewaagt, en verhaalt in welken tijd en met wat oogmerk dezelve door hem zij opgesteld: »Toen ik in het jaar 1679 (zoo

luiden in onze taal zijne woorden), op aanraden door medewerking van den Heer B. HOCHER, te ter tijd Hof-Kanselier, te *Praag* tot een mondsprek met den Keizer was toegelaten, vroeg Zijne Majesteit (die mij uit een berigt van zijnen Bibliothecaris LAMBEC kende), wetende, dat de Koning der Habessiniers een Christen en de nabuur der Turken aan het strand der Roode Zee was, of onder andere, of ik ook een brief naar dat Rijk zou kunnen schrijven, en den weg banen tot een vriendschapsverbindtenis, die later van nut kon zijn? Ik antwoordde, dat ik mij alle moeite wil geven, om, ten einde mij met den tegenwoordig staat van dat Rijk bekend te maken, brieven naar *Indie* en *Ethiopia* zelve af te zenden; zoo maar Zijne Keizerlijke Majesteit kon goedvinden, mij aan de Engelschen en Nederlanders, die op de Roode Zee handel dreeven, aan te bevelen, opdat zij mijne brieven goed bezorgen, en omtrent het wetenswaardige mij berigt mogten overmaken: want dat ik sedert bijna veertig jaren geene tijding uit die streke ontvangen had. De Keizer neigde zeer goedgunstig het oor tot mijn verzoek, en gaf mij brieven, zowel tot den Koning van *Engeland*, KAREL II, als tot de Staten van het *Vereenigd Nederland*, waari mijne pogingen en bemoeijingen hun werden aar bevolen: deze brieven zou ik zelf gaan overhandigen en kon voorts overleggen, wat er nog meer verrië moest worden.

Te dien tijde was alles in diepen vrede, en nie
man

mand jagtte mij tot de voorgenomen reis: weshalve ik ook zelf mij niet haastte, en eerst andere tusschen beide komende zaken wilde afmaken. Maar toen in het jaar 1683 een zware oorlog met de Turken was uitgebarsten, die in het begin door de belegering van *Weenen* allergevaarlijkst was, begreep ik, als door een natuurlijke aandrift opgewekt, dat mijne reis niet langer moest uitgesteld worden. Ik herinnerde mij toch, dat in andere Turksche oorlogen eene verbindtenis en bondgenootschap met de Perzen door onze Keizers en de Koningen van *Polen* gezocht was: ik had de brieven gelezen van PAUS PIUS V tot *Schah-TAHAMASUS* (lees TICMASSES), den Koning der Perzen, en tot *Scherif-MUTAHAR*, den Koning van *Gelukkig-Arabie*, beide belijders der Mohammedaansche Godsdienst; gelijk ook tot MENNAS, den Koning van *Ethiopie* (30); in welke hij hen, na de groote overwinning ter zee bij de *Echinaden* (31), in het jaar 1571 door de Turken behaald, aanspoorde om hunne wapenen tegen dezen te vereenigen en den oorlog voort te zetten. Hooftewel zoo iets bij de Ongeloovigen geheel ijdel en vergeefs is, omdat het door hunne godsdienstige verordeningen is voorgeschreven, dat geen Muzelman den

(30) Vergelijk hierover LUDOLF'S *Commentarius ad Hist. Aeth.*, p. 469.

(31) Of, zoo als thans die eilandjes heeten, de *Cursolari*: zie over den zeeslag hier bedoeld. VON HAMMER'S *Geschichte des Osman. Reiches*, III. S. 593 ff.

den anderen met de wapens mag aanvallen, zoo lang hij met de *Gauren* (zoo noemen zij de Christenen), of met vijanden van eene vreemde Gods dienst, in den oorlog gewikkeld is. Maar bij de Christelijken Koning der Habessiniers was eenig hoop op bondgenootschap van wapenen over. Om dus niets te verzuimen, wat in mijn gering vermogen was, ondernam ik, zonder dat iemand me aanspoorde, enkel door ijver voor het algemeen belang gedreven, op eigen kosten die reis, en liet een brief, tot de geheele Natie in het Ethiopisch geschreven, drukken, opdat er des te meer exemplaren van denzelfen door verschillende schepen zoude kunnen worden afgezonden."

Deze Brief, door LUDOLF, zooals men hieruit ziet met een bepaald doel afzonderlijk *gedrukt*, is nergens door hem in zijne andere Schriften opgenomen en zou dus niet zonder grond geheel verloren kunnen geacht worden, daar men vermoeden mag, dat het aantal exemplaren, door den Schrijver daarvan opgelegd, niet zoo groot zal geweest zijn, en de ligtelijk, het een na het ander, naar de plaats hunner bestemming konden verzonden, en óf aldaar óf op de reize zelve verongelukt zijn. Het is dan ook waarlijk wel voor een geluk, waaraan niet te rekenen viel, gehouden worden, dat van dit blad *twee* exemplaren tegelijk mij hier zijn voorgekomen, die beide met een *eigenhandig* Handschrift van LUDOLF voorzien, daardoor nog te meerdere waarde hebben, en met het grootste respect

ouder de letterkundige zeldzaamheden geteld mogen worden.

Toen ik, namelijk, tegen het einde van 1836, van mijnen geachten Ambtgenoot, den Heer KIST, een gedeeltelijk gedrukt en gedeeltelijk geschreven Ethiopisch folio-blad ter inzage ontvangen had, bemerkte ik aldra met groot genoegen, dat het gedrukt gedeelte niets anders was dan de Brief, waarvan LUDOLF zelf ter aangevoerde plaatse gewaagt, als door hem aan het gezamenlijke volk der Habessiniers gerigt; en dat het geschrevene bijvoegsel een tweeledig Naschrift van zijne eigene hand was, hoedanig ik, reeds eenigen tijd geleden, ook op een ander stuk van gelijken aard had aangetroffen. Ik vertaalde, overeenkomstig het mij gedaan verzoek, het gansche blad, en gaf het, met deze overzetting, den Heer KIST terug, die spoedig daarop mij aanzocht, om van deze niet onbelangrijke ontdekking openlijk in het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* verslag te doen; er bijvoegende, dat hij onder diezelfde Verzameling van papieren, waaronder dit stuk was verscholen geweest (32), ook nog een

aan-

(32) Behoorende tot de nalatenschap van den Heer WILLEM TE WATER, in leven Inspecteur der Bursalen aan onze Hoogeschool, en vroeger naar allen schijn afkomstig van JOHANNES HEYMAN, alhier Hoogleeraar in de Oostersche Letterkunde (zie SIEGENBEEK, t. a. pl., D. II. bl. 171 der Bijl.). Geheel uit dezelfde bron ontving ook HAMAKER den Samaritaanschen Brief, die door hem voor vier jaren in dit Archief is uitgegeven: zie Deel V. bl. 18.

tot woord hetzelfde eigenhandige Naschrift van LUDOLF, dat ik op het eerste had aangetroffen. Iets dat zich, gelijk wij straks nader zien zullen, uit de eigenlijke bestemming dier bladen zeer licht verklaren laat. Of nu door LUDOLF nog andere exemplaren van dien Ethiopischen Brief met hetzelfde toevoegsel vermeerderd, en deze óf werken naar *Habessinie* verzonden zijn, óf misschien nergens in *Europa* schuilen mogen, is eene vraag waarop wij van zelf het antwoord moeten schuldig blijven: zoo veel is zeker, dat, indien de twee, welke wij thans door een gelukkig toeval te *Leyden* bezitten, de eenige mogten geweest zijn, waarop LUDOLF in lateren tijd eigenhandig dit Naschrift geplaatst heeft, hetzelfde althans op een der twee (door het doorscheuren van den ondersten vouw de laatste helft, ligt van het andere te onderkennen: niet wel voor oorspronkelijk kan aangezien, maar naar allen schijn voor kopij moet gehouden worden. In dat exemplaar toch vindt men een woord dat door den Schrijver bij vergissing was uitgelaten naderhand boven den regel bijgevoegd; terwijl d

hebben (33). Het zij dus, dat LUDOLF eerst voor zich een *voorbeeld* hebbe opgemaakt, dat hij in beide exemplaren gevolgd zij; het zij, dat men ons andere exemplaar voor de oorspronkelijke vrucht zijner pen te houden hebbe, beider woordelijke overeenkomst doet althans ééne gemeenschappelijke bron buiten twijfel stellen; en de gelijkheid van trek, die in beide dadelijk in het oog valt, is tevens de onlouchenbare waarborg, dat zij van ééne hand afkomstig zijn.

Toen dan de Heer KIST mij zijn aanzoek vernieuwde, om over dit gevonden stuk eene brochure op te stellen en in het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* te laten plaatsen, nam ik te eerder die uitnoodiging aan, wijl ik reeds twee jaren vroeger eenen anderen Ethiopischen Brief van LUDOLF, mede te *Frankfort* gedrukt, maar mij (en, zoo als ik zeker meen te weten, ook anderen) tot hiertoe geheel onbekend, onder de papieren onzer Akademische Boekerij had aangetroffen: welke Brief, even als deze, met een later *eigenhandig* toevoegsel van dien Geleerde verrijkt was. Ik stelde dus voor, die beide Brieven, met hunne *postscripta*, in het oorspronkelijk uit te geven, op den tekst eene
woor-

(33) Voor de woorden **ጠጥርጥር: ዘጠጥ:** staat daar namelijk, in den regel zelven **ጠጥር:** geschreven, en is vervolgens aangeduid, dat men tusschen de eerste en tweede letter van dit woord de overgeslagen letters **ጥጥርጥር: ዘ** heeft in te vullen.

moest daarom tot de uitgave van dit negende Deel des Archiefs worden uitgesteld. Om namelijk de oorspronkelijken tekst der Brieven uit te geven (iets, waarin ik ten gevalle der Beoefenaars van het Ethiopisch dialekt groot belang stelde), hood zij tweederlei weg aan, óf die der lithographische afbeelding, waarvan vroeger in ditzelfde Archief mijn hooggeschatte Leermeester HAMAKER zich dienend had tot bekendmaking van het door hem gevonden Samaritaansch Geschrift; óf die van den gewonen letterdruk. Om onderscheiden redenen verkoos ik verreweg het laatstgenoemde middel; de bij volslagen gebrek aan bruikbare Ethiopische typen zoowel te *Leyden* als elders in ons Rijk, bestond althans voor het oogenblik de mogelijkheid niet, om op andere wijze mijn plan ten uitvoer te brengen. Liever echter, dan daarom dadelijk de toevlugt te nemen tot een op zich zelf min verkieslijk redmiddel, wilde eerst beproeven, of ook misschien de mij reeds gunstig bekende welwillendheid en eerezucht van een der aanzienlijkste Drukkers in ons Vaderland den Heer C. A. SPIN te *Amsterdam*, door mijn ver-

gaan van een toereikend aantal Ethiopische drukletters, naar den schoonen vorm gegoten, die daarvan in de Lettergieterij van TAUCHNITZ te *Leipzig* voorhanden was (34). Mijne poging vond dadelijk ingang: met voorbeeldige dienstvaardigheid verklaarde de genoemde Heer zich tot het voldoen aan mijn verlangen bereid; en het is ten gevolge van deze waarlijk grootmoedige handelwijjs, die onze vroegere, door letterkundige verdiensten zich onderscheidende, Drukkers waardig, hier eene opzettelijke vermelding en openlijke dankbetuiging vereischte, dat ik niet alleen thans den Lezer de beide Brieven van LUDOLF met nog schooner typen, dan onder het opzigt van dezen vervaardigd waren en hij in zijne Werken gebruikte, gedrukt mag aanbieden; maar dat wij ook voor het vervolg ons zien in staat gesteld, om in de vruchten onzer Ethiopische studien ons naar behooren van de oorspronkelijke letter te bedienen.

Ik ga nu dadelijk over tot het mededeelen van den eersten Brief en mijne vertaling van denzelven, doch moet nog ééne enkele aanmerking vooraf laten gaan, die tot juiste beoordeeling van mijne verbeteringen, in den tekst zelve gemaakt, en aan den voet der bladzijden opgegeven, noodzakelijk is. Overal namelijk, waar óf, in het gedrukt gedeelte des Briefs, eene fout van den zetter hersteld moest

WOR-

(34) Zie *Proben aus der Schriftgesserei von Karl Tauchnitz in Leipzig* 1836.

lezer rekenschap gedaan; doch op zulke plaatsen waar men naar de *meest gewone schrijfwijze* naar de *analogie der formen*, soms een ander beeld dan hetgeen men aantreft, verwacht hebben, en die verschijnselen echter, geenszins eene vergissing des Schrijvers, maar slechts eene navolging der bij de Habessiniers zelve gebrachte klankverwisseling en grammatische *inconsequenties* houden zijn, heb ik mij wel gewacht, den teekeningkundigen Lezer, zoodanige afwijkingen in de teekeningen op de vertaling aangewezen, en daardoor genoegzaam opgehelderd.

De Brief, welks gedrukt gedeelte in de oorspronkelijke uitgaaf twee bladzijden in folio, ieder in kolommen afgedeeld, beslaat, en welks versiering hier door de zorg van den Heer SPIN getrouwt is, zijn teruggegeven, luidt dan aldus:

ኢ | P
ሱ | ስ

ዎጽፈፈ: ዎልኔክት:

ኔኖንባ: ኢዮብ: ሉደላፋ: ዘኔኖብፊረ: ገርጫንዮ: ኔንተ: ዮብላዋ: ኦሌጫ፣ ኔንተ: ዶኔተ: ዎንገሠተ: ኤወርፓ: ኖ ስለ: ስላዎ: ኢዮሱስ: ክርስቲስ: ኔገዚኔፈ: ወዎዶ ፕረፕ: ትብጻሕ: ንባ: ስብኣ: ኢትዮጵያ: ዘ ቤተ: ክርስቲያን: ኤስክንዶርያ::

ኔገዚኦብፊር: ኦብ: ወወልዮ: ወዎንፈስ: ቅደስ: ኦኖላካ: ኦጫክት: ኦፊደ: ባህላዌ: ወዕረዮ: ዎላኮት: ሉቱ: ስብ ፊት: ዘዮጸንዕ: ዎንባርዎ: ለንገሠተተ: ኖዶር:: ወኔቱ: ዮ ገርር: ፀርዎ: ለንገሠ: ነገሠት: ዘኢትዮጵያ: ወደዕቀብ: ሕ ደወተዎ: ኔኖዘዎን: ኔካቲዮ:: ወደሰወራ: ለኢትዮጵያ: ወ ለሕዝባ: ወሉደ: ጥኖቆት: ኔኖጥሉ: ዎንሱት: ኦጫ::

ኦፋቆራንዮ: ወሱቱፈንዮ: ባጥኖቆት: ወባኦጫ: ክርስ ቲስ: ወባተስፈ: ዘሕደወት: ዘላዓለኖ:: ናሁ: ኔጽሕፋ: ለ ክሎ: ባልሳንክሎ: ኔንዘ: ኔንገዮ: ኦፈ: ኔኖብፊር: ርፊቅ: ኔንተ: ባጫዶተ: ባሕር: ባጫኔካባ: ኤወርፓ:: ኔንዘ: ኢ ርኢክዋ: ለኢትዮጵያ: ወኢተፕገርኮ: ዘኔንባለ: ኖሰለ: ኦፊ

• In de oorspronkelijke uitgaaf staat hier bij vergissing ኔብ: gedrukt.

ሰብእ ። ወአንበብክወ፡ በዐጸሐፋት፡ ዘበአንተ፡ ያገረ
ኢትዮጵያ፡ ዘቤተ፡ ክርስትያን፡ ወዘዐንገሠትሂ። ወሪ
ደ፡ ይደፍፍ፡ አገሪ፡ ለጥሉ፡ ሰብእ፡ ኤወርገ፡ ሃ
ዮን፡ ፍጥ።

በአንተዘ፡ ጸሐፋኑ፡ ዐጸሐፊ፡ ዜና፡ ዘኢትዮጵያ፡ ለ
ፊ፡ ላቲን፡ ዘወኑ፡ ርዓይሰጢ፡ አንተ፡ ይእቲ፡ ልሳኔ
ጸሐፋ፡ ዘኤወርገ። አስዐ፡ ሰብእ፡ ኤወርገ፡ ዘይበ
ጥቆ፡ ያፈቅር፡ ለኢትዮጵያ፡ ወለአዎ፡ ትጽህቆ፡ ወት
ደ፡ አንትዎ፡ ወልዕል፡ ሆሎ፡ ንጉሠክሎ፡ ጥቆ፡ ይትራዩ
ዎ፡ በጥሉ፡ ዘትፈትወ፡ አዎሂ፡ አዎጥበባት፡ ወአ
አዎት፡ ሆሀርቲት፡ ወአዎደ፡ አዎኪናት ።

አንትዎ፡ ትረኢዩ፡ በዘዮ፡ ትአዎርተ፡ ግዛተዎ፡ ወ
ትፈጽረ፡ ፈጽላተ፡ ገዕዝ፡ ወቲኒቡ፡ ልሳኔ፡ ዐጸሐፋኒ
ወአዎዘንቱ፡ ተአዎረ፡ በጥቆ፡ ነቦ፡ ሀሎ፡ ሰብእ፡
ገርፊ፡ አለ፡ ያንሠሠ፡ ዘይበቆ፡ ለሀገርክሎ ።

ወሊተሰ፡ ጸገወደ፡ አገረኡ፡ በክር፡ ዘንተ፡ ዐጸሐፊ
ዎ፡ አለቡ፡ ወአጸሐፋ፡ ልሳኔክሎ ። ለአዎ፡ አንኪ፡ ለ
ይፈቱ፡ አአዎር፡ አወ፡ ሰኢል፡ ሞንተደ፡ አዎደ፡ ይት

* Hier staat in de oorspronkelijke uitgaaf bij vergissing **Hአ
ጵዮ**። gedrukt.
b Hier verkeerdelijk **ይደፍፍ** ።
c Voor deze twee woorden heeft men ongetwijfeld naar de

ለሊቀ : ጳጳስ : ዘርዎ : አላ : ቦ : ለው : ካልአተ : ወርሀተ
 ተ : ዘአዎነብ : ሞሰለ : ርዎ : ጳስ : አዎአዎ : ዘአን
 ባለ : ዘጽሐፍ : በዐጸሐፍት : ቅደሳት : በእንተዘ : ይሁቡ
 ቁርባን : ዘኅብስት : ወዘወይን : ለጥሉ : ስብእ : ለካህን : ወ
 ለሐዘብ : ወቀሳወስተሆ : ይወስቡ : ብእሲተ : ግደ : ሀ
 ለው : ፋልጣን : በትዎህርት : ወበእንተዘ : ተዋቀሠ : ሊ
 ቋናተሆ : በቤናተሆ : ለሊሆስ : ነገሠት : ወወሳፋን
 ት : ወወደንንት : ተሰናከው : ወአይትባላሱ : በእንተ : ሀይ
 ዓናት : ዘአንባለ : ይትፋቀረ : ወይትግረኅ : በቤናተሆ :
 እንባሉንን : ነገሠት : ዘአትዎሶ : ለእው : ይፈቅደ : ይክለ :
 ገባረ : ዕግረ : ተፋቅር : ወተግርኅ : ሞሰሊሆ :

እገዚአብሔር : ይዕቀቦ : ወይባርኅ : ሞሰለ : አትዎሶ
 ይግንደተ : እዎሎ : እኅይ : አግን :

ተጽሕፈት : በሀገረ : ፋሪንክርት : እንተ : ይከተ : በገ
 ርግን : በቀቁ : ፋለገ : ይይን : በወርኅ : ግሪዎ : በሀወርቱ :
 ወስደስቱ : ሞኔት : ወስግን : ሀውት : ክርስቲስ : ለቱ :
 ስብሐት : በእድ : ዘአዎ : አዎብ : ለደላፍ : ዘብሃል : በገዕዝ :
 ረዶኤ : ስብእ : አዛዎ : በሀረት : ይፋቀረ : አትዎሶ :

- Hier stond bij vergissing ተሰናከው።
- Hier insgelijks ዘአንባለ።
- Hier እገዚአብሔር።
- Hier አዎሎ።
- Hier stond met verkeerde interpunctie ስብሐት።

f In de oorspronkelijke uitgaaf bestaat dit woord, dat uit het *Amhaarsch* ontleend is, slechts uit drie letters: zijnde de laatste het zamengestelde letterbeeld *Jai*, waarmee in het genoemde dialect een klank als die der *Fransche j*, in het woord *jour*, wordt uitgedrukt. Met de gewone Ethiopische letters kon dezelve niet anders, dan door vereeniging der *H* en *P*. worden aangeduid.

magne noemt, hetwelk een Rijk van E
is , met den vrede van JEZUS CHRISTUS,
Heer en onzen Zaligmaker , kome tot de
ners van Ethiopie (36), die van de Ker
Alexandrie zijn (37).

*God, Vader en Zoon en Heilige Geest, G
Goden, één in wezen en gelijk van Godheid –*

(35) Een kruis met den naam van JEZUS wordt door de
siniers, ter aanduiding van hunne Christelijke belijdenis
alle brieven geplaatst. Zie LUDOLP's *Comment. ad Hist. Aeth.*
en zijne *Grammat. Aeth.*, edit. 2^{ae} p. 180 — De hoogst eenvoudige
met welke hier het kruis is afgebeeld, is geenszins de daartoe
kelijke. Op de brieven der Habessiniers ontmoet men altijd
zamen gestelde (aan elk der vier uiteinden nog eens een klein
vertoonende) figuur, welke men ook boven het *eigenhandig*
tot dezen zelfden Brief, en insgelijks boven den tweeden, zal aan

(36) De algemeene naam van *Ethiopie* en *Ethiopiërs* wor
de inboorlingen verre boven dien van *Habessinie* en *Hab*
verkozen. Zij hebben echter, behalve dien naam, die eigen
veel te wijden omvang is, ook nog een bijzonderen, die
paaldelijk hun Rijk aanduidt: dien van ገዕዝ (*Ge'ez*), of ጸጌረዳ
(*Behéra-ag'uzi*). Zie over dat onderwerp LUDOLP
Aeth. I. I. C. 1. §. 1—5 en den *Commentarius* p. 30—5

zij de heerlijkheid, die den troon van de Koningen der aarde bevestigt! Hij onderwerpe aan den Koning der Koningen (38) van Ethiopie Hoogstdezelfs vijand en beware Hoogstdezelfs leven voor den kwaden tijd, en beschutte Ethiopie en deszelfs Volk,
kin-

geestelijk Opperhoofd. Van hem ontvangen zij dan ook den Biscop, die in hun Rijk de hoogste kerkelijke waardigheid bekleedt, en door hen gewoonlijk አቡኒ (Abbuna), dat is onze Vader, geheeten wordt. Dit geschiedt op de volgende manier: zoodra de plaats van den Abbuna, hetzij door een sterfgeval, hetzij op eene andere wijze, ontledigd is, laat de Koning van Habessinie den Koptischen Patriarch verzoeken, in dat bestaand gebrek te voorzien: deze rigt zich dan tot den Pascha van Egypte, en vraagt verlof, of magtiging, om aan het verlangen van dien Vorst te voldoen. Dezelve bekomen hebbende, kiest hij uit zijne onderhoorigen den een of anderen Monnik, bekleedt dien met de openstaande waardigheid, en zendt hem onverwijld naar zijne nieuwe woonplaats henen. Vergelijk LUDOLF's *Hist. Aeth.* L. III. C. 7 § 1 seqq., en c. МИЛОВА's *Reisbeschreib.* Band III. Anhang S. 166, 167. — Voorts, dat hier in het oorspronkelijk staat ከርስጥፕ: (en zoo ook vervolgens in dezen Brief en het eigenhandig Naschrift op denzelfven, bl. 420 r. 8; bl. 421 r. 10; bl. 422 r. 13, 16, 19 en 21; bl. 434 r. 3 en 8; bl. 435 r. 4 en 6; terwijl men in het *Lexicon* geschreven vindt ከርስጥፕ, zoo als ook éénmaal hier, bl. 422 r. 20), is geheel overeenkomstig met de regels der Ethiopische taal: zie de *Grammat. Aeth.* p. 21 in Canone IX. — Ongetwijfeld echter had de Schrijver hier vóór het woord ከሰላሳፍፍፍ de letter H (van) moeten plaatsen. Vergelijk hieronder de 55ste en 56ste aantekening.

(38) Dit is de gewone titel, door den Koning van Habessinie, als gebieders van eenige kleinere Vorsten, die aan hem onderworpen zijn, gevoerd. Zie LUDOLF's *Hist. Aeth.* Proem. § 34, en L. II. C. 17 § 12.

IX. DEEL.

H h

kinderen des doops (39), tegen alle bezoeking!
Amen.

O mijne geliefden, en mijne deelgenooten aan den doop en aan het geloof in CHRISTUS en aan de hoop des eeuwigen levens! Ziet, ik schrijf tot ulieden in uwe taal, terwijl ik een vreemdeling ben uit een verafgelegen land, dat aan de overzijde der see ligt, in het midden van Europa; terwijl ik Ethiopie nooit gezien, en nooit gesproken heb dan met één man, uit Macāna-Selāsē, [eene stad] van Amhāra (40), afkomstig, ABBA-GREGORIUS genaamd (41). Die heeft mij van Ethiopie en van deszelfs Koning en Godsdienst verhaald, wat wij te voren niet gehoord hadden, gelijk ook van alles, dat in den tijd van HATSUSNEUS (42), den Koning der Koningen van Ethiopie, gebeurd is.

En daarna heb ik dat insgelijks van andere (43)
men-

(39) Dat is, gedoopten; Christenen.

(40) Men vindt het gewest *Amhara*, en de stad *Macana-Selaw* (welke naam eigenlijk beduidt *Kerk der II. Drieëenheid*), beide vermeld in de *Historia Aeth.* L. I. C. 3 § 8—10.

(41) Zie boven, bl. 390—392 en 393—396.

(42) Het woord *Hatse*, overeenkomende met ons *Sire* of *Zijne Majesteit*, plaatsen de Habessiniers gewoonlijk voor den eigen naam hunner Koningen; en in navolging daarvan gebruikt ook LUDOLF, op meer dan eene plaats van dezen Brief, hetzelfde woord, wanneer hij de Europe'sche Vorsten van zijnen tijd vermeldt. — Over *SUSNEUS* zie men de *Historia Aeth.*, L. II C. 7, alwaar op het einde (§ 65) verhaald wordt, dat hij in het jaar 1632 gestorven is. Vergelijk ook de *Relatio Nova* p. 25.

(43) Dat hier, en insgelijks bl. 422 r. 3, 4 en 22, ἵλαξ:
voor

menschen gehoord, en heb het gelezen in de boeken, die [geschreven zijn] over de zaken van Ethiopie, de Kerk en den Staat betreffende; en het is mij voorgekomen, dat het mijn pligt was, dat openbaar te maken (44) aan alle menschen van Europa, opdat zij het weten zouden.

Hierom heb ik het boek der Geschiedenis van Ethiopie geschreven (45), in de Latijnsche taal, dat is, in het Romeinsch, hetwelk de [geleerde] schrijftaal van Europa is. Want de bewoners van Europa houden voor het meerendeel zeer veel van Ethiopie; en bijaldien gij het begeert en wilt, gij en Zijne Majesteit uw Koning, zullen zij gaarne in uwe behoeften voorzien met alles wat gij wenschen zult, hetzij het tot de kunsten, hetzij het tot de wetenschappen, hetzij het tot de handwerken behoort.

Gij ziet hier het zegelteeken (46), en aanschouwt ook de letters van Ethiopie, en leest uwe schrijftaal

voor **ጠጵኝ**: (zoo als men eigenlijk schrijven moet) gevonden wordt, zal niemand bevreemden, die weet, dat bij de keelletters de verwisseling der korte en lange a in het Ethiopische schrift zeer gewoon is.

(44) Uit dezelfde verwisseling laat het zich verklaren en verdedigen, dat hier, in de 4de form van het werkwoord, voor **ጠጵኝ**, **ጠጵኝ** geschreven is.

(45) Daar deze Brief, blijkens het onderschrift, reeds in 1680 is opgesteld, en de *Historia Aethiopica* eerst in 1681 in druk is uitgekomen, zoo is het klaarblijkelijk, dat LUDOLF hier niet de uitgaaf van dat Werk, maar deszelfs bestaan in geschrift bedoeld heeft.

(46) De Schrijver doelt op het kruis boven aan den Brief.

er aus remanu is, die iets van mij begeert of te vragen, dien is zulks mogelijk, hetzij schrijven, hetzij door mondeling [met mij] te En ik zal doen al wat in mijn vermogen nulle van Ethiopie, overeenkomstig den wettigen mijn hart, zonder bedrog.

Ziet, al de Koningen van Europa zijn zedoops (39). Allen zijn groot, zeer verheven, magtig te land en ter zee. De eerste van hen Hatzë (42)- LEOPOLD, de Koning der Koninkrijk Duitschland, mijn Vaderland, dat in het midden Europa ligt: hij wordt Keizer genoemd. . nabuur ten Westen is Hatzë-LODEWIJK, de van Frankrijk: deze wordt genoemd de Ouder Kerk. En verder op, aan de overzijde Oceaan, op een groot eiland, regeert de Koning Groot-Brittanje, dat is Engeland, en zijn Hatzë-KAREL de tweede, Beschermmer van hen en zijn Volk wordt genoemd Engelschen of schen (48). Dezen zijn kenners van de za

(47) De gewone spreektaal, het Amhaarsch, is dan verschillend: zie boven bl. 309.

scheepvaart, bekend in Indie en aan de Roode Zee, en beroemd in het Oosten en in het Westen, daar zij handel drijven over de geheele aarde. Ten zuiden van Frankrijk regeert de Koning van Spanje, en ten Oosten van dezen (49) de Koning van Portugal.

Onze nabuur ten Noorden is de Koning van Denemarken, en vervolgens de Koning van Zweden, die verder dan hij [van ons] verwijderd is.

Onze nabuur ten Oosten is de Koning van Polen, en op dezen volgt de Koning van Rusland, dat men Moskovie noemt.

Ten Zuiden van ons Rijk is het land van Italie. Daar is Rome, in hetwelk de Opper-Bisschop van Rome woont. Daar is de groote stad Venetie, een staat van Edelen, die geen Koning hebben, maar zelve hun volk met wijsheid regeren. Voorts zijn daar nog andere Vorsten en Regenten en Heeren. En ook worden er in Europa nog andere vrije volken gevonden, die zonder Koning zijn, en zelve regeren, en bevelen uitvaardigen aan de genen die aan hen onderworpen zijn: van deze soort zijn de inwoners van Helvetie, die men Zwitsers noemt.

Maar

uitgesproken: zoo vindt men b. v. nog heden op de Arabische titels van Werken, uit die taal in het Engelsch overgezet, en te *Calcutta* door de *Asiatic Society* uitgegeven, het woord *English*, niet door het Arabische انكليز, maar door انگریز, uitgedrukt.

(49) Zoo staat hier verkeerdelijk in den tekst. De geleerde Schrijver heeft zich klaarblijkelijk vergist, daar hij ten *Westen van dezen* (አዋሪያ) had moeten schrijven.

Maar boven allen muntten de inwoners van Holland uit, magtig ter zee en bekend in Indie, die aldaar eene groote en in het Oosten bekende stad hebben, met name Batavia, op een eiland welks naam is Java. En die verstaan ook bijzonder goed de kunsten, hetzij des vredes, hetzij van den oorlog (50).

Deze allen zijn Christenen, daar zij één God vereeren, drievoudig (51) zonder verdeeling, en één door onderlinge verbinding (52). Maar klaarblijkelijk is het, dat er tusschen hen verschil bestaat in het geloof en in de instellingen (53) der Kerk. Want de Keizer van Duitschland (54) en de Koningen van Frankrijk, Spanje, Portugal, Polen, en de stad Venetie houden den Opper-Bisschop van Rome voor het Hoofd der Kerk, en rigten zich naar zijne bevelen die de geestelijke wet betreffen. Maar de Koning van Rusland is een Christen van de

(50) Het woord, dat hier ጸብዕ፡ geschreven staat, wordt anders gewoonlijk ሀብጵ፡ gespeld.

(51) Hier zou men liever ሀ፡ አዋላክ፡ ሠሉክ፡ geschreven zien, daar de 4de form አዋልክ፡ met den *accusativus*, niet met het voorzetsel ስ, pleegt geconstrueerd te worden.

(52) Voor ጸዋረት፡ schrijft men anders ፀዋረት፡፡

(53) Hier heeft juist het omgekeerde plaats van hetgeen waarop wij in de 43ste en 44ste aantekening den Lezer opmerkzaam maakten, daar men voor በሠርዓተ፡ eigenlijk በሠርዐተ፡ schrijven moet.

(54) In het oorspronkelijk staat de Keizer van Rome (Roomsche Keizer

de Kerk van Konstantinopel (55), dat is, van Griekenland (56).

Anderen echter die ik genoemd heb, gehoorzamen niet aan den Opper-Bisschop van Rome, maar hebben (57) andere instellingen, die niet overeenkomen met [de verordeningen van] Rome. Want zij gelooven niets dan hetgeen in de Heilige Schriften geschreven staat. Daarom geven zij het offer des broods en des wijns (58) aan alle menschen, aan den Priester en aan het Volk, en hunne Geestelijken nemen eene vrouw ten huwelijk. Ook bij hen voorts bestaat er verschil in de leer, en daarom twisten hunne Kerkleeraars onder elkander. Maar de Koningen zelve en de Vorsten en de Regenten leven onderling in eensgezindheid, en strijden niet met elkander om het geloof, maar beminnen veeleer elkander en leven onderling op vriendschappelijken voet. De Koning der Koningen van Ethiopie derhalve, indien Hoogstdezelve wil, kan eene verbintenis van onderlinge vriendschap en vertrouwelijkheid met hen aanknoopen.

God beveilige Hoogstdenzelven, en zegene Hem met Ethiopie, Zijn Koningrijk, tegen alle kwaad! Amen.

[De-

(55) Vóór $\Phi\Omega\text{M}\text{I}\Phi\text{Y}\text{P}$: had de Schrijver hier de letter H (van) moeten plaatsen. Vergelijk boven de 37ste aant. op het einde.

(56) Even zoo vóór KCh :

(57) Hier heeft men zonder twijfel voor $\Omega\text{:A}\text{C}$, liever in één woord ΩC te lezen.

(58) Dat is, het brood en den wijn in het Avondmaal.

[Deze] is geschreven in de stad Frankfort, gelegen in Duitschland, aan de rivier den Main, in de maand April van het jaar zestienhonderd en tachtig (59) van CHRISTUS (Hem zij de heerlijkheid!), met de hand van mij, JOB LUDOLF, dat is in het Ethiopisch te zeggen Radäe-Sab'e (60), van ambtsbetrekking Raad, vriend van Ethiopie.

Onder dit gedrukt gedeelte van den Brief volgt nu, in onze beide exemplaren, aan den voet der tweede bladzijde, met *geheele* regels, dit eigenhandige toevoegsel:

ዘንቱ፡ ክተብ፡ ተንተዎ፡ አዎቅዶዎ፡ ፲ዐሰዎንቱ፡ ሀዎ
ት፡ በግእባለ፡ ጊዜ፡ ቀተ፡ ንፄ፡ ካርላ፡ ደገግዊ፡ ንጉሠ፡ እን
ገልቴሬ፡ ዐዩአዜ፡ ይነገሠ፡ ሀዋንቲሀ፡ ንፄ፡ ቀልዖ፡ ሰዎ፡
አንባቡ፡ ዘይተለ፡ ዘጸሐፋቡ፡ አዎቅዶንጊዘ፡፡ De-

(59) LUDOLF had ~~de~~ dezen Brief reeds spoedig na zijn mondgesprek met den Keizer, dat in 1679 had plaats gehad, opgesteld; doch de *druk* van denzelfden is eerst in 1683 gevolgd, zoo als de Lezer uit 's mans eigene woorden, boven (op bl. 411 en 412) door ons vertaald, kan opmaken. Zie ook JUNCKER, p. 167.

(60) De Schrijver vertaalt hier zijnen naam in het Ethiopisch, met woorden welke beduidenis is: *Helper der menschen*. Tot recht verstand hiervan vergelijkte men hetgeen wij boven, op bl. 381, in de 4de aantekening, hebben medegedeeld, dat namelijk de geslachtsnaam van LUDOLF eigenlijk LEUTHOLF was: hetwelk hij dus den Habessiniers niet onaardig als LEUTHEL — *Helper der lieden* — verklaart.

* Voor de vier laatste letters staat in het oorspronkelijk slechts het cijfer, dat bij de Habessiniers *acht* uitdrukt. Wij hebben het hier door letters omschrijven moeten, wijl dat getalmerk zelf niet onder de typen voorhanden was.

Deze Brief is gedrukt voor 18 jaren (61), in welken tusschentijd de dood is voorgevallen (62) van Hatzē-KAREL den tweede, Koning van Engeland: nu regeert in zijne plaats [een Vorst], wiens naam is Hatzē-WILLIAM (63). Leest hetgeen volgt, dat ik daarna (64) geschreven heb.

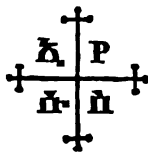
Op de derde bladzijde leest men nu verder, in de beide exemplaren, het volgende eigenhandige Naschrift, dat, even als het bovenstaande toevoegsel uit *geheele* regels bestaande, in allen opzichte het voorkomen heeft van eenen nieuwen Brief:

(61) Daar, gelijk wij in de 59ste aantekening op goeden grond gezegd hebben, de bovenstaande Brief in 1683 *gedrukt is*, moet uit hetgeen men hier leest, worden opgemaakt, dat *deso* regels er eerst in 1701 door den Schrijver zijn ondergeplaatst. Zij zijn dus nog twee jaren *jonger* dan het volgende Naschrift (dat de geheele derde bladzijde had ingenomen, zoodat *daarop* voor een later toevoegsel geene plaats was overgebleven), en hoogstwaarschijnlijk op het oogenblik zelve geschreven, toen zich de gelegenheid voordeed om deze exemplaren, reeds vroeger in gereedheid gebragt, van *Frankfort* te verzenden.

(62) In het oorspronkelijk staat voor de woorden: *in welken tusschentijd de dood is voorgevallen*, eigenlijk: *in het midden van den tijd van het sterven*. Dat evenwel de Schrijver geenen anderen zin, dan die in de vertaling is uitgedrukt, bedoeld kan hebben, blijkt duidelijk uit de Geschiedenis, daar KAREL II van Engeland eerst in het jaar 1685 overleden is.

(63) Dat is, WILLEM III, die van 1689—1702 de kroon van Engeland gedragen heeft.

(64) Dat is, *na den gedrukten Brief*: niet, *na dese regels*.

ሰላጦ: ክርስተስ: ዋስለ: ፋወሒ:

ጠጥሳ።

አፋቆራጊፆ: ሰብአ: አትፆጃፆ: ስቱፋ፣ ስተ: ክርስት
ፆን: ዘክሰክንፆርፆ :: አይዋሰልክጦ: ነጦ: አፋርጃፆ።
ጠእቱ: ዘጸፈፋ: ለዛቲ: ጦጽፈፋ: ዘትረአፆፆ: ፋትፆፆ:
ንበዘ:: አኮ: አብላክጦ: ስዋዕፆ: ክርስተስ: አ፣ አኮጃ
ዋሰብአ: ርዋፆ: ዘክንበለ: ፋቆርክጦ: ዘፆፋቆራ: ለአ
ትፆጃፆ: ጠሌተ: ክርስትፆን: ዘክሰክንፆርፆ::

ለኦ: ደወዋር: ንጉሠ: ነገሠት: ዘአትፆጃፆ: አገዛለ
ብፊር: ደዕቆብ: ለዕልፍሆጦ: አዋኮሉ: አኮይ: ደትኮሀ
ሉጦ: ደልአኮ: አፈፆ: ብክሴ: ጠቢባ: አዋሕዘባ: አገሀ
ዘፆን: ጦንገለ: አወርፐ: ንበ: ንጉሠ: አንገለተራ: አወ፣አ

ገ

* Hier hebben wij weder, even als boven op bl. 423 (zie aldaar noot *f*), twee Ethiopische letters moeten gebruiken, om ééne Amhaarsche, door den Schrijver gebezigt, uit te drukken. LUDOLF's handschrift toch biedt voor de letters *de* en *ji*, waarmede hier dit woord eindigt, het zamengestelde letterbeeld *dji* aan, dat bij de nieuwere Habessiniers den klank der Boheemsche *d*, in de woorden *sed'* en *jed'*, vertegenwoordigt, en eenigzins, ofschoon gebrekkig, bij ons door *dj* wordt teruggegeven. — Voorts zij het nog aangemerkt, dat er in het andere exemplaar, voor de *riër* eerste letters van dit woord, bij vergiassing slechts *drie* zijn geschreven, en wel አፋር.

^b Hier staat in het andere exemplaar, al zoo goed, አገካዘፆን: geschreven.

^c Hier አንገለተራ::

ንገለጾ፡ አወ፡ ኃበ፡ አጋሕስተ፡ ወላንድ፡ አለ፡ አይት፡ ፈቀረ፡ ወ
አይት፡ ሀረግ፡ ሞሰለ፡ ርዎ፡ ስጦ፡ ሆኖ፡ ወይጠይቅ፡ ሆኖ
ሉ፡ ዘበአንተ፡ ሆኖ፡ ማኖት፡ ወበአንተ፡ ሠርሀተ፡ ቤተ፡ ክ
ርስት፡ ሆኖ፡ ወዘኖ፡ ንትቆረን፡ ሞሰለ፡ ርዎ፡ ።

አስጦ፡ ሆኖ፡ ማኖት፡ ተሰረረ፡ በትሞህርት፡ ዘቤተ፡ ክር
ስት፡ ሆኖ፡ ዘቆደላት፡ ወበሞሰረተ፡ ወንገላው፡ ሆኖ፡ ወሐዋር
ዎት፡ ወበከፍተሳት፡ ቆደዎት፡ ።

አገዚአብሔር፡ ሆሎ፡ ሞሰለ፡ ስጦ፡ ወሞሰለ፡ ንጉሠክ
ሎ፡ ጥቆ፡ ለሁል፡ ወኖሎ፡ ንጉሠ፡ ሠልጣን፡ አድዎ፡ ሰገ
ድ፡ ዘስጦ፡ ክቡር፡ ወዕወቆ፡ ወወደኤሁ፡ አሮር፡ በኃቤን፡ ።
አገዚአብሔር፡ ሆኖ፡ ጦር፡ ተከተ፡ አገረሆ፡ ። ተጽከረ
ት፡ አዎቅኦ፡ ገብሮ፡

አዎቅ፡ ለደላ፡ አላላ፡ ።

በገረገረ፡ ንወህ ሆኖት፡ አዎላደተ፡ ክርስቲስ፡

ወበከፍተሳት፡ ዘአትዎላደ፡

በገረገረ፡ ንወገ፡ ሆኖት፡ ።

De

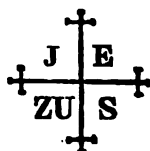
• De twee laatste woorden staan niet in het andere exemplaar.

• In het andere exemplaar staat hier, weder al zoo goed, **ወአይ
ትግረገረ**: geschreven.

• In het andere exemplaar staat tuschen **ሞሰለ**: en **ርዎ**: nog
het woord **አለ**:.

• Hier eveneens.

• In het andere exemplaar staat *hier* **ዎት**: geschreven.

*De vrede van CHRISTUS met blijdschap
en welvaren.*

O mijne vrienden, inwoners van Ethiopie, leden van de Kerk van Alexandrie! denkt niet, dat het een Frank (65) is, die dezen Brief geschreven heeft, welken gij hiernevens gedrukt ziet: ganschelijk niet, zeg ik u, mijn getuige is CHRISTUS: ik behoor niet onder de aanhangers van Rome, maar ben een vriend van u, die Ethiopie en de Kerk van Alexandrie bemint.

*Bijaldien de Koning der Koningen van Ethiopie (God beware Hoogstdezelfs Majesteit voor alle kwaad!) het goed vindt, staat het Hoogstdenzelven vrij, een knap man uit het volk der Habessiniers naar Europa te zenden, tot den Koning van Engeland (66),
of*

(65) Onder den naam van Franken begripen de Habessiniers al de Europeanen die de Roomsche Godsdiensd zijn toegedaan: zie LUDOLF's *Comment. ad Hist. Aeth.* p. 55, en de *Relatio Nova*, of *Appendix prior*, p. 30.

(66) Boven, bl. 432 r. 13 en 14 (in het eigenhandige toevoegsel), komt deze zelfde naam (*Angleterre*) nog eenigzins anders geschreven voor. — Overigens ziet men, het oorspronkelijk vergelijkende, zeer ligt, dat hier eigenlijk staat: tot den Koning van Angleterre of Anglia.

of tot de Staten (67) van Holland (68), die geen vriendschap houden noch onderling verkeer hebben met die van Rome; opdat hij alles leere kennen en volkomen begriipe, wat ons geloof en de inzettingen van onze Kerk betreft, en hoe wij in strijd zijn met die van Rome.

Want ons geloof is gebouwd op de leer van de eerste Kerk, en op den grondslag der Evangelisten en der Apostelen, en op de eerste Concilien.

God zij met ulieden, en met uwen Koning, den zeer verhevenen en magtigen Koning, Sulttan ADJAM-SAGAD (69), wiens naam luisterrijk en beroemd, en wiens lof bij ons bekend is: God onderwerpe Hoogst-deszelfs vijand aan Zijne voeten!

[Dit

(67) Er staat in het oorspronkelijk: tot de Heeren. **Δ]ΚΩΤ:** toch (zoo als ook boven, bl. 422 r. 3, gedrukt staat), is hetzelfde woord, dat anders **Δ]ΚΗΤ:** gespeld wordt: zie LUDOLF's *Lexicon Aeth.* in v. **ἸΗΔ:**

(68) Boven, bl. 422 r. 8, staat ook deze naam eenigzins anders gedrukt: over de schrijfwijze, die men hier aantreft, vergelijkte men de *Relatio Nova*, of *Appendix prior*, p. 14 annot. q, en insgelijks p. 20 vs. 15 enz.

(69) De hier vermelde Koning, geboren in het jaar 1654, is in het jaar 1680 zijnen Vader ALAY-SAGAD op den troon van Habessisis opgevolgd. Zie de *Relatio Nova*, p. 26 en 31 extr. Over de beteekenis van den naam ADJAM-SAGAD spreekt LUDOLF aldaar, p. 14 en 16, en in den *Commentarius* p. 224. Over den titel Sulttan, die, in het Oosten algemeen, ook door den Habessinischen Koning gevoerd wordt, zie men insgelijks de *Relatio*, p. 9 ann. b.

Na de beschouwing van dit gansche stuk rijst nu voorzeker bij den Lezer eene dubbele vraag op: vooreerst, of er werkelijk van dien gedrukten Brief ooit exemplaren naar Habessinie verzonden zijn; en ten andere, wat LUDOLF bewogen hebbe, in later tijd dat Naschrift aan denzelfen toe te voegen? De beantwoording van beide vragen is ten naauwste aan elkander verbonden, en met de eerste zal ook de laatste zijn opgelost. Wij willen voor alles LUDOLF weder spreken laten, en zijn verhaal, op bl. 412 afgebroken, verder vervolgen: »Wat *Engeland* betreft (dus gaat hij voort, op p. 5 der Voorrede van de *Relatio Nova*), aldaar door den Koning gehoord, doch met weinige woorden naar de *Indische Compagnie* verwezen zijnde, ben ik door den toenmaligen Voorzitter van deze met mijnen Brief koel ontvangen, en heb nooit daarna kunnen te weten komen, of dezelve naar *Indie* is verzonden geworden, of niet. Maar de *Staten van het Vereenigd Nederland*, na den brief des Keizers in handen gekregen, en mijn verzoek vernomen te hebben, bevalen mij met een krachtigen brief (74)

aan

- *tarus* p. 249 en 265, en BITER's *Erdkunde* I. S. 181. — *Debarwa* is eene hoofdplaats van het Rijk, niet ver van de zee gelegen, waar in LUDOLF's tijd de Gouverneur der Kust-Provincie zijn zetel had: zie de *Historia Aeth.* L. II. C. 11 § 18, NIEBUHR's *Reisebeschreib.* III. A nhang S. 164, en BITER S. 183.

(74) Die brief, gedagteekend uit *den Haag* van 12 Augustus 1683, is nog in zijn geheel voorhanden, aan het einde der Voorrede, op p. 8.

aan de *Indische Compagnie* aan, welker Bewindhebbers mij tegen het einde van Augustus des gemelden jaars op eene eervolle wijs in hunne Vergadering deden binnenkomen, en met welwillendheid mij hebben aangehoord. Dezen hebben mijnen *Ethiopischen brief*, met de *Vragen*, die noodzakelijk waren om den staat van *Ethiopia* te leeren kennen, tot hunnen *Gouverneur-Generaal* (gelijk zij hem noemen) afgezonden, met den last om die verder te bezorgen, en ijverig onderzoek te doen naar hetgeen door mij verlangd werd te weten. De genoemde Regent heeft daarop naar *Mocha*, tegenover *Abessinie* op het Arabische strand gelegen, aan den Agent der Compagnie, HUBERT KLOEK, geschreven, en hem in last gegeven aan de bevelen der Compagnie te voldoen: hetwelk hij op eene voortreffelijke wijze is nagekomen. Want niet alleen heeft hij mijn brief door Arabische kooplieden naar *Abessinie* doen overbrengen, maar ook op mijne Vragen, in het jaar 1685, één voor één geantwoord, zoo als ik in mijnen *Commentarius* (75) berigt heb.

Naderhand, toen bijna twee jaren geleden (76), *Chowagia-MORAD*, de Armenier (77), dezelve die in het jaar 1675 in *Indie* geweest was, weder met eene

(75) Zie dat Werk, p. 264, 265.

(76) LUDOLF schreef dit in 1693.

(77) Over dezen zullen wij gelegenheid hebben te spreken, bij het behandelen van den tweeden Brief.

eene zending van den *Negūsch* (zoo noemen de Habessiniers hunnen Koning) te *Batavia* in *Ind* was aangeland, zijn mijne Vragen hem voorgesteld geworden. Het antwoord op dezelve is zeer naauwkeurig op schrift gebragt door PAULUS DE ROO den zeer verdienstelijken Secretaris der Compagnie.

Het is dit antwoord, dat door LUDOLF aan het einde (p. 25—32) der *Relatio Nova* (uit welke Voorberigt wij de bovenstaande woorden vertaalden met den Lezer is medegedeeld; en onder de daar opgeloste Vragen treft men ook de volgende aan (N°. XI. p. 30): »Of de Ethiopische brieven (78) tot het gezamenlijke volk der Habessiniers gerigt werkelijk in *Ethiopia* zijn aangekomen?» Het antwoord, door den Armenier MORAD op dezelve gegeven, luidde, gelijk het door DE ROO werd opgesteld en aan LUDOLF toegezonden, aldus: »Een zekeren brief, uit *Europa* gezonden, had de zoon van den Afgezant MORAD te *Mocha* ontvangen, naar *Habessinie* overgebracht, en aldaar den Koning in handen gegeven. Een andere, uit *Egypte* gezonden, was door een verwonderlijk toeval mede den Koning in handen gekomen. Deze, door dezelve verschrikt en geheel verplet, vreesde, dat zoo zij ter kennis van den Metropolitaan of der Geestelijken, of ook van zijne Rijksgrooten, komen
mog-

(78) LUDOLF spreekt in het meervoudig getal, omdat hij verscheiden exemplaren van dien éénen Brief langs verschillende wegen had pogen af te zenden.

mogten, dezen in het vermoeden gebragt zouden worden, alsof de Koning eenige geheime verstandhouding met de *Franken*, dat is, met de *Europésche Roomschegezinden*, had; en dat te meer, omdat in den brief uit *Egypte* aangebragt, een zekere aanmaning voorkwam tot het aangaan van verzoening met de *Kerk* en den *Roomschen Bisschop*, hetwelk alleen zou genoeg zijn geweest, om de Geestelijken in vuur te zetten, en bewegingen tegen den Koning op te wekken. De overbrengers althans van zoodanige brieven zouden, in plaats van belooning, de straf daarvoor met hun hoofd geboet hebben. Weshalve de Koning die brieven, in tegenwoordigheid van MORAD, met eigen hand verbrand heeft, vóór dat óf de Rijksgrooten, óf de Hovelingen, iets omtrent dezelve bespeuren mogten; opdat hij niet zijnen zoon, den toekomstigen Opvolger, in levensgevaar brengen zou. Zoo zijn dus die brieven vernietigd, hoewel niet zonder vrees, dat er meer andere komen zouden; tegen welke hij echter door stellige bevelen heeft willen waken. Waaruit genoegzaam blijkt, dat een wederzijdsch verkeer met de Christenen van *Europa*, in ruimen zin genomen, zeer mouijelijk wezen zou: gelijk ook uit het bovengezegde reeds als zeker kan opgemaakt zijn (79).”

Op

(79) Met deze laatste woorden wordt bedoeld op het antwoord op de VII^{de} Vraag: „Of de vreemdelingen gemakkelijk binnen het Rijk worden toegelaten?” welk antwoord (aldaar op p. 29 te vinden) eer in den ontkennenden zin gegeven was.

om ons te overtuigen, dat wij in het bov-
 geven Geschrift werkelijk dat, waarop hij
 oog heeft, bezitten: »[Over die *brieven* kan
 met zekerheid zeggen. Ik had, reeds ti-
 geleden (80), een *Ethiopischen brief*, tot
 zamenlijke volk der Habessiniers gerigt, lat-
 ken, waarin ik de *Koningen van Europ*
 mede den *Czaar van Rusland* en de *Rey*
 eenvoudig genoemd, ook de ligging der la-
 schreven, en de godsdienstige gezindten
 heerschten, met gansch onverschillige woc
 medegedeeld: zeggende (want ik wist, dat
 dat alles in *Ethiopic* onkundig was), *da-*
ningen onder elkander in eendragt leefden
genstaande het verschil van Godsdienst, o-
 lijk met deze woorden besluitende: አገር
 ነገሠት : ዘኢትዮጵያ : ለአዎ : ይፈቅዱ : ይክሉ :
 ዓፄ : ተፈቅር : ወተዓርኖ : ኖስሌዮ : ። *We*
Koning der Koningen van Ethiopie, zoo
met hen eene verbindtenis van vriendschap
linge genegenheid zal kunnen aanknoopen

had, namelijk, mijn hoofdplan voor oogen, van een verbond en vriendschapsbetrekking met de Habesiniërs aan te gaan, ten einde, zoo er soms een oorlog ontstaan mogt (82), de strijdkrachten der Turken te verdeelen. Maar of nu de Koning die woorden van eene *verzoening met de Roomsche Kerk* hebbe opgevat, en of die brieven werkelijk de mijne geweest zijn, weet ik even zoo min, als iemand die nooit van deze zaak gehoord heeft: en ook herinner ik mij niet, dat er immer een over *Egypte* verzonden is. Want die ik in het jaar 1683 naar *Indie* heb afgezonden, die zijn, zoo in *Engeland*, als in *Holland*, aan de Compagnie aanbevolen. De Engelsche heeft niets gedaan, en ik heb niet kunnen te weten komen, of ooit de exemplaren aan haar toevertrouwd, zijn weggezonden. Maar de Hollandsche heeft daarin op eene lofwaardige wijs zich gekweten, en haren onderhoorigen last gegeven, voor deze brieven zorg te dragen. Zij hebben gedaan wat hun bevolen was. HUIBERT KLOEK, de Agent der Compagnie, heeft uit *Mocha*, de stapelplaats van *Arabie*, op den 19^{den} Augustus des jaars 1685 geantwoord, dat er twee exemplaren van den Ethiopischen brief hem waren ter hand gesteld, die hij door twee Arabische kooplieden, ABD-ULKADER en BABAIEN-SABATH, die te *Mocha* zich

(82) Men herinnere zich hier, dat bij het *schrijven* van den Brief, in 1680, de oorlog, die drie jaren later uitbarstte, nog niet gaande was. Zie *loven* bl. 411 en 432.

zich ophielden en in *Habessinie* handel dreven, met de meeste belangstelling had doen bezorgen. Doch omtrent die zaak zullen wij misschien later meer volledige berigten inwinnen.]”

Meer heeft LUDOLF, zoo ver wij weten, aangaande het te regt komen van de onderscheiden afdrukken dezes Briefs, door hem van tijd tot tijd en langs verschillende wegen naar *Habessinie* verzonden, alsmede omtrent het slagen zijner poging om op deze wijze eene nauwere verbindtenis tusschen dat land en *Europa* te bewerkstelligen, nooit vernomen; doch uit het medegedeelde laat zich nu van zelf verklaren, waarom hij in die exemplaren, die hij *na* het ontvangen van gemeld berigt (hem in het jaar 1692 uit *Batavia* toegekomen), niettegenstaande de mogelijkheid van wel te slagen, nog naar *Habessinie* heeft pogen te verzenden, dat *Naschrift* heeft bijgevoegd; waarvan toch klaarblijkelijk het oogmerk is, den Koning van dat Rijk en zijnen onderdanen met de plegtigste verzekering te betuigen, dat hij volstrekt geene gemeenschap met den Bisschop van *Rome* had, maar tot eene Kerk behoorde, die even min als zij zelve het gezag van dien Prelaat erkennende, door geheel *Europa* heen zich gevestigd, en met name ook in *Engeland* en *Holland* zich had uitgebreid. Twee zoodanige exemplaren zijn dus, gelijk uit het eerst medegedeelde eigenhandige toevoegsel blijkt, nog in 1701 door den toen reeds zeven en zeventigjarigen Grijsaard gereed gemaakt, en, zoo het schijnt, van *Frankfort* naar de *Nederlan-*

landen verzonden, om verder met scheepsgelegenheid naar *Batavia* medegenomen, en langs den weg die reeds meermalen beproefd was, van daar in *Habessinie* te worden binnengebragt. Zij zullen door toeval, of uit gemis van belangstelling, hier te lande zijn blijven liggen, niet lang daarna in de handen van HEYMAN gevallen, door hem onder zijne eigene papieren bewaard, en zoo nog uit zijne nalatenschap thans eindelijk tot ons zijn gekomen (83). Wij verheugen ons, dat zij aan menig gevaar van vernietigd te worden, aldus gelukkig ontsnapt, en hoewel dan hunne oorspronkelijke bestemming gemist hebbende, althans niet geheel zijn verongelukt.

Om-

(83) Zoo er grond was, om eenige vriendschappelijke betrekking tusschen LUDOLF en HEYMAN aan te nemen; en zoo het daarbij voor *seker* mogt gehouden worden, hetgeen HAMAKER in zijn stukje over den Samaritaanschen Brief, bl. 19, te regt waarschijnlijk acht, dat HEYMAN reeds vóór de reis, door hem van 1707—1709, op verlangen van de Curatoren der Leydsche Hooogeschool, in het Oosten gedaan, die zelfde streken bezocht, en dezen vroegeren togt in 1701 ondernomen heeft; dan zou men gemakkelijk gissen kunnen, dat LUDOLF aan HEYMAN zelven deze beide exemplaren ter bezorging heeft toegezonden, doch deze, geene gelegenheid ziende om van den hem opgedragen last zich te kwijten, ze onverrigter zake weder naar huis gebragt, en na het overlijden van LUDOLF, als zijn eigendom onder zich heeft behouden.

Omtrent den tweeden Brief, tot welks mededeeling ik thans overga, heb ik reeds boven met een woord berigt, dat deszelfs bestaan mij vroeger volstrekt niet bekend was, en naar alle waarschijnlijkheid ook evenmin door anderen vermoed kon worden. Die Brief is, blijkens de dagteekening, in het jaar 1701, en dus drie jaren voor zijnen dood, door LUDOLF vervaardigd, zoodat men niet wel eenig spoor of teeken van denzelfen in zijne Werken, die met uitzondering van het *Psalterium* en de tweede uitgaaf der *Grammatica Aethiopica*, allen van vroegeren tijd zijn, kan aantreffen: ook in 's mans leven, door JUNCKER geboekt, wordt met geen enkel woord van dit Geschrift gewag gemaakt. De aanleiding tot het opstellen daarvan behoeft hier niet vooraf te worden opgegeven, daar zij uit den aanhef zelve aanstonds blijken kan, en wij hetgeen tot opheldering van het daar gezegde strekken moet, gevoegelijker in de aantekeningen op de vertaling den Lezer kunnen mededeelen. Het eenige exemplaar, dat wij er van bezitten, is het eigendom van onze Akademische Boekerij, en maakt een deel uit der Verzameling van Brieven, tot het Legaat van wijlen den Heer GERARD VAN PAPENBROEK (84) behoorende. In het jaar 1834 werd mij dit stuk door onzen tweeden

Bi-

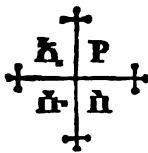
(84) Men zie den Hoogleraar SIEGENBEEK, met een woord daarvan gewagende in de *Gesch. der Leidsche Hoogeschool*, D. II bl. 50: vergel. D. I. bl. 273.

Bibliothecaris, den Heer BERGMAN, vertoond, met verzoek van hem omtrent den inhoud van hetzelfde te willen inlichten: aan die uitnoodiging voldoende, zag ik niet zonder bevreemding, dat het van de hand des beroemden LUDOLF's afkomstig was, vertaalde den geheelen Brief, zoowel het eigenhandige Naschrift, als den gedrukten tekst, en stond vervolgens die overzetting af, om nevens het stuk onder de genoemde Papieren bewaard te worden. Thans zal het wel niemand, die den vroegeren Brief met eenige belangstelling gelezen heeft, ongevallig wezen, ook dezen hier in het oorspronkelijk te ontvangen, en op gelijke wijze als met genen geschied is, door mij vertaald en opgehelderd te zien. Het blad, waarop dezelve staat, is niet als het andere, een folio-, maar quarto-blad, noch ook in twee kolommen afgedeeld, maar met doorlopende regels gedrukt. Dit gedrukt gedeelte beslaat de twee eerste bladzijden en de helft der derde; terwijl op de andere helft van deze het eigenhandige Naschrift staat, waarmede LUDOLF, misschien nog in hetzelfde jaar, of kort daarna, dit exemplaar verrijkt heeft. De schrijftrek der letters is zoo gelijkvormig met dien, welken wij op den eersten Brief aantreffen, dat kennelijk in beide dezelfde hand zich vertoont: de drukletters daarentegen zijn hierin van die des anderen Briefs eenigermate onderscheiden, dat men er volstrekt geene meer van ouderen vorm onder aantreft, maar allen van dat latere model zijn, dat ten gevalle van LUDOLF door een
be-

bekwamen Plaatsnijder vervaardigd was (85). Wat onze verbeteringen van den tekst aanbelangt, daaromtrent hebben wij geheel hetzelfde hier in acht genomen, als vroeger, op bl. 417 en 418, door ons gezegd is. Voorts is ook deze Brief op de gewone wijze toegevouwen, doch niet, zoo als de andere, met een gezegeld lak voorzien, en voert, gelijk wij straks zullen mededeelen, een adres in Ethiopische *drukletters*.

Zie hier dan het stuk, dat in het oorspronkelijk geen enkel versiersel, maar in alles hetzelfde eenvoudige voorkomen, als deze herdruk, heeft:

(85) Men vergelijke de plaats, waar LUDOLF in zijne Voorrede tot de *Historia Aeth.*, p. 2, een kort woord over dit onderwerp heeft in het midden gebracht. «Den druk (zegt hij daar) heeft BALTHASAR CHRISTOPHORUS WUSTIUS ondernomen, een man die om zijne, van lettervormen van verschillende talen rijk voorzien, drukkerij ook onder de buitenlanders bekend is: deze heeft door een voortreffelijken Plaatsnijder, JOHAN ADOLF SCHMIDT, zoowel Ethiopische als Amhaarsche letters in het staal doen snijden, en vervolgens laten gieten. Dezelve hebben echter niet zoo spoedig kunnen afgemaakt worden, als de zettlers vereischten; waarom men eenige oude, lang niet sierlijke, letters met de nieuwe, die van sierlijker snede zijn, heeft moeten vermengen, zoo als zij die der zake kundig zijn, ligtelijk bemerken zullen.» — Gelijk men dus in de *Historia Aeth.*, in 1681 uitgegeven, nog een menigte oudere letters (waaronder vooral de \tilde{A} klasse zich door wanstaltigheid onderscheidt) te midden der nieuwgegotene figuren, welker schema vooraan dat Werk is meêgedeeld, ontmoet, zoo heeft geheel datzelfde nog plaats in den eersten Ethiopischen Brief, die, gelijk wij gezien hebben, in 1683 gedrukt is. In LUDOLF's latere Werken, zoo als reeds in den *Commentarius ad Hist. Aeth.*, in 1691 uitgekomen, treft men geenen anderen, dan dien nieuwen Ethiopischen lettervorm, meer aan.

ጭሐሊ: ጭሐላት: ጭሐላ: ሰላጭ: እገዚእ: ወጭደገ
 ኒኒ: አዋሱ: ክርስቲስ: እጭሰ: አዋሰ: ለደላፋ: ጭ
 ጭሰ: ንጉሠ: ትብጻሕ: ለዘ: ጭ: ክቡር: ወሀዚ
 ዘ: እገዚእ: እገሌ: ባሕር: ነጋሱ: ከእጭተሕ
 ቱሀ: ለንጉሠ: ነገሠት: ዘኢትዮጵያ ::

በጭሐ: ለባቲወደ: ሀገረ: ሀንድ: እንተ: ገርርት: ለሱብ
 አ: ሀላንድ: አሐድ: ብሕሲ: አርጫ: ጭራድ: ስጭ: ዘአጭ
 ጭሐ: ክቲብ: ጭሐላት: ጭሐላ: አጭ: እጭሰ: ንግሌ: አላፋ:
 ሰጭ: ጭሐጭ: ጭሐረ: ጭሐ: ጭሐ: እጭሰ: ንግሌ: አድ
 ጭሐ: ሰጭ: ንግሌ: ጭሐ: ጭሐ: ጭሐ: ሀገረ: ሀላንድ: በጭሐ
 ት: ጭሐ: በሀንድ: እንዘ: ደብላ: ቃለ: ንግሌ: አድ: ጭሐ: እጭ
 ጭሐ: ነገሠት: ዘኢትዮጵያ: ጭሐ: ጭሐ: ጭሐ: ጭሐ:
 ክርቲሀ: ተቀባይ: በጭሐ: በጭሐ: በጭሐ: በጭሐ: በጭሐ:
 ሰላጭ: ጭሐ: ጭሐ: ንግሌ: ጭሐ: ጭሐ: ጭሐ: ጭሐ: ጭሐ:
 ዘኢትዮጵያ: ጭሐ: ተሠጭ: ጭሐ: በሀገራዊ: ጭሐ:
 ጭሐ: ጭሐ: ጭሐ: ክቲብ: በጭሐ: ሀገራ: እጭሰ: ንግሌ:

^a In de oorspronkelijke uitgaaf staat hier bij vergissing ለደላፋ: gedrukt.

^b Wij hebben hier weder, even als reeds tweemaal boven (verg. bl. 423 noot f en bl. 434 noot a) de kracht eener *Amhaarsche* letter door oomschrijving moeten uitdrukken. Voor de *se* en *ji* toch, waarmede hier dit woord eindigt, vindt men in de oorspronkelijke uitgaaf dat *samengestelde* letterbeeld der nieuwere Habessiniers, dat de Engelschen met *shi*, de Franschen met *chi*, zonden teruggeven.

ጉሠ : ነገሠት : ለማኅብንን : ዘሰብአ : ሆላንድ : በሀንድ ። ዘኒ ቱ : ተግባረ : ሞሰለ : ማኅበርተሁ : ወረዳው : ያልኤተ፡ዕ ደወ : ሆላንድዎን : ጥቆ : ወፍደን : ሞሰለ : ያታባ : ሆላንድ ወጋደት : ማንገለ : ኢትዮጵያ : ለአክብር : ወለአዎዘገና : ለን ጉሠ : ነገሠት ። ወኢሚንቲሰ : ሰአልወ : ለጥራድ : ነቦ : ደ ሞርሐሙ : ለሊሆሙ : ሞሰሌሆ : ለብሔረ : አገዛዜ ። ባሕቱ ወአቱ : አበዎ : ወይሌ : አብወ : ሕለገሎ : በዊኔ : ኢትዮጵያ : ዘከ ንበለ^b : በሚባሕተ^c : ንጉሠ : ወአንሰ : አቆድሚሎ : ወኢሊ ወክሎ : ማደሐገ : ሚባሕተ : አሞንጉሠ : ነገሠት ። ወኔሠቱን : ለ ጋደት : ወሐረ : ባሕተ : ቱ ። አላ : አሀቀባ : ነባደና : ወኢሊዳወ : ሞንተ ረ^d : ወኢሊዳወ : ለሙ : አሐተ : ቃለ ። በአንተዜ : አሉ : ዕደወ : ተረ ፈ : በጥንቅቅ : አሞሐዊር : ወኢበጽሐ : በኢትዮጵያ ። ማኅብን : አንባሰ : ወማኅበርተሁ : ተሐዘብወ : ለዘኅብ : ጥራድ ። ከሞላ : ብሕሲ : አሙን : ወሚሎ : ማሰሕት : ወሰፈጢ ። ከሰሞኑ : አፍክሞር ወኢንሌቤ : በአንተ : ሞንተ : ወበአይሩ : ሞንገደት : አሞኅበለኔወ ሙ : ለሰብአ : ሆላንድ : አሞኅበደኔ : ብሔረ : አገዛዜ : ሀሊወሙ : ዓር ህንፃ : ለነገሠተተ : ኢትዮጵያ : ለዕልፍሆሙ : ጸሐፊ : ለሙ : ያልኤ ተ : ጊዜ : ወረዳው : በአድ : አሊአሁ : ጥራድ : አሞን : ለሙ : አንባ ሰ : አሀቀባ : ሚባሕተ : ለሰብአ : ሆላንድ : ለበዊኔ : ኢትዮጵ

^a In de oorspronkelijke uitgaaf staat hier bij vergissing **ደሞርሐሞ** gedrukt.

^b Hier evencens **ዘአንበለ** ።

^c Hier **በሚባሕተ** ።

^d Hier **ሞንተ** ።

^e Ook hier weder (vergel. op de vorige bladz. noot *b*) hebben wij ééne zamengestelde *Amhaarsche* letter door twee Ethiopische moeten uitdrukken. Voor de *en hu*, die men aan het einde van dit woord aantreft. staat in de oorspronkelijke uitgaaf dat letterbeeld, welks kracht ten volle door het Duitsche *hu* wordt teruggegeven.

^f Hier staat in de oorspronkelijke uitgaaf bij vergissing **አሰሞ** ።

^g Hier **ዓርህን** ።

ጾ።ኢኮፍ፡አፋርንጊ፡ወኢይትሀወሉ፡ኖስሌሆሙ ። ሀይግናተ
 ሙ፡ኢኮፍ፡ሀይግናተ፡ርዋ፡ዘደኸሙ፡ዘአበው፡ቆደኖት፡ወዘ
 ቤተ፡ዳርሰት፡ጾን፡ዘትካት። ወኸተሙ፡ጾአኖረ፡ካፍተ፡ወጥበ
 ባተ፡ኸሚ፡ዘሰላኖ፡ወኸሚ፡ ዘጸብኸ፡ወይወሰደ፡በፋፍተ፡
 ባሕር፡በአሕግሪሆሙ፡አፋጥተ ፡ወአልባሰ፡ዳቡራተ፡ወካላ
 አተ፡ንገራተ፡ኸለ፡ይት፡ፈቀደ፡ለሕይወተ፡ኸጊላ፡ኸሙሕይወ፡ወ
 ኢዮ፡ዳ፡ለሙ፡ደኸሙ፡ይት፡ጊበረ፡ለበቀዌት ፡ዘካሉ፡ሰ
 ብኸ። በኸንተ፡ዘለኸሙ፡ንጉሠ፡ንገሠት፡ዘኢት፡ጾ፡ይጢይቆ፡
 ካሉ፡ዘበኸንተ፡ሰብኸ፡ ሆላንደ፡ኢይት፡ወለወል፡በሕሊና፡ካ
 ሙ፡ልዕልናሆሙ፡ይትሀረ፡ዳውሙ፡ወይሁበውሙ፡በፈቀደ፡ወባ
 ሕተ፡ለበአት፡ወለጸአት፡በውስተ፡ ሙንገሠተሙ፡ባሕተ፡ይደ
 ሉ፡ካሙ፡ይጸሐፈ፡በልሳ፡ገዕዝ፡ኖስለ፡ትርጊግሁ፡በካልኸ፡
 ካርቱስ፡ኸንተ፡በውስጥ፡ ኖስለ፡ትኸኖርተ፡ኸይሆሙ፡ወግጥ
 ተጥሙ። ዓደ፡ወፋቆደ፡ወኸተ፡ካሙ፡ይፈንወ፡አሐደ፡ኸኖሰ
 ብኸ፡ ኢት፡ጾ፡በኸሌ፡ኖሁረ፡ወልብው፡ኖስለ፡ትርጉግ፡
 አርግ፡አው፡ካልኸ፡ ዘጾኖር፡ልሳ፡ሀረቢ፡አው፡ ዘፈርሰ፡
 አው፡ ዘሀንደ፡ለተናገር፡ኖስሌሆሙ ። ኸሰሙ፡ ወፊደን፡በከሀ
 ገር፡ኸለ፡ጾአኖረ፡ልሳ፡ገዕዝ፡አው፡አኖር፡። ወአንሰ፡ካዊን
 ጾ፡ወፋቆረ፡ኢት፡ጾ፡ተሆርካ፡ልሳ፡ገዕዝ፡በጸጋሁ፡ለኸገ
 ዘአብሐር፡ ኸንዘ፡ኢሀለውካ፡በኢት፡ጾ፡ ባሕተ፡ኸኖደ፡ወ
 ዳሕፋት፡ ቆይሳት ፡ኸለ ፡ በንቤ፡ በልሳ፡ገዕዝ፡ ወዓደ፡አ፡
 ጥቆ ፡ ኸሙር ፡ ወፋቆር ፡ ለሰብኸ፡ሆላንደ።

- In de oorspronkelijke uitgaaf staat hier bij vergissing አጊላ፡gedrukt.
- ፡ Hier eveneens ደደሉ።
- ፡ Hier አኖሰብኸ።
- ፡ Hier ብኸሌ።
- ፡ Hier አሰሙ።
- ፡ Hier ለኸገዘአብሐር።

ARABISCHE BRIEVEN, aldaar uitgegeven, p. 19 r. 22; p. 19 r. 19, dat algemeen in het Oosten verbreid, en Armeniers overgegaan, eershalve voor de eigennaam wordt: zie het daar gezegde, p. 16 en 32. — Dat deze *Armenier* was, betreunde niemand: wij zullen hier de W LUDOLF laten volgen (aldaar p. 31, die de reden dezer licht stellen: »De eerste Gezant der Habessiniers, dien schen geheugen, tegen het begin der vorige eeuw naar ben afgezonden, MATTHAEUS genaamd, was ook een *Armenier* ons werelddeel het eerste berigt omtrent dat volk, gebrekkig en onvolledig, heeft medegedeeld. In het I ben wij over hem in onzen *Commentarius* {p. 2 seq. en gehandeld, alwaar wij ook de oorzaken hebben aangewezen liever Armeniers, dan Habessiniers, tot zoodanig gebruikt: de Armeniers, namelijk, zijn even zoo de gedelaars van het Oosten, als de Hollanders van het V dat onderscheid, dat zij geene schepen hebben; zij wegen, de talen en zeden der verschillende volken, een vrijen doortogt door de landen der Mohammedanen; voornamelijk bij de Habessiniers, die hen bovendien vreemden verkiesen, omdat zij bij hunne kerkgodsdiens zeer nabij komen. Omtrent hen toch zij biten van oordeel, dat zij met de Habessiniers en de zuivere Kerk uitmaken.»

(90) Deze Vorst, door LUDOLF in zijne *Historia .setl Commentarius*, overal verkeerdelijk AF-SAGAD (አፍላጊክ) heeten (de reden van deze vergissing wordt door l opgegeven in de *Relatio*, p. 9 not e), heeft in het jaar 1600 van Habessinische keizeren en eenen het Dijk

men (91), van Hatzē-ADJAM-SAGAD, tot den Gouverneur van Batavia, de stad der Hollanders op het eiland

Ja-

en door MORAD overgebracht, was aan LUDOLF reeds bij het schrijven der *Historia Aeth.* (zie L. II. C. 7 : 68., uit eene Hollandsche overzetting, die men uit *Indie* naar *Nederland* had afgezonden, bekend: gelijk hij dan ook in zijne aantekening op deze plaats, te vinden in den *Commentarius*, p. 244 seq., die Hollandsche vertaling, door hem weder in het Latijn overgebracht, den Lezer heeft medegedeeld. Later ontving hij, door vriendelijke tussenkomst van den Amsterdamschen Burgemeester NICOL. WIISEN, een afschrift van het oorspronkelijk Arabisch, waarin deze Brief was opgesteld, en gaf dat, met eene nieuwe Latijnsche overzetting en eenige aantekeningen, in de *Relatio*. p. 9—11, uit. Het verschil tusschen de beide vertalingen wijst genoegzaam het gebrekkige en onvolledige der eerste aan; hoewel ook nu nog de overzetting, vooral aan het slot, voor verbetering vatbaar is, en de oorspronkelijke tekst, aldaar niet zuiver, gelijk het schijnt, door den afschrijver gevolgd, door eene vrij gemakkelijke gissing hersteld moet worden. Wat voorts dat stuk betreft, zoo is het klaarblijkelijk, dat de Koning van *Habessinie*, wetende dat een Ethiopische of Amhaarsche brief op *Java* niet verstaan zou worden, zich van de hulp van een Arabisch schrijvende *Muselman* (wellicht zijn gewonen Secretaris voor de briefwisseling met vreemden, bijzonder met de Turksche kooplieden) bediend heeft, om het in zijne bewoordingen, maar als van den Vorst zelven afkomstig, op te stellen: het Arabisch is, gelijk in de meeste voortbrengselen van die soort, slordig, de stijl naar Oostersche wijze hoogdravend, en de inkleeding en vorm des Briefs geheel in den smaak der Turksche Bevelschriften. Deszelfs strekking was eenvoudig deze, om met de Nederlanders op *Java* die goede verstandhouding te bevestigen, die vroeger tusschen hen en het Rijk van *Habessinie* bestaan had: daartoe waren dan ook, volgens uitdrukkelijke opgaaf, eenige geschenken mede afgezonden, die de bereiking van dat doel bevorderen moesten. De dagtekening is van het begin des jaars 1083 naar de tijdrekening der Arabieren, dat is, van April 1672 na CHRISTUS;

IX. DEEL.

K k

doch

ningen van Ethiopie. Maar toen MORAD ten male is teruggekomen, en een anderen brief h degebragt, in de Arabische taal (92), van den

doch de aankomst van MORAD, die meer dan twee jaren op van *Habessinie* naar *Jaca* had doorgebragt, volgde eerst o. l'ebbruarij 1675 (zie de *Relatio* p. 12, vergeleken met p. : einde). De Gouverneur-Generaal, den Brief ontvangen en geen middel wetende om dien naar behooren te do woorden, verzond hem naar den Directeur en de l Compagnie te *Suratte*, met verzoek aan dezen, van de het antwoord op zich te willen nemen, en dat van daa vereischte wedergeschenk naar *Habessinie* over te make de *Relatio* p. 7, en den *Commentarius* p. 261.

(91) Van deze tweede komst van MORAD (*zonder brief*, dit lezende, denken; doch vergelijk beneden, op bl. 46: aantek.) was aan LULOLF, toen hij in 1693 de *Relatio* Ne nog niets bekend, daar hij in dat Geschrift, van de derde Armeniers, in 1689 ondernomen, sprekende, deze als (dat is, als de *eerste*, op last van ANJAM-SAGAD gedaan) vergel. aldaar p. 31 reg. 2 en p. 16 reg. 9 van oud. Wij ku halve ook niet met juistheid bepalen, in welk jaar de hier komst hebbe plaats gehad: alleen herinnere men zich, SAGAD in 1680 de regering aanvaard heeft (zie boven, de teek.), waaruit dus volgt, dat dit tweede bezoek eerst n te stellen is, en wel, gelijk uit het zoo even gezegde

*Koningen aan den Gouverneur der Hollanders
Indie (93), heeft deze geraadpleegd met zijne
Ra-*

Ḥ:UZŪ, wel ḤḤ:UZŪ, moeten lezen, daar het
UZŪ, met het bijvoegelijk naamwoord *Arabisch* (in
n zie men UZŪ: ze:), maar het zelfstandig begrip van
arabisch, of de Arabische taal, uitdrukt (zie bladz. 454 r. 6):
UZŪ: (*de taal van het Arabisch*) wordt hier dus even
ezegd, als boven, op bl. 420 r. 11 en 12, ḤḤ: ḤḤ:
taal van het Latijn). Zoo het kon aangenomen worden,
ḤḤ:UZŪ, hier werkelijk de *Arabishe taal* bedoeld was, en
zijne meening letterlijk *de Arabische taal* beteekende, dan
hij, op bl. 453 r. 16, in den accusativus niet ḤḤ:UZŪ:
en schrijven, maar daarvoor ḤḤ:UZŪ: in de plaats
en stellen. -- Dat het vol ende woord hier ḤḤ:UZŪ:
geschreven staat, daarover verzeleke men boven, op
de 581^e aantekening.

Ook de hier bedoelde Brief is door LUDOLF in de *Relatō*
p. 13-15), in het oorspronkelijk Arabisch, met eene La-
ae Vertaling en aantekeningen, medegeleefd. Hij had het
ift, waaruit hij die uitgaaft bewerkstelligde, mede aan NICOL
te danken, die hem hetzelfde met eene bijgevoegde Hol-
he overzetting, die er in *Indie* van gemaakt was, had toe-
len (zie aldaar, p. 8, p. 16 reg. 9 van ond., en p. 23). Het
sch is geheel van dezelfde kleur, als dat waarin de vroegere
was opgesteld; ook de stijl en vorm van beide zijn in vol-
e overeenstemming met elkander; en eveneens het doel,
ten met dit schrijven beoogde, volkomen één met hetreen
s de strekking van het vorige op.aven: het dien te namelijk,
e goede verstandhouding tusschen de Hollandsche Regering
tie en den Vorst van *Habsessie* te versterken, en hield de
g in van het geschenk, dat daartoe door den eerstgenoemden
zijnen Afgezant MORAD was medegegeven. Het einde dezes
is in de uitgave, gelijk in het afschrift waaruit zij is voort-
id, zeer afgebroken, zoodat men niet alleen alle opgaaf van
ist, maar ook de laatste zin (die zeker althans door schrijf-

uit *Habessinie* verzonden, terwijl het uit het antwoord van den Gouverneur (straks nader te vermelden) ons blijkt, dat het in Mei 1691 te *Bataria* aangebragt, en op den 16de overhandigd heeft: zie de *Relatio*, p. 18: 11 en p. 2.

(94) Men denke niet, dat hier, in den oorspronkelijken tekst voor **WSPZ**, **WSPZ**: (in den accusativus) moet gesteld worden, maar vergelijk de *LUDOLF's Gramm.* A p. 139 IV. § 1, bij de woorden: *Nisi intercentat*, c.

(95) Dit antwoord is insgelijks in de *Relatio Nova* p. 17 - 23: het is in het Arabisch geschreven, uit naam van den toenmaligen Gouverneur-Generaal (JOHANNES KAMPHUYSEN) Raden, met wier zegelteekens het oorspronkelijke antwoord was. Het afschrift, daarvan door WITSEN aan LUDOLF was, naar de uitdrukkelijke klagt van dezen (aldaar meer dan dat der twee bovengemelde Brieven, door den uitgever waarvan het den Uitgever, geholpen door de Hollandsche overzetting, wel gelukt was hier de misstellingen te stellen, maar die hij zelf, en wij met hem, niet alleen naar behooren verbeterd zijn: de Latijnsche vertaling en aantekeningen, door hem bij den tekst gevoegd, kan hier en daar wel iets te wenschen over, en zonder eenige nieuwe bewerking winnen kunnen. Wie de Arabische thans Arabisch schrijvende beambte, geweest zij, den Gouverneur dat antwoord heeft laten opstellen, is ons niet bekend: alleen ziet men uit de taal, den vorm en het getal der woorden, dat die persoon eensdeels in het Arabisch bedreven was, en anderdeels den Brief, waarop hij antwoordde, woorden, op den voet heeft willen volgen, en zoo

ving der Koningen een verbod te geven .
 k te vergelden. Die mannen nu hebben MORAD
 raagd, dat hij hen met zich naar het land
 Ethiopie geleiden zou; maar hij heeft (dat)
 weigerd, en gezegd: »Het is u niet geoorloofd in
 iopie te komen, dan met verlof van den Ko-
 ng (96); maar ik zal u vooruit gaan, en zal u
 een

naauwkeurig uiteengezette opzwaaf der voorwerpen van aller-
 aard, die de Hollandsche Regering wederkeerig aan den Ko-
 van Habessinie ten geschenke zond. Men vindt er evenwel
 geen enkel woord in gewag gemaakt van de twee Hollanders,
 blijkens dezen Ethiopischen Brief, met MORAD van Jara ver-
 ken zijn, en bestemd waren om dat antwoord en geschenk
 Koning te overhandigen. Integendeel wordt alleen MORAD daar
 vermeld, als de man, in wiens hand al de vermelde voorwerpen
 ven waren, en die, zoo de Vorst iets naders omtrent de
 anders en hunne Godsdiensdienst mogt wenschen te vernemen
 gezamen in staat zou zijn, hem dat mondeling, naar hetgeen
 gezien en gehoord had, mede te deelen. Wat eindelijk de
 rekening dezes Briefs betreft, het blijkt uit het onderschrift
 hij op den 22sten September van het voornoemde jaar 1691 in
 edheid gebragt en verzegeld is.

6) Tot opheldering en bevestiging dezer woorden zou een
 igitte van plaatsen uit LEROY's Werken kunnen aangehaalt
 len: men zie slechts de *Relatio Nova*, p. 29, en vergelijk
 mede vooral NIEBUHR's berigt, in zijne *Reisebeschreib.* III. Anhang
 53—155. De reden waarom de Habessiniers, hoewel gaarne
 handelsbetrekkingen met vreemden staande, en ook lang niet
 zind, om dezen met welwillendheid in hun Rijk te ontvan-
 . zoo streng en zonder uitzondering ieder afwijzen, die bin-
 weten en verlof des Konings de grenzen zou pogen binn-
 reden. ligt enkel in hunne buitensporige vrees en ingekar-
 len haat tegen de Roomsche Geestelijkheid. Sedert den tijd
 GRATIUS LOJOLA in eigen persoon het plan had willen ten uitvoer

zijn die mannen te mocha geoteren, zonder te gaan, en zijn niet in Ethiopie gekomen. De neur dus en zijne Raden zijn aan dien MOR twijfelen, of hij een geloofwaardig man: wel een leugenaar en bedrieger: want wij niet en begrijpen niet, waarom en op wa men den Hollanders verboden zou hebben in van Ethiopie te komen, zijnde zij vrienden de Koningen van Ethiopie: Zijne Majesteit h

brengeu, om de Ethiopische Christenen aan den Pausel te onderwerpen, doch zelf het verlof tot dien togt men hebbende, te ijveriger door zijne zendingen na voering van dat ontwerp had doen streven, was Hube zeer de prooi geweest van ongehoorde willekeur en o lijken priester trots, dat eindelijk de Koning zich genoodz alle Jezuiten en Europe'sche Geestelijken uit het land nen, en ten eeuwigen dage hun den terugkeer in l ontzeggen. Van daar dus de maatregel, die nog hede om niemand binnen de grenzen toe te laten, van wie eerst bij naauwkeurig onderzoek gebleken is, dat hij n ter, noch Monnik, noch Lid van eenige geestelijke or onder welken naam dan ook, als Proselytenmaker te d Vergelijk over dit onderwerp LUDOLF'S *Historia Aet C. 9—14*, en de belangrijke aantekeningen op die plas

tweemaal geschreven (98), en hun door Haren (99); MORAD groetenis gezonden: derhalve zal Zij er geene swarigheid in zien (100); verlof aan de Hollanders te geven om in Ethiopie te komen: zij zijn geen Franken (101), en houden geene gemeenschap met hen: hun geloof is niet het geloof van Rome, maar eenvoudig dat van de aloude Patriarchen en van de eerste Chris-

(98) Zoo dit hier juist door LUDOLF is uitgedrukt, blijkt er uit, dat MORAD ook bij zijne tweede komst (zie de 91ste aant.) een brief moet hebben medegebragt, die overigens geheel onbekend is gebleven. Immers het is niet mogelijk, deze woorden aldus te vertalen: *Hunne Majesteiten hebben hun tweemaal geschreven, en hun door Haren MORAD groetenis gezonden* (in welk geval op de twee Brieven, één door ALAY-SAGAD, in 1672, en één door ADJAM-SAGAD, in 1689, gezonden, bedoeld zou zijn), daar dan voor **ፊዕልተሆን**; **ፊዕልተ፡ተሆን**: zou dienen gezegd te zijn, en het tegendeel ook juist door het verkeerd gebruik van het voornaamwoord **አለአሁን**: (zie de volgende aantek.) wordt aangeduid.

(99) De geleerde Schrijver heeft zich ongetwijfeld hier vergist, door het voornaamwoord **አለአሁን**, in plaats van **ዘአሁን**, te gebruiken.

(100) Dit werkwoord **ሀጸበ**: vindt men in LUDOLF's *Lexicon* op **ሀፀበ**: aangeteekend.

(101) Vergelijk boven, de 65de aantekening. — Wat voorts de schrijfwijze van dit woord te dezer plaatse betreft, zoo ziet men vooreerst, dat aan deszelfs einde hier de Ethiopische letter *ገ* staat, terwijl wij boven (in het eigenhandige Naschrift op den eersten Brief: zie bl. 434 r. 4, en noot *a*) daarvoor het zamengestelde Amhaarsche letterbeeld *dji* aantreffen. En ten andere is het zeer vreemd, dat LUDOLF niet, óf in het meervoudig getal geschreven heeft **አፋርገገዖች**:; of ten minste, zoo hij wist dat men in het Ethiopisch zeggen kon: *zij zijn geen Frank.* voor **አፋርገገ**:; in den accusativus **አፋርገገ።**

zij doen niemana schaaue (103), maar zijn werkzaam tot nut van alle menschen. *Wesha de Koning der Koningen van Ethiopie alles Hollanders betreft, goed begrijpt, twijfel ik mijn geest, of Zijne Majesteit zal vriendscha[b]p betrekking met hen aankwecken* (104), en hun vo[er]verlof geven om in te komen en om uit te gaan i[n] Koningrijk; maar [in dat geval] moet Zij s[ic] in de Ethiopische taal, met de overzetting o[ok] op een ander papier, dat er binnen in ligt Hare handteekening en Haar zegel. Nog verlangen, dat Zij eenen uit de Ethiopiers

(102) Vergelijk over de verschillende schrijfwijzen van c de 50te aantekening.

(103) Zoo dit werkwoord hier in de 5de form geda worden (gelijk men uit het *Lexicon* besluiten zou), d[er] vreemd, dat het *Imperfectum* niet Pʼʼŋ: (vergel. de *Aeth.*, edit. 2ac, p. 49), maar Pʼʼŋ: is; welke schrijfw[ij] ook bevestigd wordt door het voorbeeld, dat LUDOLF in 1 con bij deze form heeft aangeteekend. Misschien moet vooronderstellen, dat aldaar voor ḀʼŋP: (in de 5^d liever ḀʼŋP: in de 4de form), te lezen zij.

(104) Voor PʼʼUʼʼŋO: zou, daar het de 8te f het werkwoord is. eigenlijk PʼʼUʼʼŋO: moeten

een geleerd en kundig man, met den Armenischen Tolk (105), of een ander die de Arabische, of Perzische, of Indische taal verstaat, om met hen te spreken: want weinigen zijn er in dit land, die de Ethiopische of Amhaarsche (106) taal verstaan; maar ik, ingenomen zijnde met Ethiopie, heb de Ethiopische taal door de genade Gods geleerd, zonder in Ethiopie geweest te zijn, maar uit de Heilige Schriften, die bij ons zijn in de Ethiopische taal; en ook ben ik zeer bekend en bemind bij de Hollanders.

Zie, ik heb dezen brief aan Uwe Excellentie (107) willen schrijven, opdat Gij dit alles schrijven zoudt aan Zijne Majesteit, Uwen Koning. Uw antwoord omtrent dien MORAD, en omtrent de vriendschappelijke betrekking met de Hollanders [aan te knopen],

300

(105) Zoo het woord **አርጻጻ**: enkel *Armenie* beteekent (zelijk het *Lexicon aethiopicum*), moet men ongetwijfeld hier, voor **ተርጽጻጻ: አርጻጻ**:, **ተርጽጻጻ: አርጻጻ**:, en eveneens. in de reeds boven vertaalde plaats, bl. 451 r. 7, voor **ብሕር: አርጻጻ**:, **ብሕር: አርጻጻ**: lezen. De schrijfwijze, die men thans aantreft, zou dan eerst kunnen gebillikt worden, zoo **አርጻጻ**: ook *Armenisch* beduidde, welken zin men naar den regel door **አርጻጻጽ**:, of door **አርጻጻጽጽ**:, zou uitdrukken. Vergel. de *Gramm. Aeth.*, ed. 2ae, p. 97.

(106) Eigenlijk moest dit woord **አዋጻጻ**: geschreven zijn (vergl. het *Lexicon Aeth.*, ed. 2ae, p. 337 in f.). Er is dus hier op nieuw een voorbeeld van hetgeen wij, op bl. 426, in de 43de aant., en op verscheiden andere plaatsen, hebben opgemerkt.

(107) De form **አርጻጻ**: staat wel niet in het *Lexicon* aange- teekend, doch men ziet gemakkelijk, dat dezelve even zoo met de form **አርጻጻ**: samenhangt, als het zoo dikwijls hier voorkomende **አርጻጻ**: met **አርጻጻ**:. Zie over die soort van vormen de *Gramm. Aeth.*, ed. 2ae, p. 90.

Batavia [wonen], *zat van daar* (109) *goed* [te komen naar Amsterdam, eene groote stad in Ho in mijne handen (110). *God zij met U.* [Deze] *schreven op den dertigsten Maart van het jaar zeventienhonderd één, volgens de rekening va land, na de geboorte van onzen Heer CHRISTUS: zij de heerlijkheid tot in alle eeuwigheid!* **A**

(108) Over *Arkiko* zie men de 73ste aant. — *Matswa* (*sora, Massua, Masava*) is een eiland, in den Arabisch boezem, ligt aan het strand van *Habessinie*, tegenover gelegen, en even als deze haven, reeds sedert geruimen de magt der Turken: zie LUDOLF's *Commentarius* p. 85 en *Relatio* p. 28; en BITTLER's *Erdkunde* I. S. 181.

(109) Hoogstwaarschijnlijk heeft LUDOLF, zich omtrent de der voorafgegane woorden vergissende, hier onbedachtelij **ϞϞP:**, voer **ḲϞUP:**, geschreven.

(110) Voor **ΛḲPḲP:** zou men, naar de gewone schri **ΛḲPḲP:** verwacht hebben: vergel. LUDOLF's *Gramm.* ed. 2ae, p. 153. Op p. 21 echter, waar de algemeene rege wij hier bedoelen (Canon Λ), ontvouwd is, staat tevens teekend, dat men zeer vele afwijkingen van denzelfen in pische schriften ontmoet. Een gelijk voorbeeld kan de ook loven, op bl. 139 r. 2, reeds aantreffen, waar, op be van den eersten Ethiopischen Brief, door LUDOLF **ϞϞZḲP** **ḲḲZḲP**.

Ik, JOB LUDOLF, heb dezen brief laten drukken (112) in de stad Frankfort, die in Deutschland ligt.

Achter dit gedrukt gedeelte staat nu, op de tweede helft der derde bladzijde, het volgende Naschrift, van LUDOLF'S eigene hand afkomstig:

ዘተርፈ።

ናቤ፡ አጥቆ፡ነቡር፡ እገዚእዎ፡ አፋቅርተ፡ ኢትዮጵያ፡ እገ
በረኔ፡ ለኃተ፡ በህዳ፡ ሀገር፡ ጭጭረ፡ ጭጭረ፡ ዘደ
ጭጭ፡ በልሳና፡ ገራዘ፡ ለበቆህተ፡ ካሉሎ፡ ኢትዮጵያውያ
ን፡ ወሉደ፡ ጥጥቆ፡ ። ወረዳውኩ፡ ምስሌ፡ ዝነብተ፡ ሀሣ
ረ፡ ጭጭረ፡ እለ፡ ክደናት፡ በመክደን፡ ወሀሣረ፡ እንበ
ለ፡ መክደን፡ ለሀሣር፡ ጭጭረ፡ ወመሰፋን፡ እለ፡ በተከ
ቴሆሎ፡ ለንጉሤ፡ ነገሥተ፡ ዘኢትዮጵያ፡ እገዚአብሔር፡ ደብዳ
ቤን፡ ወሰተ፡ እደግኑ፡ ወአጭሃ፡ ይህ፡ ጭጭረ፡ ክበርኖኑ፡ ለ
ንግድ፡ ሃብ፡ ካተ፡ ነገሥ፡ እለ፡ ተሠርሀ፡ ። እገዚአ
ብሔር፡ ይህ፡ ምስሌኑ፡ ። አጭን።

አኔ

ኢዮብ፡ ለደል፡ ገብርካ፡
በክርስቲስ፡ ወሰጥ፡ ረደኤ፡
ሰብኤ፡ በገራዘ፡

Nä-

(112) Voor አኔተጥኩ፡ zou hier beter አኔተጥኩሁ፡ of አኔተጥኩወ፡, gezegd zijn.
• Hier staat duid'lijk, doch zonder reden, ጭጭረ፡ geschreven.

van ons land het boek der Psalmen van DAVI
de Ethiopische taal te drukken, ten nutte van
Ethiopische Christenen (113), en ik heb met a
brief tien exemplaren gezonden die met een omkle
gedekt [d. i. gebonden] zijn, en tien zonder omkle
sel, voor de tien Gouverneurs en Rijks grooten (1
die onderdanen zijn van den Koning der Kon
van Ethiopie. God doe ze komen in Uwe han
en dan behage het Uwer Excellentie, dezelve te

(113) In het oorspronkelijk staat: *kinderen des doops
gedoopten*: zie boven, de 39te aant. — Over het *Psalm
Aethiopicum*, door LUDOLF in 1701 uitgegeven, en de exemp
daarvan bepaaldelijk voor de Habessiniers opgelegd, hebbe
vroeger, op bl. 408 en 409, gesproken.

(114) Over de verdeling van het Habessinische Rijk in 11
Vorstendommen en Provinciën, gelijk mede over de verschi
benamingen der Onderkoningen en gewestelijke Regenten,
men zeer belangrijke Hoofdstukken in LUDOLF'S *Hist. Aethi
melijk* L. I. C. 3 en L. II. C. 17. Het blijkt echter uit geen
plaatsen, dat het getal der Gouverneurs van *Habessinien* 1
tien zou bedragen hebben: weshalve men, om het hier ge
te verklaren, moet aannemen, dat LUDOLF, toen hij dit se
zich op andere berichten omtrent deze zaak gegrond hebbe

den (115) naar de legerplaats (116) des Konings, te de genen voor wie zij bestemd zijn. God zij met u Amen.

Ik

IOB LUDOLF, Uw dienaar in CHRISTUS, en [deze] mijn naam is in het Ethiopisch Radäc-Sabäc (117)

Op dezen Brief is het volgend gedrukt adres te lezen:

ለዘ፡ ጥቁ፡ ያቡር፡ ወወዚዝ፡
 አገዚእ፡ አገሉ፡ ባሕር፡ ናንድድ፡
 ዘአዳቲሕ፡ ቲዕ፡ ለንጉሠ፡ ፈ
 ገሠ፡ ደ፡ ዘኢትዮጵያ፡

በደባር፡

Aor.

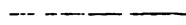
(115) Vreemd mag te dezer plaatse de verwisseling schijnen van het vrouwelijk met het mannelijk geslacht, wanneer men de voorafgegane vormen ያዲናት፡ en ደብጽቲ፡, met het hier voorkomende ለንጉሠ፡, en het volgende ገሠ፡, vergelijkt. Men bedenke evenwel, dat zulke willekeurige overgangen ook in de Schriften der Habessiniers zelve zeer menigvuldig zijn, en LUDOLF dus met opzet hier hunne gewoonte zal hebben nagevolgd.

(116) Over het toen bestaand gebruik der Habessinische Vorsten, om hun verblijf niet meer in eene stad (zoo als voorheen in Asum), maar in eene groote en van alles voorziene legerplaats, die van tijd tot tijd werd opgebroken, te houden, vergelijkte men de *Historia Aeth.* L. II. C. 13. Omtrent lateren tijd zie men echter ook NIEBUHR, t. a. pl. S. 162.

(117) Vergelijk boven, bl. 432 en de 60te aantekening.

• Omtrent de schrijfwijze van dit woord in de oorspronkelijke uitgaat

En eindelijk is, aan de rechterzijde van dit :
 tegenover den laatstvertaalden naam, nog e
 handig door den Schrijver bijgevoegd: **PSALM**
 dat is, *Met [de Psalmen van] DAVID.*

Zoo nu ten slotte welligt de Lezer vragen
 of **LA DOLF**, na de herhaalde zendingen van m
 en al het met hem voorgevallene, vernomen t
 ben, geheel uit eigen beweging tot het opstel
 laten drukken van dezen tweeden Brief zij
 gegaan, dan wel, of hij misschien eenig aa
 daartoe van wege de Nederlandsche Regeri
Batavia ontvangen hebbe, zoo zijn wij te
 leedwezen verplicht te bekennen, dat wij dusc
 vraag te eenenmale moeten onbeantwoord
 Gelijk ons vroeger geen enkel spoor van di
 schrift was voorgekomen, zoo weten wij, ten o
 van deszelfs ontstaan, ook volstrekt niets :

LUDOLF zelf er in heeft uitgedrukt. Evenmin
 even wij gissen, hoe het door ons gebruikte
 exemplaar in het bezit van PAPENBROEK gekomen,
 zoo met zijne overige Papieren in de Leydsche
 kerij zij overgegaan. Dit alleen is vrij klaarlijke-
 , dat, terwijl LUDOLF reeds vroeger eenige an-
 dere afdrukken, door bemiddeling der Oost-Indische
 Compagnie, met Nederlandsche schepen naar *Java*
 verzonden hebben, om van daar in *Habessinie*
 te worden binnengebragt, hij met gelijke bedoeling
 dit exemplaar, op het einde des jaars 1701,
 voort daarna, van *Frankfort* naar ons Vaderland
 hebben overgemaakt; doch dat toen, om welke
 reden dan ook, aan het oogmerk des zenders niet
 beantwoord zijnde, dit stuk nimmer de *Nederlanden*
 heeft verlaten, maar in *Amsterdam* is blijven lig-
 gen, en aldaar aan PAPENBROEK in handen ko-
 men, eene goede bewaarplaats gevonden heeft.
 Intrent de twintig exemplaren van het Ethiopisch
 Psalterboek, die gelijkelijk met dezen afdruk des
 Psalms voor *Habessinie* bestemd waren, is ons, zoo
 men ligt vermoeden kan, ook niets hoegenaamd
 bekend gekomen: daar het evenwel zeker schijnt,
 dat LUDOLF onderscheiden malen zulke verzendingen
 heeft beoefend, en ook van tijd tot tijd wel zal bewerk-
 steld hebben (118), zoo zou het niet onbelangrijk
 zijn

8) Wij lezen toch bij JUSCKER, p. 175, na de vermelding
 het *Psalterium Aethiopicum*, de volgende woorden: «De
 vertaaldteek door ons genoemde Indische Compagnie der
 Ne-»

den Europeischen Dier, waarvan het ons niet bekend is, of hij ooit eenig gevolg hegelaten, en welligt, door den Koning of zijnde, nog een antwoord van dien kant uitgelokt.

Nederlanders heeft vele afdrukken van dit Psalmboek in gelegenheid naar *Indie* tot hare Landgenooten verzonden, naar *Afrika* tot de Habessiniers doen overmaken; de inmiddels door den dood voorgekomen, heeft daaronter antwoord ontvangen."

DE
ONDERTEEKENING DER FORMULIEREN
DOOR
HOOGLEERAREN EN DOCTOREN
DER
GODGELEERDHEID,
SEDERT DE SYNODE VAN DORDRECHT,
BIJZONDER AAN DE
HOOGESCHOOL TE LEIDEN.

DOOR
N. C. KIST.

DE
ONDERTEEKENING DER FORMULIEREN
DOOR
HOOGLEERAREN EN DOCTOREN
DER
GODGELEERDHEID,
SEDERT DE SYNODE VAN DORDRECHT,
BIJZONDER AAN DE
HOOGESCHOOL TE LEIDEN.

Tot het hier medegedeelde onderzoek gaven de *Handelingen der Zuid-Hollandsche Synode, betreffende de zaak en leer der Remonstranten*, voor eenigen tijd door mij uitgegeven, mij de eerste aanleiding. Het Archief onzer Theologische Faculteit, hetwelk de stof er voor aanbod, heeft er mij verder toe uitgelokt.

Ofschoon het opstel reeds lang voor de drukpers gereed lag, zou ik het echter misschien hier nog geene plaats gegeven hebben, indien het niet aan de Verhandeling van den Heer *Bonsius*, hier boven medegedeeld; zich zoo natuurlijk aansloot, dat het als een vervolg op dezelve kan worden aangezien. Een hoogst belangrijk resultaat intusschen kan ik den lezer niet toezeggen. Maar dezelfde belangstel-

ling in hetgene vóór ons heeft plaats gehad, welke mij tot dit onderzoek dreef, zal het, hoop ik, ook bij den Lezer bevredigen. Welligt zal het ook er toe bijdragen, om hem over de waarde der Formulier-onderteekening naar waarheid te doen oordeelen.

Dat ook de Professoren der Godgeleerdheid reeds vroeger de Formulieren van Eenigheid onderteekenden, kan uit de Handelingen der Nat. Synoden van Dordrecht, in 1578 (Art. 53), van Middelburg, in 1581 (Art. 37) en van 's Hage, in 1586 (Art. 47), blijken. Maar onder de *Gravamina*, in de 158ste Zitting der Nationale Synode van Dordrecht, op den 14 Mei 1619, voorgesteld (zie de *Post-Acta* dezer Synods in het *Kerkelijk Placaatboek* van WILTENS, I B. bl. 218) was er ook één: „aangaande het instellen „van een bekwaam *formulier van onderteekening* „der Belijdenis en van den Catechismus voortaan „te doen door allen, *die in Kerkelijke bedienings* „zijn.” Of hierbij reeds aanstonds ook aan de Professoren der Theologie gedacht werd, wordt niet uitdrukkelijk gezegd; maar dat, behalve de Bedienaren des Goddelijken Gods, zoo wel als Rectoren, Schoolmeesters, Krankbezoekers enz., ook de genoemde Professoren bedoeld werden, mag men, op grond, zoowel der vroeger reeds plaats hebbende onderteekening, als der opgevolgde besluiten, althans vermoeden.

In de naastvolgende 159ste Zitting intusschen werd alleen het volgende besloten: »Is vastgesteld » te concipieren een accuraat formulier van onder- » teekening, waarna *de Kerkedienaars* de Belijdenis, » den Catechismus en de verklaring der Synodus » Nationalis over de vijf Remoustrantsche Artikelen » zullen onderteekenen, om hare regtzinnigheid » klaarlijk te betuigen, en sommige verkeerde uit- » vlugten omtrent de onderteekening voor te komen." (*Post-Acta* t. a. pl. bl. 120.) Maar in de 162ste zitting werd wederom goedgevonden te ontwerpen een accuraat Formulier van onderteekening van de Belijdenis, den Catechismus en de verklaring der Nationale Synode, waarmede *alle Kerkedienaars* hunne overeenstemming in de regtzinnige leer klaarlijk betuigen en de uitvlugten, waarmede zij de Kerk bedriegen, verhoed worden (*Post-Acta*, t. a. pl. bl. 125.). Natuurlijk kunnen deze beide nagenoeg gelijklopende besluiten geenszins hetzelfde bedoeld hebben, ofschoon zij oppervlakkig den schijn hebben, eene nutteloze herhaling van hetzelfde besluit te wezen. In het eerste namelijk, waarin van *de Kerkendienaren* gesproken wordt, schijnt men uitsluitend de Predikanten, of *Bedienaren des Goddelijken Woords*, te hebben op het oog gehad; voor welke dan ook, in de 164ste sessie, het bekende Formulier van onderteekening werd vastgesteld, hetwelk tot aan onzen tijd toe in gebruik gebleven is. Door het laatste integendeel, waarin *alle Kerkendienaren* genoemd worden, schijnt men

men verder gegaan te zijn , en al diegenen bedoeld te hebben , welke in eenig ander opzicht geacht konden worden , nevens de Bedienaren des Woords , in dienst der Kerk te wezen. Dat de Rectoren en Schoolmeesters hieronder in de eerste plaats begrepen werden , blijkt uit het verhandelde in dezelfde 164ste Zitting , in welke voor dezen een afzonderlijk onderteeknings-formulier is goedgekeurd.

Maar dat men daarbij tevens aan Professoren der Theologie , aan Regenten van Theologische Collegien , aan Ouderlingen en Krankbezoekers gedacht heeft , kan de 175ste Zitting ons leeren. Want toen werd in de eerste plaats voorgelezen en goedgekeurd een Formulier , naar 't welk de *Professoren der H. Theologie , de Regenten en Onder-Regenten der Theologische Collegien* de Belijdenis , den Catechismus en de Verklaring der Nat. Synode moesten onderteekenen ; en vervolgens besloten , dat de *Krankbezoekers* op gelijke wijze de Belijdenis , den Catechismus en de Verklaring der Synode onderteekenen moesten , als zulks ten aanzien der Rectoren bepaald was ; terwijl men eindelijk , wat de *Ouderlingen* aangaat , goed vond , de wijze , op welke zij onderteekenen zouden , te laten ter dispositie der respectieve Classen en Synoden.

Ook aan de andere Professoren , buiten de Theologische , heeft de Synode gedacht , doch om hare magt niet geheel te buiten te gaan , liet zij het , in hare

163ste sessie bij een besluit: „dat in die Provinciën, „daar Universiteiten zijn, de Heeren Staten van de- „zelve Provinciën verzoekt zouden worden, in de „bestelling dier Scholen, ook daarop te letten: *dat „alle Professoren van iedere Faculteit en Konst, „tot betuiging van hunne overeenstemming in de „regtzinnige leer, in den aanvang hunner be- „diening, de Formulieren van Eenigheid, de „Belijdenis en den Catechismus dezer Kerken, „onderteekenen.*” Gelijk dan ook de 53 Artikel der Kerkenordening, in deze Synode vastgesteld, aldus luidt: „dat de Dienaren des Woords Gods, „item de Professoren in de Theologie (*'t welk ook „den anderen Professoren wel betuamt*) sullen „de belijdenisse des Geloofs der Nederlandsche Ker- „ken onderteekenen,” welke () woordelijk uit de *Middelburgsche* Kerkenordening van 1581, Art. 37, en de *Haagsche* van 1586, Art. 47, is overgeno- men.

Het Formulier van onderteekening voor Theologi- sche Professoren, Regenten en Onder-Regenten van Theologische Collegien, in de 175ste sessie, op den 25 Mei 1619 gearresteerd, en waarover wij hier eigenlijk spreken moeten, is van dezen inhoud:

„Wij ondergeschreven Professoren der II. Theo- „logie in de Academie tot N., ofte wij Regent en „Onder-Regent van het Theologische Collegie van „N., verklaren opregtelijk en in goeder conscientie „voor God, met dese onse onderteekeninge, dat wij „van herten gevoelen en gelooven, dat alle de Ar- ti-

» ticuloen en stukken der Leere, in dese Belijdenis
 » en Catechismus der Gereformeerde Nederlandsche
 » Kerken begrepen, mitsgaders de verklaringe over
 » sommige Articulen derselver Leere in de Nationale
 » Synodus, in den jare 1619, tot Dordrecht gedaan,
 » in alles met Gods Woord overeenkomen. Beloo-
 » ven derhalven, dat wij de voorseyde Leere neer-
 » stelijk sullen leeren en getrouwelijk voorstaan:
 » sonder yet tegen deselve Leere, opentlijk of heym-
 » melijk, directelijk of indirectelijk, te sullen leeren,
 » ofte schrijven: gelijk ook, dat wij niet alleen alle
 » de dwalingen, daartegen strijdende, en met name
 » ook die in de voorseyde Synodus veroordeelt sijn,
 » verwerpen, maar dat wij ook deselve genegen
 » sijn te wederleggen, ons daartegen te stellen, ende
 » allen arbejd aan te wenden, om deselve uyt de
 » Kerken te weeren. Doch soo het naderhand mo-
 » gelijk mogte gebeuren, dat wij tegen dese Leere,
 » of verscheydene Consideraticen ofte gevoelens mog-
 » ten hebben, belooven wij, dat wij deselve noch
 » opentlijk noch heymelijk sullen voorstellen, leeren
 » of verdedigen, 't zij met Predicaticen, 't zij met
 » Schriften, maar dat wij deselve alvorens, en met
 » ordre des Provincialen Synodus, daar onder wij
 » behooren, of derzelver Gedeputeerden, ten vollen
 » sullen openbaren, opdat sulk gevoelen in de voor-
 » seyde Synodus volkomelijk mag geëxamineert wer-
 » den: bereyd sijnde ons selven het oordeel des Sy-
 » nodi voornoemt, ten allen tijde gewilliglijk te on-
 » derwerpen, op poene dat wij, hier tegen doende,
 van

» van de Synodus gecensureerd sullen werden. Ende
 » indien de Synodus t' eeniger tijd, om gewigtige
 » redenen van nadenken, om de eenigheyd en suy-
 » verheit der Leere te behouden, soude mogen goet-
 » vinden ons te vorderen tot nader verklaringe van
 » ons gevoelen, over eenigen Artikel der voorseyde
 » Belijdenis, Catechismus of Verklaringe der Syno-
 » di, soo belooven wij ook mits desen, dat wij
 » daartoe t' aller tijd willig ende bereyd sullen we-
 » sen, op poene als boven; behoudens nogtans het
 » regt van appél, ingevalle wij door de sententie
 » des Synodi meenden beswaart te sijn. Geduyrende
 » welken tijd van Appél, wij ons met het besluyt
 » ende uytpraak des Provincialen Synodi te vrede
 » sullen houden'' (*Kerk. Placaatboek*, I D. bl.
 106 verv.).

Aldus werd door de Synode besloten. Maar, gelijk het met vele hare besluiten, bijzonder die der *Na-Handelingen*, gegaan is, zoo ging het ook met dat aangaande de Theologische Professoren. De uitvoering en opvolging bleven achter. De Hoogleraren, althans te Leiden, verkozen niet er zich aan te onderwerpen. Niet, dewijl zij afkeerig waren van de vastgestelde Leer der Hervormde Kerk, maar omdat zij zich niet wilden onderwerpen aan den dwang en heerschzuchtigen toon, die in het voorgelegde onderschrijvings-formulier doorstraalden. Althans de Zuid-Hollandsche Synode, onder welker ressort de Academie te Leiden geacht werd te behooren, besloot, toen zij in 1621 was

bij-

bijeen vergaderd, het volgende: » Naardien ook de
 » Professoren der Theologie en Regenten en Sub-
 » Regenten gehouden zijn te onderteekenen de Ne-
 » derlandsche Confessie, Catechismus en Synodale
 » Canones, volgens de Formulieren in de laatste Sy-
 » nodus gesteld, zoo zal ook de Kerk van Leiden
 » de Professores Theologici, Regenten en Sub-Re-
 » genten der Academie aldaar tot eenparige onder-
 » teekening als voren aanmanen" (Zie *Archief
 voor Kerk. Geschied.* VII D. bl. 143.).

Met welken uitslag nu de Kerk van Leiden, als
 door de Synode hiermede belast, zich van de haar
 opgedragen taak bij de Theologische Faculteit ge-
 kweten heeft, zien wij uit de *Handelingen der
 Synode, te Gorinchem in 1622 gehouden*, waar,
 namelijk (volgens Art. 11. zie *Archief t. a. pl.*
 bl. 147 verv.), de Broeders der Leidsche Classis
 rapporteerden: » dat de Professoren der Theolo-
 » gie, de Regenten en Sub-Regenten der Theolo-
 » gische Collegien aan de Universiteit te Leiden,
 » tot teekening van het Formulier aangemaand
 » zijnde, mondelijk en later schriftelijk geantwoord
 » hadden, wel bereid en gewillig te zijn, om de
 » Formulieren van Eenigheid te onderschrijven,
 » niettegenstaande zij meest allen de voorn. Formu-
 » lieren voor dezen hadden onderteekend; en dat
 » zij zelfs die Formulieren in één Boek hadden doen
 » zamenbinden, en tot onderhouding van de zuiver-
 » heid der leer, in eenstemmigheid met de Kerken
 dezer Provincie, onderteekend; welk boek en on-
 der-

» derteekening in de Archieven hunner Faculteit zou
 » bewaard worden, om een iegelijk, zulks wette-
 » lijk zoekende, daarvan contentement te doen; —
 » doch dewijl het Formulier van onderteekening, in
 » de laatste Nat. Synode beraamd, mede vervatte
 » eene belofte van subjectie aan de Synodus Provin-
 » tiaal, en de Ed. Mog. Heeren Staten van Holland
 » en West-Friesland den Professoren hadden ter hand
 » gesteld zekere andere Acte, om zich naar den in-
 » houd van dien te regelen, zij, met goedvinden
 » van Heeren Curatoren, bij provisie, hadden getee-
 » kend op een Formulier, in substantie al hetzelfde
 » bevattende, uitgenomen de voornoemde subjectie,
 » tot dat op de correspondentie van de Theologische
 » Faculteit met de respective Synoden van Zuid- en
 » Noord-Holland, in de voornoemde Acten van de
 » Heeren Staten gemeld, onder goedvinden van de-
 » zelve, nader zal zijn gelet."

De Synode besloot hierop de Professoren te ver-
 manen, om zelf zulk een ontwerp van Correspon-
 dentie te ontwerpen en voor te slaan, om, na eerst
 in de Classen en daarna in de Synoden van Zuid-
 en Noord-Holland overwogen te zijn, met goedvin-
 den van de Ed. Mog. Heeren Staten en Curatoren,
 tot de meeste stichting der Kerke te worden vast-
 gesteld, mits het buiten twijfel bleef, dat de Pro-
 fessoren, wat het stuk der Leer aangaat, volgens
 de orde der Kerke, aan het oordeel der Synodus
 onderworpen waren.

En wat de onderteekening betreft, zoo als die
 door

door de Professoren geschied was, verklaarde zich de Synodus nog niet vergenoegd, alzoo dezelve niet geschied was conform de resolutie der Nationale Synode, en alzoo nog moest geschieden.

De Brief waarmede dit besluit door de Deputaten der Zuid- en Noord Hollandsche Synode werd medegedeeld maakt echter van dit laatstgenoemde geen gewag, en behelst alleen eene beleefde uitnoodiging, om zulk eene *form van Correspondentie* te ontwerpen. Hij is nog bij de Faculteit voorhanden en van den volgenden inhoud:

» S. P. Reverendissimi Prudentissimi Clarissimi viri,
» Domini ac Fratres in Domino Clarissimi!"

» Cum in Synodo Suythollandicarum Ecclesiarum
» postremum Gorcomii in nomine Domini coacta,
» sermo haberetur de subscribendâ formula illâ,
» quae in Synodo Nationali ante triennium Dordrechtî
» habita, est concepta; ac D. D. Doctoribus ac Pro-
» fessoribus S. Theologiae ad subsignandum prae-
» scripta, Amplissimi D. D. Consilarii exposuerunt
» a Nobilissimis Dominis Ordinibus Hollandiae et
» Westfrisiae rescriptum quoddam Vestris R.R.^{dis} esse
» exhibitum, cujus exemplar a praedictis D. D. Con-
» siliariis Synodo et praelectum fuit. Narraverunt
» etiam fratres Leydenses, certam quamdam formu-
» lam a Vestris R. R.^{dis} conscriptam et provisionali-
» ter ut loquerentur subsignatam, re et substantia
» cum ea, quae in Synodo Nationali est constituta,
» convenientem; donec super Correspondentiâ inter
» Theologicam Facultatem et utramque hujus Pro-
» viu-

» vinciae Synodum, approbantibus Nobilissimis D. D.
 » Ordinibus, certi quid Ecclesiis statuere visum fue-
 » rit. De hac Correspondentia cum multis in utra-
 » que Synodo tum Gorcomensi tum Amsteredamensi
 » actum esset, tandem decretum est V. V. R. R.^{as}
 » fraterne rogandas atque monendas esse, ut hujus
 » Correspondentiae modum ipsae scripto concipere,
 » et Synodo explicare velint qua ratione eam op-
 » time commodissimeque coli et servari cum utra-
 » que Synodo posse arbitrentur. Quamobrem Ves-
 » tras R. R.^{as} etiam atque etiam rogamus ut hac
 » de re serio cogitare atque suum de praedicta Cor-
 » respondentia Judicium, deque modo illius colen-
 » dae, nobis, ad VIII^{um} mensi Maji proxime futuri
 » (quo tempore si Deus volet Leydam venturi sumus)
 » scripto exhibere dignentur, ut utrique Synodo,
 » quae hanc nobis hac de re (V. V. R. R.^{as}) compel-
 » landi provinciam imposuit, satisfacere queamus.”

» Valet et salvete R. R.^{mi} prudentissimi Claris-
 » simique Viri Domini ac Fratres in Christo hono-
 » randi. Dominus Jesus Sanctis vestris laboribus cu-
 » mulatissime ad nominis sui gloriam et Ecclesiae
 » aedificationem benedicat. Amen.”

» Dabantur Hagae Comitum in conventu nostro ha-
 » bita postridie Cal. Decembris A^o. MDCCXXII.”

» R. R.^{arum} vestrarum in Domino Studio-
 » sissimi atque observantissimi Deputati
 » Suyt. et Noord-Hollandicae Synodi et
 » eorundem jussu

J. DIBBEZIUS.

RIPPERTUS SIXTUS.”

Aan het in dezen brief uitgedrukt verlangen werd door de Professoren voldaan, blijkens de *Formula Correspondentiae inter Professores Theologiae et Ecclesiarum Pastores*, welke op de Synodale Vergadering van Zuid-Holland, in 1623, inkwam, en uit de *Handelingen* der gezegde Synode medegedeeld is in dit *Archief voor Kerk. Geschied.* VII D. bl. 154—156. De Synode keurde echter dit ontwerp af, dewijl de manier van Correspondentie, in hetzelfde voorgeslagen, gesteld werd gelegen te zijn in het compareren ter Synodale Vergadering, en dit niet alleen niet aannemelijk was, als zijnde buiten Kerkenordering, maar ook nutteloos, daar men stelde, dat de Synode geene magt heeft over de Theologische Faculteit.

De Synode vond daarom goed, door gezamenlijke Deputaten van Zuid- en Noord-Holland nogmaals de Professoren te doen vermanen, om aan de goede intentie der Synodus te voldoen, en niet langer te weigeren het Formulier, ten overstaan zelfs der Professoren dezer Provintie gesteld, te onderteekenen, volgens het voorbeeld der Professoren in andere Provincien, die hierin niet hadden gedifficulteerd. Zie *Archief*, t. a. pl. bl. 15S verv.

De uitslag dezer vernieuwde poging werd, door de Deputaten, ter volgende Synodale Vergadering, in 1624, medegedeeld. » Zij hadden, namelijk, van » de Professoren tot antwoord gekregen: dat zij im- » mediatelijk stonden onder de *Curatores Academiae*; dat hun door zekere *Missive* van de Ed. Mo- » gen-

» gende Heeren Staten verboden was zulk eene on-
 » derteekening te doen, zoo lang zij niet als leden
 » der Synodus worden erkend, gelijk zij ook wisten
 » en met de Acte der Synodus toonden, dat de
 » meening der Synode niet was met hen zich zoo
 » ver in te laten (NB. in het Archief der Faculteit
 berust nog een extract der Synodale Handelingen
 van Zuid-Holland van 1621, 22 en 23 van de hand
 van Prof. THYRSUS, hetwelk waarschijnlijk bij deze
 gelegenheid heeft gediend); » en voorts, dat zij de
 » correspondentie en comparitie ter Synodale Verga-
 » dering niet hadden verzocht om hun eigen zelfs
 » wil, maar om het profijt en de dienst der Kerk."

» De Deputaten meenden echter, aan de eene zij-
 » de, dat de Professores in de onderteekening geen
 » bezwaar zouden maken, ingeval men hun Ed. de
 » correspondentie toestond, maar tevens, dat men,
 » zonder die toe te laten, hunne onderteekening
 » niet zou verkrijgen."

Na beraadslaging besloot de Synode, bij de Re-
 solutie van het voorgaande jaar te blijven, en zich
 met de Theologische Faculteit niet verder in te la-
 ten, ten minste tot op de naast volgende Nationale
 Synode. Zie *Archief*, VII D. bl. 171 verv.

Gelijk bekend is, heeft zulk eene Nationale Sy-
 node, ofschoon te Dordrecht gedecreteerd, nimmer
 meer plaats gehad, en dus doende is deze geheele
 zaak dan ook gebleven gelijk zij was.

Het boek intusschen, waarin alle de Formulieren
 van Eenigheid der Nederl. Hervormde Kerk waren

zamengebonden, en waarvan in de Handelingen der Synode van 1622 (zie boven bl. 482), wordt melding gemaakt, berust nog heden in het Archief der Theologische Faculteit. Het behelst:

1. *Belijdenisse des Geloofs der Ghereformeerde Kerken in Nederlant, overghesien in de Synod. Nationaal, laest ghehouden tot Dordrecht, Dordr. 1619.*
2. *Confession de Foy des Eglises Reformées des Pays-Bas, revue au dernier Synode National de Dordrecht. Dordr. 1619.*
3. *Catechismus ofte onderwijsinghe in de Christelycke Leere, alsoo die in de Kercken en de Scholen der Keurvorstelicken Palts ende der Nederlanden gheleert wordt. Middelburgh 1611.*
4. *Judicium Synodi Nationalis, Reformatarum Ecclesiarum Belgicarum, habitae Dordrecht Anno 1618 et 1619. — De quinque doctrinae capitibus in Ecclesiis Belgicis controversis; promulgatum vi. Maji MDCCXIX. Dordr. 1619.*

Hier achter is met de hand van JOH. POLJANDER geschreven het volgende *Onderschrijvings-Formulier*, boven bl. 483 aangeduid:

xxv. Junii. MDCCXXII.

» Cum Synodus Nationalis Dordracena Illustriss.
» ac Praepotentum D. D. Ordinum auctoritate con-

» VO-

» vocata consultum judicaverit, ut non tantum Ec-
 » clesiarum Pastores sed etiam S. S. Theologiae Pro-
 » fessores in Belgicis nostris Academiis, Confessionem
 » Ecclesiarum Belgicarum, Catechesin Heidelbergens-
 » sem et Canones de quinque articulis, in eadem Sy-
 » nodo conscriptos, approbarent; quamvis plerique
 » nostrum in illa Synodo id praestiterint (*), ope-
 » rae tamen pretium nos facturos existimavimus, ad
 » unanimum inter nos et cum Ecclesiis nostris con-
 » sensum testandum, ut in libro, in quo praedicta
 » scripta sub uno volumine, in Archivis Facultatis
 » Theologicae in hac Academia Leidensi reposito,
 » compacta sunt, propriis nostris manibus omnes
 » consignaremus, ut hac ratione omnibus in poste-
 » rum, ubi opus erit, innotescat, nos doctrinam
 » scriptis illis comprehensam pro Orthodoxa Sacris-
 » que Literis consentanea agnoscere: ac proinde,
 » tum publice, tum privatim, docere ac tueri velie."

» Quod ut solenniter hac ipsa subscriptione signi-
 » ficamus, sic illud nos fideliter praestituros sancte
 » pollicemur, caeteris qui nos subsequuntur, aut
 » no-

(*) Van de vier eerste Onderteekenaars van dit Formu-
 lier, destijds de Theologische Faculteit te Leiden uitma-
 kende, waren JOHANNES POLYANDER, van wegen de
 Leidsche Hoogeschool, ANTONIUS THYSIUS, van wegen
 de Doorluchtige School te Harderwijk, en ANTONIUS WA-
 LAEUS, van wegen de Doorluchtige School te Middelburg,
 afgevaardigden geweest op de Nationale Synode te Dor-
 drecht, en hadden dus als zoodanig reeds de Formulieren
 van Eenigheid onderteekend.

Johanni

Andreas, 1676.

Antoniu.

Antonia

es J. F. J. N. N. 1606.

Jacobus

Fridericus

Constant

Abraham Eselius

Johannert.

Johan J. H. filius.

Johan Pi

Frideric

„nobis adjungentur, hoc nostro exemplo praecur-
tes.”

Het is onderteekend (*):

JOHANNES POLYANDER.
ANDREAS RIVETUS.
ANTONIUS WALAEUS.
ANTONIUS THYSIUS.

Na deze eerste onderteekenaars volgen :

JACOBUS TRIGLANDIUS.	FRIDERICUS SPANHEMIUS,
FRIDERICUS SPANHEMIUS.	FR. F.
CONSTANTINUS L'EMPE- REUR.	CHRISTOPHORUS WITTI- CHIUS,
ABRAHAMUS HEIDANUS.	ANTONIUS HULSIUS, Anno
JOHANNES COGCEJUS.	1676.
JOHANNES HOORNBEECK.	LE MOIJNE.
JOHANNES VALCKENIER.	JACOBUS TRIGLANDIUS, J.
	F. J. N. A. 1688.

Daarna staat, met de hand van JOH. A. MARCK,
geschreven het volgende:

„ Post

(*) Ik vertrouw, den bezitters van het Archief geen on-
dienst te zullen doen, door een *fac simile* der onderteeke-
ning hierbij te geven. Ten einde echter allen, die sedert
de Dordsche Synode de Theologische Faculteit te Leiden
hebben uitgemaakt, hier bij elkander te hebben, zijn er,
voor zoo ver zij voorhanden waren, ook die naamteekenin-
gen bijgevoegd, welke op deze lijst ontbreken; — behalve de
in den tekst genoemde, ook van JAC. GAILLARDUS, die,
van 1686—1688 lid der Faculteit, hier na LE MOIJNE zijne
plaats had moeten vinden.

Johanni

Andreas 1676.

Antoniu.

Antonia

Es J. F. J. N. A. 1606.

Jacobus

Fridereus

Constant

Abzaransselius

Johannert.

Johann J. H. filius.

Johann

Fridereus

Buissines.

J. Jans de Water.

Rules No. Rarius.

Joan van Booyt.

Jannes Claing.

Emgar.

Borger.

A Hengel

U h.

N. Balthardus.

Joan Til.

Jannes Eggers.

P.

» Post librum hunc per multos annos deperditum,
 » quo factum est, ut Cl. WITSIUS et TILLIUS non
 » subscripserint, et nos, majorum pium institutum
 » sequentes, in libro nobis restituto, nomina nostra
 » notamus 30 Octobr. 1714."

JOH. A MARCK.

FRANC. FABRICIUS.

JOHANNES WESSELIUS.

TACO HAJO VAN DEN HONERT.

J. V. D. HONERT, T. H. FILIUS.

Nogmaals volgt hierop eene aanteekening, geschreven met de hand van JOHANNES ALBERTI, van dezen inhoud:

» Cum liber hic iterum delituisset per complures
 » annos et omne tempus, quo Cl. JOH. ESGERS in
 » hac Academia Theologiae Professionem obiit, cu-
 » jus nunc dudum defuncti proin frustra hic quaeri-
 » tur subscriptio; idemque liber nunc denuo repertus
 » sit, facere noluimus, quin eodem instituto ac De-
 » cessores nostri p. m. nomen nostrum hic apponere-
 » mus, a. d. 29 Apr. 1760."

J. ALBERTI.

BERNHARDINUS DE MOOR.

J. J. SCHULTENS.

JOANNES VAN SCHELLE.

PETRUS COUWENBURG DU
 BOIS.

EWALDUS HOLLEBEEK.

ARGIDIUS GILLISSEN.

HERMANUS SCHOLTEN.

N. HOOGVLIET.

D. V. D. KEMP.

C. BOERS.

G. J. NANUIS.

PETRUS RIETVELD.

BROËRIUS BROES.

JONA GUILIELMUS DE WA-
 TER.

SERBALDUS FULCO JO. RA-
 VIUS.

M m 2

Jo-

JOANNES VAN VOORST.	ELIAS ANNES BORGFR.
JOANNES CLARISSE.	W. A. VAN HENGEL.
LUCAS SURINGAR.	N. C. KIST.

Dit is hetgeen er te Leiden, ten aanzien van het onderteekenen der Formulieren door de Professoren der Theologie heeft plaats gehad. Aan de overige Hoogescholen, of andere inrigtingen van Hooger Onderwijs, destijds in Nederland bestaande, heeft men, althans naar het getuigenis der Zuid-Hollandsche Synode (zie boven bl. 486), geene zwaarigheid gevonden, het te Dordrecht vastgestelde Onderteekings-formulier voor Theologische Professoren te onderschrijven. Hierdoor zullen dan **SIBRANDUS LUBBERTI** en **JOANNES MACCOVIUS**, destijds Professoren der Theologie te Franeker, **HERMANNUS RAVENSBERGIUS** en **FRANCISCUS GOMARUS** te Groningen, benevens de opvolger van **Tuytus** te Harderwijk bedoeld zijn. Of dezelfde wijze van onderteekening ook in het vervolg aan deze Hoogescholen heeft stand gehouden, is mij niet bekend. Volgens een mondeling bericht van wijlen Prof. **YPEIJ** aan mijnen, toen zijnen, Ambtgenoot Prof. **CLARISSE**, heeft er tusschen de Theologische Faculteit te Harderwijk en de Geldersche Synode werkelijk die overeenkomst plaats gehad, welke te Leiden niet verwezenlijkt werd, zoodat de Professoren het Dordsche Onderschrijving - Formular onderteekenden, maar tevens

vens stem en zitting verkregen ter Synodale Vergadering; een regt echter, waarvan zij later geen gebruik maakten. Te Utrecht schijnt de onderteekening, tijdens de oprigting dier Hoogeschool in 1636, niet te zijn ingevoerd. Zij had er althans later geen plaats, gelijk men niet slechts uit het geschrevene door Prof. HERINGA, in zijn *Berigt aangaande zeven Stellingen*, bl. 56 verv. kan opmaken, maar mij ook van elders gebleken is. Men berustte namelijk in de onderteekening, welke bij het verkrijgen van den graad van *Doctor der Godgeleerdheid* plaats had; en men kon dit ook te eerder doen, daar deze graad door de Hoogleraren, bijna zonder uitzondering, eerst bij de aanvaarding van het Hoogleeraarambt verkregen werd.

Dies te meer verwondert het mij, dat de overgrootte zorgvuldigheid en angstvalligheid, ten aanzien van de onderteekening der Formulieren, door de Nat. Synode van Dordrecht aan den dag gelegd, evenwel de *Doctores Theologiae*, althans zoo veel mij bekend is, zoo geheel heeft over het hoofd gezien. Maar dan moet het ook niet minder bevreemding wekken, dat de Theologische Faculteiten, geheel uit eigene beweging, de *Doctores Theologiae* tot zulk eene onderteekening verplicht hebben.

Te Leiden bezigde men hiertoe een Formulier, hetwelk in het jaar 1629 begonnen is onderteekend te worden.

Het is van den volgenden inhoud:

, Pro-

» Professio ejus, qui ad gradum aliquem in
 » S. S. Theologia, in Academia Lugduno-
 » Batava promovetur.”

Ego sancte coram Deo profiteor me agnoscere,
 » doctrinam, quae in Ecclesiis ex verbo Dei refor-
 » matis, et in Universitate hac Lugduno-Batava pu-
 » blice docetur, Orthodoxam esse scriptisque Pro-
 » pheticis et Apostolicis conformem, atque ita in ea
 » acquiescere, ut in omnibus, quae ratione doctri-
 » nae, Confessioni Ecclesiarum Belgicarum et alia-
 » rum quae eadem sancta harmonia conveniunt; ut
 » quoque Canonibus de articulis antehac in contro-
 » versiam adductis, scilicet de Praedestinatione et
 » connexis, in Dordracena Synodo Nationali, ex Sa-
 » cra Scriptura conceptis, confirmatisque, certa
 » scientia et bona conscientia assentior. Promitto
 » etiam me illis, quae in confessione ibidem recen-
 » sita, et Canonibus supradictis asseruntur, neque
 » dictis neque scriptis contra iturum, quin potius
 » ea ipsa integre docturum, et adversus contradi-
 » centes pro virili defensurum esse, quod ut sancte
 » adsevero, ita quoque huic promissionis formulae
 » propria manu subscribere paratus sum.”

Van wegen het Geschied of Letterkundig belang
 laten wij hier ook de namen volgen dergenen,
 die dit Formulier hebben ondertekend. Zij zijn:
 EGBERTUS GRIM, de Nova-domo Benthemiensis,
 1629; GRIFFINUS HIGGE, Bacalaureus S. Theol. in
 Acad. Oxoniensi, 1630; M. BALTHASAR WILLITS,
 1631;

1631; **WIBBO JANSON ARTHOPAEUS**, Embdanus, 1636; **PETRUS MOLINAEUS**, P. F., 1640; **JACOBUS REVIUS**, Collegii Theologici Regens, 1642; **DANIEL SACHSIUS**, Pastor in Ecclesia Gødana Fris. Orient. 1644; **HENRICUS FLOCKENIUS**, 1645; **D. MASSIS**, Regens Collegii Gallo-Belgici, 1645; **BERNARDUS WIJNGAARDEN**, Ecclesiastes Leydensis, 1645; **JOHANNES VALCKERNIER**, S. Theol. Prof. in Ill. Geldrorum Harderov. Gymnasio, 1646; **GEORGIUS HORN**, Kemnathensis Palatinus, 1648; **ABRAH HEIJDANUS**, Eccles. Belg. apud Leidenses Pastor, 1648; **MICHAEL TORFAEUS**, Magijarus, 1649; **FRIDERICUS SPANHEMIUS**, FRID. FIL., 1653; **FRANCISCUS KOHNE**, Phil. Pract. Professor in Gymnasio Bremensi, 1655; **JOHANNES PASCHASIUS**, 1659; **THEODORUS GALLERUS**, 1660; **JOH. LUDOV. FABRICIUS**, Helvetio-Palatinus, L. A. M. et V. D. M. ac Graec. Lit. in Univers. Heidelbergensi olim Professor Publicus, 1660; **JACOBUS FAREWELLUS**, Anglus, 1661; **DAVID STUARTUS**, 1662; **PETRUS CABELJAU**, Lugd. Batavus, 1662; **FRANCISCUS BURMANNUS**, Lugd. Batavus, 1662; **GUILHELMUS A. SCHAEP**, J. U. D. 1663; **JOHANNES HOGERS**, 1663; **CORNELIUS UIJTHAGE**, 1663; **VALENTINUS KLOPECKI**, Transylvanus, 1664; **MICHAEL RIMA HOMBATHI**, Hungarus, 1665; **ALARDUS DE RAEDT**, Amstelodamensis, 1665; **JOH. LUD. BACKERIUS**, Hagiensis, 1666; **JACOBUS GAILLARDUS**, 1667; **PETRUS VIVAI**, Ungarus, 1668; **GEORGIUS GLJÖRGII**, Transilv., 1669; **GERARDUS MEIJER**, Bernens. 1674; **MELCHIOR LEBBECKER**, Med. Zeland. V. D. M. in Rencasse et Noord-
wel-

welle, 1675; JOH. HENR. COCCEJUS, 1675; JOH. HULSIUS, 1678; CAMPEGIUS VITRINGA, 1679; JOHAN. MAXIMIL. DE L'ANGLE, Regis M. Brit. Cappellanus et Canonicus Cantuar.; JOH. BRAUNIUS. Lutrea-Caesarea Palatin 1680; JEREMIAS STERCKIUS, Berná-belvetus, 1681; STEPHANUS MORINUS, Cadomirensis, 1686; JACOB. TRIGLANDIUS, J. F. J. N., 1686; JOH. PATERSON, Lithuanus, 1686; ISAËCUS Montalbanensis, 1686; MARCUS VAN ES, Gorcomio-Bat., 1686; SAMUEL CAPOSIUS, Pannonius, 1687.

Hier eindigt deze onderteekening. Doch in een ander boek bevindt zich een nieuw Formulier, getiteld: *Formula Subscriptionis Doctorum Theologiae, renovata ex Post-Artis Dordracenis, post perditam priorem*, d. 26 Jun. 1691. Het is met de hand van Prof. Joh. a Mark geschreven en eene woordelijke Latijnche vertaling van het boven (bl. 479 vv.) medegedeelde onderschrijvings-Formulier voor Profesoren, met wegating van het slot: *op poene dat wij — te vrede sullen houden*.

De onderteekenaars zijn: PAULUS HULSIUS, 1691; PETRUS SANTVOORT, 1699; JOH. WESSELUS, 1699; JOH. DE MALNOË, 1699; HENR. PRATANUS, 1699; SALOMON VAN TIL, 1702; ALBERTUS SCHUMACHER, Saxo-Bremensis, 1703; LUDOV. BORGERIUS, Ebrodunensis, 1703; FRANCISCUS FABRICIUS, 1703; JOH. ESS, 1707; JOHANNES A LEEUWEN, 1713; T. H. VAN DEN HONERT, 1714; PHILIPPUS OUSEEL, 1717; J. S. VAN HERMKUISEN, 1720; G. VAN MIDLUM, 1732;

1732; CORN. HUGO VONK, 1735; WILHELMUS VELLINGIUS, 1735; BERNHARDINUS DE MOOR, Bernh. Fil. V. D. M. in Broek, 1736; JOANNES ALBERTI, 1740; JOAN. ESGERS, 1740; C. VAN DER KEMP, 1743; JOAN. PATIJN, 1743; JOAN. JAC. SCHULTENS, A. F., 1743; HIERONIMUS DE WILHEM, 1744; PETRUS CURTENIUS, 1754; JOH. JAC. MEIJER, 1754; HERMANNUS VAN ALPHEN, 1755; JOH. KLENCKE, 1756; CONRADUS HENR. RUNGE, 1758; JOAN. VAN SCHELLE, 1758; FRANCISCUS STERCK, Delf. S. Min. Cand. 1759; PET. COUWENBURG DU BOIS, 1763; E. SCHEIDIUS, 1765; HERM. SCHOLTEN, 1765; PHILIPPUS VAN SWINDEN, JUN., 1766; D. VAN DER KEMP, Rot. Bat. 1766; ANT. CORN. BARKEIJ, Zeelandus, 1767; N. HOGGVLIEET, 1770; P. HOFSTEDÉ, 1770; G. J. NAHUIJS, 1781; PETRUS RIETVELD, 1781; J. VAN NUIJS KLINKENBERG, 1784; BROËRIUS BROES, 1784; J. W. TE WATER; S. F. J. RAVIUS, 1788; JOH. HENR. PAREAU; LUCAS SURINGAR, 1804; E. A. BORGER, 1807; GUIL. TE WATER, 1811; JOH. HENR. VAN DER PALM, 1812; en JACOBUS AMERSFOORT, 1815; — wantna het grootere aantal volgt dergenen, die, na de Academische Organisatie, den Theologischen Doctorgraad hebben verworven.

Het verdient misschien eenige opmerking, dat de onderteekening vroeger steeds van een of ander bij-schrift vergezeld ging. Eerst was het: *manu propria* of *lubens subscripsi*; na Molinaeus: *ex animo* of *ex animo et lubentissime*; na Abr. Heijdanus: *animo et culamo* of *toto animo*; na Joh.

Hul-

Alberti: *lubens et merito*. Hermannus van *l*
is de eerste, die met eene eenvoudige handtee
zich vergenoegde, wiens voorbeeld, eerst met
uitzonderingen, b. v. *haec ex animo juro et*
mitto van Phil. van Swinden, naderhand
voorgang van D. van der Kemp, algemeen g
is. De laatste uitzondering maakt de bekende
Rotterdamsche Leeraar, P. Hofstede, die: *e*
animoque, schreef.

Het onderschrijving Formulier voor Doc
waarvan men zich aan de Hoogeschool te U
tot op onzen tijd bediend heeft (zie boven b
is van den volgenden inhoud:

**Formula Subscriptionis Proponentiu
Candidatorum Ministerii, ut et Doc
ac Licentiatorum.**

**Testamur nos infra scripti Catechesin et Cor
nem Ecclesiarum Belgicarum, cum Canonib
nodi Nationalis Dordracenae, Aⁱ 1619, per
cum verbo Dei convenire, promittimus insup
doctrinam praedictis formulis contentam, q**

doctrinae partem aliquando oboriri, nos illud in vulgus aut inter studiosos non sparsuros, nec Ecclesiam aut Rempubicam aliquam aut Academiam turbaturos, sed cum Facultate Theologica hujus aliarumve ejusdem professionis Academiarum, aut cum Synedrio, Classe, Synodove (sub quibus vivimus) prius communicaturos, nosque ipsorum consiliis et monitis locum daturus, aut saltem ordini et jurisdictioni Ecclesiasticae in Ecclesiis Belgicis receptae subjectos fore.

De onderteekenaars zijn, als *Cand. S. Ministerii*: ENOCH POSSEUS, JAC. FORBESIUS, LUCAS CONTEBELIUS, JOH. BREBEREUS VAN DEN DIJCK, JAC. MIGGRODE, JAC. HOVIUS, NIC. MAMMING, en JOH. LANDURANUS.

Als *Theologiae Doctores* tot 1815: CAROLUS DE MAETS, JOH. HOORNBEECK, ANDREAS ESSENIUS, HIERONYMUS VAN ALPHEN, FRANC. FR. F. BURMANNUS, FRID. ADOLPH. LAMPE, JAC. ELSNER, ALB. VOGET, NIC. NONNEN, DAN. GERDES, J. v. D. HONERT T. H. FIL., SAM. HOEUFPT, JACOBUS ODÉ, DAVID MILL, FRID. JOH. ARN. SCHUMACHER, GEORG. ES. COMARINUS, GUALTH DE BRUIJN, MAT. NETHENIUS, LEON. A. RIJSSSEN, REIN. VOGELSANG, H. J. VAN GALEN, G. SALDENUS, HIER. GUIL. SNABELIUS, JOH. BALT. KIECHENBECKER, JOH. WILHELMIUS, JAC. FAJUS, A. DRIJSSSEN, C. IKEN, ADR. RIJSSER Amstclod., W. E. E. BISTRINA, Hamburgensis, HERM. HENR. SCHUMACHER, SIGISM. NAGIJ, Transylv., WILH. AB

Ia-

500 ONDERTEEK. DER FORMUL. DOOR PROFESSOREN.

IRHOVEN, Sylva-Duc. , GISB. MAT. ELSNERUS, FRANG. BURMANNUS, FR. F. FR. N., CORN. DE GUIJPER, S. H. MANGER, GISB. BONNET, SEBALD. RAVIUS, G. DE HAES, IJ. v. HAMELSVELD, GABR. PHIL. DE OR, Hung., H. v. TOLL, CAR. BOERS, ADR. F., A. DRIJFHOUT, JOH. LIVINGSTON, DOM. THEOPH. HEDDAEUS, Heidelb., CAR. SEGAAR, HERM. ROYAARDS, PH. JAC. BACCHIENE, J. J. HERINGA, EL. F., G. ELIAS, GABR. VAN OORDT en A. J. SNOUCK HURGRONJE. De Utrechtsche Hoogleeraaren der Godgeleerdheid hebben dus op deze lijst geteekend, slechts voor zoo ver zij niet elders reeds den Theologischen Doctor-Graad hadden verkregen.

AFLAAT TE DORDRECHT,

in 1452.

(Als *Bijlage Q* tot de Verhandeling over CUSA.)

De onderstaande Resolutie der Regering van Dordrecht, een geruimen tijd reeds geleden, uit het oude Keurboek dier stad, door den Heer SCHOTEL mij medegegdeeld, maar tot later gebruik sedert weggelegd, viel mij eerst onlangs weder in handen. Doch nu meer dan vroeger trok zij mijne aandacht, als duidelijk in betrekking staande tot den vernieuwden Aflaat, dien de Kardinaal NICOLAAS VAN CUSA, aan de geloovigen in Holland, Zeeland en Friesland, na zijn vertrek verleende, en welken ik in de laatste Bijlage op de Verhandeling van den Heer SVALVE (hier boven bl. 275) heb doen kennen. Volgens den daar medegegdeelden brief behoorde Dordrecht tot die steden in Holland, waar de nieuwe Aflaat kon verkregen worden; en deze Resolutie drukt de zorg uit der Regeering dezer Stad, om bij den grooten toevloed, alles, wat de orde storen, of de aandacht der Pelgrims kwetsen kon, te weren. Het is zoo, de dagteekening van het stuk: *Actum (MCCCC) LI prima Februarii*; schijnt niet te sluiten op den brief des Kardinaals, welke op den 7 Januarij 1452 uit Keulen geteekend is.

is. Maar wij behoeven misschien, om dit verschil van een geheel jaar te veroffenen, zelfs de ligt mogelijke schrijffout, van LI voor LII, niet aan te nemen, daar het bekend is, dat het veeltijds toen nog de gewoonte was, onze beide eerste maanden des jaars, tot het voorgaande te rekenen, en alzoo den 1 Febr. 1451 te schrijven, wanneer het, volgens onze rekening, reeds 1 Febr. 1452 wezen moest, dewijl namelijk het nieuwe jaar eerst met 1 Maart, of, volgens den stijl van het Hof van Holland, met Paaschen een aanvang nam. Doch, welke van deze beide opvattingen ook den voorrang verdienen mag, dit is zeker, dat de termijn voor den Aflaat bestemd, — van Maria Lichtmis tot op de octaaf van Paasschen, of Beloken Paaschen, d. i. 8 dagen na dit Feest, — in beide stukken zoo 'naauwkeurig overeenstemt, dat ik bijna niet twijfelen kan, of deze Resolutie der Regering van Dordrecht, moet als een uitvloeisel der vergunning van den Kardinaal beschouwd worden. In deze tijdsbepaling ligt ook de reden, dat ik dezen Dordschen Aflaat, niet tot den Jubel-Aflaat, die nog voor de komst van den Kardinaal plaats had, brengen kan, als van welken het *Magnum Chronicon Belgicum* (ed. PISTORI, Francof. 1654. p. 380) ons meldt: dat hij, voor het geheele jaar 1451, aan de stad Mechelen werd toegestaan. Na dit te hebben aangemerkt laat ik de Resolutie met de aantekeningen van den Hr. SCHOTTEL volgen.

N. C. K.

G R A-

GRACIE EN ROEMSCH OFFLAET.

Actum LI prima Februarii.

Alsoo wt bevel der gueder lueden by sommige wt nernstige vervolck verworven ende vercregen ist gracie ende roemsch offlaet bynnen deser stede (*Dordrecht*), twelck bi den heeren van dē Capittel en priesterscep ter groter-kerc ende vā den cloesteren eerwaerdelic inghehaelt ende ontfangen ist, mitsgaders (van) den gueden luden van der stede, ende ingaen sall op onser Vrouwen dach te lichtmisse naestcoemende ende sal geduren tot beloke paassdach toe naestcoemende, en dien dach aldaer op die goeden luden alzoe verre als in hem (*) ist verdragen syn, dengenen te voorderen, die dese gracie ende offlaet alhier versoeken willen ende verdienen.

En hebben denselven, die hier comen sullen wt Holland, Zeland ende Vriesland om desen offlaet te verdienen, die geen vianden en syn ons genadichs Heeren van Burgondien (†), noch ballinch synre landen van Hollant, noch die in scepenen brieven bynnen onscere steden nyet verbonden en syn, gegunt ende gegeven, gunnen ende geven een vry vast en zeecker geleyde vylich bynnen onser stede te comen,

(*) Mēn schreef onverschillig *hem* en *hen*. НУТДКО-
 РЕВ ОР СТОКЕ I. 98. *Verdragen* d. i overeenkomen.

(†) PHILIPS I.

men, te meren (*), te keeren ende weder van daer te scheydene den tyt durende, dat deze gracie ende offlaet staen sullen, off hyer ende binnen drye dagen na der stede wedersegghen, sonder arch ende list.

Voert, om meere rust ende vrede bynnen der stede te houden, so gebieden de guede luden dat nyement bynnen der tyt van deser gracie durende twist noch vechterie en maeck op al sulke boete als tkeurboeck daer off inhoudt viervout te betalen.

Voert, om dat volc the meer in devotien te houden so gebieden die guede luden, dat nyement ten tyt van gracie voern. by nae der stede *dansspul (†)* en hantier op ter straaten 't sy mann oft wyff off jongh.

(*) *Meren*, *merren*, *marren*, *morari*, vertoeven.

(†) *Dansspul hantier*. Hier wordt bedoeld op het dansen met zwaarden en stokken, een spel bij onze Voorouders zeer gewild en van de Romeinen ontleend, aan welke wij de meeste onzer spelen te danken hebben. Over de *Sweerd dansers* en *danserssen* wordt in Keur- en Klepboeken der 14de en 15de eeuw gesproken. In de 16de en het begin der 17de eeuw komen zij nog voor in de *danshuizen*, die van de 15de eeuw af dagteekenen. De wijze waarop onze vaderen met en tusschen zwaarden dansten, wordt vermeld bij KILIAEK, *sweerd dans. » Pyrrhice: ar- » muta saltatio, qua pugnae simulacrum imitantur iuvenes » summa agilitate: chorea gladiatoria: chorea inter et super » gladios strictos.*” Over de *pyrricha*, behalve de bekende Schrijvers over de Romeinsche Oudheden, J. C. BURK-GEARS, *de Ludis privatis ac domesticis veterum* (Lugduni 1627. fol.) pag. 41.

jongh knechten oft meyssens by nacht oft by dage gaend oft loepende met swaerden oft met stocken noch anders in geenre wys op corectie van scepenen.

Dat geen vroutgens van lichten leven den tyt van gracie durende nergens sitten en sullen bynnen der stede noch woenstede hebben dan over die oude graft (die buten der stede gaet) noch op ter straten nyet comen en sullen op haer opperste cleedt ende corectie van Scepenen.

Dat nyement geen honden en houw gaende op ter straten by dage oft by nachte, den tyt van gracie durende op corectie van Scepenen, ende waert dat yement van pelgryms van eenig hout gebeten oft gequest worde, dat soude men honden en verhalen om betering te doen om den genen die die honden onthilden.

Dat nyement den nachtganghers den tyt der gracie durende, die van gesetter penitentie haren omganc ende devotie in der nacht doen sullen, en misdooe noch aen en ranss noch en misseg (*) op corectie van Scepenen.

Dat nyement na X uren in den avont tavernen open houw op corectie van Scepenen.

Dat nyement van bynnen oft van buyten hokelomsche schilden oft penninxgens (†) hier bynnen en
breng

(*) *Misseghen*. Maledicere, lasteren, schenden.

(†) *Heukelomsche schilden* of *penninxgens* zijn, noch door de tot ons gekomene oude Ordinantien op het Muntwe-
IX Deel. N u zen,

breng noch gangbaer en maeck in 't ontfangen noch in 't wtgeven op X pont ende corectie van Scepenen.

Dat nyement den tijt van gracie durende bynnen den stede waghenspull (*) noch doeckenspull en hantier op corectie van Scepenen.

Dat geen kynderen noch jong knechts met hoe-
pen

zen, noch door overgebleven geldsoort van dien stampel bekend. De H. S. waren hoogst waarschijnlijk gouden muntstukken, in waarde gelijk met de Hollandsche schilden en behoorden te kunnen gelden *veertig Hollandsche grooten*. Het blijkt echter, dat dezelve eene mindere waarde moeten hebben ingehouden, omdat het invoeren van deze soort te *Dordrecht* verboden werd, 'dewijl ter gelegenheid van den Aflaat veel volks van buiten stond in de stad te komen. De munten van den meerderen zoowel als van den minderen waren *wettiglijk* niet verder gangbaar dan de grenzen strekten van hen, die dezelve hadden doen stampelen; alzoo had de stad *Dordrecht* het volste regt om het linnen brengen der Heukelomsche Schilden en Penningen te verbieden; een maatregel tegen het invoeren van vreemde muntsoorten in *Frankrijk* en hier te Lande gebrunkelijk. Daarenboven had JAN VAN ARKEL, Heer van *Heukelom* en *Loenen*, gestorven in het jaar 1465, munt geslagen op den naam van Hertog PHILIPS van *Bourgondien* en dat nog zeer vervalscht. De onaangenaamheden, die hij zich daardoor berokkende, zijn genoegzaam uit de Geschiedenis bekend.

De *Heukelomsche penningkens*, die waarschijnlijk ook van eene slechte gehalte zullen geweest zijn, waren Zilveren munt.

(*) *Waghenspull*, ludi scenici, ludi, spectaculum, wel te onderscheiden van *Waghsapul*, b. v.: dobbelen enz. *Doeckenspull* is hetzelfde met onze *Chinesche Schimmen*.

pen en lopen after straten op corectie van Scepenen en die boeten te verhaelen aen de Ouders daer sy wonen.

Dat die jong Wiven des Saterdaghes haer straten schoen maken, ende schoen houden op al sulcke boete als 't keurboecc of inhoud en corectie van Scepenen.

Dat geen zangers noch goechelaers den tyt der gracie durende totter luden husen en gaen om zanck en spull te hantieren op corectie van Scepenen.

JOH. UIJTENBOGAERD.

(*Ex advers. autogr. J. SMETH.*)

» J. Uytengardus olim Hagae foeminas quasdam nobiles, quae pectus mammasque nudabant, publice, amice, acriterque monuit a turpi habitu ut abstinerent, nec aliis scandalum darent. Cum apud illas repetita saepius monitione nil proficeret, adjecit tandem minas, si prae fracte obdurent, se publice digito eas pro concione demonstraturum: *daer, daer siltense!* simulque manum in eas intendit, atque adeo omnibus auditoribus designavit."

» Alias e suggestu salsarium projecit, ut linteum haberent, quo mammas tegerent."

ITINERARIUM
GERARDI GELDENIAURII NOVIOMAGI,
 ANTVERPIA VITEBERGAM,

Anno 1525.

(Ex autographo Ger. Geldenh. Noviom. (*))
 editit L. J. F. JANSSEN.)

A. 1525.

» Hoc anno, decima septima Septembris, profectus sum ab Antverpia ad Veterem Silvam [*Oudenbosch*]; sunt miliaria p. m. septem. Hinc navigavimus Dordracum, miliaria quinque; hinc Rotterdamum, sunt miliaria tria. A Roterodamo Delfos, miliaria duo: a Delfis in Hagam, miliare unum; ab Haga Leidas, tria miliaria; hinc Harlemum, quinque miliaria. Ab Harlemo Amstelodamum sunt quatuor miliaria. Ab Amstelodamo Campos navigavimus, sunt miliaria undecim; hinc Daventriam usque ascendendo navigio Isulam, sunt miliaria quinque. A Daventria Osnaburgum, per oppidula Oldensalam, Scuttorpian, Rhoenos, Bevergariam, sunt miliaria quatuordecim. Ab Osnaburgo, per oppidula Wils-
 hu-

(*) De Cod. Geldenhaurii autogr. Cf. *Archief*, Dec. VI. bl. 154.

num Cothenum, civitatis Secretarium; Gerardum Mondicenum, Ludolphum Hermannum, Jacobum Winsemium, Patricios: Johannem Lydium, Johannem Rodium, Georgium Ritenum, fratrum ministros.

Osnaburgi salutavimus Doctorem Heckerum, Augustiniani Instituti, cui quum Johannis Wordeni martyrium narrarem, prae gaudio flere coepit, Deoque gratias egit. Salutavimus et Johannem Meypensem et discipulum ipsius, comitem Tekenaeburgium.

Bremis excepit nos, nolentes fere, hospitio, Jacobus praepositus, concionator, et amicis fratribusque in itinere per literas commendavit.

Cellae salutavimus D. Godscalcum Crusium, Ducis Luneburgii concionatorem et alios fratres multos.

Brunsvici hospitabamur apud Johannem Peltenum, hospitalitate erga fratres et peregrinos insignem.

Magdeburgi pransi sumus apud Nicolaum Amsdorphi, una cum Johanne Horneburgio, qui propter Euangelium ibi exulabat. §

Vittebergae doctor Martinus Lutherus enarrabat germanice Exodum.

Philippus Melanchton, Orationes Ciceronis.

Johannes Pomeranus, epistolas Pauli.

Justus Jonas, Euangelium Matthaei.

Matthaeus Aurigallus, docebat Hebraice.

Johannes Longicampianus, declarabat magna diligentia Sphaeram Procli.

Ceremoniae apud eos, qui Euangelium suscipere, liberae sunt. Canuntur hymni et Psalmi, modo latine, modo germanice, prout congregationi placuerit. Sacramentum corporis et sanguinis Domini sub speciebus panis et vini administratur. Nullus ostiatim mendicat. Egeni publicis eleemosynis aluntur. Seniores et ministri communibus suffragiis eliguntur, et per Orationem Dominicam et manuum impositionem fratribus consignantur. Quantum ad vestes, cibos, jejunia, ferias, pertinet, omnia libera sunt. Sola fides et charitas praedicatur et urgetur. Non desunt tamen — ut semper — falsi fratres, qui tam sancta studia interdum turbare conentur.

Soror Ducis Frederici, uxor Ducis Lunaeburgi, etc., hoc anno filiam suam monialem, ex monasterio, materno praecepto abstulit.

Albertus Marchio Brandenburgius cet. magnus Prussiae Magister ordinis militum Teutonicorum cet. Euangelium cum suis suscepit, et filiam Ducis Holsatiae uxorem duxit.

Anno 1525, 19 Octobris primo Missam germanice canere coeperunt Witebergae, me praesente.

Item 24 Octobris pransi sumus apud D. Carlstadium, in pago quodam non procul a Witeberga. Die 27 Octobris fui Torguae, una cum Nicolao Bruxellano et salutavimus Gabrielem Annemontanum, quem etiam concionantem, praesentibus Principibus Johannis, et Francisco duce Luneburgio etc., audivimus.

Witebergae est arx, picturis Lucae Saxonis, Bibliothecaque insignis.

Albis fluvius haud procul a Witeberga praeterlabitur, in quo dum Guilielmus Nesenus, vir Doctissimus, incautius navigat, subversus est, magno sui desyderio apud bonarum artium cultores relicto. Pons est super Albim ligneus, firmi pulcherrimique operis, habens fornices (si bene memini) tredecim. Non memini me videre pontem ligneum, qui huic firmitate et pulcritudine comparari possit.

Octavo Novembris reliquimus Wittebergam. Item, die decima tertia Novembris, juxta silvam, quae vulgo dicitur Bastavum, non procul a pago Cremelinga, qui uno miliario est supra Brunsvicum, a duobus latronibus, qui nos tribus miliaribus comitati fuerant et multa de Euangelio contulerant, in terram prostratus et duobus acceptis vulneribus, graviter vulneratus rebusque meis omnibus spoliatus sum. Latrones eadem hora adprehensi poenas dedere. Res tamen meae a duobus Nobilibus, Levino a Veltheim et Ascanio a Cram, in hanc usque diem detinentur. Brunsvici excepit me humanissime Johannes Peltenus et Samaritanum Euangelium erga me imitatus est. Nec est fraudandus hoc loco laude sua quidam lapicida Henricus, civis Brunsvicensis, qui me semianimem e terra levavit et Brunsvicum, eodem die, multo labore introduxit. Benedictus Dominus Deus Israël, in saeculorum saecula, Amen."

TABACK-DRINCKEN.

(Medegedeeld door Mr. W. C. ACKERSDIJK.)

Bij het medegedeelde in het VIIIe Deel, bl. 410, wegens het toerekenen van het *Taback-drincken*, als eene zonde bij de Hervormde Kerkleeraars hier te Lande in 1670, kan men voegen, dat dit omtrent denzelfden tijd ook plaats had bij de Roomsche Katholieke Geestelijken. — Den 12 Maart 1668 vervaardigde JOANNES, *Episcopus Castoriensis, Vicarius Apostolicus*, voor de Priesters onder zijne Missie, voorschriften, welke, onder den titel: *Constitutiones servandae a Presbyteris in Foed. Belg. laborantibus. Bruxellis apud Fr. Foppens, A^o. 1668. 8°.*, in het licht zijn gegeven. Daarin leest men p. 15 en 16: » Tabacum ut vocant, vel aliquid » simile, sumere ante celebrationem (Eucharistiae) » omnino prohibemus, quocunque praetextu, medicinae vel sanitatis, id demum fiat. Aliis vero temporibus non nisi urgentibus utantur causis, numquam vero ut pareant voluptati, quae illos decet, » qui ambulant uti inimici crucis Christi, quorum » finis interitus, et quorum Deus venter est, non » vero illos, quibus convenit societas passionum Christi, et ut sint configurati morti ejus. »

T E S T A M E N T

VAN

J O F F R O U

HELENA VAN LALAING.

(Uit het Archief van Culenborg, medegedeeld
door Dr. G. D. J. SCHOTEL.)

Op huyden dato van desen is vur my Notaris, item vur ons Henrick die Rueke, Scepenborgemr. ende Gerryt Willemsz. Schepenen der stadt Culenborch (als Schepenen ende medegetuygen hiertoe specialycken geroepen) gecompareert, die Ed. erentycke ende deugentsame joffrou, Helena van Lalaing, nagelaten wedue van Sa. Melchior van Culenborch Hubertsz (in zynen leven Stadtholder tot Culenborch) gesont van lichaem, haerder vyff sinnen ende volcommen verstande machtich, soe dat claerlick blyckende was, ende heeft mit goeden wel voorbedachten berade verclaert, alsoe sy by haeren wtersten wille onder anderen gedisponceert heeft, dat soe vele aengaet hare wtfaert ende anders, wat men gewoonlick is te doin naer costume der Kercken van Sinte Barbaren binnen Culenborch, sy begeert, ende verclaert heeft te wesen haren wtersten

Kercke binnen Culenborch mitt huere suppoosten twintich stuers alle jaer eeuwelick ende erfelick, daer voer Deken ende Capitle met heuren suppoosten voorn. gehouden sullen wesen alle tyt op haren sterffdach te houden een memorie en de tsauonts vigelie na gewoonte heurder Kercken mit oick des anderen daechs ter hoochmisse tyde tot elke reyse te doen stellen op haer graft twee wassen keersen, ende daer te comen lesen die twee psalmen miserere ende deprofondis mit die collect daer toe dienende. Ende soe wat penn. jaerlicx van de vursz. drie mergen Landts boven die vurscreven twintich stui. commen sullen, deselve ouerschietende penn. wil sy comparante dat by d' poth oft heyligengeestmrs. vurscreuen in der tyt jaerlicx ende ende alle jaer naer haer eerste jaergetyde beginnende, aen wittebroot aen de gemeyn. armen gedistribueert sullen werden, naer ouder gewoontten deser stadt Culenborch, ende dat soe verde als die penningen strecken mogen.

Item will sy comparante dat men geeft van haren gereetsten goeden op hare begraunge den gerechten gemeenen armen an wittebroot drie mauwer weyts, op haer soeuendach drie mauwer weyts, op haer maenstondt drie mauwer weyts, ende op haer eerste jaergetyde drie mauwer weyts, all an wittebroot, ende den gemeenen armen gdeylt. Ende dat men noch aen hondert ende twaelff arme personen, die van aelmoessen leven ende die ouer die derttich jaren oudt syn elcx eenen stuver brabant sal geuen

bin-

wyns, ende daer noch toe over 't gemeyne convent ses gulden daer voer sy gehouden sullen wesen der voorn. comparante een wtfact te doen ende neerstelick voer haer ziele te bidden. Noch soo geeft sy Sinte Barbaren Kercke hondert gulden. Item die broederschap van het hoochweerdige heylige Sacrament veertich gulden tot boecken ende ornamenten. Die broederschap van onse Lieve Vrouwe ses gulden, van Sinte Barbaren drie gulden ende die broederschap van Sint Jan drie gulden. Noch soo geeft sy comparante voorn. Sint Johans Kercke in de nyeuwstadt der Kercke van Ouerdingen, van Sydervelt ende van Honswyck elcx drie glden.

Item begeert sy comparante voorn. an Deken ende Capittelle van Sinte Barbaren vurscreuen, dat sy haer een wtfact willen doen met een singende misse van Reginem opt choer van unser Lieuer Vrouwen mit Diaken en Subdiakenen daer voer sy hebben sullen drie gulden, die sy distribueren sullen an heur suppoosten, cappellaen, coster ende choralen, naer gewoonten huerder Kercken, ende de broederschap van uns Lieve Vrouwe voer het waslicht sal noch hier boven hebben twaelff stuers over die vurscreve misse.

Item wijl ende begeert sy comparante voorn. dat men verkiese op haer begrauinge vier arme manspersoonen, die men gemeenlick huylers noempt, dat men se geeft elcx drie ellen swarts, ende daer toe, soe duck sy geroupen oft versocht worden om op haer graft te commen stacn ter vigelie ende ter
mis-

missen tyt mit heur toortsen, elcx eenen halvenstuver. Noch soe maect ende geeft sy comparante Johan Jan Claess. haren Renthr. bouen syn jaerliex loon eens die some van ses ende dertich carolusg. tot twintich stuuers brabant den gulden gerekent, soe verde hy ten overlyden van voirn. comparante in haeren dienst noch is, das hy gehouden werdt eenen rouwmantel te maecken. Item hare andere knecht ende maechden, die op der voirn. comparanten sterfdach in haren dienste beuonden sullen werden, ende die haer langer als een geheel jaer gedient sullen hebben, maeckt sy voer hare rouwclederen elcx twaloff carolusg. ten pryse als bouen enz. enz.

Aldus gedaen tot Culenborch desen lesten
dach van September a^o LXXIII.

Deze *Helena* was de natuurlijke dochter van *Anthons van Lalaing*, Heer van Montigny, Culenborg, Borselen, Hoogstraten; Ridder van het Gulde Vlies; gehuwd 11 April 1509 met *Elizabeth van Culenborg*. Zij huwde A^o. 1514 met *Melchior van Culenborg*, zoon van *Hubert*, een der dertig bastaarden van *Gerard van Culenborg*. Zij had een' broeder *PHILIPS*, wiens zoon *Jacques*, Heer van Mailleries, haar erfgenaam werd.

B R I E F
 VAN
 P R I N S W I L L E M I,
 BETREUFENDE
 DE STICHTING DER LEIDSCHIE HOOGESCHOOL.

Dat men bij de stichting der Hoogeschool te Leiden, in de eerste plaats, de behoefte en het belang der Nederlandsche Hervormde Kerk op het oog had, is evenmin door den Schrijver van de *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool* (I D. bl. 3), als door die van de *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk* (I D. bl. 266 vv.) op zijde geschoven. De eerstgemelde geeft als het belangrijk oogmerk harer stichting uitdrukkelijk op: „om de ontluikende en meer en meer toenemende Hervormde Kerk van bekwame Leeraren te voorzien, en daardoor de zaak van Godsdienst en vrijheid met een krachtig bolwerk te versterken.”

Intusschen zocht ik naar een meer stellig bewijs voor deze verzekering meermalen te vergeefs. Want, gelijk in de openbare stukken, welke op die stichting betrekking hebben, deze bedoeling nergens, zoo veel ik weet, regtstreeks is uitgedrukt, scheen ook de vroegste toestand der Theologische Faculteit voor dezelve minder te pleiten. In de *Gesch. der Nederl. Herv.*

» Quas ad me de negotio D. Danaci Literas scrip-
 » sistis vidi non sine animi molestia ; quod satis in-
 » telligam ep absente Theologicam Scholam desertam
 » fore. *Mihi sane, cum primum auctor essem*
 » *instituendae Scholae, illud imprimis proposi-*
 » *tum erat, ut studii Theologici prima et summa*
 » *haberetur ratio.* Gratum mihi fecissetis si causas
 » veniae ab ipso petitae Literis vestris explicassetis,
 » quod tamen ex aliorum Literis intellexi, illud ad
 » Ordines Hollandiae perscribo ; simul moneo, ut suam
 » mea cum auctoritate conjungant, videantque ut
 » quam primum isti malo remedium afferatur. Interim
 » ut D. Danaci consilium suspendatur vestro et meo
 » nomine apud illum agite. Quantum enim in me
 » erit, tantum enitar ut istud malum ex Ecclesia et
 » schola tollatur, meamque operam rebus vestris
 » libenter semper impendam. Valete X Martii 1582,
 » Antverpiae."

» Universo vestro Ordini deditus
 » GUILLUS A NASSAU."

Inscriptio erat :

» Mag.co Dno, Ornatiss.is Doctis-
 » simisque viris, Rectori, Doctori-
 » bus et Professoribus Academiae
 » Lugdunensis."

N. C. K.

HENRICUS ROSAEUS, Predikant te 's Hag
vroeger de gunsteling van JOH. WTTENBOGA
had, door vele ontvangen weldaden, aan deze
verplichting. Het was op voorspraak van
BOGAERT, den vriend zijns vaders, Predikant
kerkerk, dat de jonge ROSAEUS in het *Stat*
legie te Leiden werd opgenomen; en toen
nevens anderen, *om zekere insolentien in 't*
begaen, daaruit gezet werd, was het v
WTTENBOGAERT, door wiens bezorging hij t
furt, onder VORSTIUS, zijne studien kond
zetten, en vervolgens te Vriemerssum, in he
schap Meurs, tot Predikant werd aangestel
deuzelfden invloed was hij te Wezel, ten h
Weduwe François aux Brebis, later de vrc
WTTENBOGAERT, gastvrij ontvangen. En to
1607, in 's llage beroepen was, werd hij
door WTTENBOGAERT als een vertrouwde vr
handeld. WTTENBOGAERT deed zulks te me

tegen de *preciese* onderteekening van den Catechismus zwaarigheid gemaakt had. WTTENBOGAERT gaf dan ook de eerste Remonstrantie, vóór dat zij werd overgegeven, eerst aan ROSAEUS te lezen: ofschoon deze toen reeds, eenigermate bleek van denkwijze veranderd te zijn; gelijk hij zich dan ook, vóór sedert 1615, meer openlijk tegen WTTENBOGAERT en voor de Contra-Remonstranten begon te vereren, en zelfs in zijne Predikatiën met hevigheid uit te varen. Dit alles wordt aldus door WTTENBOGAERT verhaald, in zijne *Verantwoordingh*, 2de druk 1643, bl. 70 verv.

Later, toen WTTENBOGAERT uitlandig en zijne goederen verbeurd verklaard waren, ontzag ROSAEUS zich niet, bij Zijne Hoogheid en de Staten mocite te doen, dat het huis van zijnen voormaligen vriend en ambtgenoot, en in hetwelk hij zoo meenige gastvrijheid ondervonden had, tot zijn gebruik mogt worden afgestaan; hetwelk hem ook, doch eerst na den dood van Z. H., in 1625 gelukte, en waarover ROSAEUS, zelfs door zijnen eigen aanhang, zeer gelasterd werd (Zie t. a. pl. bl. 267, 268.). Toen evenwel de huisvrouw van WTTENBOGAERT, in 1630, op zekere voorwaarden, in het bezit van haar huis werd hersteld, ondervond zij den grootsten tegenstand van ROSAEUS, die namelijk het huis, niet dan op uitdrukkelijken last der Heeren Staten verlaten wilde.

Met deze gebeurtenis stond de omstandigheid in
ver-

ten aanzien van het gebeurde met het huis, weet ik niet. Althans in de *Resolutien der Staten van Holland*, over het jaar 1630, is daarvan niets te ontdekken. Maar het verwondert mij, dat TRIGLAND, in zijne *Kerkelijke Geschiedenisse*, op dit geheele geval niet terug komt. Dat anders de Zuid-Hollandsche Synode er op uit was, om bijzonder ook het gedrag van ROSAEUS te zuiveren, en haren Geschiedschrijver daartoe in staat te stellen, zien wij in het aangeteekende uit de Handel. der Synode te Delft in 1648 (*Archief*, D. VII. bl. 265.). De verdediging van ROSAEUS bij TRIGLAND, t. a. pl. bl. 873–889, is flauw, en toont, in allen gevalle, dat hij een onrustig mensch geweest is.

N. C. K.

In het Request van de Visitatores Libr
geinsereerd in de Resolutie der Staten Genera
Junij 1668, vindt men aangeteckend, dat in
laatste visitatie der Synodale Schriften, door n
keurig nazien (!!), gevonden zijn de *Post-Acta*
Synodi Nationalis, welke Post-Acta men vele
na den anderen vermeend had vermist en ve
te zijn.

Te dier gelegenheid verzochten Gedeputeerde
Synoden, dat de voorn. Schriften behoorlijk
ten worden ingebonden, en in eene Kist be
worden, alsmede dat de *Post-Acta* mogten w
authentice gedrukt; hetgeen werd toegestaan.

Vervolgens leest men voor de geschreven
het volgende :

„ Den 14 Aug. 1668 is de nieuwe Kist gebri
de kleine vertreckamer, waar op de Tafel g
zijn al de nieuw gebonden Volumina in hare
van 't A B C., omme van de Leden van
Hoorn. Vergadering gezien te connen worden

mogenden zijn gegaan in de Kamer van Hare Hoogmogenden, om rapport te doen, dat de Commissie van Hare Hoog Mog., gegeven den 14 Junij, volvoert was, welke weder gekeert zijnde in de Vertreckamer, zoo zijn 18 Volumina, van A tot S inclus, zijnde S het nieuwe Register, met het Authentique, dat gebonden is in Volumine sub Lit. A, gecollationeert, ende te accorderen bevonden is, in de nieuwe Kiste gelegd, de Kiste gesloten, en alzoo onze Commissie geëindigd zijnde, hebben geteekend:

H. SCHOTANUS

à STARRINGA.

GODEFRIDUS LAMOTIUS

Eccl. Hagiensis

Deputatorum h. t.

Praeses."

JOHAN VAN SCAECK.

P. PLATEVOET, ghe-naemt

PLANCIUS, Coelus

Deputatorum Scriba."

Het bovenstaande authentieke berigt, door mij uit de *Acta*, in de Kloosterkerk in 's Hage berustende, afgeschreven, strekke ter opheldering van hetgeen door mij reeds gemeld is *Kerkregt*, D. II. bl. 185, 186 en 433.

H. J. R.

KERK-

KERKBESTUUR IN DRENTHE,

GEDURENDE DEN TIJD DER REPUBLIEK.

Toen Drenthe nog een afzonderlijk Landschap was, werd de Kerk in hetzelfde geheel geregeerd door den Staat. Er werd, ja, alle drie jaren eene *Synode* gehouden, maar die had een zeer politiek aanzien. Tegenwoordig waren altijd bij dezelve een Edelman, repraesenterende den Erfstadhouder, drie Gecommitteerden uit het Collegie van Gedeputeerde Staten, een Raad en Secretaris en een Raad en Landsschrijver. De eerstgemelde regeerde vooral de geheele Synode. Na dat dezelve geopend was met eene Leerrede, gehouden door eenen, door de Provinciale Regering daartoe benoemen, Predikant, en de Praeses een openingsgebed gedaan had, deed de Repraesentant des Stadhouders eene breedvoerige aanspraak, eerst aan de Edel Mogende Heeren Commissarissen politiek, en dan aan de leden der Synode. In deze aanspraak, welke woordelijk in de Acten komen moest, gaf hij gewoonlijk, meer of minder sterk naar de omstandigheden, te kennen, dat hij gehoorzaamheid aan de Overheid, die waken wilde tegen alle verandering in de leer en in de Kerkelijke wetten, van de Synode verwachtte. Deze aanspraak
werd

werd door den Praeses beantwoord, welke zijne rede eerst rigtte aan den Repraesentant des Stadhouders, dan aan de Commissarissen politiek, en eindelijk aan zijne medeleden. Het gebeurde wel eens, dat een Praeses, bij elk van de drie toespraken, eene bijbelplaats ten grondslag van dezelve legde, en dan werden dezelve wel eens extraordinair breedvoerig, maar ook wel eens zeer vreemd. Bij de sluiting der Synode werden er wederom wederkeerige aanspraken gedaan, waarin men elkander grooten lof toezwaaide en overvloedig zegende, maar die waren doorgaans korter. De Synode duurde gewoonlijk drie of vier dagen, en in dezelve moesten de Novitii, d. i. die in de laatste drie jaren Predikanten in Drenthe geworden waren, ieder eene preek van een uur doen. Deze preeken werden door de Vergadering beoordeeld, en zij werd ook met eene leerrede van eenen der Leden besloten. Op deze Synode benoemden de politieke Heeren telkens drie Visitatoren, uit elke Classis eenen. Deze namen tusschen de Synodale Vergaderingen, drie jaren lang, de zaken waar; raadpleegden over voorkomende zaken met de Classen, maar meest met Drost en Gedeputeerden; en rapporteerden vervolgens aan de Synode; maar hun rapport bestond gewoonlijk alleen daarin, dat zij de Gravamina politica telkens dadelijk ter tafel van Hun Ed. Mog. hadden gebragt, en dat hun geene Gravamina Ecclesiastica waren voorgekomen, die dienden ter tafel der Synode gebragt te worden. Zoo had de Synode altijd wei-

weinig te behandelen, en kwam er, behalve de aanspraken, niet veel belangrijks in hare Acten. De politieken berigtten, wie Visitatoren zouden zijn, die dan ook benoemd werden tot Moderatoren der volgende Synode, wie ad Autographa zouden gaan, enz. De Weduwenkas werd nagezien. De Guliksche brieven van dankzegging werden gelezen en werd besloten daar henen weder ondersteuning te zullen zenden.

Waren er brieven ingekomen, of hadden de Classen Gravamina, de politieke Heeren werden daarover om praeadvies gevraagd, en dat ging altijd door. Ook beslisten deze, of de vragen in de Gravamina gedaan, onderwerpen van deliberatie voor de Synode konden zijn of niet, en, als dezelve zaken betroffen, die door de Regering moesten behandeld worden, of zij die ter tafel hunner Committenten wilden brengen, of niet.

Van af 1793 tot 1805 is er, om de omstandigheden des tijds, geene Drentsche Synode gehouden. In 1805 is er weêr eene Vergadering geweest, in 1808 niet, schoon dat anders het Synodaal jaar was. In 1809 is er nog eene Synodus Contracta gehouden, en die was de laatste.

LANG EN KORT HAAR.

Bij hetgeen aangaande den dragt van lang en kort haar, bl. 326 van VIIIe Deel, in dit *Archief* vermeld wordt, mag men voegen het daarover opzettelijk geschrevene door den beroemden Boxhorn, onder den titel: *Spiegel tien van 't lanck hayr ende hayrlocken der oude Hollanders en Zeelanders. Middelburg 1644.* — en *Spiegeljen, vertoonende 't cort hayr bij de Hollanders en Zeelanders joncst ghedragen, ende van vreemden ontleent. Ald. 1644. 12.*

Welk een ijveraar de anders geleerde en verdienstelijke Boxhorn tegen het korte haar geweest is, kan, behalve het aangevoerde geschrift, ook zijn, door SUYDERHOFF heerlijk uitgevoerd, portrait getuigen. Het vervaarlijk lange hoofdhaar waarmede hij daar is afgebeeld, toont, dat hij bij woorden ook daden gevoegd heeft.

Tegen het geschrift van Boxhorn was gerigt de: *Predicatie van 't langhe hair, over 1 Cor. XI: 14, gedaen door JACOBUS BORSTIUS, Bed. des Goddel. Woorts binnen Dordrecht. Ghedruckt in 't jaer 1645.* Aldaar wordt onder anderen, bl. 51 gezegd: „dat de Predicanten, tot noch toe, het lang hayr niet hebben kunnen achten voor een teecken van zedige aensienlycheyt en dechtighey, of voor een middel om haer personen en woorden in ontsagh en achttinge te brengen; maer hebben 't gansch oneerlyck, onbetaemlyck en onstichtelyck geoordeelt voor alle maanen, en besonder voor lieden van haere ordre; gelyck dat uyt veele Synoden blycken kan.”

Wei-

Werkelijk had ook de Zuid-Hollandsche Synode te Gouda in 1642, Art. 55, besloten: „Lichtveerdigheden in banketten en maelyden, oneerbare dracht, *wild haer* van mans en vrouwen, enz. is censurabel.” Die te Brielle 1643, Art. 51, „men sal acht nemen op de habituatie en *lang haer* van sommige studenten en Proponenten.” En de Geldersche Synode, in het zelfde jaar, te Harderwijk vergaderd, besloot Art. 24, bij de resolutiën, dienaangaande in Zuid-Holland en Overijssel genomen, te voegen: „dat niet alleen de Classen daerop voortaan neerstelick sullen acht te nemen hebben, dat noch Predikanten noch Proponenten onder haer *in habitu* ofte *langh hayr* eenighe ernisse aen de eenvoudigen comen te geven, maer dat ook de Professoren en Regenten versocht worden om mede soodanighe acht te nemen op de Studenten in de Theologie.”

Intusschen mishagde de preek van BORSTIUS ook aan de Zuid-Hollandsche Synode. Hare handelingen te Woerden, 1645, Art. 22, houden in: „Het uytgeven van seekere predicatie Di BORSTIUS over I Cor. XI mishaecht de Synode en wort het reglement vant Classis van Dordrecht tegen het uytgeven van boecken geratificeert.” en Art. 32: „De Synode staet toe dat men het *wilt haer* wel bestraffe, maer dat men hem onthouden sal van schrijven.” Eindelijk besloot de Synode te Buren in 1646, Art. 26: van 't schryven van *langh haer* ist nu tot Dordrecht in rust, ende die Synode oock antwoort van D. SALMASIUS ontfangen hebbende, laet het nu daer by rusten.” — Het werd indedaad ook tijd!

N. C. K.

B IJ-

B I J D R A G E
 TOT DE
 G E S C H I E D E N I S
 DER
 E V A N G E L I S C H E G E Z A N G E N.

—
's Gravenhage, den 31 Maart 1834.

DE COMMISSARIS-GENERAAL van het
 Departement der Monden van
 de Maas, aan de Kerkenraden
 van het Departement.

W E L E E R W A A R D E H E E R E N !

De zucht om de inwendige rust in alle deelen van mijn departement, zoo veel in mij is, te helpen bevorderd, en het verlangen, dat de goede ingezetenen, door hartelijke tevredenheid, de vruchten smaken der zegeningen, welke de Voorzienigheid ons, door de herstelling van het Doorluchtig Huis van Oranje, geschonken heeft, hebben mijnen aandacht doen vestigen op het verschillend oogpunt, uit 't welk de Euangelische Gezangen, bij eenige Kerkgemeenten van Holland beschouwd worden, en de treurige verdeeldheden tot welke dit aanleiding geeft.

Het is intusschen zeker, dat wel verre, dat deze Gezangen met den geest van vroegere partijschappen in eenig 't geringste verband staan zouden, zij integendeel veel meer geschikt en gerigt zijn, om, door onderlinge stichting, dien vrede der Gemeente optehouwen, welke de geest, zoo wel als het wezen is, van onzen dierbaren Godsdienst.

Z. K. H. den Heere Prinse van Oranje, Souverein Vorst
 van

van Nederland, heeft dan ook aanstonds na zijne komst tot de Regering dezer landen, deze Kerkgezangen, derzelve oorsprong en bedoeling tot het onderwerp van Hoogadeszelfs onderzoek gesteld; en, na zich volkomen te hebben overtuigd, dat dezelve, voor de behoeften en opbouw der Hervormde Kerk van Nederland, zeer dienstig en bevorderlijk waren, heeft voorn. Vorst, niet alleen daar aan Zijne Hooge goedkeuring gegeven, maar ook door het gebruik en het stigtelijk zingen van dezelve, bij alle Godsdienstoefeningen, aan de vrienden van Zijn Huis het voorbeeld gegeven, van het genoeg dat hij smaken zal, wanneer deze Liederen, door alle de Ledematen der Kerk, zonder onderscheid, tot God Almagtig worden opgezongen, en door Zijnen zegen, alle harten stigten en verblijden mogen.

Wanneer ik dus deze Liederen, thans aan de Kerkgemeenten uit een nieuw oogpunt te bezien geve, en als door den beminden Vorst van Nederland goedgekeurd en gebruikt, aanprijze, dan durf ik mij van de brave ingezetenen van Holland vleien, dat liefde voor Oranje, zucht tot rust en eendracht, en verlangen naar eene eenstemmige Godsvereering, allen bezielen, en, door het algemeen gebruik der bedoelde Gezangen hunne onderlinge stigting zal doen bevorderen.

Het zal mij hoogstaangenaam zijn, Z. K. H. eerlang te kunnen berigten, dat Hoogstdeszelfs voorbeeld en verlangen, die eensgezindheid bij zijne geloofsgenoten heeft achtergelaten, welke hij onder alle de ingezetenen van het dierbaar Vaderland als de vruchten zijner regering wenscht te vestigen.

Ik heb de eer met achting te zijn,

De Commissaris-Generaal voornoemd,

VAN TETS VAN GOUDRIAAN.

